

UNIVERSITAT^{DE}
BARCELONA

En memòria de... El patrimoni monumental de la Guerra Civil a Catalunya

Manel Clemente

Aquesta tesi doctoral està subjecta a la llicència **Reconeixement- NoComercial – SenseObraDerivada 4.0. Espanya de Creative Commons.**

Esta tesis doctoral está sujeta a la licencia **Reconocimiento - NoComercial – SinObraDerivada 4.0. España de Creative Commons.**

This doctoral thesis is licensed under the **Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivs 4.0. Spain License.**

En memòria de...

El patrimoni monumental
de la Guerra Civil a Catalunya

Autor: Manel Clemente
Director de tesi: Xavier Roigé

UNIVERSITAT DE
BARCELONA

En memòria de...

El patrimoni monumental de la Guerra Civil a Catalunya

Memòria presentada per optar al grau de doctor
per la Universitat de Barcelona

Programa de doctorat en
Societat i Cultura: Història, Antropologia, Art i Patrimoni (HDK17)
Línia de recerca: Gestió de la cultura i el patrimoni (101325)

Autor: Manel Clemente Hernández
Director i tutor: Xavier Roigé Ventura

Barcelona

UNIVERSITAT DE
BARCELONA

PLAÇA
DE
SANT FELIP NERI

Resum / Resumen / Abstract

L'objectiu principal d'aquesta tesi doctoral consisteix en l'estudi del procés de patrimonialització de la memòria de la Guerra Civil Espanyola a Catalunya a través dels monuments commemoratius. La construcció inicial d'un marc teòric sobre les polítiques de memòria i l'inventari i documentació fotogràfica dels monuments commemoratius existents a Catalunya associats tant a la "memòria franquista" com a la "memòria republicana", han permès procedir a la seva contextualització historiogràfica i a la seva anàlisi semiòtica, per tal de definir un marc evolutiu del seu ús social i polític en el període franquista, durant la transició i fins a l'actualitat.

La tesi s'estructura en cinc capítols. El dos primers, de caràcter introductor, contemplen d'una banda la presentació dels objectius, l'acotació temporal i espacial i les hipòtesis i la metodologia utilitzades i d'una altra, el marc teòric i l'estat de la qüestió associat a la memòria i el patrimoni de la Guerra Civil a Catalunya. El tercer capítol analitza la gestió dels monuments franquistes encara existents a Catalunya. La major part d'aquests monuments, vestigis d'una memòria incòmoda, han estat enderrocats, retirats o reinterpretats. Alguns, però, s'han mantingut gairebé inalterats al llarg dels anys i la seva gestió esdevé font de conflicte. També són analitzats els nous monuments a les víctimes de la violència revolucionària projectats en democràcia. El quart capítol analitza els monuments a la memòria republicana, la creació i gestió dels quals es va iniciar arran de l'arribada de la democràcia i es vincula a l'evolució sociopolítica i legislació dels governs espanyol i català, així com a les reivindicacions de col·lectius memorialistes. La celebració d'efemèrides, sempre amb l'ajut de la seva divulgació a través dels mitjans de comunicació i les xarxes socials, vertebrava l'ús commemoratiu de bona part dels monuments. Finalment, el cinquè capítol, dedicat a les conclusions, determina i avalua a partir de l'anàlisi evolutiva i comparativa dels monuments estudiats, la seva efectivitat comunicativa així com la possible diversitat de missatges memorials a transmetre en l'actual context sociopolític. En paral·lel, l'inventari i documentació fotogràfica dels monuments, part rellevant d'aquesta tesi, és presentada en uns annexes.

El principal objetivo de esta tesis doctoral consiste en el estudio del proceso de patrimonialización de la memoria de la Guerra Civil Española en Cataluña a través de los monumentos conmemorativos. La construcción inicial de un marco teórico sobre las políticas de memoria y el inventariado y documentación fotográfica de los monumentos conmemorativos existentes en Cataluña asociados tanto a la "memoria franquista" como a la "memoria republicana", han permitido proceder a su contextualización historiográfica y a su análisis semiótico, para definir un marco evolutivo de su uso social y político en el período franquista, durante la transición y hasta la actualidad.

La tesis se estructura en cinco capítulos. Los dos primeros, de carácter introductorio, contemplan por un lado la presentación de los objetivos, la acotación temporal y espacial y las hipótesis y la metodología utilizadas y por otro, el marco teórico y el estado de la cuestión asociado a la memoria y el patrimonio de la Guerra Civil en Cataluña. El tercer capítulo analiza la gestión de los monumentos franquistas todavía existentes en Cataluña. La mayor parte de estos monumentos, vestigios de una memoria incómoda, han sido derribados, retirados o reinterpretados. Sin embargo, algunos se han mantenido casi inalterados a lo largo de los años y su gestión se convierte en fuente de conflicto. También se analizan los nuevos monumentos a las víctimas de la violencia revolucionaria proyectados en democracia. El cuarto capítulo analiza los monumentos a la memoria republicana, cuya creación y gestión se inició a raíz de la llegada de la democracia y se vincula a la evolución sociopolítica y legislación de los gobiernos español y catalán, así como a las reivindicaciones de colectivos memorialistas. La celebración de efemérides, siempre con ayuda de su divulgación a través

de los medios de comunicación y las redes sociales, vertebrando el uso conmemorativo de buena parte de los monumentos. Por último, el quinto capítulo, dedicado a las conclusiones, determina y evalúa a partir del análisis evolutivo y comparativo de los monumentos estudiados, su efectividad comunicativa así como la posible diversidad de mensajes memoriales a transmitir en el actual contexto sociopolítico. En paralelo, el inventariado y documentación fotográfica de los monumentos, parte relevante de esta tesis, se presenta en unos anexos.

The main objective of this PhD thesis consists of the study of the heritage process of the memory of the Spanish Civil War in Catalonia through commemorative monuments. The initial construction of a theoretical framework on memory policies and the inventory and photographic documentation of the existing commemorative monuments in Catalonia associated with both "franquist memory" and "republican memory", have allowed us to proceed to their historiographical contextualization and semiotic analysis, to define an evolutionary framework of its social and political use in the Franco period, during the transition and until the present.

The thesis is structured in five chapters. The first two, which are introductory, deal, on the one hand, with the presentation of the objectives, the spatial and temporal delimitation and the hypotheses and methodology used, and on the other, the theoretical framework and the state of the art associated with memory and heritage of the Civil War in Catalonia. The third chapter analyzes the management of Francoist monuments that still exist in Catalonia. Most of these monuments, vestiges of an uncomfortable memory, have been demolished, removed or reinterpreted. However, some have remained almost unchanged over the years and their management becomes a source of conflict. The new monuments to the victims of revolutionary violence projected in democracy are also analyzed. The fourth chapter analyzes the monuments to republican memory, whose creation and management began following the arrival of democracy and is linked to the sociopolitical evolution and legislation of the Spanish and Catalan governments, as well as the demands of memorial groups. The celebration of anniversaries, always with the help of their dissemination through the media and social networks, is the backbone of the commemorative use of a good part of the monuments. Finally, the fifth chapter, dedicated to the conclusions, determines and evaluates, based on the evolutionary and comparative analysis of the monuments studied, their communicative effectiveness as well as the possible diversity of memorial messages to be transmitted in the current sociopolitical context. In parallel, the inventory and photographic documentation of the monuments, a relevant part of this thesis, is presented in some annexes.

Paraules clau / Palabras clave / Key words

Guerra Civil Espanyola / Memòria / Monuments / Catalunya

Guerra Civil Española / Memoria / Monumentos / Cataluña

Spanish Civil War / Memory / Monuments / Catalonia

Barcelona, Abril 2024

Índex

1 Presentació	11
1.1 Objectius.....	18
1.2 Acotació temporal i espacial.....	20
1.3 Hipòtesis.....	20
1.3.1 Hipòtesis generals.....	20
1.3.2 Subhipòtesis.....	21
1.4 Metodologia.....	23
1.4.1 Estat de la qüestió.....	23
1.4.2 Inventari	25
1.4.3 Visita i fotografia dels monuments.....	25
1.4.4 Assistència a actes commemoratius i testimoni orals dels darrers combatents vius.....	30
1.4.5 Anàlisi de webs i xarxes socials	32
1.4.6 Seguiment de l'actualitat memorial a partir de la premsa i els mitjans.....	35
1.4.7 Observació a través de fitxes dels diferents monuments.....	37
1.5 Agraïments.....	39
1.6 La trajectòria de la tesi.....	41
2 Memòria i patrimoni de la Guerra Civil a Catalunya. Marc teòric i estat de la qüestió	47
2.1 Memòria i patrimoni.....	48
2.1.1 Concepte historiogràfic de memòria.....	48
2.1.1.1 Una aproximació al concepte historiogràfic de memòria.....	48
2.1.1.2 Memòria individual i memòria col·lectiva	48
2.1.1.3 Diferents formes de de memòria col·lectiva	49
2.1.1.4 Memòria i història	50
2.1.1.5 Lieux de mémoire	51
2.1.1.6 Memòria històrica?	52
2.1.2 Polítiques de memòria i monuments	53
2.1.2.1 Política de memòria i poder.....	53
2.1.2.2 Aproximació històrica	54
2.1.3 Patrimoni memorial commemoratiu. Tipologies i estratègies de presentació.....	59
2.1.3.1 Una primera classificació: vestigis, memorials i museus	59
2.1.3.2 Diferents estratègies de gestió del patrimoni memorial	63
2.2 Memòria i Patrimoni de la Guerra Civil a Catalunya i a la resta de l'estat.....	67
2.2.1 Usos de la memòria pública de la Guerra Civil	67
2.2.2 Estudis realitzats.....	68
2.2.2.1 Per part de les institucions públiques	68
2.2.2.2 Per part d'associacions i organitzacions no governamentals	70
2.2.2.3 Per part dels historiadors i el món acadèmic.....	71
2.2.3. Polítiques de memòria de la Guerra Civil i evolució dels monuments memorials.....	72
2.2.3.1 Durant el franquisme.....	73
2.2.3.2 Durant la transició.....	75

2.2.3.3	A partir del 2000	77
2.2.3.4	Grans temes de debat	78
2.2.3.5	Vers una classificació dels monuments memorials de la Guerra Civil a Catalunya	80

3 Els Monuments franquistes a Catalunya 83

3.1	“Caídos por Dios y por España” a Catalunya. Els monuments franquistes i la seva lògica.....	86
3.2	Els monuments franquistes. Aspectes generals.....	88
3.2.1	Els monuments erigits durant la dictadura franquista: ubicació i tipus	88
3.2.2	Criteria per a la classificació dels monuments franquistes	90
3.2.2.1	Com s’homenatja	92
3.2.2.2	Tipologies funcionals i formals dels monuments.....	98
3.3	Gestió dels monuments franquistes a Catalunya.....	100
3.3.1	La política vers els monuments franquistes durant la transició	100
3.3.2	Polítiques de gestió a partir de la Llei de Memòria històrica i el Memorial Democràtic.....	102
3.3.3	Memòries del conflicte i conflicte de memòries.....	104
3.3.4	Resignificació dels monuments i possible reubicació als cementiris	106
3.4	Diferents graus i estratègies de resignificació.....	111
3.4.1	Resignificació mitjançant modificació del discurs verbal	111
3.4.2	Resignificació mitjançant estratègies plàstiques	133
3.5	Gestió dels monuments: expectatives de futur.....	144
3.6	Creació de nous monuments a les víctimes de la violència revolucionària.....	146
3.6.1	La recuperació d’una memòria incòmoda. Nous reptes democràtics i riscos d’involució.....	146
3.6.2	La creació de nous senzills monuments memorials. La política memorial de l'Església a Catalunya.....	149
3.7	Inventari, classificació i documentació gràfica dels monuments.....	154
3.8	Conclusions del capítol.....	155

4 Els Monuments a les víctimes republicanes a Catalunya 159

4.1	La recuperació d’una memòria prohibida.....	162
4.1.1	La dignificació de les sepultures del bàndol republicà. Localització, excavació i exhumació de les fosses comunes	162
4.1.2	La recuperació i conservació del patrimoni memorial a partir de la democràcia i en el context actual.....	164
4.1.2.1	Pobles en runes.....	165
4.1.2.2	Búnquers i refugis	167
4.1.2.3	Rutes de l’exili i d’altres rutes.....	168
4.1.2.4	Camps de concentració i presons.....	169
4.2	La construcció de monuments memorials.....	173
4.2.1	La construcció d’un relat mitjançant monuments commemoratius.....	173
4.2.2	On s’homenatja: la ubicació dels monuments	174
4.2.2.1	Monuments en cementiris i fossars	174
4.2.2.2	Els monuments en escenaris històrics	176
4.2.2.3	Els monuments en zones cèntriques d’espais urbans.....	177
4.2.3	A qui s’homenatja	177
4.2.3.1	Homenatge a totes les víctimes de la Guerra	177
4.2.3.2	Homenatges a les víctimes republicanes	178

4.2.3.3	Homenatges a individus.....	179
4.2.3.4	Restitució de monuments.....	179
4.2.4	Diferents tipologies de monuments segons la forma d'homenatge	182
4.2.4.1	Plaques memorials	182
4.2.4.2	Monòlits	183
4.2.4.3	Escultures.....	184
4.2.4.4	Conjunts escultòrics i arquitectònics	185
4.2.4.5	Intervencions en l'espai	187
4.2.5	L'adaptació dels monuments al context sociopolític.....	187
4.2.5.1	Complicitat entre poder polític i societat civil	188
4.2.5.2	De la transició a la Llei Integral de Memòria Democràtica	189
4.2.5.3	De l'absència de memòria a la "Fraternitat" i el "Parapet d'executades i executats".....	191
4.3	Anàlisi dels monuments commemoratius: Llenguatge plàstic.....	193
4.3.1	Abstracció versus figuració	193
4.3.1.1	Figuració: escenes reals versus al·legoria	194
4.3.1.2	Abstracció: evocació memorial versus dificultat d'interpretació	196
4.3.2	Diferents estratègies comunicatives	199
4.3.3	Recursos simbòlics.....	202
4.3.3.1	Pau i reconciliació.....	203
4.3.3.2	Identitats nacionals	204
4.3.3.3	Identitats de col·lectius determinats i fets històrics	208
4.3.3.4	Altres símbols.....	209
4.3.4.	Els diferents materials emprats.....	210
4.3.4.1	Memòries d'acer.....	212
4.3.4.2	Memòries de bronze	210
4.3.4.3	Ús d'altres metalls.....	215
4.3.4.4	Memòries de pedra.....	215
4.3.4.5	Combinació de materials diversos.....	217
4.4	Anàlisi dels monuments commemoratius: Discurs verbal.....	219
4.4.1	Especificitat dels homenatjats	219
4.4.2	Tipologia i funcions del discurs.....	230
4.5	Interacció entre llenguatge plàstic i discurs verbal.....	231
4.5.1	Absència / presència del llenguatge plàstic i/o discurs verbal	232
4.5.2	Ancoratge / relleu entre obra plàstica i paraula	234
4.5.3	Separació / Integració entre obra plàstica i paraula.....	234
4.5.4	La paraula esdevé obra plàstica	237
4.6	La gestió del monuments.....	238
4.6.1	Gestació i possibles canvis.....	238
4.6.2	Integració en una xarxa d'espais o rutes de memòria. Divulgació online.	239
4.6.3	Vandalització dels monuments	241
4.6.4	Ús commemoratiu del monument: celebració d'efemèrides	242
4.6.5	Mateixos fets a recordar, diferents interpretacions	245
4.7	Inventari, classificació i documentació gràfica dels monuments.....	252
4.8	Conclusions del capítol.....	253

5	Conclusions	257
5.1	Resultats de la recerca: el compliment dels objectius i hipòtesis plantejades.....	258
5.2	A manera de recensió.....	262
5.3	Monuments diferents. Anàlisi comparativa dels recursos plàstics, simbòlics i verbals emprats en els monuments franquistes i en els monuments en democràcia.....	266
5.4	L'evolució dels missatges dels monuments.....	269
5.5	Interacció entre els monuments franquistes i els monuments democràtics. Convergència i competència de memòries.....	272
5.6	Els monuments, objecte de disputa en funció del present.....	275
5.7	Limitacions del treball i noves perspectives temàtiques.....	276
5.7.1	Ampliació dels inventaris.....	276
5.7.2	Grau de coneixement dels monuments per part dels ciutadans	277
5.7.3	Interacció entre monuments i pantalles.....	277
5.7.4	Convergència mediàtica i monuments.....	278
5.7.5	Interacció transfronterera i bilateralitat entre comunitats autònomes	279
5.8	Final.....	280
	Bibliografia	281

Rajola indicadora de caiguda de bomba a La Garriga (Fina Tuneu, 2009)

Foto portada i pàgina 11: Rèplica del *Pavelló de la República*, Barcelona, 1992

Foto pàgina 6: Façana Església Sant Felip Neri, detall, Barcelona / Fotografies: autor

1 Presentació

Els espais de memòria i els monuments relacionats amb els conflictes són, en tots els països, espais difícils d'explicar i de gestionar per raons polítiques, narratives i patrimonials (Roigé, 2023). La gestió de la memòria del passat és sempre complexa en tractar d'un passat que es reconeix com a significatiu en el present, però que també és contestat i incòmode per a la societat o l'estat que el promou. Això dona lloc a debats polítics en tots els casos, per decidir com han de ser els espais commemoratius, quina narrativa han de contenir i què cal fer amb els elements commemoratius creats en règims polítics dictatorials. En el cas de l'estat espanyol, el conflicte entre les dues Espanyes -aparentment superat durant la transició democràtica- sembla seguir viu quan es tracta de gestionar l'anomenada "memòria històrica" associada a la Guerra Civil, la postguerra i la dictadura franquista.

De forma genèrica podem considerar que l'amnèsia col·lectiva que va institucionalitzar la Llei d'Amnistia de l'any 1977 va facilitar una transició pacífica vers una societat democràtica, però a costa d'evitar el reconeixement històric de la memòria d'aquells que van ser víctimes d'un règim totalitari. Després de la mort de Franco el 1975, es va instaurar una memòria pública que es basava en l'estabilitat democràtica promovent la "reconciliació" dels antics enemics. Els conflictes del passat, en aquest discurs, havien de ser silenciats per no reobrir velles ferides i la memòria només havia de construir-se a través de la reconciliació. Amb l'afany públic per superar les fractures entre vencedors i vençuts, el procés de canvi polític no es va fonamentar sobre el coneixement oficial de les responsabilitats i sobre l'assumpció moral de les culpes. La memòria col·lectiva es va sustentar en un desig de superar el passat a favor de la convivència en el present (Cardús, 2000).

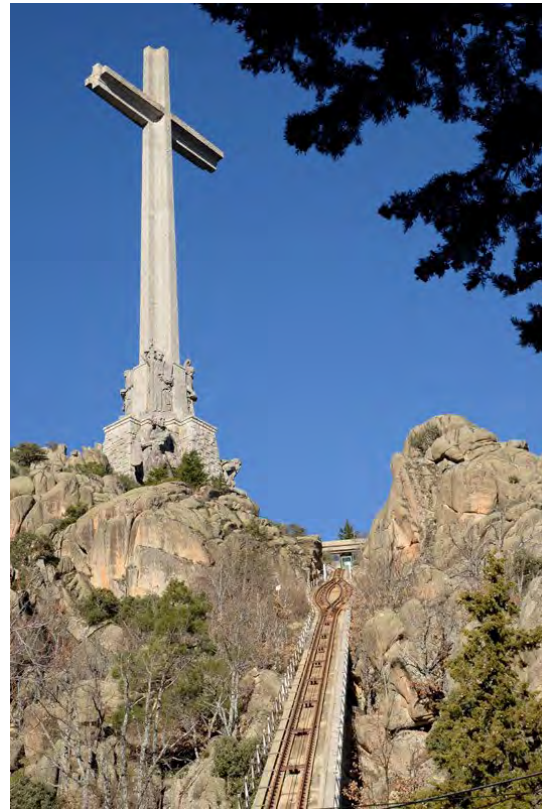
Els diferents governs democràtics van desenvolupar (Gálvez Biescas, 2008) unes polítiques de memòria de baix perfil, atenuant en la major part dels casos les demandes i necessitats més peremptòries de les víctimes del franquisme, però sense major incidència en el pla social i polític. Eren, en certa manera, unes "polítiques de l'oblit", considerat necessari com a garantia d'estabilitat democràtica, eliminant el passat en nom d'un present i d'un futur a construir (Dakhilia, 1990).

El distanciament en el temps, la successiva desaparició dels protagonistes de la dictadura militar i l'existència de governs progressistes va facilitar a l'estat espanyol la promulgació de la Llei de Memòria Històrica l'any 2007, reforçada a Catalunya mitjançant la Llei del Memorial Democràtic¹. Amb tot, a excepció d'algunes zones

---

¹ Totes dues lleis van ser aprovades el 31 d'Octubre de 2007. Amb posterioritat el marc legislatiu contemplarà altres lleis com La Llei de Memòria Democràtica -aprovada l'Octubre de 2022 pel Senat espanyol- o l'avantprojecte de Llei de Memòria Democràtica de Catalunya aprovat el Desembre 2022. Aquests són els links a les lleis referenciades (darrera consulta 19.07.2023): <https://portaljuridic.gencat.cat/eli/es-ct//2007/10/31/13#1173747>

<https://www.boe.es/boe/dias/2022/10/20/pdfs/BOE-A-2022-17099.pdf>

Fotografies 1.1. i 1.2. Escut de l'Àliga de Sant Joan i Creu monumental al Valle de los Caídos, anomenat Valle Cuelgamuros des de l'octubre de 2022. La gestió i resignificació memorial d'aquest conjunt monumental franquista, on fins fa poc estàvem enterrats Francisco Franco i José Antonio Primo de Rivera continua generant gran controvèrsia. Fotografies: autor

-com Catalunya- la creació de llocs commemoratius ha estat feble i segueixen sense existir grans museus nacionals o regionals sobre la Guerra Civil i el franquisme.

Si bé durant els anys posteriors a la Llei s'activaren forces elements patrimonials, la victòria del conservador Partit Popular el 2011 va tornar a refredar la política pública de memòria, limitant-se considerablement els pressupostos dedicats a la seva gestió. A partir del 2018, amb l'accés de nou del Partit Socialista al poder es va tornar a activar la política de memòria, promulgant-se una nova Llei de Memòria el 2022, amb una forta oposició dels partits conservadors, que van considerar que "és una llei ideològica que reobre els renecs de la Guerra Civil"², manifestant-se de nou a favor d'una política de "reconciliació" i d'"oblit" de l'ocorregut en la Guerra, i promentent la seva derogació si arribaven al poder, afirmant que "s'han de deixar els morts en pau"³. Un dels pilars fonamentals les lleis de memòria promulgades ha estat i és la gestió del patrimoni monumental associat a la Guerra Civil. Aquesta

<https://justicia.gencat.cat/web/shared/Transparencia/normativa-en-tramit/JUS/en-tramit/lei-memoria-democratica/220426-ap-lei-memoria-democratica-audiencia.pdf>

² "Feijóo, sobre la Llei de Memòria Democràtica: "No té sentit viure dels rèdits del que van fer els nostres avis". *El País*, 7-11-2022 <https://elpais.com/videos/2022-11-07/video-feijoo-sobre-la-ley-de-memoria-democratica-no-tiene-sentido-vivir-de-los-reditos-de-lo-que-hicieron-nuestros-abuelos.html?autoplay=1> (consulta: 6-12-2023)

³ "Feijóo, sobre l'exhumació de Queipo de Llano: "La política ha de deixar els morts en pau". *El País*, 3-11-2022 <https://elpais.com/espana/2022-11-03/feijoo-sobre-la-exhumacion-de-queipo-de-llano-la-politica-debe-dejar-a-los-muertos-en-paz.html> (consulta: 6-11-2022)

gestió contempla tant la retirada, reubicació o reinterpretació dels vestigis de la Dictadura com la recuperació, conservació i difusió d'altres espais i monuments en pro de l'aplicació d'una política memorial basada en la reparació i la conciliació. Simultàniament el nou escenari polític contempla la creació de nous monuments memorials en homenatge a les víctimes, un procés reforçat per la successiva localització i excavació de centenars de fosses comunes on van ser enterrats els represaliats republicans.

Els monuments⁴, objecte d'aquesta tesi, són un element fonamental de les memòries, són llocs on a través del llenguatge figurat i artístic es transmeten missatges en l'espai públic (Nora, 1997). La seva existència en aquest espai planteja dilemes i debats apassionats sobre els seus missatges, sobre la seva transformació o la seva retirada (Boursier, 2005). Són llocs altament simbòlics, on es tracta de fer visibles les memòries. En paral·lel, els monuments poden esdevenir invisibles (Musil, 1927) i molt sovint passen desapercebuts pels vianants, una invisibilitat in situ compensada amb escreix -quan així es necessita- per la seva omnipresència en el panorama mediàtic contemporani⁵ (Oliver, 2018).

D'una manera o una altra, els monuments rememoren un passat des dels interessos polítics d'un present. La memòria oficial, aquella que el govern, el règim o el grup vol fer prevaldre, pot convergir o no amb la memòria erudita -construïda pels historiadors- i el seu objectiu és influenciar a la societat tot i conduint la seva memòria pública (Groppo, 2002). La patrimonialització de la memòria mitjançant monuments tendeix a convertir la memòria en història transformant així els memorials en patrimoni immaterial (Roigé, 2017). En un context de competència entre memòries la gestió dels monuments franquistes i la creació de nous memorials vinculats a la Guerra Civil pot esdevenir germen de desavinences i conflictes.

Els monuments generen així debats i preguntes importants. Com han de gestionar-se els elements del passat que contenen discursos i significats polítics contraris als principis democràtics? Han de ser eliminats o poden ser resignificats? Com es pot fer una política memorial a través dels monuments? Han d'expressar els nous monuments la lloança de gestes històriques, el valor del sacrifici, el record o bé han de centrar-se en la idea del sofriment humà? Quina forma artística han de tenir? Com poden actualitzar-se els discursos de monuments de fets històrics que han deixat d'estar presents en la societat? Com es fa una política de gestió dels monuments en un context democràtic?

---

⁴ Etimològicament la paraula monument prové del llatí: *monumentum* / recordar i segons el GDLC / Gran Diccionari de la Llengua Catalana remet a tota "obra d'escultura o arquitectura erigida per perpetuar el record d'una persona o un fet memorable". L'àmbit d'estudi de la tesi contempla tant els monuments commemoratius en un sentit genèric com els monuments funeraris i les plaques memorials.

⁵ Samantha Oliver analitza la perseverant rellevància dels monuments en l'actualitat fent servir un dels seus canals de difusió, la comunicació online mitjançant web i xarxa social Twitter. "No offense to Robert Musil, But..." Public Seminar, 6-4-2018 <https://publicseminar.org/2018/04/no-offense-to-robert-musil-but/> (consulta: 23-06-2022)

Fotografia 1.3. *Monumento a los Caídos*, projectat per Manuel Laviada i erigit l'any 1954 a la Plaça del Pilar de Saragossa. L'any 1990 va ser retirat i reubicat a l'entrada del cementiri de Torrero on va ser desproveït de tota simbologia franquista. A pocs metres s'erigeix *el Memorial a las víctimes de la guerra civil i la postguerra*, projectat per Fernando Bayo i Miguel Angel Arrudi l'any 2010. Fotografia: autor

Aquesta tesi pretén, doncs, analitzar un aspecte poc estudiat en relació a la memòria de la Guerra Civil, com és el cas de la gestió del patrimoni monumental, les "memòries de pedra" (Gilzmer, 2009) traçant una panoràmica dels usos i característiques d'aquests monuments des de l'Espanya franquista fins a l'actualitat, i al mateix temps analitzant-los des d'un punt de vista formal i semiòtic. La tesi tracta així tant dels monuments construïts durant la Dictadura encara existents a diversos llocs de Catalunya, com dels creats en el període democràtic posterior fins als nostres dies. Partint d'un exhaustiu inventari, es pretén dibuixar una panoràmica dels monuments existents, dels seus usos, dels debats que generen i de quines polítiques s'han seguit per a la seva conservació, ja sigui mantenint-los en els espais públics o retirant-los de la visió de la població.

Encara que els casos es refereixen al conflicte de la Guerra Civil d'Espanya a Catalunya, la tesi va més enllà en plantejar una anàlisi emmarcada en la temàtica del rol dels "monuments de pedra" en la memòria dels conflictes, destacant la seva patrimonialització i els seus usos polítics, així com els elements de confrontació que aquests generen. La seva construcció materialitzada en formes diverses com plaques, monòlits, estàtues, conjunts escultòrics o arquitectònics ha estat un dels elements més freqüents per homenatjar les víctimes. Generalment, els monuments s'han dedicat a l'exaltació del seu patiment, escenificant al·legories al sacrifici, la lluita per la llibertat o el patriotisme. Destaquen per la seva espectacularitat i conservació, el cementiris i memorials de la I i II Guerra Mundial. Tots aquests espais ens permeten aproximar-nos a com va percebre la societat del seu temps un determinat conflicte, i a més la dimensió de les víctimes remet directament a la guerra com a forma de barbàrie (Hernández, 2011).

A nivell personal, la realització d'aquesta tesi obeeix a un interès desenvolupat en els darrers anys durant els que he estat portant a terme un treball de camp de documentació fotogràfica d'indrets vinculats a la Guerra Civil Espanyola tant en territori de l'estat espanyol com en altres països vinculats al conflicte. Així mateix, he visitat també altres espais memorials arreu d'Europa associats a la II Guerra Mundial i conflictes posteriors. En funció dels indrets visitats i de la seva realitat sociopolítica actual, he pogut observar diferents polítiques de construcció dels monuments, que responen a diverses èpoques, estils arquitectònics i sobretot usos polítics. A partir de la meua experiència he pogut constatar un cert paral·lelisme entre els interessos sociopolítics de les diferents comunitats de l'estat espanyol i els seus municipis i les seves respectives polítiques de gestió i difusió de la "memòria històrica". Catalunya, mitjançant la institució pública Memorial Democràtic ha estat una de les comunitats que ha intentat aplicar amb més rigor l'esperit de les Llei de Memòria Històrica i Memòria Democràtica. Tot i així, aquesta aplicació ha estat un procés inscrit en un programa de política memorial canviant i que al llarg del temps ha hagut d'afrontar nous dilemes i reptes, vinculats en part en els darrers anys a les aspiracions d'autodeterminació d'una part de la societat catalana.

Fotografia 1.4. *Monument a la Batalla de l'Ebre* (Lluís M. Saumells i Panadès, 1966) a Tortosa. Al Març de 2016 el Parlament de Catalunya va instar a l'Ajuntament de Tortosa a retirar el monument. Dos mesos després es va celebrar una consulta popular no referendària que tot i amb una baixa participació, va manifestar la voluntat de mantenir el monument en el seu emplaçament original. La catalogació del monument com a símbol franquista l'any 2019 per part de l'Ajuntament de Tortosa i la seva descatalogació com a Bé Integral del Patrimoni Cultural Català per part de la Comissió d'Urbanisme de les Terres de l'Ebre i del Pla d'Ordenació Urbanística Municipal de Tortosa, va facilitar a la Generalitat l'anunci de la seva retirada, inicialment prevista per l'estiu de 2021. Les mesures cautelars sol·licitades pel Col·lectiu per a la Reinterpretació del Monument a la Batalla de l'Ebre (Corembe), que vol preservar el monument, van provocar la suspensió dels treballs de la seva retirada. D'altra banda, des de l'Observatori Europeu de la Memòria (EUROM), vinculat a la Universitat de Barcelona, s'ha realitzat un projecte de desmuntatge i reinterpretació que no ha estat del gust ni de Corembe ni de la Comissió per la Retirada. Fotografia: autor

L'inventari i documentació fotogràfica dels monuments⁶, ha possibilitat la seva anàlisi des de tres perspectives: a) els seus continguts i significats simbòlics; b) els seus aspectes formals; c) les polítiques públiques seguides respecte a la seva gestió. El coneixement i inventari d'uns 567⁷ monuments i la visita i documentació fotogràfica d'una àmplia selecció d'aquests (427 monuments en escriure aquestes línies) ens permet tenir un gran corpus d'informació per fer el seu estudi tant a nivell formal com comunicacional, així com per abordar l'anàlisi de la seva utilització política amb els possibles conflictes que poden generar la seva creació, conservació i gestió. Els monuments són, en certa manera, la condensació d'una memòria, la materialització en un espai reduït de petites històries que recorden metàfores de poder i de contrapoder, de lluites entre significats inherents als monuments i els que les poblacions els hi donen. Els monuments són, doncs, relíquies del passat i mecanismes per activar memòries i contra memòries.

La tesi analitza tant els monuments franquistes com els de la memòria republicana. En el primer cas, es contempla la pervivència d'alguns monuments, que han resistit els processos de retirada, i que són l'expressió d'una ideologia i d'un tipus de creació artística. Creats durant el franquisme en la seva majoria, la seva pervivència genera conflictes entre la voluntat de retirar-los i la resistència a fer-ho⁸. Molts són objecte de fortes polèmiques, com el cas del monument de la Batalla de l'Ebre a Tortosa (fotografia 1.4.). N'hi ha altres com el monument als Requetès a l'Abadia de Montserrat -discretament retirat l'any 2022- que han estat silenciats en democràcia en la mesura que feien una apologia d'una parts dels catalans que varen lluitar al costat del bàndol franquista. En molts casos el dilema entre la retirada i la conservació dels monuments es dilueix mitjançant impunes accions vandàliques⁹ aplaudides per uns, qüestionades per altres i ignorades per la majoria.

Els monuments de memòria republicana, creats llevat de comptades excepcions després del final de la dictadura, són el fruit de les reivindicacions dels col·lectius memorialistes en consonància amb l'evolució política-memorial de l'estat espanyol, govern català i municipis. La llibertat creativa de molts dels seus creadors es materialitza en un conjunt heterogeni de propostes. L'eficàcia comunicativa d'alguns monuments contrasta amb la referenciada invisibilitat per motius diversos d'una gran majoria, una invisibilitat que queda parcialment esmenada mitjançant la celebració d'efemèrides diverses que són divulgades pels mitjans de comunicació.

⁶ El conjunt de fotografies vinculades a la memòria franquista és accessible a partir de la web <https://manelclementecaidos.myportfolio.com/>. Les fotografies dels monuments dedicats a les víctimes del franquisme es poden visionar a la web <https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/>.

⁷ D'aquests 567 casos 254 es vinculen en diferent grau a la memòria franquista així com a la memòria a les víctimes de la violència revolucionària. Els 313 restants estan vinculats a la memòria republicana i antifranquista.

⁸ Com serà descrit a la llarg de la tesi a vegades és difícil determinar de forma categòrica què és i què no és un monument franquista i això condiona la seva possible retirada o resignificació. En aquest sentit serà també objectiu d'aquesta tesi l'estudi de monuments realitzats durant la dictadura, però que no sempre poden ser definits com a "monuments franquistes". Així mateix, la creació en democràcia de monuments a les víctimes de la violència revolucionària esquiva la vinculació amb el franquisme i molts dels nous monuments dedicats a les víctimes de la Guerra Civil no distingeixen de bàndols.

⁹ "Tres monòlits de la Batalla de l'Ebre i la Guerra Civil apareixen destrossats a la Terra Alta" *Diari més digital* 07.12.2018 (Darrera consulta: 02.07.2023) https://www.diarimes.com/noticies/terres_l_ebre/2018/12/07/tres_monolits_batalla_ebre_querra_civil_apareixen_destrossats_terra_alta_50832_3024.html

i les xarxes socials. Els monuments, en definitiva, són l'expressió material del record d'un passat recreat a partir dels interessos canviants d'un present. En la mesura que els interessos d'aquest present varien, també varien els criteris de creació de nous monuments, així com la interpretació dels ja existents. Així mateix, la diversitat d'interessos en un mateix present pot generar una interpretació heterogènia del passat i dels monuments que el rememoren.

Un estudi a la creació i gestió dels monuments commemoratius evidencia i il·lustra així la categòrica separació que Maurice Halbwachs (1950) i Pierre Nora estableixen entre història i memòria. Mentre que la història és una representació del passat, la

Fotografia 1.5. *Mausoleu al Terç de Requetès de la Mare de Déu de Montserrat*, inaugurat l'any 1961 sota de la Plaça dels Apòstols de l'Abadia de Montserrat i on descansen 319 carlins catalans. A la seva entrada hi havia un monument als Requetès inaugurat l'any 1965 i retirat el Gener de 2022. Aquesta retirada va passar desapercebuda per l'opinió pública, tan desapercebuda com la existència i preservació actual del Mausoleu. Fotografia: autor

memòria i els monuments que la perpetuen són així un fenomen sempre actual (Nora, 1992). Tota política de memòria persegueix de forma deliberada conservar determinats aspectes del passat considerats particularment significatius o importants (Groppo, 2002) i els monuments han esdevingut un dels elements que més han contribuït a estructurar les polítiques públiques de memòria (Roigé, 2017).

1.1 Objectius

L'objectiu principal d'aquesta tesi doctoral consisteix en l'estudi del procés de patrimonialització de la memòria de la Guerra Civil Espanyola a Catalunya a través dels monuments commemoratius. Aquesta anàlisi ens permetrà conèixer el perquè i el per a què s'han construït aquests monuments i ens ajudarà a determinar fins a quin punt la seva gestió pot ajudar a assolir els valors de reparació i conciliació -intrínsecs a les Lleis de Memòria Històrica i del Memorial Democràtic i lleis posteriors-i pot estar associada alhora a altres objectius polítics diversos.

Els objectius específics serien els següents:

- a) Construir un marc teòric dels processos dels memorials quant a usos socials, polítics i els seus aspectes museogràfics i monumentals.
- b) Inventariar tots els monuments memorials encara existents associats a la "memòria franquista" així com catalogar aquells creats en democràcia i vinculats a la "memòria republicana".
- c) Realitzar una classificació dels diferents tipus de memorials, en funció del seu ús i ubicació.
- d) Aplegar una documentació fotogràfica d'una tria de monuments, que serveixi de base per a la seva anàlisi i estudi posterior.
- e) Observar i estudiar amb major detall una mostra de monuments.
- f) Crear un marc evolutiu dels monuments i la seva evolució en el període franquista, en el moment de la Transició i posterior a la Llei de Memòria Històrica.
- g) Analitzar les confrontacions que provoquen els monuments que persisteixen i els conflictes derivats de la seva retirada o manteniment.
- h) Analitzar les diferències quant a la creació de monuments d'ambdós bàndols i veure com els seus usos han anat canviant.
- i) Analitzar els aspectes arquitectònics, artístics i museogràfics dels monuments.
- j) Analitzar la seva preservació a nivell patrimonial i legislació de protecció.

Fotografies 1.6 i 1.7. Detall i vista general del *Monument d'Homenatge a Celestí Boada* (Jordi Dalmau i Lúdia Górriz, 2007), a la Rambla del Fondo de Santa Coloma de Gramenet. Dedicat a l'alcalde d'aquesta ciutat per ERC entre 1936 i 1938, afusellat al Camp de la Bota l'any 1939. És un monument que passa totalment desapercebut per conductors i vianants. Fotografies: autor

1.2 Acotació temporal i espacial

L'acotació temporal de la tesi es vincula a l'actualitat en un sentit genèric i més en concret al període de realització del treball d'investigació -2018 a 2022-. En aquest sentit formen part d'aquesta actualitat el patrimoni monumental memorial existent, independentment de la seva data de realització i de la seva vinculació a un o altre bàndol. Òbviament, en tant que la patrimonialització de la memòria de la Guerra Civil Espanyola a través dels monuments commemoratius és un procés vinculat a les diferents polítiques memorials aplicades durant la dictadura, transició i posterior període democràtic, l'anàlisi d'aquests monuments "en present" ha de contemplar la contextualització "en passat" de la seva creació, així com la seva evolució fins els nostres dies, incloent les raons de la seva pervivència. Aquest aspecte és especialment important en el cas del patrimoni memorial franquista que encara és present al nostre país, en molts casos mitjançant un procés de retirada, reubicació i/o resignificació.¹⁰

L'acotació espacial es vincula a tot el territori de la comunitat autònoma de Catalunya i per extensió també contempla alguns monuments ubicats en la Catalunya Nord (França) que fan referència a la Guerra Civil i a l'exili. No pretén assumir l'estudi d'allò que seria inassolible -la totalitat del patrimoni memorial de la Guerra Civil a Catalunya- sinó que el seu propòsit es centra en realitzar un exhaustiu inventari d'aquest patrimoni i analitzar més a fons una selecció de monuments commemoratius. Aquesta selecció es fonamenta tant en criteris de caràcter històric -transcendència de l'espai durant el conflicte- com historiogràfic i sociopolític -gestió de la política memorial associada a aquests emplaçaments-, així com en criteris tipològics. Aquesta selecció de memorials -tant del bàndol franquista com del republicà- pretén ser àmplia i diversa i contempla la referència a alguns monuments emblemàtics fora del territori català per poder analitzar també les diferències de la monumentalització de la Guerra Civil. Ens ha de permetre fer una anàlisi evolutiva de les polítiques memorials a Catalunya a partir de la creació i gestió dels monuments, tot i contemplant també la diversitat d'actituds i expectatives dels ciutadans envers les diferents polítiques memorials.

1.3 Hipòtesis

1.3.1 Hipòtesis generals

La patrimonialització dels monuments memorials vinculats a la Guerra Civil Espanyola ha estat i és una eina essencial en la gestió de les polítiques de memòria. A l'inrevés que en altres països on la memòria del conflicte presenta sobretot una memòria "oficial" (com a França o Alemanya), la patrimonialització a Espanya ha presentat no només diferències derivades de la forma d'entendre el conflicte per part dels dos bàndols, sinó que també ha marcat diferències derivades del fet que els

---

¹⁰ L'inventari de monuments, en tant que element presentat en els annexos de la tesi, és un document obert i en constant procés d'actualització, que ha incorporat també monuments projectats amb data posterior. Així mateix, el redactat final de la tesi fa esment de forma puntual a esdeveniments o continguts d'especial rellevància en l'àmbit d'estudi com per exemple la exhumació de José Antonio Primo de Rivera a l'abril de 2023 o l'actualització de dades del Banc de Memòria Democràtica.

processos de creació dels monuments ha respost a lògiques i discursos diferents, combinant la construcció pública i la iniciativa social. En l'actualitat, tot i haver-se reduït l'amnèsia col·lectiva de la transició democràtica en pro d'un reconeixement a les víctimes del franquisme mitjançant canvis en el marc legislatiu, el procés de memòria a través dels monuments no està encara tancat, per la pervivència de monuments franquistes, sense una clara política de què cal fer amb ells i amb resistències polítiques a la seva retirada. Malgrat la creació de nous memorials a les víctimes de la Guerra Civil, la reparació envers les víctimes del conflicte i del franquisme és encara un procés obert. Aquesta competència de monuments presenta unes peculiaritats específiques a Catalunya, tant per les seves singularitats sociopolítiques en relació a la identitat i la interpretació de la història, com pel fet que les polítiques de memòria han tingut una major incidència social.

Fotografies 1.8. i 1.9. Detall i vista general del monument *A les víctimes de 1938. Encaix* (Margarita Andreu, 2003), Barcelona. Tot i acompanyat d'una inscripció memorial, la seva ubicació a la Gran Via davant del teatre Coliseum envoltat d'arbres i fanals fa que l'obra passi desapercibuda tant pels vianants com pels conductors. Fotos: autor

1.3.2 Subhipòtesis

1. La construcció de monuments memorials durant la dictadura contemplava bàsicament l'homenatge als caiguts per la pàtria i la glorificació de la personalitat del dictador, basant-se generalment en una exaltació del seu sacrifici. La creació de tots els monuments a les víctimes franquistes va respondre en tot cas a una memòria oficial. Durant els anys del franquisme, aquests monuments respongueren bàsicament a la monumentalització de la victòria, marcant la mort de les víctimes com un sacrifici necessari des d'un punt de vista polític.

2. La retirada, reubicació i resignificació de bona part del patrimoni commemoratiu franquista ha estat un dels elements de major polèmica des de la transició democràtica. Si bé una bona part han estat retirats, encara en resten forces, la preservació dels quals és un element de controvèrsia social i política important.
3. Els primers monuments "republicans" es construïren a l'estranger, i els primers construïts a Espanya foren el resultat de l'acció d'antics combatents o d'associacions de víctimes i responent generalment a una memòria expiatòria. En bona part, aquests monuments adopten un discurs de reconciliació i amb una menor càrrega ideològica. L'oblit de les víctimes continua sent, en tot cas, una assignatura pendent de la creació d'un relat de memòria republicana.
4. A Catalunya, la creació de monuments al bàndol republicà va estar, inicialment, generada per la iniciativa de moviments socials, més que no pas per l'acció pública, i ha respost en bona mesura a una voluntat reparadora de l'oblit, més que no pas a l'exaltació del valor de la seva mort.
5. La ubicació, contextualització, solució plàstica i divulgació dels monuments memorials determina la seva funció commemorativa. Aquests es vinculen sempre a una determinada política memorial, gestionada per una institució o col·lectiu.
6. El desenvolupament de la Guerra Civil a Catalunya –que a nivell institucional i popular es va mantenir fidel a la República- determina la gestió de la seva política memorial mitjançant l'aplicació efectiva de les lleis de Memòria Històrica i del Memorial Democràtic i posteriors marcs legislatius.
7. La idiosincràsia de Catalunya i la seva situació sociopolítica en els darrers anys –amb el procés polític independentista- condicionen la interpretació de la Guerra Civil. El record del conflicte territorial pren protagonisme sobre el conflicte sociopolític i aquesta política repercuteix en la conservació, interpretació, creació i gestió del patrimoni memorial commemoratiu de la Guerra Civil a Catalunya.

Fotografia 1.10. Detall de *Espai linear*, Monument a Lluís Companys (Anton Roca, 2008) a Alcover. Fotografia: autor

Fotografia 1.11. Treball de camp del doctorand a la *Creu als 19 Màrtirs de Balaguer* a Bellcaire d'Urgell, Agost 2020. Fotografia: Marina Clemente

1.4 Metodologia

La metodologia de treball d'aquesta tesi doctoral combina tècniques qualitatives i quantitatives i atorga una especial rellevància al treball de camp associat a la visita als diferents espais de memòria.

1.4.1 Estat de la qüestió

Inicialment i en el marc de l'estat de la qüestió s'aborda la recopilació, estudi i anàlisi de fonts bibliogràfiques en l'àmbit de la historiografia vinculades a la memòria, la memòria col·lectiva, la "memòria històrica", les polítiques memorials... tant a nivell global com en el context de la Guerra Civil Espanyola. La bibliografia vinculada a la memòria i a las polítiques de memòria és amplia i variada mentre que la dedicada de forma explícita a la patrimonialització de la memòria mitjançant monuments no és tan profusa.

Una primera aproximació al concepte de memòria i al seu ús polític exigeix l'estudi de l'obra del ja referenciats Maurice Halbwachs amb *La mémoire collective* (1950) i Pierre Nora amb *Les lieux de mémoire* (1984-1992). Timothy Garton Ash a *Los Frutos de la adversidad* (1992) ens alerta del qüestionable ús polític de la memòria i anys després Bruno Groppo amb *Les politiques de memòria* (2002) i Aleida Assman amb *Memory Individual and Collective* (2006) analitzen la diversitat de les diferents memòries col·lectives. Tzvetan Todorov amb *Los abusos de la memoria* (2010) manté obert el debat sobre la qüestionable sacralització de la memòria. La patrimonialització de la memòria mitjançant monuments és analitzada per Xavier Roigé (2017) i per Javiera Bustamante (2016) i més recentment l'obra *Monument*

Culture (Macaluso, 2019) confronta els monuments de guerra amb la guerra dels monuments. La transcendència de les polítiques de memòria i de la seva vehiculació mitjançant monuments és -tot i la possible invisibilització d'aquests per a bona part de la societat- objecte d'estudi i debat tant en l'àmbit acadèmic com en l'esfera política i són habituals les interaccions entre acadèmia, activisme social i poder polític. L'entitat EUROM, vinculada a la Fundació Solidaritat de la Universitat de Barcelona, pretén reflexionar sobre la història recent de la lluita per la democràcia i la llibertat a Europa, advocant per una pluralitat de memòries, i contribuint a una societat més solidària, tolerant i inclusiva (<http://europeanmemories.net/>). La Unió Europea, entre d'altres projectes, fa un ús polític de la memòria mitjançant la Platform of European Memory and Conscience projecte educatiu que es proposa "prevenir la intolerància, l'extremisme, els moviments antidemocràtics i el ressorgiment dels règims totalitaris en el futur" (<https://www.memoryandconscience.eu/>)

Les fonts bibliogràfiques sobre la gestió de la memòria, en el context explícit de la Guerra Civil Espanyola, la dictadura franquista i la transició democràtica fins el nostres dies són nombroses i diverses. Així mateix, són moltes les obres dedicades tant a l'anàlisi de la creació i gestió dels monuments franquistes durant la dictadura com als processos de retirada i possible resignificació d'aquests en democràcia. Per contra, la bibliografia sobre la creació de nous monuments a les víctimes del franquisme és relativament escassa. Entre els autors consultats vinculats a l'estudi de la memòria política del franquisme a nivell estatal ha estat importants les aportacions de Francisco Ferrándiz, Javier Rodrigo o Francisco Sevillano Calero, mentre que Alfredo González-Ruibal ens ha introduït com arqueòleg en la recuperació dels vestigis de les fosses comunes. L'estudi dedicat al context

Fotografia 1.12. Portada i contraportada del número 3 de la revista *Observing Memories* / December 2019, editada per la entitat *EUROM* i dedicada al turisme en els espais de memòria. Portada: Camp d'extermini d'Auschwitz-Bikernau. Contraportada: Piràmide de Tirana. Fotografies de l'autor.

Fotografia 1.13. *Pavelló de la República*, Barcelona. El Centre de recursos per a l'aprenentatge i la investigació i Biblioteca del Pavelló de la República de la UB acull un dels arxius-biblioteca més importants del món sobre la Segona República, la Guerra Civil, l'exili, el franquisme i la transició espanyola. L'edifici és una rèplica realitzada l'any 1992 del Pavelló projectat l'any 1937 per Josep Lluís Sert i Luis Lacasa per a representar a Espanya a l'Exposició Universal de 1937 a París. Aquest centre i la Biblioteca del Centre d'Informació i Documentació del Memorial Democràtic han facilitat al doctorand recursos bibliogràfics en la seva fase inicial d'investigació. Fotografia: autor

específicament català ofereix una àmplia diversitat de propostes. Autors i acadèmics com Albert Balcells, Queralt Solé, Jordi Font, David González, Jordi Guixé, Ricard Conesa, Pilar Mateo, Conxita Mir, Xavier Roigé o Ricard Vinyes han facilitat una primera aproximació a l'estat de la qüestió de l'àmbit d'estudi. Igualment, ha estat molt important la consulta a algunes obres que de forma específica presenten un certa similitud amb l'objecte de la tesi. És el cas per exemple de la tesi doctoral de Marcel Xandri *Monuments " a los caídos por Dios y por España" a Catalunya, de 1939 a 1970* (2016) o de l'obra de Jesús de Andrés *Memorias de Piedra y Acero. Los monumentos a las víctimas de la Guerra Civil y del franquismo en Euskadi 1936-2017* (2017). Mentre que la tesi de Xandri ens ofereix una acurada presentació dels monuments franquistes a Catalunya, la proposta comparativa de Jesús de Andrés -ubicada en el context basc- ha estat una de les fonts inspiradores d'aquesta tesi.

1.4.2 Inventari

La tesi ha partit d'un exhaustiu treball de camp que ha permès l'inventariat i estudi de bona part del patrimoni memorial commemoratiu de la Guerra Civil a Catalunya. Per realitzar una primera catalogació dels monuments franquistes s'ha fet servir la informació gestionada per la Direcció General de Memòria Democràtica de Catalunya-, mitjançant les institucions Memorial Democràtic de Catalunya, Museu Memorial de l'Exili / MUME i Consorci Memorial d'Espais de la Batalla de l'Ebre / COMEBE. Tal com indica la pàgina del Memorial Democràtic, el cens de simbologia franquista és un inventari de símbols franquistes ubicats a l'espai públic. Publicat per primer cop l'any 2010, inicialment contemplava els símbols ubicats a les capitals de comarca, als municipis de més 10.000 habitants i a aquells d'especial interès històric.

Això implicava l'absència de molts símbols situats en zones amb menys densitat de població. Des del 2019 també ha anat incorporant els símbols de poblacions de entre 3.000 i 10.000 habitants amb la conseqüent ampliació de l'inventari.¹¹ Al llarg del desenvolupament de la tesi el doctorand ha intercanviat informació amb Josep Font, tècnic de la Xarxa d'Espais de Memòria i responsable de l'inventari. Part d'aquest -el dedicat a les tipologies *creus, monuments, relleus, gravats i inscripcions i tombes i làpides*- ha estat l'embrió de l'inventari de monuments franquistes de la tesi. També ha estat de gran ajuda la informació oferta pel Departament d'Història de la Universitat de Lleida / UdL -que també col·labora amb el Memorial Democràtic- mitjançant el lloc web Espais de Memòria¹², creat l'any 2005. Els continguts d'aquesta pàgina contempnen els vestigis, memòries i símbols a les comarques de Lleida.

En paral·lel, ha estat essencial en la recerca de monuments vinculats als dos bàndols la informació gestionada per l'Institut d'Estudis Catalans / IEC mitjançant la seva base de dades de Monuments commemoratius de Catalunya. Aquest inventari publicat online a través d'una web¹³ sota la direcció d'Albert Balcells, inclou més de 1.300 monuments -alguns d'ells vinculats a la Guerra Civil- i ha utilitzat estratègies de selecció similars al Memorial -capitals de comarca i poblacions de més de 10.000 habitants-. En línies generals aquest inventari esquiva els monuments de temàtica religiosa o funerària i tan sols han estat incloses les plaques d'una excepcional singularitat.

Simultàniament s'ha consultat també l'Inventari del Patrimoni Arquitectònic de Catalunya -depenent de la Direcció General del Patrimoni Cultural del Departament de Cultura de la Generalitat- a partir del seu cercador online¹⁴. Alguns dels 34.899 registres d'aquest inventari estan vinculats a la memòria de la Guerra i la seva recerca s'ha hagut de realitzar mitjançant l'ús de paraules clau. Així mateix, l'Inventari de Patrimoni Cultural de la Diputació de Barcelona ofereix a partir de la seva web¹⁵ un exhaustiu inventari del patrimoni cultural dels municipis de la província de Barcelona mitjançant un cercador topogràfic.

Aquestes institucions vinculades respectivament a la memòria democràtica, al patrimoni commemoratiu i al patrimoni arquitectònic, ofereixen mitjançant els llocs web referenciats, diferents relacions dels monuments commemoratius vinculats a la Guerra Civil. L'ús d'aquestes fonts és primordial en la mesura que d'una banda, ens facilita informació dels monuments a estudiar i de l'altra, ens permet valorar comparativament les polítiques de gestió cultural i memorial d'aquestes institucions. En aquest sentit, ha estat molt rellevant comprovar com al llarg del desenvolupament de la tesi el Cens de simbologia franquista del Memorial Democràtic -institució amb la que el doctorand ha compartit el seu material d'estudi- ha anat incorporant al seu inventari nous monuments.

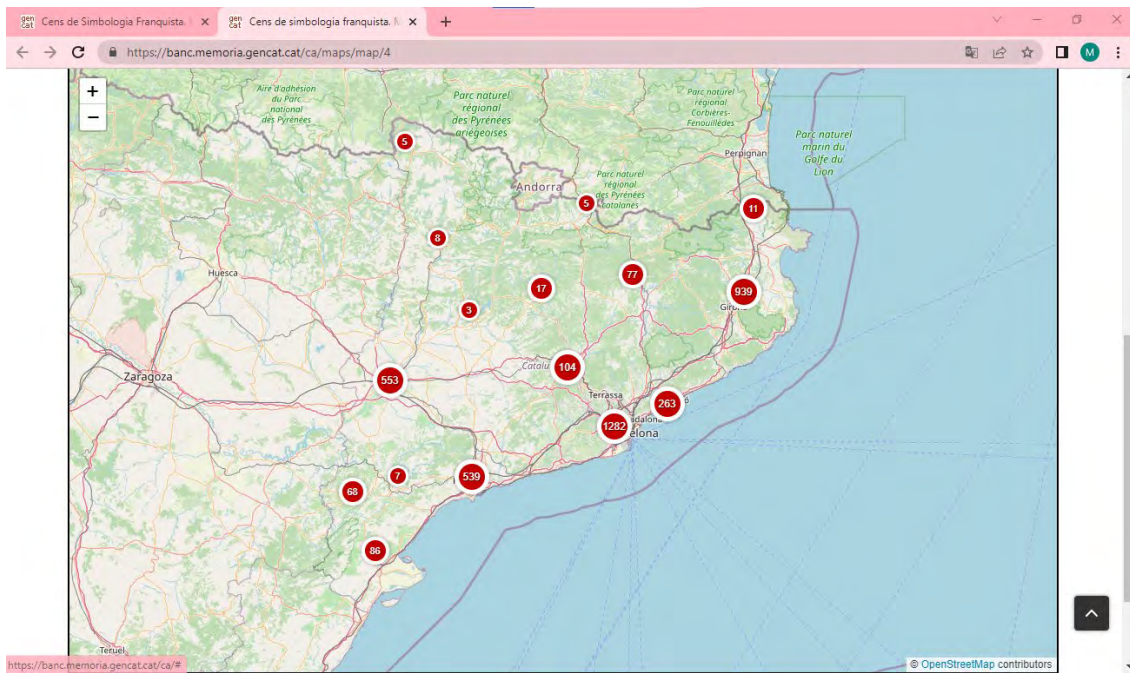
¹¹ Font: <https://memoria.gencat.cat/ca/que-fem/banc-memoria-democratica/fons/csf/>

¹² Font: <http://www.espaisdememoria.udl.cat/?q=node/2/>

¹³ Font: <https://monuments.iec.cat/>

¹⁴ Font: <https://invarquit.cultura.gencat.cat/simple-search>

¹⁵ Font: <https://patrimonicultural.diba.cat/>

Fotografia 1.14. Captura de pantalla del Mapa de Cens de Simbologia Franquista a Catalunya del Banc de la Memòria Democràtica, realitzada el 16.06.23. Font: banc.memoria.gencat.cat / En aquesta data aquest cens -després d'haver anat incorporant nous símbols al llarg dels cinc anys de realització d'aquesta tesis- contemplava 3.956 resultats. Tot i això, la major part d'aquests -3.587- eren plaques d'habitatge, que no han estat objecte d'estudi del present treball d'investigació. Els governs d'altres comunitats autònomes com el del País Basc també han inventariat el símbols i monuments franquistes encara presents en l'espai públic (González, López, 2009).

Així mateix, han estat incorporats a l'inventari d'estudi monuments catalogats per diferents entitats memorialistes com l'Amical de Mauthausen¹⁶ i per altres fonts d'informació, vinculades d'una manera o una altra a la memòria de la Guerra Civil. Finalment és remarcable la descoberta d'alguns monuments vinculats a tots dos bàndols que aparentment no figuren en cap base de dades coneguda.

1.4.3 Visita i fotografia dels monuments

La visita als monuments ha contemplat una documentació fotogràfica que es presenta com a eina essencial del treball d'investigació, tant des d'un punt de vista procedimental -facilitadora de l'anàlisi conceptual i plàstica dels monuments- com de resultats i divulgació de la tesi, en il·lustrar i reforçar les conclusions de la mateixa. Inicialment es va optar per fotografiar els monuments més representatius vinculats a la memòria de la Guerra Civil i molt especialment els monuments franquistes, en la mesura que llur expectativa de supervivència era molt fràgil. Aquesta decisió va resultar molt encertada en la mesura que al llarg del desenvolupament de la tesi alguns d'aquests monuments han estat retirats o vandalitzats. La irrupció de la pandèmia COVID amb les conseqüents restriccions de mobilitat l'any 2020 va suposar una aturada en el treball de camp associat a la documentació fotogràfica. El doctorand va aprofitar aquest parèntesi durant aquells mesos per fer una documentació topogràfica de la ubicació dels monuments amb l'ajut de Google maps.

¹⁶ Font: <https://amical-mauthausen.org/monuments/>

En recuperar la llibertat de mobilitat, l'afany per visitar i documentar els monuments es va multiplicar i el doctorand va decidir ampliar el nombre de monuments a fotografiar -uns 427 en el moment d'escriure aquestes línies-.

Els criteris procedimentals i estètics per la realització de les fotografies han contemplat -en la mesura que ha estat possible- l'ús d'il·luminació natural suau. La llum d'un dia ennuvolat facilita la presa de fotos des de diferents posicions i esquiva possibles problemes d'excés de contrast. A la vegada -sobretot si és un dia plujós- facilita la creació d'una atmosfera apropiada pel dramatisme d'alguns dels memorials. En alguns casos per motius logístics les fotos han estat preses en dia de sol intens. En aquests casos s'ha optat per seleccionar els enquadraments, punts de vista i franges horàries compatibles amb la documentació correcta dels monuments. Des d'un punt de vista semiòtic, s'ha intentat mostrar la dimensió comunicacional dels memorials mitjançant la presa d'imatges de detalls constructius, de primers termes que mostren els materials utilitzats, de possibles inscripcions, de diferents punts de vista dels monuments i de la seva contextualització en l'espai. En la seva presentació online s'ha optat per una edició que habitualment presenta el monument de forma gradual des dels seus petits detalls fins a l'obra sencera, esquivant així la reiteració en la lectura de les d'imatges. De forma excepcional s'ha fet servir un ordre invers. En els monuments de grans dimensions o més complexos s'ha combinat aquesta estratègia amb la simulació del recorregut lineal d'un hipotètic visitant. El nombre de fotos de cadascuna de les sèries és variable i va des de les 3 o 4 imatges en els monuments més senzills fins a les més de 30 en els més complexos. La presentació d'aquesta documentació fotogràfica s'ha vehiculat mitjançant les dues pàgines referenciades ¹⁷, que en la darrera etapa del desenvolupament de la tesi han esdevingut una eina essencial de treball. Les fitxes d'anàlisi dels monuments, presentades en format PDF descarregable, han incorporat els links a la seva documentació fotogràfica online. A la taula 1.1. combinada amb la fotografia 1.15, es presenta la classificació de tipologies de monuments que ha estat utilitzada en el sitemap de les webs i les pantalles d'inici de totes dues.

---

¹⁷<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/> pels monuments franquistes i <https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/> pels monuments a les víctimes del franquisme.

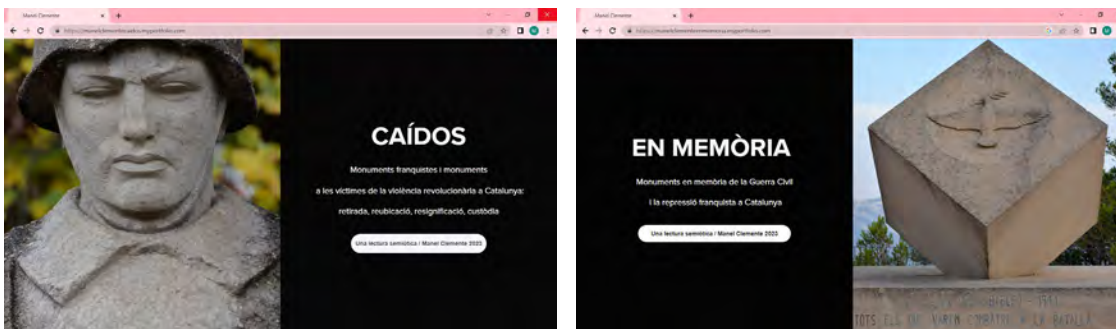
Taula 1.1. Classificació tipologies de monuments en el sitemap de les webs de documentació gràfica dels monuments

Web CAÍDOS

Monuments franquistes i a les víctimes de la violència revolucionària: retirada, reubicació, resignificació, custòdia

<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/>

Presentació / Als cementiris: ubicació original / Reubicats als cementiris / Entorn església / Espais d'execució / Fronts de guerra / Altres espais / Creus de la Santa Missió, una selecció / Nous monuments en democràcia

Fotografia 1.15 Captures de pantalla de les pàgines inicials de les webs del doctorand CAÍDOS i EN MEMÒRIA.

Web EN MEMÒRIA

Monuments en memòria de la Guerra Civil i la repressió franquista

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/>

Presentació / A la República / A Francesc Macià / A Lluís Companys / A Blas Infante / Als alcaldes republicans i altres polítics / A personatges diversos / A les BBII / Als Biberons / Fronts de guerra i espais de repressió / Víctimes bombardejos / Memorials diversos fora cementiri / Memorials diversos als cementiris / Als deportats / Retirada i exili / Als maquis i guerrillers / Celebració d'efemèrides

Font: elaboració pròpia

La web CAÍDOS, dedicada fonamentalment als monuments franquistes, contempla per extensió aquells monuments construïts durant la dictadura que van homenatjar a les víctimes de la violència revolucionària, independentment del seu grau d'adscripció al règim. També incorpora una àmplia selecció de Creus de la Santa Missió i els nous monuments a les víctimes de la repressió a la rereguarda construïts en democràcia. La web EN MEMÒRIA contempla els monuments construïts en democràcia en memòria de les víctimes de la Guerra Civil i de la repressió franquista, així com una selecció de documentació de celebració d'actes memorials. Totes dues webs són actualitzades periòdicament mitjançant la incorporació de nous monuments i la documentació dels possibles canvis dels ja existents.

1.4.4 Assistència a actes commemoratius i testimoni oral dels darrers combatents vius

L'estudi de la gestió dels monuments com a eina de política memorial ha contemplat també l'assistència a alguns actes commemoratius vinculats a efemèrides diverses. El calendari memorial de la Guerra Civil a Catalunya contempla com a dates més significatives el 25 de Juliol i 16 de Novembre -inici i acabament de la Batalla de l'Ebre- , el 15 d'Octubre¹⁸ -afusellament a Lluís Companys- (fotografia 1.16) i el 28 d'Octubre - retirada de les Brigades Internacionals a Barcelona-. La nova Llei de Memòria Democràtica catalana també contempla la celebració del Dia de la Proclamació de la República -14 d'abril- i el Dia de la Constitució de l'Assemblea de Catalunya -7 de novembre-. Altres dies vinculats a la memòria republicana evidencien la internacionalització del conflicte com per exemple el 27 de Gener -Dia Internacional de Commemoració de les Víctimes de l'Holocaust- i el 5 de Febrer -Dia Nacional de l'Exili i la Deportació-. Alhora, a nivell local es poden establir altres dates a commemorar associades per exemple als bombardejos patits. Els actes de

Fotografia 1.16. Fossar de la Pedrera, Barcelona, 20 Octubre de 2019. Celebració del 79 aniversari de l'afusellament del president Lluís Companys. Cada any als voltants del 15 d'Octubre - data en què va ser afusellat l'any 1940 al Castell de Montjuïc- s'organitzen cerimònies d'homenatge a la seva memòria. Fotografia: autor

celebració d'aquestes efemèrides poden ser organitzats en els dies respectius o durant els caps de setmana més propers i adquireixen un especial protagonisme quan coincideixen amb múltiples de 5, 10, 25 -com és el cas per exemple del 80è aniversari de la Retirada-. L'assistència a alguns d'aquests actes commemoratius ha permès al doctorand prendre contacte amb els representants de les institucions i col·lectius que els organitzen i analitzar l'ús polític dels monuments en aquestes dates mitjançant parlaments, intervencions musicals i/o poètiques i ofrenes florals.

---

¹⁸ El protagonisme polític d'aquesta data a Catalunya és evident en haver estat declarat "Dia nacional en memòria de les víctimes de la Guerra Civil i les víctimes de la repressió de la dictadura franquista".

Els actes han estat documentats fotogràficament i en alguns casos han estat entrevistats amb posterioritat alguns dels assistents. La selecció d'actes ha contemplat el calendari memorial descrit així com a tall d'exemple alguns actes del calendari de la localitat específica on resideix el doctorand. A continuació es referencien per ordre cronològic els actes commemoratius documentats:

Taula 1.2. Selecció d'actes commemoratius documentats

-80 aniversari del bombardeig de La Garriga. La Garriga, 27.01.2019
-80 aniversari de la Retirada. Coll d'Ares, 16.02.2019
-80 aniversari de la Retirada. Argèles-sur-Mer, 23.02.2019
-79 aniversari de l'afusellament de Lluís Companys. Barcelona, Fossar de la Pedrera, 20.10.2019
-81 aniversari Marxa de les Brigades Internacionals. Barcelona, 26.10.2019
-Acte de record. La Fatarella, Memorial de Camposines, 17.11.2019
-80 aniversari de l'afusellament de Lluís Companys, Barcelona, Fossar de la Pedrera, 18.10.2020
-82 aniversari Marxa de les Brigades Internacionals. Barcelona, 24.10.2020
-Acte de record. Pinell de Brai, Monument a la Pau, 25.07.2021
-Acte de record. Pinell de Brai, 24.07.2022
-82 aniversari de l'afusellament de Lluís Companys, Barcelona, Castell de Montjuïc, 15.10.2022
-Inauguració Mural a les Brigades Internacionals. La Garriga, 25.02.2023

Font: elaboració pròpia

La documentació fotogràfica d'aquests actes ha estat pujada a la pàgina web del doctorand associada als monuments en memòria de la Guerra Civil i la repressió franquista¹⁹.

L'assistència a alguns dels actes commemoratius esmentats i la recerca online ha facilitat al doctorand el contacte amb alguns dels darrers testimonis directes de la Guerra Civil. Tot i que no forma part de l'objectiu de la tesi, la possibilitat de poder entrevistar als darrers combatents del conflicte no ha estat desaproveitada. D'aquesta manera, s'ha recollit el testimoni mitjançant enregistrament vídeo-gràfic d'alguns dels darrers combatents vius de la Guerra Civil a Catalunya (fotografies 1.23. i 1.24.) així com de dones represaliades pel franquisme (fotografia 1.17.)²⁰.

---

¹⁹ <https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/seleccio-defemerides> Darrera consulta: 06.07.23

²⁰ Entre els testimonis entrevistats -alguns dels quals ja no hi són entre nosaltres- estan els combatents de l'exèrcit republicà Artur Tomàs Mercadé, Andreu Canet Català, Miquel Morera Darbra i Salvador Farrés -aquests tres darrers Biberons de la Lleva del 41-, Leocàdia Melich -testimoni en primera línia a Barcelona tant de la violència revolucionària com de la repressió franquista- i les represaliades Teresa Alonso -testimoni del bombardeig de Gernika i del setge de Leningrad- i Antonia Jover. Part de la informació està disponible als següents links / Darrera consulta: 06.07.23
<https://manelclemente.myportfolio.com/spain-1936-39-memories-of-a-war-a-project-in-progress>
<https://manelclemente.myportfolio.com/spain-1936-1939-memories-of-a-war-teresa-alonso>

Fotografia 1.17. Teresa Alonso Gutiérrez (Donostia, 1925) -testimoni directe del bombardeig de Gernika i del setge de Leningrad- a la seu de l'Associació catalana de persones ex-preses polítiques del franquisme, on va ser entrevistada pel doctorand el 31 d'Octubre de 2019. Fotografia: Eloi Clemente

Aquesta documentació no és tal vegada una aportació d'especial transcendència en l'àmbit d'estudi, en la mesura que les persones entrevistades prèviament ja havien facilitat la informació en qüestió a diferents interlocutors²¹, però sí que ha estat un element motivador pel doctorand que a més li ha facilitat constatar les diferents percepcions i punts de vista d'aquells que van ser testimonis directes de la Guerra Civil.

1.4.5 Anàlisi de webs i xarxes socials

Ha format part del treball d'investigació una anàlisi de les webs vinculades a l'àmbit d'estudi -institucions públiques, entitats memorialistes....- així com de la presència virtual de la gestió dels monuments en els mitjans de comunicació i les xarxes socials. Aquesta anàlisi ha evidenciat el protagonisme de les pantalles en la transmissió de la memòria política superant la capacitat comunicativa directa dels propis memorials. Són les pantalles les que mitjançant estratègies d'informació, divulgació, reclam i/o propaganda determinen la capacitat memorial efectiva dels monuments en funció tant dels fets i notícies a tractar com dels diversos interessos polítics.

I han estat de fet les pantalles les que han facilitat informació al doctorand sobre la ubicació del monuments a visitar. Les institucions públiques dedicades a la memòria i al patrimoni -com qualsevol altra entitat o col·lectiu- intenten optimitzar

---

²¹El Banc audiovisual de testimonis del Banc de la Memòria Democràtica ofereix 496 testimonis de la Guerra Civil i la dictadura franquista. Entre ells figuren alguns dels entrevistats pel doctorand com és el cas per exemple d'Andreu Canet Català (1920-2022). Aquest és el link a l'entrevista / Darrera consulta: 06.07.23: <https://banc.memoria.gencat.cat/ca/results/interview/415>

la capacitat comunicativa de les xarxes socials. Així, la pàgina web del Memorial Democràtic ofereix la subscripció gratuïta al Butlletí de Memòria -que el doctorand ha rebut mensualment durant el desenvolupament de la tesi- i presenta com a xarxes socials preferents Facebook amb 7,1 mil seguidors (fotografia 1.18.) i Twitter (en l'actualitat X) amb 9.640 seguidors. També ofereix documentació fotogràfica d'esdeveniments a través de Flickr. A més, el seu canal de Youtube ofereix informació actualitzada de les activitats organitzades per la institució així com una repositori de vídeos de temàtica memorial.²² La pàgina web del Memorial també ofereix els links a les xarxes socials del Departament de Justícia, Drets i Memòria i així, a les xarxes ja referenciades hem d'afegir Instagram, Slideshare i Diigo²³. Aquesta saturació de canals i reiteració de continguts d'una institució pública -i com a tal econòmicament sufragada pels contribuents- ens permet prendre consciència de la importància de les xarxes socials i de la comunicació online en general en la difusió social de qualsevol missatge memorial. A la vegada, una anàlisi al funcionament de l'ús d'aquestes xarxes evidencia el grau d'interacció i suport mutu entre les institucions i/o individus que comparteixen postulats o inquietuds similars. D'aquesta manera, la pàgina de Facebook del Memorial Democràtic presenta els 40 comptes de Facebook dels quals és seguidor, com per exemple, el de

Fotografia 1.18. Captura de pantalla de la pàgina de Facebook del Memorial Democràtic realitzada el 12.07.2023.

²² Aquests són els links a les xarxes socials referenciades. Darrera consulta: 28.06.2023

<https://twitter.com/catmemoria>

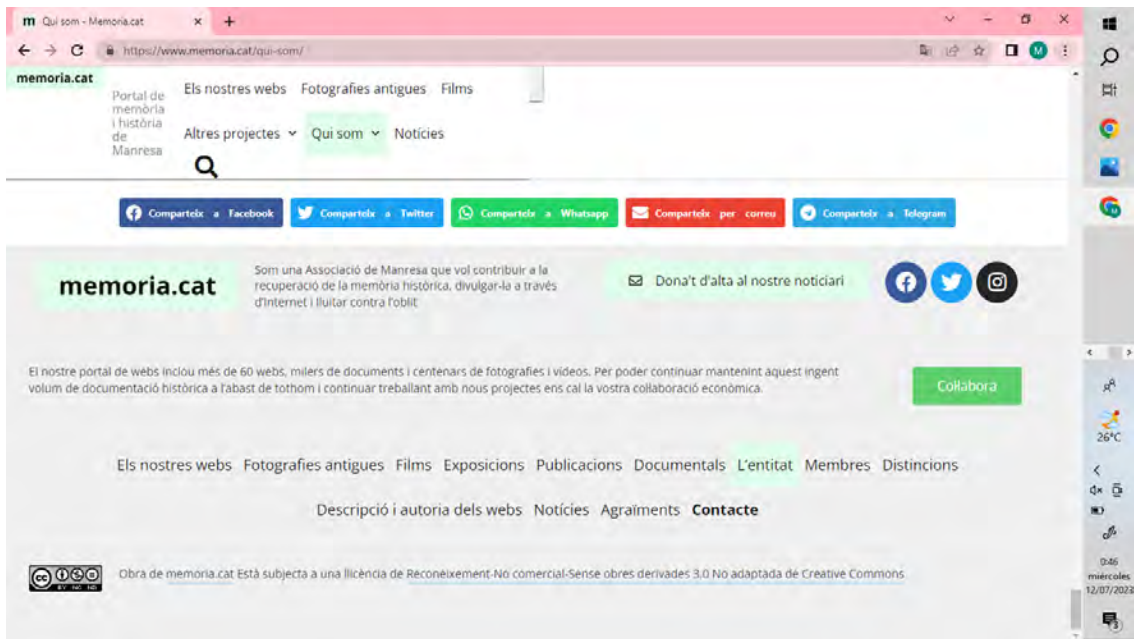
<https://www.facebook.com/catmemoria>

<https://www.youtube.com/user/canalmemorial>

https://www.flickr.com/photos/memorial_democratic/collections

²³ Aquests són els links a les noves xarxes socials referenciades. Darrera consulta: 28.06.2023

<https://www.instagram.com/justiciacat/> <https://www.slideshare.net/justicia>

Fotografia 1.19. Captura de pantalla del portal de webs de l'Associació Memòria i Història de Manresa / www.memoria.cat realitzada el 12.07.2023. La pantalla mostra els links a les diferents xarxes socials: Facebook, Twitter,, WhatsApp, Telegram, Instagram.

l'Associació per a la recuperació de la memòria històrica de Catalunya, el del blog BCN Memòria Històrica o el de Memòria.cat, el portal de webs de l'Associació Memòria i Història de Manresa (fotografia 1.19) ²⁴. Aquesta entitat -un referent d'obligat coneixement en la recerca de la gestió de la memòria a Catalunya- exemplifica mitjançant el seu portal l'esmentat protagonisme de la pantalla. Iniciat l'any 2007 com a pàgina personal de l'historiador manresà Joaquim Aloy, el portal memoria.cat agrupava una desena de webs d'història. El febrer del 2009 va passar a ser el portal de l'Associació Memòria i Història de Manresa. En l'actualitat inclou més de 60 webs, milers de documents i centenars de fotografies i vídeos. A més, anima al visitant a donar-se d'alta al noticiari per tal de rebre les notícies de l'entitat així com a seguir-los a les principals xarxes socials: Facebook -2,7 mil seguidors- Twitter -4.060 seguidors-, Instagram -1141 seguidors-²⁵. El doctorand, com a seguidor d'aquesta entitat a Instagram, ha pogut constatar l'efectivitat d'aquest canal en la informació i divulgació de l'actualitat vinculada a la memòria. Així mateix, la web memòria.cat convida a l'usuari a compartir la informació mitjançant Facebook, Twitter, WhatsApp, Telegram o per email.

²⁴ Aquests són els links a les xarxes socials referenciades. Darrera consulta: 28.06.2023

<https://www.facebook.com/bcnmemoriahistorica>

<https://www.facebook.com/profile.php?id=100075862057136>

<https://www.facebook.com/memoria.cat>

²⁵ Aquests són els links a les noves xarxes socials referenciades. Darrera consulta: 01.07.2023

<https://twitter.com/MemoriaCat>

<https://www.instagram.com/memoria.cat/>

Una navegació per les diferents webs de les entitats memorialistes evidencia l'ús en major o menor grau de les xarxes socials. Així, a tall d'exemple podem referenciar les pàgines web de l'Amical de Mauthausen i altres camps i de totes les víctimes del nazisme d'Espanya i la de l'Associació Catalana de Persones Ex-preses Polítiques del Franquisme, la seu de la qual va ser visitada pel doctorand al llarg del seu treball de camp²⁶. La web de l'Amical, entitat que l'any 2022 celebrava els seus 60 anys d'existència, vehicula la seva difusió mitjançant la publicació quadrimestral *Nunca más*, descarregable en PDF des de la seva web i a través de les xarxes socials Facebook -5,9 mil seguidors- i Twitter -10,3K seguidors-²⁷. La web de Persones Expresses Polítiques per la seva banda fa ús de la revista digital trimestral *Catalunya RESISTENT*, descarregable també des de la web, així com de les xarxes socials Facebook -654 seguidors-, Twitter -2.063 seguidors- i Instagram -405 seguidors-²⁸. La disparitat del nombre de seguidors de les xarxes socials entre les diferents entitats es vincula entre altres aspectes als respectius nombres de socis i simpatitzants i a la mitjana d'edat dels mateixos -en la mesura que els membres de més edat no fan servir les xarxes socials amb la mateixa assiduitat que els de les noves generacions-. Tot i això, és especialment remarcable l'extensiu ús dels nous canals digitals en totes les entitats i a la vegada el bon criteri de conservar els butlletins informatius. Al llarg de la tesi estan referenciades les pàgines web consultades durant la seva realització amb les seves respectives darreres dates de consulta.

1.4.6 Seguiment de l'actualitat memorial a partir de la premsa i els mitjans de comunicació

Al llarg dels més de cinc anys de realització d'aquesta tesi doctoral hem assistit a canvis en l'opinió pública i en el marc legislatiu vinculat a la política memorial que han facilitat accions concretes, àmpliament cobertes a nivell mediàtic com és el cas per exemple de la exhumació de Francisco Franco i José Antonio Primo de Rivera del Valle de los Caídos -avui Valle de Cuelgamuros-. En el cas de Catalunya, la disputa entre la retirada o la conservació del Monument a la Batalla de l'Ebre a Tortosa ha estat profusament divulgada per la premsa i els mitjans de comunicació en general. En aquest sentit, la pàgina web de la Biblioteca de Tortosa Marcel·lí Domingo²⁹ ofereix online un buidat de premsa de les notícies d'àmbit local i comarcal. Els 178

---

²⁶ Aquests són els links a les webs referenciades. Darrera consulta: 01.07.2023

<https://amical-mauthausen.org/ca/> / <https://expresopoliticdsel franquisme.com/>

²⁷ Aquests són els links a les noves xarxes socials referenciades. Darrera consulta: 01.07.2023

<https://www.facebook.com/amauthausen/> / <https://twitter.com/amauthausen>

²⁸ Aquests són els links a les noves xarxes socials referenciades. Darrera consulta: 01.07.2023

<https://www.facebook.com/Exprespol> / <https://twitter.com/Exprespol>
https://www.instagram.com/exprespol_acepf/

²⁹ Marcel·lí Domingo (Tarragona, 1884 -Toulouse, 1939) va exercir de mestre i de periodista polític a Tortosa en defensa del republicanisme federalista. Va ser diputat a les Corts per Tarragona i Tortosa i va ser el màxim responsable de diferents ministeris de la II República, entre ells el d'Instrucció Pública i Belles Arts. En acabar la guerra es va exiliar a Toulouse on va morir el 2 de Març de 1939.

Fotografia 1.20. Captura de pantalla de l'edició digital de *El Punt Avui* 14-01-2022 que mostra l'article d'Emili Bella "Retiren el monument d'origen franquista de Montserrat" (darrera consulta: 02.07.2023)

articles registrats dedicats al Monument a la Batalla de l'Ebre entre Gener de 2015 i Març de 2023, evidencien l'interès polític i mediàtic de la seva gestió³⁰. En canvi, la retirada del Monument als Requetès de l'Abadia de Montserrat el 10 Gener de 2022, documentada discretament per la premsa (fotografia 1.20.), va passar desapercibuda per l'opinió pública, en la mesura que la major part de la societat catalana desconeixia la seva existència, gelosament silenciada per l'Abadia. Una lectura als articles vinculats a aquesta notícia, evidencia un cert secretisme institucional³¹, compensat en part amb la possible interacció dels lectors. Aquests, a través de les edicions digitals, poden aportar comentaris, que són habitualment propers a la tendència política del diari³². És interessant en aquest cas específic contemplar la diversitat ideològica d'altres publicacions minoritàries, com per exemple les vinculades al moviment carlí³³.

³⁰ Aquest és el link al buidat dels 178 articles referenciats:

<https://biblioteca.tortosa.cat/00.php?select=Totes+les+paraules&busqueda=monument+a+la+batalla+de+l%27ebre&btnbuscar=Buscar> (data de consulta: 02.07.2023)

³¹Bella, Emili: "Retiren el monument d'origen franquista de Montserrat". *El Punt Avui* 14-01-2022. L'inici de l'article evidencia el secretisme referenciat: "Ja no hi és". <https://www.elpuntavui.cat/politica/article/17-politica/2085066-retiren-el-monument-d-origen-franquista-de-montserrat.html#&qid=1&pid=1> (data de consulta: 02.07.2023)

³²Playà, Josep: "Montserrat se queda sin el requetè" *La Vanguardia* 23.01.2022. Alguns dels 15 comentaris a la notícia critiquen amb vehemència la decisió. <https://www.lavanguardia.com/politica/20220123/8005798/montserrat-requete-estatu-terc.html> (data de consulta: 02.07.2023)

³³Navascués, Javier: "Procesión reparadora por la infame retirada de l'escultura del Requetè en Montserrat" *Ahora información* 27.02.2022. Presentat com el Diari digital de la España Tradicional i vinculat a la germandat Liga Tradicionalista, el posicionament d'aquest diari envers la retirada de l'escultura és obertament crític.

<https://www.ahorainformacion.es/blog/procesion-reparadora-por-la-infame-retirada-de-la-escultura-del-requete-en-montserrat/> (data de consulta: 02.07.2023)

El seguiment de l'actualitat memorial a partir de la premsa i els mitjans de comunicació ha estat constant al llarg de la tesi, en la mesura que ha esdevingut una valuosa font d'informació de la gestió dels monuments franquistes -resignificació, retirada o vandalització- i de la creació de monuments a les víctimes del franquisme i de forma excepcional de monuments a les víctimes de la violència revolucionària. Algunes d'aquestes fonts han estat referenciades i això ens ha permès constatar com premsa i mitjans de comunicació -que actualment es nodreixen de tot el potencial de les xarxes socials-, assumeixen la seva responsabilitat informativa en tractar temes de política memorial, però sempre en la línia editorial establerta pel mitjà corresponent.

1.4.7 Observació a través de fitxes dels diferents monuments

En una selecció dels monuments visitats, a banda del reportatge fotogràfic, s'ha procedit a realitzar un fitxat sistemàtic de les seves característiques. El model de fitxa utilitzat contempla una fitxa tècnica, una contextualització historiogràfica, una anàlisi formal i interpretació de l'obra i una presentació de la gestió del monument. Les fitxes dels monuments visitats van també acompanyades del link a la documentació fotogràfica online a través de les dues pàgines web ja referenciades, corresponents respectivament als dos grans grups de monuments: d'una banda, monuments franquistes i en homenatge a les víctimes de la violència revolucionària i de l'altra, monuments republicans i a les víctimes del franquisme. A partir d'aquests dos grans grups -tres si considerem de forma autònoma els monuments creats en democràcia dedicats a les víctimes de la violència revolucionària-, s'han fet servir també altres estratègies de classificació. Per facilitar la ubicació geogràfica del monument en l'inventari general s'ha optat per una estructuració per comarques, agrupades a partir d'una divisió territorial de les quatre demarcacions o províncies. Els diferents municipis de cadascuna de les comarques han estat presentats per ordre alfabètic. Aquesta classificació ha facilitat estudis d'anàlisi comparatiu de nombre i tipologia genèrica dels monuments -franquista versus republicà- entre municipis i comarques.

Els monuments també han estat presentats mitjançant un cronograma que possibilita l'estudi evolutiu de les diferents polítiques memorials. En el cas dels monuments republicans -erigits llevat d'algun cas específic en democràcia- ha estat una operació fàcilment realitzable. La cronografia d'alguns monuments franquistes, per contra, ha presentat alguns dubtes de poca rellevància historiogràfica que han estat solucionats, seguint les estratègies utilitzades pel Memorial Democràtic, per la determinació de la dècada o període -principis anys 40- en lloc de l'any exacte. La major part d'aquests monuments han estat objecte de canvis diversos en dates específiques que també són documentats en les fitxes. Aquestes classificacions (territorial i cronològica) faciliten la ràpida ubicació de cadascun dels monuments però a la vegada, aquests també són definits mitjançant altres criteris. Així, tal com serà mostrat en el capítol 3, la classificació dels monuments franquistes contempla com a elements a considerar l'objecte d'homenatge, la tipologia d'ubicació, les tipologies funcionals i formals dels monuments i el grau d'adscripció al règim. En el cas dels monuments republicans es fan servir -llevat d'aquest darrer criteri- els mateixos elements de classificació.

En la seva presentació online el criteri de classificació general dels 427 monuments fotografiats ha estat divers: en el cas dels monuments franquistes ha prevalgut la tipologia d'ubicació i en el cas dels monuments republicans s'ha contemplat sobretot

l'objecte d'homenatge. A continuació a la taula 1.3. es presenta la fitxa utilitzada en l'anàlisi dels monuments commemoratius de la Guerra Civil Espanyola a Catalunya, aplicada amb diferent grau de rigor als 427 monuments visitats i fotografiats.

Taula 1.3. Fitxa d'anàlisi dels monuments commemoratius de la Guerra Civil Espanyola a Catalunya

Fitxa tècnica

1. Nomenclatura o títol de l'obra
2. Autor o autors si s'escau
3. Any d'execució
4. Material
5. Tècnica
6. Dimensions
7. Localització

Contextualització historiogràfica

8. Documentació i explicació del fet o personatge a recordar en el context de la Guerra Civil Espanyola o postguerra
9. Documentació i explicació de la projectació, realització i emplaçament del monument memorial. Si és el cas documentació emplaçaments anteriors, processos de deslocalització i resignificació.

Anàlisi formal de l'obra i interpretació

10. Descripció física del monument. Si és el cas descripció de possibles canvis realitzats en el passat per resignificar-la
11. Anàlisi plàstica de l'obra vinculada al fet o personatge a recordar
12. Documentació que acompanya al monument.
13. Grau de conservació

Gestió del monument

14. Presentació de la institució que gestiona el monument i de la seva política de memòria
15. Accessibilitat: transport públic, privat...
16. Horari d'obertura si s'escau
17. Afluència de visites si s'escau
18. Divulgació del monument: material bibliogràfic, premsa i divulgació online, xarxes socials
19. Celebració d'activitats entorn al monument: trobades, efemèrides...
20. Visibilitat i transcendència sociopolítica del monument
21. Perspectives de futur en la gestió del monument

Font: elaboració pròpia

Aquest material referenciat -inventari de monuments amb distribució comarcal, cronogrames, fitxes d'anàlisi, - es presenta en els annexos de la tesi. A més, s'ofereix documentació gràfica online mitjançant les dues pàgines web referenciades. En qualsevol cas -tot i el valor intrínsec d'aquesta aportació a l'inventari i la catalogació del patrimoni commemoratiu de la Guerra Civil a Catalunya- aquest material ha de ser considerat més com a mitjà que no pas com a objectiu principal, per tal de desenvolupar i resoldre les hipòtesis del treball d'investigació. L'aplicació de tècniques qualitatives i quantitatives en l'anàlisi evolutiu i comparatiu de la creació i gestió dels monuments ha permès així assolir unes conclusions que es presenten en el darrer capítol de la tesi.

1.5 Agraïments

La realització d'aquesta tesi no hauria estat possible sense el recolzament i complicitat de professors, familiars i amics i és per aquest motiu que vull manifestar el meu agraïment. En primer lloc vull agrair el suport incondicional del meu tutor i director de tesi Xavier Roigé que des d'un primer moment va creure en la validesa del projecte i va valorar la singularitat del meu punt de partida des del treball de camp fotogràfic. Ell ha estat capaç de reconduir els meus postulats inicials basats en la emoció artística i la sobrevaloració de la pròpia experiència vers l'ús d'una metodologia científica en l'àmbit de les ciències socials. A la vegada, en tot moment ha fet un seguiment rigorós del meu treball i ha aportat suggeriments i consells que m'han permet arribar a assolir els objectius finals de la tesi. Vull manifestar també el meu agraïment als altres dos responsables de la línia de recerca Gestió de la cultura i el patrimoni del programa de doctorat Societat i Cultura: Història, Antropologia i Patrimoni de la Universitat de Barcelona, els doctors Lluís Bonet i Margarita Díaz-Andreu, així com als meus companys i companyes de doctorat. Les activitats formatives que he compartit amb ells i sobretot les cinc Jornades de Doctorat al llarg d'aquests anys han ajudat a conduir les diferents etapes del meu treball d'investigació. Un treball d'investigació que va arrencar com a punt de partida a partir del protocol requerit gràcies al doctor Llogari Casas, excompany de professió i amic al què estic molt agraït. Faig extensible aquest agraïment a altres companys i companyes, amics i amigues de les dues institucions on imparteixo docència,

Fotografia 1.21. El doctor Xavier Roigé amb la doctora Javiera Bustamante en una visita al *Memorial de Camposines*, La Fatarella el 7 de Juliol de 2022. Fotografia: autor

Fotografia 1.22. El catedràtic d'Història de l'Art Carles Torné al camp de concentració Krakow-Plaszow a Cracòvia, Març 2023. Fotografia: autor

l'Escola d'Art Pau Gargallo i ESDAPC. La complicitat dels membres de l'equip directiu en què participo m'han permès compatibilitzar la responsabilitat com a professor i gestor amb la meua tasca d'investigació. Així mateix, haig d'agrair la infinita generositat dels companys i companyes amb qui com a professor i coordinador ERASMUS he compartit mobilitats de docència en diferents universitats europees. Aquestes mobilitats han estat aprofitades per ampliar el meu treball d'investigació en l'àmbit internacional mitjançant la recerca compartida de monuments sota la neu i la pluja en inhòspits cementiris o en oblidats camps de concentració. La seva complicitat ha estat extrema i en especial la del catedràtic d'història de l'art i amic Carles Torné, sempre disposat a ajudar-me a descobrir vestigis amagats.

El desenvolupament de la investigació ha estat possible gràcies al contacte amb els membres de diferents col·lectius i entitats vinculats a la memòria, referenciats al llarg de la tesi. Seria poc operatiu aquí anomenar-los tots però tenint present que la llista serà incompleta voldria agrair la complicitat de l'historiador i tècnic de patrimoni de l'Ajuntament de La Garriga Enric Costa, que em va facilitar l'accés a diferents vestigis històrics del municipi; del tècnic del Memorial Democràtic i responsable inventari de vestigis franquistes Josep Font, que em va oferir un panorama general del funcionament de l'entitat i del doctor Ricard Conesa, tècnic de projectes d'EUROM, entitat amb la què he tingut el plaer de poder col·laborar. El meu agraïment adquireix una transcendència especial en el cas de les persones que m'han pogut transmetre la seva experiència directa de la Guerra Civil mitjançant enregistrament vídeo-gràfic, algunes dels quals ja no estan entre nosaltres.

Fotografies 1.23. i 1.24. Combatents republicans: biberons de la Lleua del 41 Miquel Morera Darbra, entrevistat a casa seva el 19.12.2019 i Salvador Farrés Oliveras, fotografiat en el Monument a la Pau a Pinell de Brai el 25.07.2021.

Fotografia 1.25. Fe Casamitjana al camp de Ribesaltes, Desembre 2015. Fotografia: autor

En aquest sentit vull donar gràcies als combatents de l'exèrcit republicà Artur Tomàs Mercadé, Andreu Canet Català, Miquel Morera Darbra i Salvador Farrés Oliveras -aquests tres darrers Biberons de la Lleua del 41- i a la meua sogra Leocàdia Melich -testimoni en primera línia a Barcelona tant de la violència revolucionària com de la repressió franquista- i a les represaliades Teresa Alonso -testimoni del bombardeig de Gernika i del setge de Leningrad- i Antonia Jover, vicepresidenta de l'Associació Catalana de Persones Ex-preses Polítiques del Franquisme. Un gràcies que faig extensible als seus familiars i a les entitats que preserven el seu llegat. I finalment vull donar gràcies a la meua família, als meus pares per haver-me educat en el pensament crític i en el respecte als altres i haver-me contagiats l'esperit artístic i la inquietud acadèmica, al meu germà Javier per les valuoses referències bibliogràfiques i sobretot i amb lletres majúscules a la meua dona Fe Casamitjana i als meus fills Marina i Eloi que generosament han compartit amb mi durant tants anys visites a cementiris, camps de concentració i memorials arreu d'Europa i que m'han assistit en el meu treball de camp sempre que ho he requerit participant en sessions fotogràfiques i enregistraments d'entrevistes. Sense la seva complicitat extrema no hauria estat possible arribar a assolir els objectius de la tesi proposats l'any 2018 i que hem permeten ara a finals de 2023 escriure aquests línies.

1.6 La trajectòria de la tesi

L'estudi del procés de patrimonialització de la memòria de la Guerra Civil Espanyola a Catalunya a través dels monuments commemoratius -objectiu principal de la present tesi doctoral- ens ha permès constatar l'ús polític dels memorials per tal de construir el relat d'un passat des de la perspectiva i interessos d'un present. El successius interessos polítics d'aquest present determinen així la creació, gestió i possibles resignificacions dels memorials analitzats. Els debats polítics del present a l'estat espanyol (successius contextos electorals, oposició dels partits conservadors a obrir el debat sobre la memòria) i a Catalunya (procés independentista que també ha incidit en els debats sobre la memòria) mediatitzen el tractament d'aquesta temàtica, perquè remetent a

temes que són ben candents en la societat actual. Com a doctorand he intentat adoptar un rigor científic procurant esquivar tota valoració de caràcter ideològic d'allò descrit i analitzat, per poder estudiar els processos de creació i gestió dels monuments en relació als seus objectius memorials i polítics. Tot i això, aquest desitjat rigor científic ha estat en algunes ocasions difícil de mantenir en la mesura que el context sociopolític en què s'inscriu la tesi ha mediatitzat els criteris de classificació dels monuments o fins i tot el vocabulari a utilitzar. En paral·lel, la participació en congressos³⁴ i jornades vinculats a la memòria política m'ha permès prendre consciència de l'ambigua frontera que alguns estudiosos estableixen entre la investigació acadèmica i l'activisme social. Aquestes circumstàncies, lluny de ser font d'inspiració, han reforçat el meu interès en adoptar una actitud analítica per tal de potenciar el caràcter acadèmic de la investigació, tot i tenint present que l'objectivitat en les ciències socials és un repte difícil d'assolir i que tal com va indicar Max Weber³⁵ aquesta no es vincula a l'absència de subjectivitat, sinó al reconeixement i la gestió reflexiva dels biaixos i valors personals que poden influir en la recerca.

Assumida aquesta vocació de neutralitat no assolible, una de les principals preocupacions ha estat com fer el seguiment dels canvis i transformacions que ha experimentat l'objecte d'estudi al llarg dels cinc anys de realització de la tesi. D'una banda, aquests canvis han estat vinculats tant a la retirada, vandalització o resignificació de monuments franquistes com a la creació de nous monuments a les víctimes del franquisme i de forma excepcional a les víctimes de la violència revolucionària. Duna altra, i com a causa i alhora conseqüència d'aquests canvis s'ha requerit fer un seguiment de les transformacions en els successius marcs legislatius i -tot que de forma més imprecisa- en l'opinió pública. Simultàniament, les fonts d'informació utilitzades han presentat modificacions, en especial el Banc de Memòria Democràtica, que ha anat ampliant substancialment el seu inventari de simbologia franquista. Una solució per esquivar aquesta constant transformació podria haver estat el limitar el treball de camp a la realitat dels monuments fins al moment d'inici de la tesi -any 2018- ignorant intervencions posteriors. Aquesta decisió, però, ha estat desestimada en considerar que un dels objectius de la investigació és precisament analitzar el paral·lelisme entre monuments i polítiques memorials. L'estudi evolutiu d'aquest paral·lelisme sent testimoni directe d'aquesta metamorfosi memorial ens permet identificar l'ús polític dels monuments en la construcció del relat d'un passat des de la perspectiva i els interessos d'un present canviant. Aquesta constant actualització de les dades de l'objecte d'estudi m'ha permès confeccionar l'esmentat inventari, part de la documentació gràfica del qual

---

³⁴ El doctorand va participar amb la seva ponència "Caídos". *Gestió dels Monuments franquistes a Catalunya*, al II Congrés Internacional organitzat per la Secció d'Història Contemporània del Departament d'Història i Arqueologia de la UB que sota el títol *Herències / Legacies* va ser celebrat a la Facultat de Geografia i Història de la Universitat de Barcelona del 20 al 22 de Maig de 2022.

³⁵ Max Weber (1864-1920) ja va constatar al seu article "L' "objectivitat" del coneixement en la ciència social i en la política social", publicat l'any 1904, la funció metodològica que exerceixen en la delimitació de l'objecte de recerca -en el nostre cas la patrimonialització dels monuments de la Guerra Civil a Catalunya- els valors dominants a la societat, ja que és precisament la relació amb algun valor d'una cultura donada -en el nostre cas el sistema sociopolític democràtic en què s'inscriu la elaboració d'aquesta tesi- la que subministra a l'investigador la perspectiva per construir-ne l'objecte d'estudi. Font: Weber, Max (2017): *La objetividad del conocimiento en la ciencia y en la política social / Edición de Joaquín Abellán*. Madrid: Alianza Editorial

ja és accessible per la seva consulta online. Aquest inventari -com ja ha estat descrit- no és l'objectiu principal de la tesi però sí que pot esdevenir una aportació rellevant en l'àmbit d'estudi en la mesura que ofereix una panorama actualitzat de les noves propostes memorials i sobretot en la mesura que preserva la documentació gràfica dels monuments franquistes, alguns dels quals ja al llarg del període de realització de la tesi han estat retirats o vandalitzats.³⁶ Aquesta percepció d'efimeritat, de mort anunciada d'alguns monuments ha estat un al·licient per fer una recerca rigorosa del darrers vestigis de simbologia franquista a Catalunya. I tal com ja ha estat descrit -tot i que fora de l'àmbit d'estudi de la tesi- una sensació similar m'ha animat també a contactar amb els protagonistes indirectes de la recerca, amb els darrers combatents vius de la Guerra Civil, homenatjats a través dels monuments republicans analitzats.

Part del desenvolupament de la realització de la tesi va coincidir amb el període de restriccions de mobilitat a causa de la pandèmia Covid 19. L'aturada en el treball de camp associat a la documentació fotogràfica, va ser substituïda per la referenciada recerca de la ubicació dels monuments mitjançant Google maps. Aquestes circumstàncies associades a la recollida d'informació a partir fonts d'informació online i de xarxes socials van posar en evidència el ja esmentat protagonisme de les pantalles en la transmissió de la memòria política, en detriment de la capacitat comunicativa directa dels propis monuments. D'aquesta manera, el constatat ús polític dels memorials per tal de construir el relat d'un passat des de la perspectiva i interessos d'un present va sempre associat als recursos d'informació, divulgació i propaganda, habitualment online i en aquest sentit en funcionament arreu i a tothora. Premsa i mitjans de comunicació, institucions públiques, entitats memorialistes i xarxes socials en general competeixen per transmetre missatges diversos vinculats a la dimensió memorial dels monuments, missatges que en els diferents contextos sociopolítics estan associats als respectius interessos en curs. La present tesi doctoral, en analitzar la patrimonialització de la memòria de la Guerra Civil Espanyola a Catalunya a través dels monuments commemoratius ha contribuït a constatar l'ús polític dels memorials. Un ús polític que és vehiculat més per les pantalles que per les pedres i que en el nostre context democràtic pot ser compartit per una àmplia majoria o per contra -si el guió polític així ho exigeix- ser punt de partida de noves desavinences i recuperació d'antics conflictes.

En qualsevol cas, forma part també del nostre esperit democràtic i més en un context acadèmic, l'acceptació com a punt de partida de la ja referenciada dilemàtica relació entre memòria i història, així com el caràcter deliberat de qualsevol política de memòria en pro d'una interpretació específica de la història. Un punt de partida que emparat per l'inventari realitzat, ens convida en tot moment a la reflexió i anàlisi crític envers a les possibles evolucions de la gestió del patrimoni commemoratiu de la Guerra Civil a Catalunya. Tal vegada el perspectivisme referenciat de Max Weber en la seva recerca de l'objectivitat, no és del tot operatiu en un àmbit extraacadèmic, que interpreta com a riquesa la diversitat de pensament i opinió. Però és a la vegada

---

³⁶ A tall d'exemple el doctorand ha col·laborat amb l'entitat EUROM en el context del projecte *Patrimonios incómodos* en la documentació fotogràfica del Monument als Requetès, retirat de l'Abadia de Montserrat el Gener de 2022. Fonts: <https://europeanmemories.net/patrimonios/> <https://europeanmemories.net/patrimonios/montserrat/> / Darrera consulta: 06.07.23

important que aquests valors de diversitat democràtica estiguin inscrits en l'estudi de la complexa relació entre memòria i història, amb la finalitat de des de la de vegades incòmoda honestetat democràtica, vetllar per allò que en consciència s'apropi a la societat que volem construir. La famosa cita de Jiddu Krishnamurti³⁷ "No veiem les coses com són, sinó com som" referenciada en aquesta tesi és aplicable així a la gestió del patrimoni memorial de la Guerra Civil. En la mesura que aquest "som" mantingui un esperit democràtic serem capaços de digerir missatges tan antagònics com el reiterat *Mai més* o el combatiu *Tornarem a lluitar*³⁸. Des del coneixement de causa és un dels objectius d'aquesta tesi fer-ho possible.

Fotografia 1.26. Eloi i Marina Clemente al *Memorial del Camp de concentració de Salaspils* (G. Asaris, I. Strautmanis, O. Ostenbergs, O. Zakamennijs, 1967) a 18 km de Riga, Juliol 2016. / Fotografia pàgina 45: *Monument a la Pau* (Josep Rull i Marco, 1989), Serra de Pàndols, Pinell de Brai. / Fotografia pàgina 47: *Obelisc* (Adolf Florensa i Joaquim Vilaseca, 1936), monument que formava part del *Monument a la República*, inaugurat per Lluís Companys el 12 d'abril de 1936. Fotografies: autor

---

³⁷ Jiddu Krishnamurti (1895-1986) va ser un escriptor i orador en l'àmbit filosòfic i espiritual que propugnava que la transformació del món parteix de la transformació de l'individu, perquè l'individu és producte i part del procés total de l'existència humana. Perquè l'individu es pugui transformar, és essencial que es conegui; sense aquest coneixement, no hi ha base per al recte pensament ni hi pot haver cap transformació.

³⁸ Aquests dos missatges formen part del repertori d'inscripcions dels monuments commemoratius de la Guerra Civil. Mentre el *Mai més* és habitual tant en la resignificació de monuments franquistes com en la creació de nous monuments a les víctimes de la Guerra, el *Tornarem a lluitar* s'inscriu en alguns monuments en homenatge a Lluís Companys.

LA LLEVA DEL "BIBERÓ" - 1941

TOTS ELS QUE VAREN COMBATRE A LA BATALLA DE L'

2 Memòria i patrimoni
de la Guerra Civil
a Catalunya.
Marc teòric i
estat de la qüestió

2.1 Memòria i patrimoni

2.1.1 Concepte historiogràfic de memòria

2.1.1.1 Una primera aproximació al concepte historiogràfic de memòria

La memòria és un procés que arrenca del passat però que es viu des del present i que es concreta amb freqüència en "lieux de mémoire" (llocs de memòria) que poden ser simbòlics o materials, espais on cohabiten la memòria i la història (Nora, 1997). Per convertir-se en un lloc de memòria no només és necessari que el lloc no escapi a l'oblit, sinó que sigui reconegut com a tal per una col·lectivitat i que a més sigui museïtzat. Durant les últimes dècades i especialment arran de la publicació l'any 1984 del primer volum de l'obra *Lieux de mémoire* dirigida per Pierre Nora, la memòria i per extensió el patrimoni memorial han estat conceptes habituals i recurrents en el camp de la recerca historiogràfica.

Una primera aproximació al concepte de memòria exigeix la consulta del significat d'aquest terme en un diccionari. Són diverses les accepcions que podem trobar i és aquesta diversitat la que ens dona pistes de la seva intrínseca complexitat. Dues de les accepcions que ens ofereix el Diccionari de la Llengua Catalana de l'Institut d'Estudis Catalans presenten la memòria com la "Facultat de recordar" (accepció 1) i com la "Relació de fets particulars que s'escriuen per il·lustrar la història" (accepció 6). Per la seva banda, el Diccionario de la Real Academia Española, defineix la memòria com la "Facultad psíquica por medio de la cual se retiene y recuerda el pasado" (accepció 1), com la "Exposición de hechos, datos o motivos referentes a determinado asunto" (accepció 3) i com el "Monumento para recuerdo o gloria de algo" (accepció 6). Les definicions de tots dos diccionaris contempen la memòria com a facultat individual i també com a recurs social, en subratllar el caràcter documental i selectiu d'aquesta quan es vincula a la seva aplicació historiogràfica. El Diccionario de la Real Academia Española va una mica més enllà i vincula el concepte de memòria a la seva capacitat glorificadora.

2.1.1.2 Memòria individual i memòria col·lectiva

Hi ha, però, diferents tipus de memòria que conviuen i fins i tot poden resultar oposades. Així, les anteriors accepcions del terme, ens apropen al conceptes de memòria individual, memòria col·lectiva i memòria històrica, conceptes que tot i que acadèmicament són discernibles, presenten complexos i a la vegada ambigües interaccions.

La memòria individual, la facultat psíquica mitjançant la qual es reté i recorda el passat, es vincula en primer lloc a la nostra experiència personal, a la nostra percepció individual de la realitat viscuda. En aquest sentit, uns determinats esdeveniments, unes mateixes circumstàncies històriques seran recordades de forma significativament diferent en funció de qui les ha experimentat. Al mateix temps, hem d'entendre la memòria individual com una facultat psíquica en tot moment viva, activa: els nostres records poden preservar-se o desaparèixer, poden ser secrets o compartits i en tot moment són susceptibles de ser "autoreinterpretats" a partir de la nostres circumstàncies personals i socials.

Així, tot i que la memòria individual es nodreix de la nostra experiència personal, aquesta s'entrecrua amb la experiència i el record dels altres. Això implica que alguns dels nostres records individuals siguin en realitat l'apropiació conscient o

inconscient de la experiència de tercers o fins i tot l'afirmació de les seves falses experiències. Aquesta ambigua frontera entre allò que jo recordo i allò que els altres em fan recordar ens remet al concepte de memòria col·lectiva. Tal com assenyala Maurice Halbwachs ³⁹ a les seves obres *Les cadres sociaux de la mémoire* (1925) i *La mémoire collective* (1950), tota memòria individual té un component social i les nostres memòries individuals s'inscriuen i a la vegada configuren una memòria col·lectiva. En aquest sentit hem d'atribuir a Halbwachs la incorporació d'aquest concepte al camp de la historiografia. Per a ell la memòria col·lectiva consisteix en el conjunt de records, coneixement i informació compartit per un col·lectiu o grup social amb el què aquest construeix i reforça la seva identitat. Tot i ser un concepte vinculat a la Història –Halbwachs fa servir el terme “memòria històrica” sense gaire convenciment- presenta clares característiques diferencials. Mentre la memòria col·lectiva es basa en la experiència, és plural i es transmet dins el grup social, la història fa servir un distanciament, es fixa des de l'exterior i presenta una clara vocació de síntesi i unificació.

2.1.1.3 Diferents formes de memòria col·lectiva

Aquesta divisió entre memòria individual i memòria col·lectiva tal vegada no és capaç d'il·lustrar en profunditat la complexitat del concepte memòria en l'àmbit historiogràfic. Aleida Assmann ⁴⁰ a la seva obra *Memory Individual and Collective* (2006) contempla també la interacció entre les memòries individual i col·lectiva, però per a ella aquesta última pot presentar diferents formes. Així Assmann distingeix quatre tipologies de memòria: individual, social, política i cultural.

Les dues primeres –intergeneracionals- estan basades en la experiència individual i les interaccions humanes mentre que les altres dues –transgeneracionals- són de caràcter representacional i estan institucionalitzades en pro d'una homogeneïtzació que faciliti una continuïtat a futures generacions. Per Assmann, la memòria política fa servir recursos diversos de forta càrrega emocional –ritus, monuments commemoratius, espais de memòria...- amb tal d'aconseguir uns objectius concrets: identitat nacional, identitat ideològica. La memòria cultural no es preocupa tant per la intencionalitat en favor d'una aproximació més rigorosa i a la vegada revisable de la nostra memòria. La disjuntiva entre record i oblit –inherent a tot procés de memòria- queda substituïda per una preservació de les fonts documentals que permetin una possible reinterpretació d'allò a recordar. Assmann no vol ser taxativa en la seva classificació i contempla com les quatre tipologies de memòria s'entrecreuen i interactuen entre sí. Així, la nostra memòria individual i col·lectiva es nodreix també de les polítiques de commemoració i pot tenir accés a les fonts documentals de memòria. A la vegada són matèria primera de l'esdevenir de la memòria política i cultural.

D'altra banda, Bruno Groppo a *Las políticas de memoria* (2002) també il·lustra la diversitat de les diferents memòries col·lectives. Per a ell la memòria és “el principal

---

³⁹ El concepte de “memòria col·lectiva” s'atribueix a Maurice Halbwachs (Reims, 1877 – Camp de concentració de Buchenwald, 1945) i és sistematitzat a la seva obra *La mémoire collective*, publicada al 1950, cinc anys després de la seva mort

⁴⁰ Jan Assmann (Langelsheim, 1938) i la seva dona Aleida Assmann (Bethel, 1947) han dedicat bona part de la seva trajectòria professional a l'estudi de l'antropologia cultural i la memòria cultural i comunicativa.

fonament de la identitat, tant individual com col·lectiva". En aquest sentit la identitat d'un grup social es vincula a la seva memòria perquè és mitjançant aquesta que el grup es construeix i consolida. La identitat és així una construcció social i cultural basada en la memòria i com a tal, és permeable i canviant. Per Groppo (2002), en tota societat les memòries col·lectives són diverses i són així també diverses les seves corresponents identitats socials. En aquest sentit, distingeix memòries / identitats fonamentades en pertinences familiars, professionals, sexuals, polítiques, religioses, generacionals... Cada individu, en pertànyer a diferents grups, es vincula per força a diferents identitats i memòries.

Aquestes diferents memòries col·lectives coexisteixen i de vegades competeixen en la nostra societat. Groppo (2002) distingeix a partir d'aquesta lluita de fer prevaldre unes memòries sobre altres, dues tipologies de memòries col·lectives, les estructurades i les no estructurades. Entre les memòries estructurades destaca la memòria oficial (aquella que el govern, el règim o el grup vol imposar) i la memòria erudita (la construïda pels historiadors). D'altra banda, la memòria no estructurada, que ell identifica com a memòria pública, és la memòria clau a què les memòries estructurades s'esforcen a influenciar.

2.1.1.4 Memòria i història

Tant la memòria individual com les memòries col·lectives se'ns presenten com realitats subjectives, variables, condicionades per uns objectius concrets. Alguns historiadors seran més categòrics i així per Timothy Garton Ash ⁴¹ «la memoria es traicionera, amoral y -paradójicamente- también olvidadiza». (*Los frutos de la adversidad*, 1992). La història, per contra, entesa com la "disciplina que estudia i narra cronològicament els esdeveniments passats" (diccionari RAE, accepció 2) és a totes llums més fiable. La historiografia, disciplina que s'encarrega del estudi de la història dedicarà, així, centenars de llibres i articles a analitzar aquest ambigua i en part antagònica relació entre la memòria i la història.

Ja Maurice Halbwachs a la seva obra *La mémoire collective* (1950) havia establert la oposició entre la memòria col·lectiva i la història i apuntava -com ja ha estat descrit- la seva resistència a l'ús de la expressió "memòria històrica". Per Halbwachs, la memòria col·lectiva es distingeix de la història en dos aspectes. D'una banda, la memòria col·lectiva es vincula al col·lectiu que manté viva aquella memòria, "la memòria d'una societat s'estén fins on aquesta pot, és a dir fins on arriba la memòria dels grups que la componen". La història, per contra, es situa fora i per sobre d'aquests grups socials i des d'un distanciament en el temps analitza i estructura els esdeveniments del passat. D'altra banda, la memòria o les memòries col·lectives són subjectives i diverses mentre que -segons aquest autor- el propòsit de tot historiador és ser objectiu i imparcial i fins i tot s'atreveix a afirmar que "la història és una i es pot dir que tan sols hi ha una història".

---

⁴¹ Timothy Garton Ash (Londres, 1955) ha centrat bona part del seu treball d'investigació en la política memorial dels països d'Europa Central. El seu llibre *Los frutos de la adversidad* ofereix una anàlisi rigorós sobre la caiguda del comunisme en aquesta zona.

Pierre Nora en el text "La fin de l'histoire-mémoire" del capítol "Entre Mémoire et Histoire" del volum 1. *La République* de l'obra *Les lieux de mémoire* (1984-1992) presenta la memòria i la història com conceptes antagònics:

"La memòria és la vida, sempre concebuda per grups vius i, com a tal, està en permanent evolució, oberta a la dialèctica del record i de l'amnèsia, inconscient de les deformacions successives, vulnerable a totes les utilitzacions i manipulacions, susceptible a llargues latències i revitalitzacions sobtades. La història és la reconstrucció sempre problemàtica i incompleta d'allò que ja no hi és. La memòria és un fenomen sempre actual, un vincle viscut en el present etern; la història, una representació del passat." (Nora,1992:19)

Nora confronta el caràcter emocional i màgic de la memòria a l'esperit intel·lectual, analític, crític de la història. Davant la naturalesa múltiple de la memòria –recorda citant a Halbwachs que hi ha tantes memòries com grups- presenta la vocació universal de la història. Així mateix, apunta l'arrelament de la memòria a l'espai físic i simbòlic, als "lieux de mémoire" que donen títol a la seva obra, en oposició a la predominança de l'espai temporal, analític de la història:

"La memòria està arrelada en el formigó, en l'espai, el gest, la imatge i l'objecte. La història només es refereix a les conviccions temporals, a les evolucions i a les relacions de coses." (Nora,1992: 21)

2.1.1.5 Lieux de mémoire

En la seva obra *Les Lieux de mémoire* Pierre Nora argumenta l'antagonisme memòria / història a partir de la historiografia de França (Erlj, 2018). És conscient de la defaitecció entre la història oficial de França –centrada en l'Estat i que persegueix la formació de l'esperit cívic dels alumnes, futurs ciutadans- i les diferents memòries col·lectives, no contemplades pel poder i que comencen a partir del anys 70 i 80 a reclamar la seva inclusió historiogràfica. Conscient també del grau de ficció unificadora de la historiografia francesa, es proposa analitzar l'ús selectiu que aquesta ha fet de la memòria. *Les Lieux de mémoire* es presenta així com una proposta historiogràfica per l'anàlisi de la memòria col·lectiva i de la seva història. Una memòria que li empeny a fer ús del concepte "lieux de mémoire / espai de memòria", definit com una "unitat significativa, d'ordre material o ideal, que la voluntat dels homes o el decurs del temps ha transformat en un element simbòlic de qualsevol comunitat" (Nora, 1992: 1004).

Per Nora (1992: 1004), "els espais de memòria són, en primer lloc, restes. La forma extrema en què subsisteix una consciència commemorativa en una història que la reclama perquè l'ignora. (...) Museus, arxius, cementiris i col·leccions, festivals, aniversaris, tractats, actes, monuments, santuaris, associacions, aquests són els testimonis d'una altra època, il·lusions de l'eternitat. (...)"

També subratlla que "un espai de memòria en tots els sentits de la paraula va des de l'objecte més material i concret, possiblement geogràficament situat, fins a l'objecte més abstracte i construït intel·lectualment" (Nora, 1992: 1004). Pot ser un monument, una persona important, un museu, arxius, així com un símbol, un lema, un esdeveniment o una institució.

2.1.1.6 Memòria històrica?

Tot i la resistència a l'ús de la expressió "memòria històrica"⁴² per part de molts del historiadors contemporanis, la combinació d'aquests dos termes s'ha convertit en habitual al nostre país. Com ja s'ha dit, la memòria individual és diversa i son també diverses les memòries col·lectives. La història, com a ciència que narra el passat de les societats humanes d'acord amb els testimonis materials, orals, escrits i visuals, ens convida a un cert grau de fiabilitat i credibilitat. Per tant, aquella memòria que anomenem "històrica" suposadament és o es vol presentar, en tant que basada en la història, com a fiable i certa. La aplicació de l'adjectiu qualificatiu "històrica" al terme "memòria" persegueix un efecte de reclam, d'invitació a prendre consciència de la necessitat de preservar una memòria tal vegada oculta o ignorada. Així mateix, l'expressió "memòria històrica" ens presenta una història construïda des de la memòria, atorgant a aquesta un suposat cert caràcter unitari i verídic. Nora, referent ja des dels anys 80 en l'estudi i aplicació historiogràfica de la memòria col·lectiva, encara conserva encès el debat antagònic entre memòria i història en l'actualitat.

Les polítiques de memòria gestionades pels diferents governs del nostre entorn -Catalunya, Espanya, Europa- han fet servir el concepte i expressió "memòria històrica" tant qüestionat pels historiadors. En el cas de l'Estat Espanyol va ser aquesta l'expressió utilitzada en la Llei de memòria històrica⁴³ promulgada l'any 2007 i que a l'any 2022 seria substituïda per la Llei de Memòria Democràtica⁴⁴. L'adjectiu "democràtic" ja des de l'any 2007 havia estat utilitzat a Catalunya per legitimar la memòria mitjançant el Memorial Democràtic,⁴⁵ presentat com "una institució pública que té per missió la recuperació, la commemoració i el foment de la memòria democràtica a Catalunya...". La Unió Europea, entre d'altres projectes, fa un ús polític de la memòria mitjançant el recolzament de la Plataforma de la Memòria i la Consciència Europea (www.memoryandconscience.eu), projecte educatiu que es proposa "prevenir la intolerància, l'extremisme, els moviments antidemocràtics i el ressorgiment dels règims totalitaris en el futur".

Aquest ús polític de la memòria històrica –tot i ser presentada com a democràtica- contrasta amb l'actitud dissident del mencionat Pierre Nora, president de l'associació *Liberté pour l'Histoire*⁴⁶, entitat clarament oposada a les lleis memorials i que té com a funció "promoure la dimensió científica de la investigació històrica i la seva docència i defensar la llibertat d'expressió dels historiadors contra la intervenció política i la pressió ideològica de qualsevol tipus".

---

⁴² Com ja s'ha indicat anteriorment l'expressió "memòria històrica" no és ben rebuda en un context historiogràfic. No obstant, sí que és acceptada a nivell social i més en el nostre país arran de la promulgació l'any 2007 de la Llei que porta el mateix nom.

⁴³ Font: <https://www.boe.es/buscar/act.php?id=BOE-A-2007-22296> Darrera consulta: 13.07.2023

⁴⁴ Font: <https://www.boe.es/buscar/act.php?id=BOE-A-2022-17099> Darrera consulta: 13.07.2023

⁴⁵ Font: <http://memoria.gencat.cat/ca/organismes/memorial-democratic/> El Memorial Democràtic de Catalunya, referenciat anteriorment, institució pública de la Generalitat de Catalunya creada l'any 2007, té com objectiu conservar la memòria democràtica de Catalunya en el període de 1931 a 1980.

⁴⁶ Font: https://www.lemonde.fr/idees/article/2008/10/10/liberte-pour-l-histoire-par-pierre-nora_1105435_3232.html#memorial Darrera consulta: 13.07.2023

Actituds properes les podem trobar en altres entitats que es resisteixen a acceptar una visió unilateral de la memòria històrica. Així, l'entitat EUROM (<http://europeanmemories.net/>) advoca per una memòria comparada. Dirigida per Jordi Guixé defensa una multiplicitat de memòries, en considerar que les històries nacionals estan molt més interconnectades del que poden aparèixer inicialment. El respecte de la seva multiplicitat i diversitat, pot evitar el problema de la competència commemorativa i la competència entre víctimes.

Com ja s'ha dit, el concepte d'espai de memòria ideat per Pierre Nora contempla en un sentit ampli tant realitats materials i concretes com realitats immaterials i fins i tot abstractes. L'espai de memòria es vincula així a aquell patrimoni històric i cultural que es presenta com a testimoni d'un passat a preservar i rememorar. La preservació i museïtzació d'un espai de memòria, la seva patrimonialització, suposadament atorga a l'espai un valor historiogràfic irrefutable. Les institucions -habitualment públiques i com a tals vinculades al poder polític- fan servir la memòria col·lectiva que més s'adapta als seus interessos i tendeixen a establir un paral·lelisme, una equivalència entre la memòria col·lectiva seleccionada -tal vegada batejada com a memòria històrica- i la història institucional a preservar i divulgar. Tal com indica Xavier Roigé

“...las políticas públicas de memoria son capaces de moldear y (re)crear las memorias colectivas, hasta el punto de conseguir la mezcla de las historias individuales con las generales. En este sentido, los museos y otras formas de representación similares (como los centros de interpretación o los monumentos) son uno de los elementos que más han contribuido a estructurar las memorias colectivas.” (2017:23)

Per aquest autor, la patrimonialització de la memòria tendeix a convertir la memòria en història. Amb aquesta mutació, allò que preservem no és tant la memòria col·lectiva com una nova memòria construïda des del present d'acord amb els criteris i interessos d'aquell que gestiona l'espai patrimonialitzat, convertint així el monument en patrimoni immaterial.

2.1.2 Polítiques de memòria i monuments

2.1.2.1 Política de memòria i poder

“Una política de la memòria es una acció deliberada, establerta pels governs o per altres actors polítics o socials amb l'objectiu de conservar, transmetre i valoritzar el record de determinats aspectes del passat considerats particularment significatius o importants”. Amb aquestes paraules, Bruno Groppo (2002: 192) constata el caràcter interessat i selectiu de qualsevol política de memòria. Aquesta, gestionada des del poder, articula una combinació de records i oblits en pro de la recerca d'una identitat com a col·lectiu institucional (pàtria o nació, estat, unió d'estats, règim, grup de poder...). Els interessos d'aquest poder poden variar al llarg del temps i amb ells també variaran les memòries i amnèsies institucionals. Tota política de memòria es serveix d'uns recursos i estratègies “mnemotècniques” per així des del present seleccionar, reconstruir, conservar i transmetre allò que volem rememorar del passat. Entre aquestes estratègies poden destacar la preservació de determinats “espais de memòria”, la construcció de monuments memorials, l'ús de la toponímia vinculada a la memòria en places i carrers, la creació d'institucions encarregades de la conservació i transmissió de la memòria (arxius, museus, centres de documentació, informació, divulgació, investigació...), la gestió de programes

pedagògics per poder transmetre aquesta memòria a les escoles.... Bona part d'aquests recursos són gestionats mitjançant un calendari commemoratiu i la celebració de les efemèrides que permetran mantenir viva aquesta memòria.

Al llarg de la història, l'home ha fet servir les polítiques de memòria per preservar la seva identitat com a col·lectiu. Aquesta identitat està vinculada a aquells esdeveniments, a aquells conflictes –victòries o derrotes- que rememorats des d'un present permeten la construcció d'un relat identitari a conveniència del grup de poder que gestiona aquesta política de memòria. Un aproximació històrica a la gestió de les polítiques memorial evidència una diversitat d'estratègies i plantejaments de commemoració, que tractarem de resumir breument en les pàgines següents.

2.1.2.2 Aproximació històrica

La creació de monuments és molt antiga, des dels períodes clàssics. Fins a finals del segle XIX els memorials de guerra es basaven en la celebració d'aquelles gestes que havien permès a l'estat o nació assolir una victòria i la seva funció identitària ignorava els danys col·laterals del conflicte tant en l'enemic com en les baixes de les pròpies tropes, llevat de les d'aquells personatges protagonistes, la mort dels quals en el camp de batalla, els podia convertir en herois nacionals.

Molts d'aquests monuments s'inspiraven en una tradició grecollatina. Tal és el cas per exemple de l'Arc de Triomf de l'Étoile a París, que Napoleó va ordenar construir l'any 1806 i que l'últim rei de França Lluís Felip I va inaugurar l'any 1836 o de la Columna de Nelson construïda entre 1840 i 1843 a Londres per commemorar la mort de l'almirall Horatio Nelson a la Batalla de Trafalgar (1805) en què la Royal Navy britànica va aconseguir derrotar la flota francoespanyola. De forma excepcional sí que alguns monuments contempen les víctimes anònimes com és el cas a Madrid del Monument al 2 de Maig (ara conegut com a Monument als Caiguts per Espanya). Iniciat l'any 1821 i interromput per la restauració absolutista l'any 1823, va ser finalment inaugurat l'any 1840 en la mateixa ubicació on el general Murat va fer afusellar a desenes de madrilenys l'any 1808.

Cap a finals del segle XIX es comencen a crear al Regne Unit petits memorials de guerra que incorporen els noms dels soldats de l'exèrcit britànic morts en el camp de batalla. Aquesta pràctica s'estengué a principis del segle XX, quan les comunitats d'alguns pobles i ciutats britànics recaptaven fons per construir monuments en memòria dels seus soldats morts a la Segona Guerra Anglo-Boer (1899-1902).

La Primera Guerra Mundial: incorporació de la figura dels caiguts

A partir de la Primera Guerra Mundial (1914-18), els nous monuments memorials van contemplar ja de forma genèrica les grans pèrdues humanes en el camp de batalla. Els memorials mantenen el caràcter glorificador identitari basat en l'honor patriòtic, però aquest no es vincula tant als seus protagonistes militars com a tots aquells milers i milers de caiguts en pro d'una causa justa, inqüestionable. La tragèdia és mitificada i lluny de convidar-nos a la reflexió de l'absurd de la guerra, reforça encara la necessitat d'aquesta, en pro d'una identitat nacional.

A banda de la construcció de monuments commemoratius on escultures d'inspiració neoclàssica, obeliscs, creus i plaques rememoren la heroïcitats dels caiguts, es construeixen també cementiris en el lloc de la batalla, que il·lustren de forma més gràfica la magnitud de la tragèdia. S'instaura així també la tradició del monument / tomba al soldat desconegut. L'origen d'aquesta tradició es remunta a l'any 1920 quan a instàncies del capellà britànic David Railton, el Govern del Regne Unit

accedeix a exhumar els cadàvers de quatre caiguts provinents de quatre batalles diferents de la Gran Guerra i els enterra a l'abadia de Westminster amb honors d'estat. França, per la seva banda, va seguir l'exemple i va erigir una tomba al soldat desconegut als peus de l'Arc de Triomf. Aquest gir en la política memorial de tots dos països va quedar oficialitzada a la inauguració conjunta d'ambdós monuments l'11 de novembre de 1920, Dia de l'Armistici.

D'altres països prendrien iniciatives similars (p.e. Monument a Victor Manuel II, Roma, 1921 o la Tomba al Soldat Desconegut a Arlington, Washington, 1921) a vegades acompanyades de la incorporació de la flama eterna, ja presents a París i Roma. Francesos i britànics aplicarien aquesta política memorial amb la construcció de monuments i cementiris, tant en centres neuràlgics com en els camps de batalla: Cenotaph a Whitehall (Londres, 1919) el Memorial Tiegheval (Somme, França, 1932), el Memorial de la Puerta de Menin (Ypres, Bèlgica, 1927), la India Gate (New Delhi, 1921-1931), el National War Memorial (Ottawa, 1939) (fotografies 2.1. i 2.2.). Aquesta estratègia de política memorial s'estandarditzarà així arreu del planeta arran de la Segona Guerra Mundial.

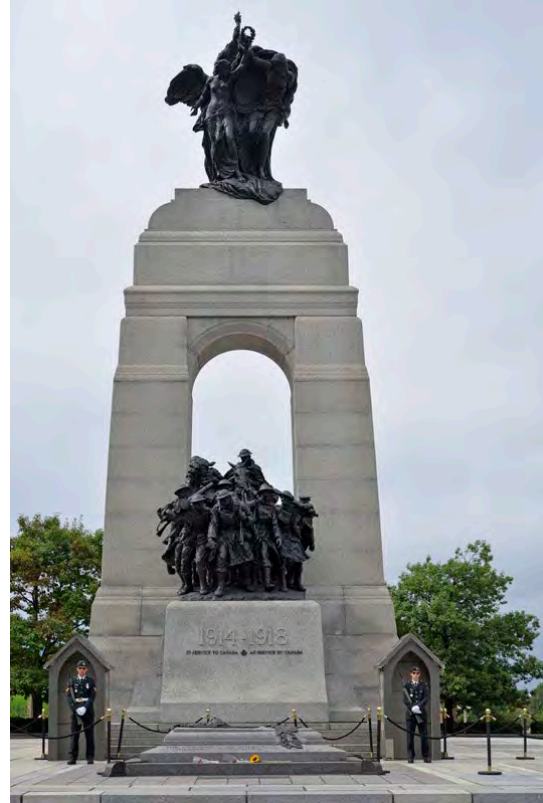
Però en paral·lel i tal com assenyala Xavier Roigé (2007), el discurs de la memòria oficial que esquiva en tot moment una mirada crítica a l'absurd de tota guerra, també havia estat ja qüestionat per alguna iniciativa. Tal és el cas, per exemple, del primer museu dedicat a la Pau, el Museu de la Pau en el Món, inaugurat a Lucerna l'any 1902. Anys més tard -1923- la tragèdia de la Gran Guerra anima al pacifista Ernst Friederich a crear el Museo Antigüerra a Berlín, on es mostren documents fotogràfics dels desastres de la guerra. L'arribada dels nazis al poder va implicar la seva destrucció per part de la Sturmabteilung, l'organització paramilitar del Partit Nacionalista dels Treballadors Alemanys, coneguda com les SA. Friederich va fugir a Brussel·les i allà va crear el Museu Itinerant de la Pau, que també va ser destruït pels nazis l'any 1940.

La Segona Guerra Mundial: manteniment de la tradició monumental, diversitat de polítiques memorials, vencedors i vençuts

La Segona Guerra Mundial (1939-1945) va generar tot un conjunt de memorials que segueixen la tradició monumental d'anys anteriors. Amb tal d'analitzar la gestió d'aquesta política monumental, és recomanable fer un repàs del paper que varen interpretar les diferents potències europees durant la Guerra, així com del que per motius polítics se'ls va assignar en acabar el conflicte.

En acabar la Segona Guerra Mundial la condemna unànime del nazisme i les seves conseqüències va provocar -independentment del grau de participació en el conflicte- una voluntat d'identificació amb la tragèdia de les víctimes, fins i tot en aquells països -com és el cas d'Àustria, país nadiu de Hitler- on bona part dels ciutadans havien actuat de forma clara i explícita com a botxins del règim nazi. És interessant així comprovar el diferent grau de memòria i amnèsia individual i col·lectiva de les diferents potències europees.

Regne Unit va tributar homenatge als seus herois de forma conseqüent a la seva participació en el conflicte. França, per contra, va haver de combinar la memòria de la resistència amb l'amnèsia de l'actuació francesa durant la Guerra. El Govern de Vichy i la seva participació en l'Holocaust varen ser considerats com quelcom aliè a l'estat francès. Actituds institucionals similars varen adoptar bona part de les potències europees. En el cas d'Alemanya, dividida arran de la 2ª Guerra Mundial en

Fotografies 2.1. i 2.2. *National War Memorial* conegut com *The Response*, detall i vista general frontal (Ottawa, 1939). Es tracta d'un cenotafi que simbolitza el sacrifici de tot els membres de les Forces Armades del Canadà que han servit al seu país en la causa de la pau i la llibertat. Fotografies: autor

dos països, l'Alemanya Federal / RFA-capitalista- i l'Alemanya Democràtica / RDA – comunista-, els papers a interpretar van ser variables. La primera va haver d'assumir el seu paper de botxí, de culpable del terror nazi i les seves conseqüències. Aquest sentiment de culpabilitat es va adreçar bàsicament als responsables polítics, no als ciutadans d'a peu que en alguns casos havien delatat i aplaudit la marginació jueva. L'Alemanya Democràtica –sota la tutela de la Unió Soviètica- va considerar-se des d'un primer moment víctima del nazisme i en aquest sentit la seva política memorial va preservar part dels edificis malmesos durant el conflicte, com a mostra de la barbàrie nazi.

En qualsevol cas, bé a partir de la rememoració d'un passat real, bé a partir de la construcció d'un passat fictici des de les necessitats sociopolítiques d'un present, els monuments memorials construïts mantenen característiques similars als construïts arran la 1ª Guerra Mundial i conviuen amb el vestigis i els museus que -amb plantejaments diversos- volien retre tribut a aquells que van lluitar per una causa justa. L'evolució sociopolítica de cada context va suposar així una o altra interpretació de la història contemporània. Així la interpretació que de la Segona Guerra Mundial van fer la URSS i els països comunistes emfatitzava la heroica responsabilitat de les masses i dels seus líders i molt especialment la de Stalin en la lluita contra el règim nazi. La seva figura acompanya sovint la de Lenin, l'altre gran artífex de la Revolució mort l'any 1924. Stalin va morir l'any 1953 i poc temps després, durant el 20è Congrés del Partit Comunista del 1956, es va denunciar el culte a la personalitat de Stalin i es va iniciar un procés de "desestalinització" materialitzat en la retirada de milers d'estàtues repartides per la Unió Soviètica. Però quan realment es va procedir a la destrucció o retirada total de les escultures del

Fotografia 2.3. Entrada al *Centre de la mémoire d'Oradour-sur-Glane*, inaugurat l'any 1999 i que dona accés al poble en runes destruït pels nazis el 10 de Juny de 1944. En acabar-se la guerra es va construir un nou poble al costat de l'antic, però per ordre expressa del llavors president francès, Charles de Gaulle, el poble original destruït va ser preservat com a monument permanent. Fotografia: autor

líder soviètic va ser amb la dissolució de la Unió Soviètica (1991) i la independència de les seves repúbliques. La Perestroika (iniciada l'any 1985) amb les seves conseqüències posteriors i la caiguda del Mur de Berlín (1989) que dividia les dues Alemanyes van marcar un canvi d'escenari polític i com a tal un gir en la interpretació de la història i la gestió de les polítiques memorials. Les antigues repúbliques soviètiques -pe. Estònia, Letònia i Lituània-, en recuperar la seva independència, van canviar el seu imposat relat històric. Rússia i la seva capital Moscou, lluny de ser els referents que lideraven un projecte comú es van convertir en els responsables d'una política dictatorial i repressiva, qualificada fins i tot com a genocida. El cas de Vilnius, capital de Lituània, és bastant il·lustratiu d'aquest canvi d'interpretació. Coneguda com la Jerusalem del Nord, aquesta ciutat abans de la invasió alemanya acollia una comunitat jueva molt important, un terç de la seva població. La ciutat tenia més de 100 sinagogues. Part de la població lituana va participar de forma activa en l'Holocaust, que va provocar l'extermini de la major part dels jueus de Vilnius. Avui tan sols queda activa una de les sinagogues. Tot i aquestes circumstàncies històriques, el centre dedicat a preservar aquesta memòria, el Museu del Holocaust, està mal cuidat, ha quedat obsolet i és de caràcter testimonial. Així mateix, el Museu Memorial de Panieriai (fotografia 2.4.), que dona testimoni de la massacre de 100.000 víctimes -majorment jueus- comesa pels nazis amb els seus col·laboradors lituans, passa desapercebut pels visitants. El museu que visiten tots els turistes, en canvi, és l'anomenat Museu del Genocidi (fotografia 2.5.), ubicat en les dependències de la KGB a la capital lituana, i que ha estat declarat per la Unió Europea com un dels quatre monuments del país mereixedors del segell de Patrimoni Europeu. Lituània, com tants altres països de la òrbita soviètica, ha

Fotografies 2.4. i 2.5. Exterior del *Museu Memorial de Paneriai*, espai a 10 km de Vilnius que va ser testimoni de l'Holocaust de 100.00 víctimes i cartell indicador del *Museu de les Víctimes del Genocidi*, ubicat en les antigues dependències del KGB a Vilnius. Fotografies: autor

decidit -en complicitat amb la comunitat internacional- marginar la memòria del Holocaust a favor de la memòria d'un passat comunista sempre presentat com a cruel, salvatge i repressiu.⁴⁷

En aquest context de victimització és interessant destacar com en l'actualitat la comunitat internacional és capaç de celebrar tant el Dia Internacional en Memòria de les víctimes de l'Holocaust -27 de Gener- com el Dia Europeu en commemoració de les víctimes del Estalinisme i el Nazisme -23 d'Agost-. Mentre el primer a instància de la UNESCO⁴⁸ (2005) commemora l'alliberament del camp de concentració d'Auschwitz l'any 1945 per part de l'armada soviètica, el segon, proclamat pel Parlament Europeu (2009) i durament criticat per la Rússia de Putin, es vincula al Pacte de no agressió Ribbentrop-Mólotov signat l'any 1939 entre la Unió Soviètica i l'Alemanya nazi⁴⁹. Aquesta aparent equiparació de responsabilitats entre el règim nazi i el règim que en col·laboració amb els aliats el va abatre -el règim soviètic- il·lustra la vocació democràtica d'una Unió Europea en un inqüestionable context capitalista. Una vocació compartida per bona part de la comunitat internacional extraeuropea com és el cas per exemple de Canadà, que arrel de la iniciativa de Markus Hess, del Consell Central d'Estònia al Canadà, ja a partir de 1985 havia institucionalitzat el primer germen d'aquesta celebració sota el nom del Black Ribbon Day.

---

⁴⁷ La página web del Ministerio de Cultura y Deporte ens informa sobre el reconeixement del Museu a nivell europeu. (Darrera consulta: 12.07.2023): <https://www.cultura.gob.es/cultura/areas/patrimonio/mc/patrimonio-union-europea/sello/historico/sitios-de-la-categoria-intergubernamental/red-de-sitios-patrimonioeur/lituania/lituania-vilniu.html>

⁴⁸ Tal com mostra la web institucional de la UNESCO l'1 de Novembre de 2005 l'Assamblea General de la ONU va declarar el 27 de Novembre com a International Day of Commemoration in Memory of the Victims of the Holocaust. (Darrera consulta: 12.07.2023):

<https://www.unesco.org/en/days/holocaust-remembrance>

<https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N05/487/96/PDF/N0548796.pdf?OpenElement>

⁴⁹ Tal com mostra la web institucional del Parlament d'Europa el 23 de Setembre de 2008 es va formalitzar la proposta del *European Day of Remembrance for Victims of Stalinism and Nazism*. (Darrera consulta: 12.07.2023): https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-6-2008-0439_EN.html

Fotografia 2.6. Detall de l'interior del camp d'extermini de Birkenau. El camp de concentració i extermini d'Auschwitz-Birkenau, alliberat per l'exèrcit soviètic el 25 de Gener de 1945, va ser declarat Patrimoni de la Humanitat per la UNESCO l'any 1979. Fotografia: autor

2.1.3 Patrimoni memorial commemoratiu. Tipologies i estratègies de presentació

2.1.3.1 Una primera classificació: vestigis, memorials i museus

La classificació tipològica dels elements patrimonials associats a la memòria pot ser diversa però una primera aproximació ens convida en un sentit genèric i seguint els criteris utilitzats per Christian Mantei (2012) i David González (2016), a distingir tres grups: vestigis, memorials i museus. Aquesta classificació requereix d'un cert grau de permeabilització: és habitual, per exemple, que els vestigis d'un passat traumàtic estiguin acompanyats d'un monument commemoratiu en homenatge a les víctimes i/o d'un centre d'interpretació que a vegades pot esdevenir museu. D'aquesta manera, vestigis, memorials i museus són elements patrimonials vinculats a la memòria, sovint permeables i interconnectats. Considerats a priori com elements patrimonials físics, en tot moment estan vinculats a uns recursos d'informació i divulgació online, l'efectivitat dels quals pot superar en molts casos a la de la seva visita presencial. En aquest sentit, és molt important tenir present la divulgació online dels centres informatius i museus, la possibilitat de realitzar visites virtuals als vestigis i als monuments o fins i tot la creació de memorials virtuals⁵⁰.

---

⁵⁰ A tall d'exemple, l'atemptat del 17 d'Agost de 2017 a la Rambla de Barcelona és commemorat mitjançant una intervenció memorial física dissenyada per l'artista Frederic Amat l'any 2019 al lloc del succés i a la vegada mitjançant

-Vestigis

Una primera consulta als diccionaris del terme vestigi ens pot donar pistes de la transcendència historiogràfica del concepte. Segons el Diccionari de la llengua de l'Institut d'Estudis Catalans un vestigi és "un senyal que una cosa destruïda, extingida, etc., ha deixat de la seva existència". El Diccionari de la Lengua de la Real Academia Española amplia la magnitud del concepte: "vestigio" pot ser una "ruina, señal o resto que queda de algo material o inmaterial" (accepció 3) i un "indicio por donde se infiere la verdad de algo o se sigue la averiguación de ello" (accepció 4). El vestigi se'ns presenta així com a indicatiu d'allò que va passar i com a tal la seva custòdia assegura la conservació de la "veritat". La seva eliminació, per contra, anul·la aquesta capacitat testimonial i dificulta la documentació i anàlisi d'una realitat històrica. Conservar, reconstruir, documentar uns vestigis és en aquest sentit cabdal en qualsevol política de memòria. Aquesta conservació no és sempre fàcil tant per motius arquitectònics i urbanístics -grau de conservació del monument- com per motius institucionals i polítics -transmissió de valors-. En aquest sentit, per exemple, la consensuada política de conservació dels camps de concentració de l'Alemanya nazi difereix de la tímida política de memòria associada als gulags soviètics. En altres casos, l'eliminació de qualsevol indicatiu material d'allò que va passar en una determinada localització, assegura el seu oblit. Aquesta amnèsia institucional no deixa de ser també una altra política de memòria.

Fotografies 2.7 i 2.8 Vistes exteriors del Poble Vell de Belchite. Del 24 d'agost al 7 de setembre de 1937, les forces republicanes espanyoles i les forces franquistes van lluitar a la Batalla de Belchite -Saragossa-. En acabar la Guerra Civil Franco va fer construir un nou poble de Belchite al costat de les ruïnes de l'antic, que va fer preservar com a testimoni del terror roig. En l'actualitat l'Ajuntament de Belchite organitza visites guiades a aquests vestigis històrics. Fotografies: autor

D'altra banda, cal tenir present que l'abast dels vestigis s'entrecrua amb els altres dos grups de la classificació proposada -memorials i museus-. Un memorial d'època o l'emplaçament d'un museu històric poden així ser considerats a la vegada com a vestigis de monuments commemoratius. A més, és habitual que tot vestigi vagi acompanyat d'una senyalització i documentació històrica que pot esdevenir museu i alhora és comú que en funció de la transcendència polític-institucional del vestigi, s'erigeixi en el seu entorn algun monument commemoratiu, en alguns casos per reforçar la seva capacitat testimonial, en altres per redirigir el seu valor historiogràfic

---

un memorial online gestionat per l'Ajuntament de Barcelona. (Darrera consulta: 12.07.2023): <https://www.barcelona.cat/memorialrambla17a/ca/>

o fins i tot per desvirtuar-lo. Una primera aproximació a l'ús historiogràfic del vestigi contempla entre altres espais, edificis o monuments diversos: espais de conflicte bèl·lic, zones devastades, camps de treball, internament, concentració i extermini, casernes, presons, búnquers, refugis...

-Memorials

La construcció d'un monument en memòria d'un fet històric o un personatge evidencia la voluntat política de mantenir viva la seva memòria. Així mateix, la toponímia memorial, és a dir, l'assignació del nom d'aquest fet o personatge a un carrer, una avinguda, una plaça... persegueix el mateix objectiu. Ja hem vist com el memorial és un dels recursos essencials de qualsevol política de memòria en la mesura que determina què o qui mereix ser recordat i homenatjat i on i com s'ha de materialitzar aquest record. En el cas dels memorials associats als conflictes bèl·lics, aquests poden ser presentats en clau triomfal dels vencedors, en clau reivindicativa de les víctimes i/o en clau conciliadora a la recerca de la pau i la concòrdia.

Fotografies 2.9. i 2.10. Vistes del memorial *Hommage aux anciens détenus du Camp de Gurs* (Daniel Karavan, 1994) a Gurs, França. El camp de Gurs va ser un camp d'internament i de refugiats construït el 1939 a Gurs, al sud-oest de França, creat originalment pel govern francès al final de la Guerra Civil Espanyola per controlar els que van fugir d'Espanya. Durant la Segona Guerra Mundial va ser destinació d'internament d'altres col·lectius. Fotos: autor

Fotografies 2.11 i 2.12. Espai interior i façana exterior del *Museo de la Paz de Gernika / Gernikako Bakearen Museoa*, inaugurat l'any 1998. Fotografies: autor

L'aproximació històrica de l'apartat dedicat a les Polítiques de memòria ens ha servit per prendre consciència de com en tot moment la creació, conservació i divulgació d'aquests memorials estarà supeditada als interessos sociopolítics de les institucions que els gestionen. Un canvi en la gestió del poder –com l'associat per exemple a la desmembrament de la URSS- pot implicar la resignificació, deslocalització o desaparició dels memorials. Un dels elements essencials per valorar el missatge d'un

memorial consisteix en determinar què o qui es rememora i en quins termes -trionfal, victimista, conciliador-... En línies anteriors s'ha ressaltat els canvis de plantejament al llarg de la història: d'una commemoració de les victòries ignorant les víctimes vers una incorporació de la figura dels caiguts arran de la 1ª Guerra Mundial, passant per una combinació de polítiques de memòria i polítiques d'oblit en funció dels interessos del poder en acabar-se la 2ª Guerra Mundial, durant la Guerra Freda o després de la caiguda del Mur.

-Museus

Els centres informatius i museus són sens dubte un recurs essencial en la preservació i explicació de la memòria. En molts casos la ubicació d'aquests museus es vincula als vestigis d'uns fets històrics, com és el cas per exemple del Museu d'Oradour-sur-Glane, a l'entrada del poble en runes. En altres, la situació del museu està vinculada a un territori més genèric, no tan específic i pot ser albergat per un edifici de nova planta com per exemple el Museu Jueu a Berlín o el Museu de l'Exili a la Jonquera. És habitual, però, la utilització d'edificis històrics -casernes, búnquers, presons- relacionats d'una manera més o menys directa amb els fets històrics a rememorar, com l'esmentat Museu del Genocidi ubicat en les dependències de la KGB de Vilnius.

Tal com hem vist la tipologia de museus i els objectius pels quals han estat creats poden ser diversos. F. X. Hernández Carmona i M. Carmen Rojo Ariza (2011) apunten algunes de les tipologies dels Museus dedicats a la memòria dels conflictes. Inicien el seu recorregut pels grans Museus Militars tradicionals entre els que destaquen entre d'altres el Musée de l'Armée-conegut com Les Invalides- (París, França), que acull la tomba de Napoleó o el Musée Royal de l'Armée et d'Histoire Militaire (Brussel·les, Bèlgica). Presentats com a "contenedors de peces" vetllen més per la glorificació dels exèrcits nacionals que per la contextualització i explicació dels conflictes bèl·lics. Alguns d'aquests museus, però, han sabut adaptar-se als requeriments tecnològics i didàctics d'una societat democràtica contemporània. Tal és el cas per exemple del Imperial War Museum amb seus a Londres i Manchester. Altres museus d'origen militar han atorgat més protagonisme a la dimensió tecnològica dels elements exposats: avions militars, camions, vehicles blindats..., com per exemple el Tank Museum de Dorset a Regne Unit o el Museu del Tanc a Kubinka, Rússia. En altres casos, l'objecte en sí ja ha esdevingut museu. Tal és el cas dels vaixells de guerra museïtzats com el creuer "Aurora" a Sant Petersburg o el creuer "Belfast" a Londres.

Els vestigis arquitectònics militars -bases, casernes, refugis, búnquers, presons...- també poden ser museïtzats i en alguns casos aquesta museïtzació s'articula a través d'un centre d'interpretació en consonància amb una política memorial específica. Així mateix, els camps de batalla -com per exemple els de la Línia Maginot o els de la referenciada Normandia- també han estat museïtzats a l'igual que pobles devastats com el de l'esmentat Oradour-sur-Glane. Els cementiris, molt sovint amb els seus respectius monuments commemoratius, també poden estar acompanyats de centres d'interpretació o museus. Finalment, cal dedicar una especial menció a aquells museus que en preservar la memòria apel·len de forma directa i explícita a la conciliació i la recerca de la pau. Al ja referenciat Museu de la Pau en el Món, inaugurat a Lucerna l'any 1902 podem afegir a tall d'exemple el *Hiroshima Peace Museum* al Japó, el *Memorial de la Paix* de Caen a França o el *Museo de la Paz* de Gernika (fotografies 2.11 i 2.12).

2.1.3.2 Diferents estratègies de gestió del patrimoni memorial

Vestigis, memorials i museus poden presentar el seu discurs memorial de forma individual, però tal com hem vist és habitual que aquestes tres tipologies d'elements memorials comparteixin localització i estratègies de gestió. A continuació es presenten diferents aspectes a considerar en l'anàlisi d'aquestes estratègies, atorgant un especial protagonisme a la gestió dels monuments memorials, objecte principal d'aquest estudi. Entre els elements que contribueixen a l'efectivitat del missatge a transmetre per qualsevol memorial –i per extensió per qualsevol vestigi o museu– destaquen la seva ubicació i la documentació que li acompanya. El grau d'abstracció o concreció del monument serà també un aspecte essencial.

-Ubicació

És habitual que el monument memorial estigui ubicat en l'espai on va succeir el fet històric a rememorar, és a dir on es conserven els vestigis. En aquest sentit l'accessibilitat a aquest espai serà variable. Els vestigis dels camps d'extermini o concentració de Auschwitz-Bikernau o Mauthausen (fotografia 2.13.) , així com els monuments commemoratius i els seus respectius centres d'informació o museus estan allunyats de les ciutats de Cracòvia o Linz respectivament. Aquesta llunyania pot quedar o no esmenada pel sistema de divulgació i transport, més eficaç en el cas de la ciutat polonesa que en el de l'austríaca. En altres casos, la ubicació del memorial no es restringeix a una localització específica. El Monument *David i Goliat*, per exemple, creat per l'escultor Roy Schifrin per retre homenatge a les Brigades Internacionals, està ubicat a prop del Túnel de la Rovira de Barcelona, però podria haver estat ubicat en altres emplaçaments de la ciutat. Tot i que la seva condició de memorial passa inadvertida per bona part de la ciutadania, la seva ubicació en espai públic transitat facilita el seu coneixement.

Fotografia 2.13. Camp de concentració de Mauthausen, *Monument a la memòria dels 7.000 republicans espanyols morts per la llibertat* (Gérard Choain, 1962). Fotografia: autor

Molt sovint, però, els memorials estan ubicats en els cementiris on reposen les víctimes. Aquests monuments seran visitats en dies específics per aquells que els volen retre homenatge, però passaran habitualment desapercebuts per la resta de la societat. La nova tomba de Lluís Companys, inaugurada l'any 1985 en el remodelat espai memorial del Fossar de la Pedrera del Cementiri de Montjuïc, rep visites al voltant del 15 d'Octubre, data del seu afusellament, però és encara desconeguda per bona part de la ciutadania.

-Documentació que acompanya al vestigi, memorial o museu

És aquest un aspecte de singular importància perquè determina què és el que va passar i per què s'ha de recordar. En molts casos aquests fets estaran associats a la tragèdia, a la mort i aquesta pot ser presentada en el memorial o en el centre d'interpretació de forma generalista i abstracta o per contra pot especificar els noms propis dels que van morir. La documentació dels noms propis de les víctimes és així determinant en la empatia amb el seu record: l'anonimat d'un número esdevé identitat d'un ésser humà. El memorial als veterans de la Guerra del Vietnam a Washington, el del memorial del genocidi de Srebrenica (fotografies 2.14 i 2.15.) o el del KLA a Kosovo comparteixen en aquest sentit una mateixa estratègia comunicativa. De vegades aquesta documentació no serà fàcil ni còmoda d'aplicar, donada la dificultat de consensuar un text a gust de tothom o el repte de fusionar en un mateix llistat víctimes entre sí enemigues.

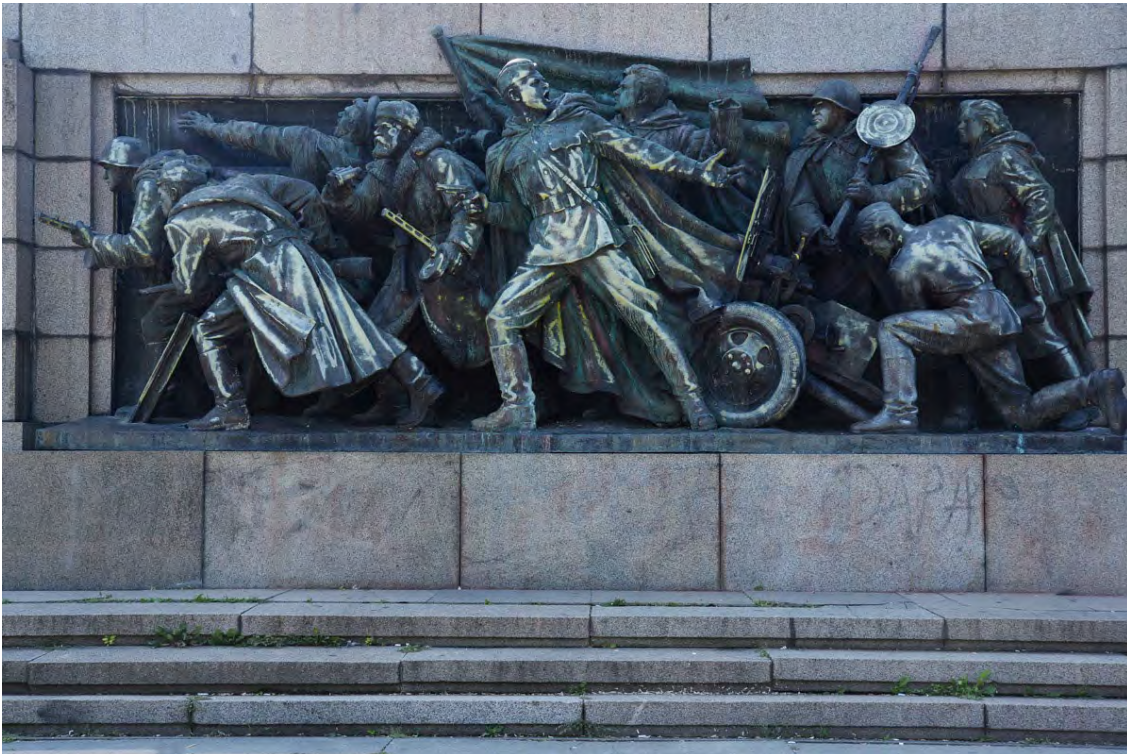
-Grau d'abstracció del monument. Art i política memorial.

Els monuments memorials poden fer servir diferents estratègies de comunicació plàstica. Aquestes poden ser definides pel què es representa –un soldat abatut, una creu cristiana, un general a cavall, un col·lectiu de persones agermanades, una flor gegantina...- i el codi o llenguatge utilitzat en la seva presentació: realisme clàssic, expressionisme, abstracció... Motiu a representar i codi utilitzat poden ser elements essencials per facilitar la transmissió d'un missatge concret, capaç de recordar unes circumstàncies històriques específiques, tot i apel·lant a l'homenatge a les seves víctimes, màrtirs i/o herois o, per contra, un missatge ambigu i abstracte i en aquest sentit, d'una eficàcia memorial variable.

Fotografies 2.14 i 2.15 Imatges del Memorial del Genocidi a Srebrenica, a la República Srpska de la Federació de Bòsnia-Herzegovina. Inaugurat l'any 2003 i oficialment conegut com el *Srebrenica–Potočari Memorial and Cemetery for the Victims of the 1995 Genocide*, el memorial presenta el llistat dels noms de les 8372 víctimes. Fotografies: autor

Així, per exemple, el realisme del Monument a l'Exèrcit Soviètic de Sofia (fotografia 2.16.) és capaç de transmetre sense fissures l'homenatge institucional als soldats que van alliberar la capital búlgara. En d'altres casos, per contra, el protagonisme plàstic de la obra, bé per la seva monumentalitat, bé pel seu grau d'abstracció,

Fotografia 2.16. Detall del *Monument a l'Exèrcit Soviètic* a Sofia, Bulgària. El monument, erigit l'any 1954 per commemorar el desè aniversari de l'alliberament de Bulgària fa servir un realisme explícit. Com tantíssims altres monuments vinculats al passat soviètic és qüestionat per bona part de la població i en aquest sentit l'Ajuntament de Sofia va aprovar el Març de 2023 la seva retirada. Fotografia: autor

difficulta -sovint de forma intencionada- la transmissió d'un missatge concret d'homenatge o reparació. El camp de concentració i extermini de Jasenovac a Croàcia (fotografia 2.17.), on durant la Segona Guerra Mundial el règim Ustasha, tutorat per l'Alemanya nazi, va fer assassinar milers de jueus, serbis i gitanos està presidit per la gegantina escultura en pedra d'una tulipa, realitzada per l'artista serbi Bogdan Bogdanovic. El camp, gairebé desproveït de vestigis, alberga un petit centre informatiu en horari restringit. Els panells exteriors accessibles en horari continu es dediquen en exclusiva a informar al visitant sobre l'espectacular monument, ignorant per complet el genocidi que va tenir lloc a Jasenovac.

Tot col·lectiu és conscient de la capacitat comunicativa que una obra d'art pot aportar a una política memorial en termes d'homenatge i commemoració. El que és a vegades difícil de determinar és les estratègies que poden fer més efectiva aquest procés de comunicació. Abstracció versus realisme, contemporaneïtat versus classicisme, individualitat del llenguatge de l'artista versus utilització de codis plàstics accessibles per a tothom seran estratègies plàstiques a aplicar en funció de qui és l'emissor i quin és el missatge a transmetre. En aquest sentit, les inquietuds i els objectius d'un artista contemporani poden ser ben diferents dels membres d'una organització memorialista. El primer tal vegada vetllarà pel grau d'originalitat i contemporaneïtat de l'obra d'art mentre que els segons estaran més preocupats per la efectivitat del missatge a transmetre. Òbviament, la confluència d'objectius i interessos de promotors i artistes facilita l'efectivitat de tot projecte memorial.

-Altres aspectes a considerar

D'altres aspectes a considerar en la gestió dels monuments memorials i per extensió del vestigis i dels centres d'interpretació o museus serien:

- La vinculació del monument a una política genèrica de gestió per part de les institucions públiques.
- L'accessibilitat al monument, vestigi o museu en quant a ubicació, sistema públic de transport, horaris, preus –si escau- i difusió d'aquesta informació.
- L'estat de conservació del monument o dels vestigis.
- La gestió genèrica del monument, vestigi o museu, la possible programació d'activitats educatives tant per escolars com per a públic general. O en alguns casos d'activitats lúdiques que poden arribar a desvirtuar la transcendència del monument.
- L'evolució en la interpretació del monument per part de la població on aquest està ubicat, així com el seu possible caràcter identitari.
- Repercussió de tots aquests aspectes en els diferents mitjans de comunicació i propaganda online, xarxes socials, premsa, ràdio televisió... Creació d'un estat d'opinió.
- Bibliografia i webgrafia vinculada al monument.

2.17 Vista del Memorial al Camp d'extermini de Jasenovac, ubicat a uns 100 km de Zagreb a Croàcia. El Memorial, protagonitzat pel monument *La flor de pedra*, dissenyat per Bogdan Bogdanovic i inaugurat el 1966, serveix com a recordatori en clau metafòrica de les atrocitats perpetrades al camp de concentració de Jasenovac on els "usthasa" van torturar i massacrar més de 83.000 serbis, jueus, gitanos i croats antifeixistes. El monument està relacionat de forma indirecta amb la dictadura franquista. Vjekoslav "Maks" Luburić (1914-1969), general de la milícia i les forces armades d'Ustaše a l'Estat Independent de Croàcia, va ser el comandant del camp d'extermini de Jasenovac. A més de dirigir el camp, Luburić vindria a Jasenovac per participar en les execucions en persona. Després de la derrota de l'Estat Independent de Croàcia al final de la guerra, Luburić va fugir a l'Espanya franquista. Es va establir a Carcaixent, Espanya, on va canviar la seva identitat amb el nom de Vicente García Pérez i era conegut com "el Polaco". Luburić va ser assassinat en circumstàncies estranyes a Carcaixent i està enterrat al cementiri d'aquesta localitat. Fotografia: autor

2.2 Memòria i Patrimoni de la Guerra Civil a Catalunya i a la resta de l'estat

2.2.1 Usos de la memòria pública de la Guerra Civil

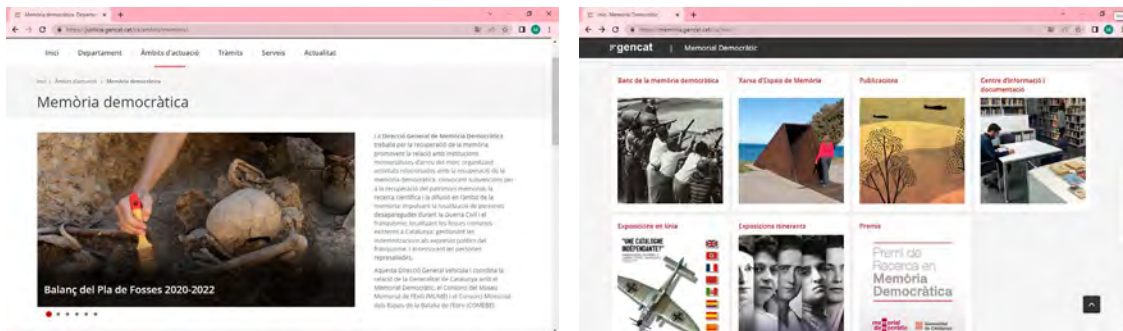
A Catalunya i a la resta de l'estat espanyol, els usos de la memòria pública de la Guerra Civil han sofert en els darrers anys transformacions considerables. El procés de canvi polític després de la mort de Franco el 1975 no estava basat tant en el coneixement formal de la moral, penal o política, sinó en la idea de la reconciliació com a garantia d'estabilitat democràtica. La memòria col·lectiva va esquivar un honest reconeixement del passat per tal de facilitar la convivència en el present. Els primers diferents governs democràtics realitzaren molt poques polítiques de la memòria, no només per reduir les demandes i necessitats de les víctimes del franquisme, però també i sobretot per "oblidar" i "garantir" l'estabilitat democràtica (Dakhilia, 1990). La política pública es basava en la idea que la transició democràtica havia de posar fi a una guerra civil, gràcies a un pacte de reconciliació entre els espanyols que, lluny d'analitzar el desenvolupament d'uns fets històrics, contemplava la corresponsabilitat dels dos bàndols en el conflicte.

Les noves polítiques de memòria es van desenvolupar en la dècada de 2000. Reconèixer i honrar les víctimes va garantir una certa qualitat del debat democràtic. Des d'aquests anys la memòria antifranquista ha guanyat l'espai social i polític, amb una narració, que assigna la responsabilitat de la guerra a l'estat franquista. Aquestes polítiques de reconeixement de les víctimes han estat promogudes per associacions cíviques, partits polítics, institucions culturals i, sobretot -ara sí- pels governs estatals i autonòmics. Això ha generat un gran debat públic i polític sobre la importància d'aquest nou tractament de la memòria i la rellevància de la transcripció oficial de les víctimes de la dictadura.

Aquest pas va ser marcat, sens dubte, per l'aprovació de la Llei de la memòria històrica (2007) promoguda pel Partit Socialista. La negociació, el tracte i l'aprovació d'aquesta llei van provocar enfrontaments polítics, així com grans debats a la premsa. Els sectors més conservadors van criticar el fet que la llei trenqués l'acord habitual dels anys de la transició política, en aquest cas un sistema democràtic establert a preu del silenci sobre un passat deliberadament suprimit. Altres sectors van criticar el fet que aquesta llei no conferís la condició de víctimes a persones perseguits pel règim franquista, car la llei només preveia la reparació moral i la recuperació de la memòria personal i familiar.

La victòria del Partit Popular el 2011 va frenar ràpidament la política pública dedicada a la memòria. Tot i que la llei no va ser derogada, el seu contingut i totes les disposicions relatives a les polítiques públiques de memòria es van oblidar deliberadament. El nou accés al govern del Partit Socialista el 2018 va comportar nous debats sobre la llei de memòria històrica i el destí dels monuments. En aquesta línia i en el context de la nova Llei de Memòria Democràtica (Octubre 2022) el monument franquista més gran d'Espanya, El Valle dels Caídos -ara anomenat oficialment Valle de Cuelgamuros-, ha estat testimoni de la exhumació de les restes de Franco el 24 d'Octubre 2019 i de José Antonio Primo de Rivera el 25 d'Abril de 2023.

Tots aquests debats polítics han anat acompanyats d'un bon nombre d'estudis. Mentre que durant la dictadura el món acadèmic oficial es va veure obligat a acceptar la política memorial establerta, durant la transició i en democràcia aquesta visió

Fotografia 2.18. Captures de pantalla de les pàgines de la Direcció General de Memòria Democràtica, depenent del Departament de Justícia / <https://justicia.gencat.cat/ca/ambits/memoria/> i del Memorial Democràtic / <https://memoria.gencat.cat/ca/inici> (Darrera consulta:16.07.2023). La informació subministrada per aquesta entitat ha estat essencial en el desenvolupament d'aquesta tesi.

unilateral del conflicte, la dels vencedors, qüestionada des d'un primer moment fora de les nostres fronteres i també per part dels nostres historiadors, va ser òbviament rebutada i reinterpretada.

En qualsevol cas, en la mesura que la política memorial de la Guerra Civil està bàsicament gestionada per les institucions públiques que en transició i democràcia intentaven i intenten canalitzar les reivindicacions de part de la ciutadania, veurem com bona part dels estudis realitzats es vinculen a aquestes mateixes institucions públiques, així com a les entitats ciutadanes. En aquest sentit, tot i que la frontera entre poder, ciutadania i món acadèmic serà interdependent i permeable, farem a continuació una breu presentació del estudis realitzats per d'aquests tres col·lectius, institucions públiques, associacions i organitzacions no governamentals i historiadors i món acadèmic.

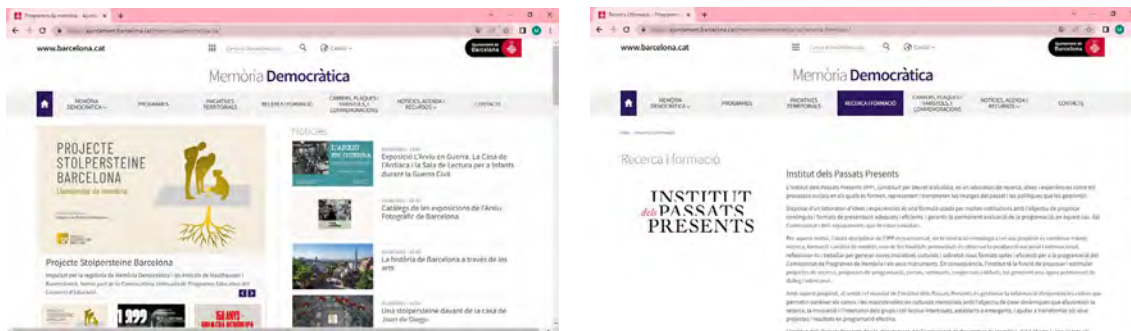
2.2.2 Estudis realitzats

2.2.2.1 Per part de les institucions públiques

Les accions públiques sobre la memòria històrica han donat lloc a un bon nombre d'accions i estudis. Tal és el cas dels diferents Ministerios del Gobierno de España vinculats a la Llei de Memòria Històrica: Presidència, Interior, Justícia, Cultura, Educació... També aquests estudis i bibliografia institucional poden procedir de les comunitats autònomes com és el cas a Catalunya de la Generalitat amb la institució pública Memorial Democràtic i la Xarxa d'Espais de Memòria (fotografia 2.18.). També els municipis poden potenciar les polítiques de memòria. Tal és el cas de l'Ajuntament de Barcelona amb els seus Programes de Memòria, la institució El Born Centre de Cultura i Memòria i la creació de l'Institut de Passats Presents (fotografia 2.19).

La internacionalització del conflicte i la posterior retirada, exili i deportació a camps de concentració i extermini de milers de represaliats republicans implica tenir també present el estudis realitzats per institucions públiques franceses i en menor volum d'altres països com Àustria o Alemanya. Una primera aproximació online als estudis realitzats per les diferents institucions públiques de l'estat espanyol –govern de l'estat, comunitats autònomes, ajuntaments- evidencia òbvies diferències en la gestió de la política memorial de la Guerra Civil i això es tradueix en una profusa bibliografia vinculada al tema per part algunes institucions en detriment d'unes escasses referències bibliogràfiques per part d'altres.

En aquest sentit és significatiu com dues de les comunitats autònomes que es van

Fotografia 2.19. Captures de pantalla de la pàgina web de la regidoria de memòria democràtica de l'Ajuntament de Barcelona i del seu programa de formació a través de l'Institut dels Passats Presentes (Darrera consulta:12.07.2023)

resistir al cop militar de 1936, amb llengua i identitat nacional pròpies, Catalunya i País Basc, presenten una política memorial oficial i pública pròpies, que va ser capaç de d'aplicar amb seguretat la Llei de Memòria Històrica i de divulgar de forma eficaç l'esperit de reparació i conciliació d'aquesta llei a l'opinió pública. Així, en el cas de Catalunya, la institució pública Memorial Democràtic, gestionada per la Generalitat de Catalunya, en col·laboració amb diferents universitats públiques catalanes i sota la direcció de Maria Jesús Bono i Jordi Guixé i coordinació de Pilar Mateo (2010), va realitzar un Informe sobre el cens de simbologia franquista a Catalunya. Aquest estudi amb la complicitat dels ajuntaments, consells comarcals i altres institucions participants, és una eina essencial per valorar fins a quin punt en aquell moment l'aplicació de la Llei de Memòria Històrica en matèria de retirada de símbols franquistes de l'espai públic, havia estat efectiva i per determinar accions a realitzar. Generalitat de Catalunya i Ajuntament de Barcelona, així com altres ajuntaments d'aquesta comunitat autònoma, comparteixen una política memorial que també intenta mostrar tribut a aquells que van lluitar per les llibertats democràtiques. En aquest sentit, el Memorial s'articula a partir d'un Banc de Memòria Democràtica que contempla entre altres recursos un banc audiovisual de testimonis, un cens de simbologia franquista i una Xarxa d'Espais de Memòria⁵¹. L'Ajuntament de Barcelona des de la regidoria de Memòria Democràtica gestiona la seva política memorial i genera estudis d'aquesta mitjançant institucions com El Born Centre de Cultura i Memòria i la el recentment creat Institut de Passats Presentes⁵².

El Govern del País Basc també disposa d'una política memorial compromesa amb l'aplicació efectiva de la Llei de Memòria Històrica. Articulada a partir del programa "Senderos de la memoria" contempla la relació dels espais vinculats a la memòria de la Guerra Civil en Euskadi. L'any 2015 la Secretaria para la Paz y la Convivencia, depenent de la Presidencia del Gobierno Vasco, en col·laboració amb la Universidad del País Vasco, va publicar un informe sobre la relació d'aquests espais. Aquest treball dirigit per Joseba Aguirreazkuenaga i Mikel Urquijo, catedràtics de la UPV-EHU (2015), contempla una exhaustiva relació de localitzacions vinculades al conflicte tant en els límits territorials del País Basc com en aquells altres territoris que van

⁵¹ El Banc de Memòria Democràtica també ofereix informació sobre deportats catalans i espanyols als camp nazis, expressos polítics, ajuda als refugiats espanyols i ubicació de Fosses de la Guerra Civil i la dictadura (Darrera consulta: 12.07.2023): <https://banc.memoria.gencat.cat/ca/results/all>

⁵² L'Institut dels Passats Presentes es presenta com "un laboratori de recerca, idees i experiències sobre els processos socials en els quals es formen, representen i transmeten les imatges del passat i les polítiques que les gestionen." (Darrera consulta: 12.07.2023): <https://ajuntament.barcelona.cat/memoriademocratica/ca/recerca-formacio/>

conformar el Front Nord –Cantàbria i Astúries- i en altres territoris on van lluitar els combatents bascos en caure el Front Nord –Aragó, Catalunya, Llevant i Madrid-. Així mateix, l'informe també inclou unes recomanacions per futures actuacions.

D'altres comunitats autònomes com és el cas d'Aragó han gestionat la seva política memorial a partir de la convergència de les diferents entitats i col·lectius socials dedicades a la recuperació de la memòria històrica. Així, el programa Amarga Memòria (2004-2011) advoca per la recuperació del patrimoni material i immaterial vinculat a la Guerra Civil. El Govern d'Aragó també promou la creació a Terol del primer Museu de la Guerra Civil, previsiblement presentat com a Museo de la Guerra-Batalla de Teruel. No serà en realitat el primer museu dedicat al conflicte, ja altres ho han fet, encara que de forma restrictiva. És el cas per exemple del Museo de la Paz de Gernika o el Museu de l'Exili de La Jonquera.

Com veurem més endavant al llarg dels anys de realització d'aquesta tesi (2018-2023) altres comunitats autònomes també han anat assumint en diferent grau responsabilitats institucionals en polítiques memorials amb els conseqüents possibles estudis i la Llei de Memòria Democràtica aprovada pel Senat l'any 2022 marca unes pautes a seguir en els propers anys.

2.2.2.2 Per part d'associacions i organitzacions no governamentals

En qualsevol cas, l'evolució de les diferents polítiques memorials de les institucions públiques -estat, comunitats autònomes, ajuntaments...- es vincula a la pressió i estudis realitzats per les diferents associacions de víctimes del franquisme, així com per organitzacions a favor de la pau i els valors democràtics. En aquest sentit, són destacables els estudis realitzats per associacions com per exemple les vinculades a la Federació Estatal de Fòrums per la Memòria (FEFFM)⁵³, "una organització constituïda el 2004, a partir de la integració de diverses associacions i Fòrums per la Memòria d'àmbit territorial nascuts anys abans, amb els objectius de recuperar la memòria històrica (...) i d'acabar definitivament amb la impunitat dels crims i dels criminals franquistes". Entre altres associacions que comparteixen aquest esperit corporatiu podem destacar l'Associació per a la Recuperació de la Memòria Històrica (ARMH) que va sorgir arran de l'exhumació d'una fossa comuna en què es trobaven les restes de 13 republicans civils assassinats per un grup de pistolers falangistes el 16 d'octubre de 1936. Va passar a la localitat lleonesa de Priaranza del Bierzo, al mes d'octubre de l'any 2000. Són aquests dos exemples de tantíssimes entitats que mostren un posicionament reivindicatiu envers a una política memorial que sota el seu criteri requereix ser gestionada de forma més responsable i eficaç per les institucions públiques.

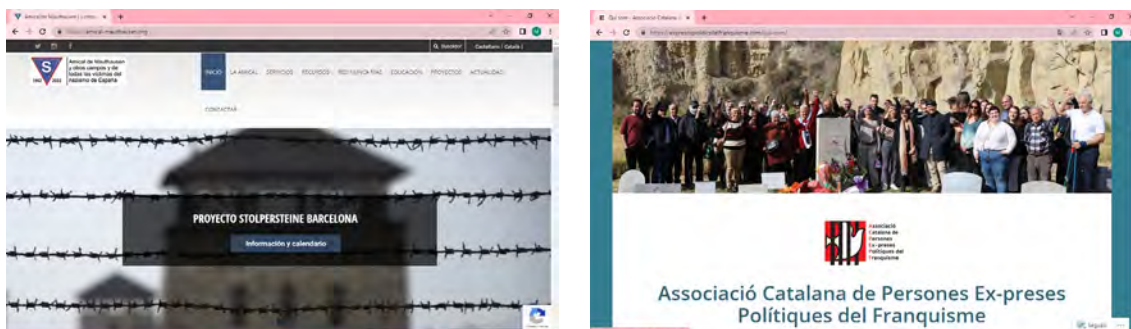
A nivell català destaca l'Associació Pro-Memòria als Immolats per la Llibertat de Catalunya, fundada l'any 1976 i impulsora de la recuperació del Fossar de la Pedrera (Conesa, 2013, 2022) del cementiri de Montjuïc i l'Amical de Mauthausen (fotografia 2.20.), fundat en la clandestinitat l'any 1962 i legalitzat en democràcia l'any 1978. D'altra banda, l'Associació per a la recuperació de la memòria històrica de Catalunya,

---

⁵³ Aquestes associacions de denúncia i reivindicació han de ser considerades com a motor de les polítiques memorials a aplicar per part de les institucions públiques.

Font: <https://www.foroporlamemoria.info/que-es-la-federacion-foros-por-la-memoria/> (darrera consulta: 12.07.23)

creada l'any 2002, va ser dissolta l'any 2020 en considerar que ja havien estat complerts els seus objectius fundacionals. En paral·lel, altres entitats com l'Associació Catalana de Persones Expresses Polítiques del Franquisme⁵⁴, fundada l'any 1976 han treballat també des de la seva creació per la recuperació de la memòria.

Fotografia 2.20. Captures de pantalla de les webs de l'organització Amical de Mauthausen y otros campos y de todas las víctimas del nazismo de España / <https://amical-mauthausen.org/proyectos/bases-de-datos/> i de Associació Catalana de Persones Expresses Polítiques del Franquisme / <https://expresopolitcsdelfranquisme.com/qui-som/> (Darrera consulta: 16.07.2023) Totes dues associacions fundades respectivament el 1962 i el 1976 han vetllat per la recuperació de la memòria i la dignificació de les víctimes.

2.2.2.3 Per part dels historiadors i el món acadèmic

És important recalcar com per motius històrics la Guerra Civil Espanyola, preàmbul en molts sentits de la Segona Guerra Mundial, i en menor mesura la seva política memorial han estat tractades amb profunditat per historiadors estrangers, a vegades presentats com a hispanistes. En aquest sentit a tall d'exemple cal destacar la obra dels hispanistes anglesos Hugh Thomas (1961), Ian Gibson (1980), Gabriel Jackson (1965) i Paul Preston⁵⁵ (1986, 2011) o els francesos Pierre Vilar (1986) i Pierre Broué i Émile Temime (1961).

A la vegada i tal com hem vist anteriorment, molts historiadors i altres estudiosos vinculats al món acadèmic interactuen amb les institucions públiques, les associacions de víctimes del franquisme i altres organitzacions no governamentals quan es tracta d'estudiar, gestionar i aplicar una política memorial consensuada de la Guerra Civil Espanyola.

Des d'un punt de vista estrictament acadèmic, l'anàlisi crítica de la política memorial de la Guerra Civil requeriria d'un cert distanciament, difícil d'aplicar quan l'historiador és a la vegada actor, gestor de l'aplicació d'aquesta política (institucions públiques). Així mateix, també seria complexa quan els condicionaments ideològics i afectius puguin dificultar una percepció neutral de la gestió de la memòria (associacions i organitzacions no governamentals). Aquesta qüestionable permeabilitat entre els diferents col·lectius vinculats als estudis realitzats sobre memòria i patrimoni de la Guerra Civil Espanyola -institucions públiques, associacions i organitzacions no governamentals, historiadors i el món acadèmic- queda palesa en la obra ja

---

⁵⁴ Font: <https://expresopolitcsdelfranquisme.com/qui-som/> (darrera consulta: 12.07.2023)

⁵⁵ La obra del historiador i professor Paul Preston (Liverpool, 1946) es centra en la Segona República, la Guerra Civil Espanyola i la Transició vers la democràcia. Entre la seva extensa bibliografia destaquen *The Spanish Civil War, 1936-1939*, publicat l'any 1986 i *The Spanish Holocaust*, publicat l'any 2011.

referenciada *Lugares de memoria traumática*, dirigida per Iñaki Arrieta (2017). En l'obra es fan diverses aproximacions, des de països i realitats diferents, a la patrimonialització dels conflictes a Espanya, Catalunya, el País Basc i a diversos països europeus. Així, Xabier Herrero i Xurxo M. Ayán, també de la Universidad del País Vasco, fan una anàlisi de la patrimonialització de la Guerra Civil a aquesta comunitat destacant el fet que es tracta d'un conflicte molt recent per entroncar-se amb el conflicte basc posterior. Xavier Roigé (2017), en un article general, evidencia els usos polítics, econòmics i socials vinculats a la patrimonialització de la memòria destacant les diverses estratègies i problemes de la museïtzació dels conflictes, tant a nivell museogràfic com dels relats polítics. La comparació entre diferents països evidencia, segons aquest autor, similituds en tots els processos. Per la seva banda, Jordi Font, David González, Gemma Domènech i Salomó Marquès, vinculats respectivament al Museu Memorial de l'Exili, a la Universitat de Barcelona, a l'Institut Català de Recerca de Patrimoni Cultural i a la Universitat de Girona (2017) evidencien aquesta convergència entre món acadèmic i món institucional al seu article vinculant la interrelació entre la memòria i la creació de rutes patrimonials al Pirineu català.

Aquesta afinitat entre món acadèmic i poder polític posa de relleu la transcendència que té qualsevol procés de patrimonialització de la memòria en la construcció per part de les institucions públiques de la nostra identitat col·lectiva. Una observació als responsables de gestionar aquesta memòria a nivell local il·lustra aquesta realitat. A tall d'exemple Jordi Font després de ser director del Museu Memorial de l'Exili (2008 - 2019), va assumir la direcció del Memorial Democràtic de Catalunya (2019 - 2021 i des de Novembre 2022). D'altra banda, Ricard Vinyes, professor de la Universitat de Barcelona i director del *Diccionario de la Memoria Colectiva*, publicat l'any 2018, ha estat president de l'Institut dels Passats Presents, depenent de l'Ajuntament de Barcelona.

2.2.3 Polítiques de memòria de la Guerra Civil Espanyola i evolució dels monuments memorials

Resulta interessant assenyalar, per acabar aquests apartats més introductoris, l'evolució de les polítiques de memòria a Espanya, que permetran contextualitzar l'evolució dels monuments que estudiarem en la nostra tesi. Aquestes es poden inscriure en un període de tres fases memorials (Aróstegui, 2007).

La primera fase –ja iniciada en el territori controlat pel bàndol rebel durant la Guerra Civil i que s'estén a tota Espanya durant la dictadura franquista- es vincula a una memòria d'identificació o confrontació. Durant aquest període es construeix un relat de la guerra que fa servir el monument commemoratiu com a eina propagandística i identitària del nou règim, en confrontació a aquells que van fer perillar la unitat i cristiandat de la pàtria. La segona fase, associada a la memòria de la reconciliació, s'inicia durant la transició democràtica, molt especialment arran de les primeres eleccions municipals, celebrades el 3 de abril de 1979 i s'allarga fins a finals del segle XX. Durant aquest període assistim a un tímid procés de retirada i resignificació dels monuments franquistes en un context mediatitzat per la Llei d'Amnistia de l'any 1977 i pel Pacto del Olvido. La tercera fase s'inicia amb el canvi de segle i es vincula a una memòria de reparació envers les víctimes de la dictadura franquista i els seus familiars. Aquest canvi en la política memorial es fonamenta institucionalment en la promulgació de la Llei de Memòria Històrica l'any 2007, una llei que ha estat reforçada l'any 2022 per la promulgació de la Llei de Memòria Democràtica.

Fotografies 2.21. i 2.22. Plaques memorials franquistes a la Catedral de Ceuta (foto Abril 2018) i a la Iglesia de San Francisco a Barbastro (foto Setembre 2019). Tots dos fan servir el lema “Caídos por Dios y por España”, la llista dels caiguts del municipi i l’expressió “Presentes”. En el cas de Barbastro la llista de les víctimes està presidida pel nom del fundador de Falange José Antonio Primo de Rivera. Fotografies: autor

D’aquesta manera, en l’actualitat (any 2023) la major part dels monuments franquistes han estat retirats, reubicats i/o resignificats. Aquest procés de retirada i resignificació ha presentat i presenta diferents graus d’aplicació en les diferents comunitats autònomes i municipis de l’estat espanyol. Mentre que algunes comunitats i localitats es varen resistir i es resisteixen encara a la retirada de part de la simbologia franquista (fotografies 2.21. i 2.22.), altres han mostrat una voluntat política d’agilitzar aquesta reparació. Tal és el cas de Catalunya que mitjançant de la promulgació -també l’any 2007- de la Llei del Memorial democràtic es proposa recuperar, commemorar i fomentar la memòria democràtica catalana, emmarcant-la en el període de 1931 a 1980. Aquesta determinació ha provocat que a Catalunya el patrimoni memorial vinculat als Caiguts –en tant que en bona part retirat- sigui proporcionalment inferior al conservat en altres comunitats.

2.2.3.1 Durant el franquisme

Tal com hem vist, durant la dictadura franquista l’única política memorial possible al nostre país era la dels vencedors, la dels sollevats, qualsevol altra posicionament no tenia cabuda. La política memorial de Franco contemplava bàsicament l’homenatge als caiguts per la pàtria (“Caídos por Dios y por España”) i la glorificació de la seva personalitat mitjançant la seva omnipresència en estàtues arreu del país, en pintures, fotografies i altres aplicacions gràfiques –segells, bitllets de banc...- i òbviament en la toponímia urbana. Tal com indica Mónica Vázquez Astorga (2006:02) al seu article “Los monumentos a los caídos: ¿un patrimonio para la memoria o para el olvido?” “para el franquismo el arte y, en general, la cultura era un instrumento político y

propagandístico, que debía estar al servicio del Estado: de un "Nuevo Estado" que se erigía en paradigma del glorioso pasado imperial del reinado de los Reyes Católicos."

La principal aportació arquitectònica al règim es materialitzà en homenatjar als sollevats mitjançant elements commemoratius de la victòria –avingudes imperials, places de la Victòria- i sobretot mitjançant monuments memorials als caiguts per la pàtria. A més cada església acollia una inscripció dels caiguts locals en la guerra, sempre del bàndol sollevat⁵⁶. En tant que la Guerra Civil era plantejada com a Creuada, aquests monuments incloïen de forma generalitzada la creu cristiana i l'ús de la pedra permetia assegurar la seva perduració en el temps. Les dimensions podien ser variables: des del senzill monòlit o creu amb textos tipus "Caídos por Dios y por la Patria" o similars, acompanyats dels noms dels caiguts fins a edificacions monumentals. Tal és el cas per exemple del primer que va ser construït, el dedicat a la memòria del General Mola en Alcocero, Burgos (1939), del Monument als Caiguts de Pamplona (fotografia 2.23.), on es van enterrar els Generals Mola i Sanjurjo, o del més emblemàtic de tots els memorials franquistes, el Valle de los Caídos, inaugurat el 1959 en commemoració dels 20è aniversari de l'acabament de la guerra i que va ser mausoleu del General Primo de Rivera i de Francisco Franco. A la vegada, la política memorial de Franco contemplava la reparació de les zones devastades així com la creació de nombrosos poblats en zones repoblades.

L'altre element consubstancial de la política memorial franquista, la glorificació del dictador mitjançant l'omnipresència de la seva imatge idealitzada, ens pot servir per definir l'evolució del règim i la seva corresponent adaptació de la política memorial. Tal com indica Jesús de Andrés (2004) al seu article "Las estatuas de Franco, la tradición del franquismo y la tradición política española" són tres les etapes a distingir. La primera abasta des de l'any 1936, en què Franco arriba al poder màxim en el bàndol dels sollevats fins l'any 1959, en què s'aprova el "Plan de Estabilización", sent la dècada dels 40 el període més profús. La funció d'aquestes estàtues és legitimar a Franco i mantenir viva la memòria de la Victòria. Una segona etapa coincideix amb el període del "Desarrollismo", des de 1960 a 1969. L'objectiu de les estàtues era retre homenatge a Franco i la seva gestió consolidant així el seu règim, que l'any 1964 va celebrar de forma gloriosa els 25 anys de Pau al país. La tercera s'inicia l'any 1970 quan ja s'entreveia l'esgotament del règim del dictador, que va morir l'any 1975. Aquest període contemplava l'inici de la transició vers la democràcia i va acabar amb l'aprovació de la Constitució l'any 1978. Tot i aquest canvi de règim, aquesta etapa encara va ser testimoni de la creació immobilista de bustos i estàtues del general en pro de perpetuar la seva memòria.

L'evolució del plantejament conceptual i solució plàstica de les estàtues de Franco i de la seva ubicació pública durant aquestes etapes s'adapta als condicionants logístics i econòmics i a les necessitats polítiques del règim. Els primers bustos, de caràcter testimonial (Salamanca, Plaza Mayor, Bust de Franco, 1936), es transformarien en acabar la guerra en imponents escultures eqüestres en bronze on el dictador es presentava omnipotent (Madrid, Instituto Ramiro de Maeztu, Estàtua de Fructuoso Orduna, 1942). Els elements al·legòrics bèl·lics, inicialment en

---

⁵⁶ L'expressió "Caídos por Dios y por España" figurava a l'encapçalament de les plaques memorials dedicades als morts del bàndol dels sollevats. Aquestes estaven ubicades habitualment a les parets exteriors o/i interiors de les esglésies principals dels pobles i ciutats.

consonància amb el bel·licisme propi del feixisme italià i totalitarisme alemany s'anirien eliminant a partir de 1945, arran de la derrota de les potències de l'Eix a la Segona Guerra Mundial.

2.2.3.2 Durant la transició

Tot i la voluntat de Francisco Franco de perpetuar el seu règim autoritari, la seva mort va implicar una transició vers un model democràtic, en consonància amb el sistema sociopolític de la comunitat internacional. Aquesta transició va haver d'anar sortejant les iniciatives immobilistes d'aquells que volien mantenir el franquisme. D'aquesta manera, tot i que sense la grandiositat d'anys anteriors, van ser diverses les estàtues de Franco que es van inaugurar després de la seva mort: Puerto Serrano, Guadalajara (1976); Melilla, San Sebastián de los Reyes, Oviedo (1977) o Orihuela (1978).

L'aprovació de la Constitución Española i sobretot les primeres eleccions municipals celebrades el 3 d'Abril de 1979 van esdevenir detonants de la gradual retirada de les estàtues de Franco, així com de la modificació dels noms als carrers, avingudes i places. Al mateix temps alguns monuments als caiguts van començar a ser reubicats als cementiris o resignificats. La retirada de les estàtues va d'haver d'esquivar, però, les actituds d'aquells que volien mantenir l'immobilisme. En bona part dels ajuntaments va guanyar el PSOE amb l'ajuda de l'acord postelectoral del PCE: Madrid, Barcelona, València, Sevilla... A Catalunya i al País Basc les forces nacionalistes –Convergència i Unió, PNV...- també van aconseguir l'alcaldia de molts municipis. Això va facilitar un procés de retirada, reubicació o resignificació, així com una tímida política de creació de nous monuments a totes les víctimes.

Fotografia 2.23. Vista lateral del *Monumento a los Caídos* a Pamplona. Construït l'any 1942 pels arquitectes José Yáñez i Víctor Eusa, la seva cripta funerària va acollir entre altres caiguts els cossos de dos dels principals militars vinculats al Cop d'Estat de l'any 1936, els generals José Sanjurjo i Emilio Mola, que van ser exhumats l'any 2016. Bona part de la seva simbologia franquista no ha estat retirada sinó simplement tapada i tot que l'edifici s'ha reconvertit en centre cultural, la seva resignificació és controvertida. Fotografia: autor

Fotografies 2.24. i 2.25. Dos monuments que il·lustren les estratègies utilitzades durant la transició de reubicació i resignificació de monuments franquistes, d'una banda i de creació de nous monuments, de l'altra: *Monument als Caiguts de Canet de Mar* (Josep Cabruja, 1940) desproveït de significació franquista i reubicat al cementiri el 1977 i *Monument a Tots els Caiguts* (Josep Ricart, 1978) al cementiri de Taradell. Fotografies: autor

Aquests canvis van ser en tot moment qüestionats –en alguns casos de forma violenta- per les forces d'extrema dreta. Les estàtues eqüestres de Franco estaven repartides per diferents indrets de l'estat: dues a Madrid (Ramiro de Maeztu, Acadèmica General Militar), Barcelona (Pati del Castell de Montjuic), Saragossa (Acadèmia General Militar), València (plaça Major), Santander (Plaça Major) i El Ferrol (Plaça d'Espanya). La primera a ser retirada va ser la de Barcelona l'any 1979. Inicialment museïtzada a una de les sales del castell va ser posteriorment emmagatzemada. Les altres estàtues van trigar més a ser retirades. En el cas de la de València, per exemple, tot i que l'ajuntament va decidir la retirada aquell mateix any, va ser l'any 1983 amb el PSOE en el govern central, quan amb la resistència dels partits conservadors es va poder efectuar.

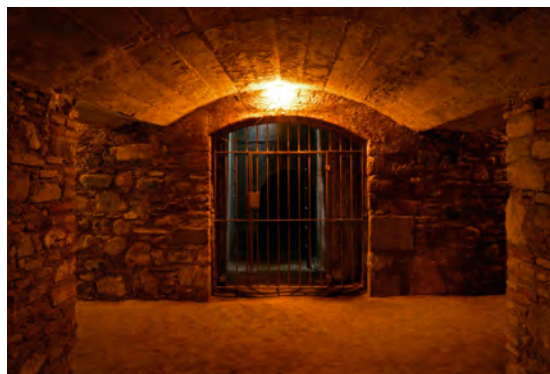
Indefectiblement, per entendre aquesta aplicació sincopada de les polítiques memorials durant la transició democràtica es requereix una contextualització política. La Llei d'Amnistia de 1977 i l'anomenat Pacto del Olvido buscava una reconciliació social entre els espanyols que permetés la transició del país vers un règim democràtic. El seu esperit pragmàtic assegurava la immunitat d'aquells que havien participat de forma activa en la política repressiva de la dictadura. Tot i així, part d'aquests actors, tal com es va mostrar amb el fallit Cop d'Estat del 23 de Febrer 1981, encara volien perpetuar el règim franquista. L'alentiment en l'aplicació del canvis toponímics associats a la dictadura i en la retirada dels seus elements públics identitaris s'ha de vincular tant a la resistència per part d'una minoria social com per la voluntat de conciliació i diàleg.

Tal com indica Javier Rodrigo (2006) "...mientras que otras democracias, como la italiana o la francesa, se fundaron sobre el paradigma del antifascismo, la española lo hizo sobre el de la superación del pasado." Para Rodrigo la legitimitat de l'Espanya democràtica va ser

"un proceso constructivo, que partió de un mito fundacional, la misma transición pacífica, y se desarrolló mediante una legitimidad de orden, el funcionamiento de la propia democracia en la que se hizo renuncia explícita al referente simbólico, al «lugar de la memoria» de la Segunda República como experiencia de pluralismo democrático, a la experiencia de los vencidos como guardianes de la legitimidad democrática pretérita, en aras de la gobernabilidad del país".

2.2.3.3 A partir del 2000

El desenvolupament del sistema democràtic a Espanya i el distanciament en el temps vers el trauma de la Guerra Civil va facilitar un replantejament de les polítiques memorials associades al conflicte. Si bona part dels protagonistes i fills de la Guerra havien optat per refugiar-se en el "Pacto del olvido" instaurat durant la transició democràtica, va ser i és la tercera generació, el nets de la guerra, la que intenta recuperar la memòria col·lectiva en pro d'una reparació real dels crims de la dictadura. Són ells els que mitjançant organitzacions de caràcter reivindicatiu i de forma activa i perseverant van pressionar al govern per adoptar una política memorial de reparació. Des de la perspectiva actual els arguments que els avalaven eren ben sòlids: el Ministerio de Justicia del Govern Espanyol xifra en 2.500 les fosses comunes de la Guerra Civil i el règim franquista, i diverses associacions en pro de la "memòria històrica" calculen en 130.000 les víctimes enterrades. Aquestes circumstàncies van fer que el 31 d'Octubre de 2007 s'aprovés al Congrés dels diputats la Llei per la qual es reconeixen i amplien drets i s'estableixen mesures

Fotografies 2.26. i 2.27. Cementiri de Vilafranca del Penedès, dignificació de la fosa comuna de Morts a l'Hospital de Sang, 2005 i interior Refugi de la Plaça Maluquer i Salvador a Granollers, reconstruït l'any 2008. La Llei de Memòria Històrica contempla la dignificació de les fosses comunes i la preservació del patrimoni vinculat a la memòria de la Guerra Civil. Fotografies: autor

en favor de qui va patir persecució o violència durant la Guerra Civil i la Dictadura, coneguda com la Llei de Memòria històrica.

Entre els aspectes essencials d'aquesta llei es contempla l'ajuda econòmica als represaliats; l'ajuda a la localització, identificació i exhumació de les víctimes de la repressió franquista; la retirada pública dels símbols franquistes; la despolitització del Valle de los Caídos; l'atorgació de nacionalitat espanyola als Brigadistes Internacionals i als fills i nets dels exiliats i la Creació del Centre de Memòria Històrica a Salamanca, que acolliria l'Arxiu General de la Guerra Civil. Aquesta Llei, del tot insuficient per aquelles associacions que ja havien assumit el cost de l'obertura d'algunes fosses comunes -com la ARMH / Associació per a la recuperació de la memòria històrica o el Fòrum per la Memòria- va ser votada amb l'oposició del Partit Popular. El seu esperit de reparació i conciliació es va aplicar en diferent grau i mesura en funció de la diferent gestió memorial en les comunitats autònomes i ajuntaments. En qualsevol cas, la llei va suposar un canvi oficial en el full de ruta de la política memorial de l'estat espanyol. Les intervencions de retirada de simbologia franquista i d'homenatge a les víctimes, realitzades fins llavors des de la iniciativa local, a partir d'aquell moment tenien un sòlid marc d'actuació que les avalava. Això va facilitar que allò que fos notícia fos la excepció d'aquells vestigis franquistes encara no retirats. Aquesta retirada, però, podia i pot tenir diferents solucions: retirada d'entorn públic, reubicació, museïtzació, resignificació... Així mateix, la presa de

consciència per part de les institucions i de l'opinió pública, de la memòria col·lectiva com a element indispensable per refermar la democràcia, va facilitar la recuperació, documentació i museïtzació d'alguns dels vestigis de la Guerra Civil -refugis, búnquers, cementiris, camps de concentració, camps de batalla...- així com la possible creació de nous monuments memorials.

Al mateix temps i tal com s'ha assenyalat anteriorment, des del 2009, les comunitats autònomes ampliarien la legislació sobre la memòria històrica. Segons un informe de la Federación Estatal de Foros por la Memoria realitzat al Gener de 2017 ⁵⁷

“en concret a Catalunya es va aprovar la Llei 10/2009, de 30 de juny, sobre la localització i identificació de les persones desaparegudes durant la Guerra Civil i la dictadura franquista, i la dignificació de les fosses comunes, a Navarra la Llei Foral 33/2013, de 26 de novembre, de reconeixement i reparació moral de les ciutadanes i ciutadans navarresos assassinats i víctimes de la repressió arran del cop militar de 1936 i a les Illes Balears la Llei 10/2016, de 13 de juny, per a la recuperació de persones desaparegudes durant la Guerra Civil i el franquisme, mentre que a Andalusia, Extremadura, Aragó i Comunitat Valenciana estan pendents d'aprovació parlamentària noves lleis de memòria històrica o de fosses del franquisme.”

La Llei de Memòria Democràtica, aprovada a l'Octubre de 2022 pel Senat espanyol, substitueix la Llei de Memòria Històrica de 2007. Es fonamenta en els principis de veritat, justícia, reparació i garantia de no repetició; defensa de forma explícita els valors democràtics i condemna el cop militar de juliol de 1936 i la dictadura franquista⁵⁸. A la vegada el govern català reforça durant el mateix període el seu compromís democràtic mitjançant l'avantprojecte de Llei de Memòria Democràtica de Catalunya.

2.2.3.4 Grans temes de debat

La localització, exhumació i identificació de les víctimes de la repressió franquista, la complexa i a vegades polèmica gestió de les fosses comunes ha estat i està sent un element essencial en la recuperació de la memòria col·lectiva. La magnitud de la operació -2.500 fosses comunes, 130.000 víctimes enterrades- posa de rellevància la política d'extermini aplicada durant la Guerra Civil i sobretot -allò que és més dramàtic- durant la immediata postguerra. Una política ja denunciada pels familiars dels represaliats, ja documentada i analitzada pels historiadors, pels acadèmics. Si la estratègia de la transició democràtica va consistir en ignorar i amnistiar el passat, la política memorial de la nostra democràcia suposadament consolidada consisteix

---

⁵⁷ La página web oficial de la Federación estatal de foros por la memoria presenta online l'informe *De las leyes de memoria autonómicas* (2017). (Darrera consulta: 12.07.2023):

<https://www.foroporlamemoria.info/2017/01/informe-de-las-leyes-de-memoria-autonomicas/>

<https://www.foroporlamemoria.info/wp-content/uploads/2017/01/Informe-De-las-leyes-de-memoria-auton%C3%B3micas.pdf>

⁵⁸ La página web oficial del Ministerio de la Presidencia, Relaciones con las Cortes y Memoria Democrática ofereix una recopilació de “normas relacionadas con la Memoria democrática, incluyendo la propia Ley de Memoria Histórica así como la legislación de las Comunidades Autónomas”, que ens facilita una valuosa informació del diferent grau de complicitat de les diferents comunitats amb l'esperit de la memòria històrica i / o democràtica. (Darrera consulta: 12.07.2023): <https://www.mpr.gob.es/memoriademocratica/normativa-y-otros-recusos/Paginas/index.aspx>

en recuperar-lo. Aquesta recuperació provoca reaccions diverses en una opinió pública mediatitzada per uns mitjans de comunicació que recolzen els interessos polítics d'uns partits o institucions. Com hem vist en alguns casos i des de posicionaments conservadors, la reacció és de caràcter revisionista, intentant distribuir responsabilitats equitatives entre sollevats i fidels a la república. Aquest posicionament de difícil acceptació a nivell historiogràfic és del tot insostenible quan es tracta d'analitzar la repressió franquista durant la postguerra. Tot i així, els responsables polítics d'alguns ajuntaments no han dubtat en acollir-se a aquest revisionisme. A tall d'exemple, la gestió de les fosses comunes del Cementiri General de València (fotografies 2.28. i 2.29.) il·lustra aquest posicionament. Les més de 23.000 víctimes republicanes enterrades en diverses fosses comunes del cementiri durant el franquisme, des de l'1 d'abril de 1939 fins al 31 de desembre de 1945 no van ser obstacle per que durant anys l'Ajuntament democràtic s'obstinés en construir nous panteons sobre elles. Aquesta obsessió de construir sobre mort va arribar al seu punt més crític l'any 2006, en fer servir com a material constructiu per una remodelació topogràfica a Sagunt, la terra de la secció setena dreta. Aquesta, plena de restes humanes, va haver de ser retornada a origen i això va forçar l'Ajuntament a preservar la fossa i a construir l'any 2010 un monument en homenatge a les víctimes. Aquest va consistir en un monòlit sobre el que es va aplicar el text següent: «En memoria de todos los que dieron la vida por la España que creían mejor”.

Fotografies 2.28. i 2.29. Vistes de la secció setena del cementiri de València i del monument en homenatge a les víctimes (2010) desproveït de la inscripció «En memoria de todos los que dieron la vida por la España que creían mejor”. Imatges preses el Febrer de 2017. Fotografies: autor

Aquestes paraules, però, segons la pàgina del Fòrum per la Memòria del País Valencià⁵⁹, no respectaven la memòria de les persones enterrades, que havien estat víctimes de la repressió franquista. Per aquest motiu el missatge va ser eliminat l'octubre de 2015 i des de llavors el monument està format per una desolada pedra llissa, decorada amb dues peces metàl·liques, que sembla il·lustrar la dificultat per consensuar una memòria històrica compartida a l'estat espanyol. Aquesta relativització de la repressió franquista contrasta en l'altre extrem amb altres posicionaments que intenten utilitzar el paper de les víctimes com a recurs identitari i electoralista amb estratègies a vegades similars a les que va fer servir el règim

---

⁵⁹ El Fòrum per la Memòria del País Valencià és una associació que a partir de la seva web www.forumperlamemoria.org té com a objectiu recuperar i divulgar la memòria de totes i tots aquells que lluitaren contra el feixisme, el nazisme i el franquisme.

durant la postguerra. De manera paral·lela, qualsevol revisió històrica de la Guerra Civil i la dictadura podria posar en qüestió el nostre sistema polític, la nostra monarquia constitucional en pro dels valors republicans. En el cas de les autonomies amb identitat nacional pròpia –com és el cas de Catalunya i País Basc i en menor mesura Galícia- les aspiracions polítiques d'un present poden mitjançant una suposada memòria col·lectiva fer una reconstrucció interessada d'un passat. Tal com indiquen José L. Ledesma y Javier Rodrigo (2006) el procés d'exhumació de les víctimes de la repressió franquista

“puede acarrear consigo algunos peligros, como la utilización del pasado como arma para defender las identidades «históricas», la deformación presentista del pasado y su apropiación al socaire de legítimas reivindicaciones por «devolver» la historia a sus víctimas o la reducción a maniqueos mínimos comunes analíticos a las víctimas, fuesen del signo que fuesen.”

En aquest sentit, és molt important tenir present la transcendència política de qualsevol estudi o anàlisi de la gestió patrimoni commemoratiu de la Guerra Civil Espanyola, objectiu de la present tesi doctoral.

2.2.3.5 Vers una classificació dels monuments memorials de la Guerra Civil a Catalunya

Com hem vist, els criteris de classificació dels monuments memorials de la Guerra Civil poden ser diversos: la seva ubicació geogràfica, el seu any de construcció, la seva vinculació original a un dels dos bàndols, la seva possible reubicació i/o resignificació, la seva contextualització a tocar d'un vestigi, la seva dimensió religiosa, el seu grau de concreció / abstracció, la seva vinculació a una política memorial específica, el seu caràcter de denúncia, el seu caràcter pedagògic, la seva voluntat de conciliació, el seu grau d'acceptació per part de l'opinió pública, el seu grau de conservació, divulgació, accessibilitat... Una selecció de monuments memorials a Catalunya requereix tenir en compte tots aquests criteris amb tal de poder oferir una gama prou àmplia i diversa capaç de facilitar l'objectiu d'aquesta tesi doctoral: la documentació i anàlisi crítica de la gestió i difusió del patrimoni monumental commemoratiu de la Guerra Civil Espanyola a Catalunya i de la seva postguerra. Per aquest motiu s'ha optat per la combinació de diferents criteris que facilitin la distribució dels monuments a analitzar en diferents tipologies. En qualsevol cas, després d'analitzar avantatges e inconvenients dels possibles criteris de classificació, s'ha optat per fer una primera divisió d'aquests monuments en funció de la seva vinculació a un o altre bàndol, tot i contemplant també altres propostes memorials en clau conciliadora.

En aquest sentit, s'ha seguit la mateixa línia que han fet servir altres autors en altres contextos com per exemple el del País Basc ⁶⁰ mitjançant una primera presentació dels monuments dedicats als “Caiguts per Espanya” i a les víctimes de la repressió revolucionària, per després passar als monuments dedicats a les víctimes

---

⁶⁰ És referència indispensable l'obra de Jesús Alonso Carballés *Memorias de piedra y acero Los monumentos a las víctimas de la Guerra Civil y del franquismo en Euskadi (1936-2017)*, publicat l'any 2017 per la Fundación Museo de la Paz de Gernika.

republicanes de la Guerra Civil i de la dictadura franquista, així com els nous monuments a la reconciliació. Aquesta divisió entre "monuments franquistes" i "monuments a les víctimes del franquisme" es materialitza a la tesi -tot i contemplant els diferents aspectes assenyalats- mitjançant els seus dos capítols respectius.

L'extensa documentació gràfica dels monuments s'ha vehiculat a través de dues pàgines web⁶¹: *CAÍDOS* i *EN MEMÒRIA*, vinculades a les dues tipologies de monuments referenciades. La uniformitat i progressiva retirada i/o reubicació dels monuments franquistes existents ha contemplat una classificació protagonitzada per l'emplaçament dels monuments. La diversitat i constant ampliació dels monuments dedicats a la memòria republicana s'ha materialitzat mitjançant una classificació que contempla les diferents tipologies d'homenatjats.

---

⁶¹ La pàgina web <https://manelclementecaidos.myportfolio.com/> presenta una classificació de monuments associada sobretot al seu emplaçament: al cementiri, ubicació original / reubicats al cementiri / entorn església / espais d'execució / fronts de guerra / altres espais / ....

La pàgina web <https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/> contempla la identitat dels homenatjats: a la República / a Francesc Macià / a Lluís Companys / a Blas Infante / als alcaldes republicans i altres polítics / a les Brigades Internacionals / víctimes de bombardejos / als deportats / retirada i exili / ...

Fotografia pàgina 83: Detall del *Monument a la Batalla de l'Ebre* (Lluís M. Saumells i Panadès, 1966) a Tortosa. Fotografia: autor

3 Els Monuments franquistes a Catalunya

Aquest capítol contempla els monuments encara existents construïts durant la dictadura franquista en homenatge als Caiguts i per extensió els dedicats a aquells que de forma genèrica van recolzar el bàndol sollevat. Contempla així mateix, alguna referència a monuments ja desapareguts o retirats, alguns dels quals –com la malmesa estàtua equestre de Franco– van esquivar el victimisme en pro d’una idealitzada imatge triomfal. D’altra banda, incorpora també nous monuments que en període democràtic han estat creats en homenatge a les víctimes de la violència revolucionària –la major part d’ells des de la iniciativa de l’Església– i que de forma genèrica no presenten connotacions franquistes.

El patrimoni monumental franquista a Catalunya comparteix aspectes comuns ja analitzats amb la resta d’Espanya. Però a la vegada presenta una certa singularitat associada d’una banda, a la seva participació en zona republicana durant la major part del conflicte bèl·lic i de l’altra, a la contextualització de dos dels episodis més importants de la Guerra Civil: la Batalla de l’Ebre i la Retirada. El fet que Catalunya fos fidel a la República gràcies a la intervenció de forces anarquistes va propiciar que la violència revolucionària provoqués milers de víctimes en la rereguarda, moltes d’elles vinculades a l’Església. Els episcopats catalans recorden avui aquestes víctimes com a màrtirs i en aquest sentit mantenen viva la seva memòria a la recerca si escau de la seva beatificació i santedat. Aquesta memòria es tradueix a vegades en el manteniment i/o creació de plaques i monuments commemoratius. D’altra banda, la Batalla de l’Ebre i la desesperada fugida dels republicans en acabar la guerra queda reflectit en els vestigis que d’aquests fets encara es conserven, alguns dels quals estan vinculats a la memòria franquista.

Per realitzar una primera catalogació d’aquests monuments s’ha fet servir la informació gestionada per la Direcció General de Memòria Democràtica de Catalunya mitjançant les institucions Memorial Democràtic de Catalunya, Museu Memorial de l’Exili / MUME i Consorci Memorial d’Espais de la Batalla de l’Ebre / COMEBE. També ha estat de gran ajuda la informació oferta pel Departament d’Història de la Universitat de Lleida / UdL –que també col·labora amb el Memorial Democràtic– mitjançant el lloc web Espais de Memòria, creat l’any 2005. Així mateix, ha estat essencial la informació gestionada per l’Institut d’Estudis Catalans / IEC mitjançant la seva base de dades de Monuments commemoratius de Catalunya i la consulta a l’Inventari del Patrimoni Arquitectònic de Catalunya, depenent de la Direcció General del Patrimoni Cultural del Departament de Cultura de la Generalitat. Aquestes institucions vinculades respectivament a la memòria democràtica, al patrimoni commemoratiu i al patrimoni arquitectònic ofereixen mitjançant els seus llocs web diferents relacions dels monuments commemoratius vinculats a la Guerra Civil. L’ús d’aquestes fonts és primordial en la mesura que d’una banda, ens facilita informació dels monuments a estudiar i de l’altra, ens permet valorar comparativament les polítiques de gestió cultural i memorial d’aquestes institucions. També han estat incorporats al meu llistat d’estudi monuments –tots ells de coneixement públic– no contemplats en els inventaris de les institucions mencionades. En aquest sentit s’han

fet servir altres fonts d'informació, vinculades d'una manera o una altra a la memòria de la Guerra Civil.

En qualsevol cas, hem d'entendre aquestes catalogacions dels monuments –i en especial l'aplicada pel Memorial Democràtic de Catalunya- com un procés obert i en constant revisió. D'una banda, perquè la realitat del monument canvia: aquell memorial que ahir existia avui ha estat enderrocat o reubicat. D'una altra, perquè la realitat de la política memorial a aplicar també canvia. Aquell monument que per motius polítics havia estat fins fa poc silenciats, avui, arran de la pressió social, política o mediàtica s'incorpora al llistat en una a vegades incòmode esforç d'honestedat democràtica.⁶²

Fotografia 3.1. *Monument als Caiguts de Terrassa*, (Frederic Viñals i Jaume Bazin, 1944). El monument va ser desmuntat i traslladat en peces al cementiri de Terrassa l'any 1991. Fotografia: Desconegut

L'estructura del present capítol contempla una breu presentació inicial de la lògica dels monuments franquistes a Catalunya en la seva funció de legitimar el règim. A continuació són analitzats els aspectes generals dels monuments a partir de la seva ubicació i tipologies. Els criteris per abordar la seva classificació requereixen considerar així tant el seu objecte d'homenatge -víctimes de la violència revolucionària, combatents, tots els caiguts...- com el seu emplaçament específic -cementiris, espais d'execució, fronts de guerra, centres urbans...-. Així mateix, els monuments són analitzats segons les seves tipologies funcionals i formals i el seu diferent grau d'adscripció al règim, aspectes íntimament lligats al seu any d'execució.

---

⁶² A vegades és difícil determinar de forma categòrica què és i què no és un monument franquista i això determina l'alentiment d'algunes intervencions de retirada. En aquest sentit, serà també objectiu d'aquesta tesi l'estudi de monuments realitzats o reconstruïts durant la dictadura franquista, però que no sempre poden ser definits com a "monuments franquistes" o "monuments als caiguts". Tal és el cas, per exemple, de les Creus de la Santa Missió.

Aquesta presentació de les diferents tipologies de monuments franquistes facilita l'anàlisi evolutiva de la seva gestió durant la transició, així com a partir de les Lleis de Memòria Històrica i del Memorial Democràtic (2007) i lleis posteriors, una gestió que es materialitza en els seus processos d'enderrocament, retirada, reubicació, resignificació i/o reinterpretació.

Els diferents graus i estratègies de resignificació dels monuments són analitzats a partir d'un exhaustiu treball de camp que es vehicula mitjançant la classificació i anàlisi dels recursos associats a la modificació del discurs verbal i aquells recursos vinculats a estratègies plàstiques diverses. L'anàlisi de la gestió dels monuments franquistes a Catalunya al llarg dels anys de realització d'aquestes tesi -iniciada l'any 2018- amb les conseqüents reubicacions i retirades d'alguns monuments durant aquest període, facilita una mirada global a la política memorial portada a terme per la Generalitat i els ajuntaments catalans, així com un albirament de les expectatives de futur de la gestió dels monuments franquistes encara existents a Catalunya. Tal com s'ha dit, forma part també d'aquest capítol un estudi dels nous monuments creats en democràcia en homenatge a les víctimes de la violència revolucionària, molts d'ells projectats des de l'Església. En un dels annexos a la tesi és presentat un inventari dels monuments referenciats amb cronograma, distribució geogràfica i documentació gràfica online.

3.1 "Caídos por Dios y por España" a Catalunya. Els monuments franquistes i la seva lògica

La legitimació del règim franquista es va fonamentar en la presentació de la Guerra Civil com una creuada nacional en clau cristiana que -en defensa de la pàtria- tenia com a meta l'eliminació de la "barbàrie roja". Per a la construcció d'aquest relat es va fer ús -entre d'altres recursos- de la erecció d'estàtues de Franco com a "Caudillo Salvador de España" i de la creació de monuments commemoratius en honor als Caiguts per tot el territori espanyol. Tal com indica Mónica Vázquez (2006:290)

"el arte franquista fue un arte militante y propagandista que exaltó la ideología de los triunfadores y evocó simbólicamente a los ausentes en sus dos formas fundamentales: los héroes y los mártires. Su muerte se reelaboró en términos de un justo sacrificio que los ennobleció y elevaba a una dimensión sobrehumana de heroísmo: de muertos pasaron a ser caídos".

En tant que la identitat espanyola estava vinculada al catolicisme, aquests "màrtirs" van caure "por Dios y por España" i així la creu cristiana és un element constant en els Monuments franquistes als Caiguts. Les formes de retre homenatge als caiguts franquistes mitjançant monuments foren diverses i estaven en part vinculades als recursos de cada municipi. Una part del pressupost per la creació d'aquests memorials es feia mitjançant subscripció popular implicant així a bona part de la societat vers un pensament comú. D'aquesta manera, podem veure com els recursos i procediments utilitzats van des de la placa commemorativa amb els noms dels caiguts del municipi -ubicada habitualment a un dels murs de l'església- o una creu o petit monòlit, fins a projectes arquitectònics de gran envergadura. Fora del territori català els projectes més monumentals i a la vegada emblemàtics són el Monumento a los Caídos de Pamplona, on fins fa poc reposaven els cossos de dos dels

Fotografies 3.2. i 3.3. Detalls del conjunt escultòric del *Monument als Caiguts* de Terrassa, obra de Jaume Bazin, reubicada al Cementiri de Terrassa l'any 1991. Les figures masculines del monument es van preservar i restaurar l'any 1999 mentre que la femenina s'ha conservat vandalitzada. Fotografies: autor

protagonistes del cop militar -el general Sanjurjo i el general Mola- i el sempre polèmic Valle de los Caídos, que, avui rebatejat com a Valle de Cuelgamuros, va ser testimoni de la exhumació de Francisco Franco el 24 d'Octubre del 2019 i de José Antonio Primo de Rivera el 24 de Abril del 2023.

A nivell formal, tal com indica Marcel Xandri (2016, pp. 40-41),

“gairebé tot els “Monumentos a los Caídos” erigits pel Franquisme es caracteritzen per la rectitud, l'angulositat i la verticalitat. Formes ascendents, cossos rectangulars, obeliscs i figures hieràtiques i frontals encarnen l'honor pòstum dels difunts en combat del bàndol nacional, amb poques excepcions de figures contorsionades i delicades.”

La pedra és el material habitual per transmetre l'atemporalitat i sobrietat transcendent d'aquests moments. Una anàlisi més rigorosa, però, ens permet distingir aspectes diferencials en els monuments franquistes projectats i construïts a Catalunya. Aquests estan associats a les seves àrees geogràfiques i als seus respectius períodes d'execució, factors que determinen diferents protocols de gestació. A la vegada la simbologia franquista va ser omnipresent en tot l'espai públic: toponímia de places, avingudes i carrers, plaques d'habitatge, cartells, premsa...

3.2 Els monuments franquistes. Aspectes generals

3.2.1 Els monuments erigits durant la dictadura franquista: ubicació i tipus

La ubicació dels monuments franquistes a Catalunya es vincula a allò que aquests monuments rememoren i a qui homenatgen. En aquest sentit és important tenir present l'evolució del conflicte en territori català⁶³, on el cop d'estat no va triomfar, però va ser seguit d'una gran inestabilitat política i d'una etapa –en especial als mesos de Juliol, Agost i Setembre del 1936- d'una violència revolucionària⁶⁴ inicialment fora del control del govern de la Generalitat, amb l'assassinat de centenars de religiosos de diferents congregacions i de polítics de dretes, empresaris i individus de la classe benestant. D'altra banda, determinats fets concrets, com el bombardeig de la badia de Roses per part del Creuer del bàndol sollevant "Canàries"

Fotografia 3.4. Inscripció en la base d'una *Creu als Caiguts*, 1939. Cementiri de Girona. Fotografia: autor

---

⁶³ Les universitats catalanes participants en el *Cens de simbologia franquista de Catalunya* promogut des de la Direcció General de la Memòria Democràtica i presentat l'any 2010 -al que farem referència en capítols posteriors- varen atorgar una especial rellevància a "l'estudi d'alguns territoris específics en funció de la seva significació històrica; així, la totalitat de les comarques de Terra Alta i Ribera d'Ebre, alguns municipis situats a les zones del pla de Lleida i d'altres situats a la zona pròxima a la frontera". Font: *Recomanacions per a l'actuació sobre la simbologia franquista catalogada al cens* (2010) Barcelona, Memorial Democràtic.

⁶⁴ La repressió en la rereguarda republicana a Catalunya ha estat anomenada de formes diverses en funció de la perspectiva d'anàlisi i el posicionament polític utilitzat : repressió i/o violència en la rereguarda, violència revolucionària, terror revolucionari, "terror rojo"... Així mateix, la presentació dels seus responsables ha estat diversa. Els termes "rojos" i "marxistas" profusament utilitzats en període franquista donaran pas al terme "incontrolats" en període democràtic.

Fotografia 3.5 *Creu del Triai* a Olot, 1941. Desproveïda de la simbologia i lemes franquistes conserva els noms dels caiguts. Fotografia: autor

el 30 d'Octubre de 1936, van ser el detonant de represàlies en forma d'afusellaments. Tots aquests fets van comportar, durant la dictadura franquista, l'aixecament de nombrosos monuments commemoratius d'aquests fets i de les seves víctimes i així avui en dia encara podem descobrir pel territori català un nombre important de monuments dedicats a les víctimes executades el 1936. Una gran part d'aquests monuments, que es van construir tot just acabada la guerra, estan ubicats als cementiris, en uns casos perquè així van ser emplaçats originalment, en d'altres perquè han estat reubicats en democràcia. També n'hi ha que els poden trobar fora cementiri als diferents indrets on les víctimes van ser assassinades. Alguns d'aquests monuments conserven encara la terminologia franquista: així les làpides memorials a l'entrada del cementiri de Girona (fotografia 3.4.) mantenen la inscripció "Caídos por Dios y por la Patria" o "Caídos por Dios y por España". També inclouen el llistat de noms de les víctimes "caigudes" el 31 d'Octubre de 1936, que és rememorat amb un "Presentes". En altres casos, com en la *Creu del Triai* (fotografia 3.5.) o el Monument als Caiguts al cementiri d'Olot, es manté el nom de les víctimes, però s'ha suprimit la terminologia franquista. En tots aquests monuments, si hi ha víctimes religioses, els seus noms ocupen un espai preferent.

D'altres memorials estan vinculats a aquells combatents de l'exèrcit franquista que van morir en territori català, com per exemple els militars executats per haver-se posicionat al costat dels colpistes. Així el Cementiri de Montcada i Reixac, testimoni essencial de la violència a la rereguarda republicana a l'inici de la guerra i on prop de 1.300 persones van ser afusellades, acull –entre d'altres monuments - el dedicat a cinc militars de la Maestranza d'Artilleria morts l'endemà del cop d'estat. També trobem monuments que reten homenatge als combatents de fora Catalunya, tot i haver ser enterrats en els seus respectius llocs d'origen, com per exemple els monòlits de la IV División de Navarra, ubicats cap al 1940 a Prat de Comte, Abrera

o al Coll de Belitres⁶⁵ o els dedicats a soldats alemanys o italians. Altres combatents de fora Catalunya reposen en cementiris o fosses comunes en els territoris vinculats al conflicte i molt especialment en les comarques de la Terra Alta i Ribera d'Ebre, que van ser testimoni de la Batalla de l'Ebre o en les comarques lleidatanes, vinculades a les batalles del Segre i la Noguera Pallaresa. Les víctimes de la repressió republicana durant la retirada, quan la guerra estava a punt d'acabar, també van ser homenatjades mitjançant monuments. És el cas per exemple de la Creu del Colell que recorda als 48 presoners afusellats el 30 de Gener de 1939 o el del Memorial de Pont de Molins en homenatge als 42 presoners executats el 7 de Febrer de 1939.

És essencial també evidenciar els monuments que donen testimoni de la participació catalana al costat de l'exèrcit sollevant, protagonitzada pels carlins amb el Terç de Requetès de la Mare de Déu de Montserrat. Així, l'Abadia de Montserrat acull el mausoleu on reposen 319 requetès catalans (1961) i fins el Gener de 2022 acollia també un monument a la seva memòria (1965), mentre que el Memorial de Quatre Camins (1963) homenatja a aquests carlins a Vilalba dels Arcs.

Al mateix temps, al llarg de la dictadura franquista, a la majoria dels pobles i ciutats catalanes es van erigir monuments als Caiguts, en la mesura que la funció d'aquests era legitimar i mantenir el sistema franquista. Aquests monuments de caràcter explícit van conviure ben avançada la dictadura amb altres propostes que també legitimaven la dictadura, com per exemple l'esmentat Monument a la Batalla de l'Ebre (1966) o el Monument a les Masies de Solsona (1966), dedicat als "emboscats"⁶⁶. Amb els anys, el distanciament en el temps, la suposada estabilitat política, l'emergència econòmica del país i el nou context internacional –entre altres factors- havien provocat un canvi en el discurs i la dialèctica franquista. I així, per exemple, la restauració d'una creu de terme a Martorell l'any 1965 va servir per celebrar els "25 Años de Paz".

3.2.2 Criteris per a la classificació dels monuments franquistes

Una classificació dels monuments franquistes a Catalunya requereix contemplar tant el seu objecte d'homenatge com el seu emplaçament específic i any d'execució, factors que a la seva vegada van determinar solucions plàstiques i discursos verbals diversos, amb un diferent grau d'adscripció al règim franquista.

Com hem vist, l'objecte d'homenatge dels monuments s'associa a l'evolució del conflicte i en aquest sentit podem distingir entre els monuments que homenatgen a les víctimes de la violència revolucionària en rereguarda -religiosos, polítics de dretes, empresaris, individus de la classe benestant propers a l'Església...- i aquells dedicats a les víctimes militars -colpistes, soldats de l'exèrcit franquista i combatents italians i alemanys-. Alguns monuments fan confluïr el seu homenatge als uns i als altres.

---

⁶⁵ Els monòlits en homenatge als combatents de la IV Divisió de Navarra ens van projectar de forma unitària des de fora de Catalunya i mantenen les mateixes característiques formals.

⁶⁶ Els emboscats varen ser aquells homes en edat militar que durant la Guerra Civil varen amagar-se als boscos per no haver d'anar al front. El Solsonès, així com altres comarques properes a la frontera francesa, va ser terra d'emboscats.

A la seva vegada, la gestió política de la memòria de la guerra determina també la distribució geogràfica i l'emplaçament específic dels monuments. Ubicats tant en les zones directament vinculades a la guerra -comarques testimoni de les Batalles de l'Ebre, del Segre i del Noguera Pallaresa o de la Retirada...- com de forma genèrica en bona part del territori català, els monuments franquistes poden ser classificats per la seva tipologia i emplaçament. Tal com ja s'ha dit en pàgines anteriors, l'emplaçament específic de tot monument memorial determina la seva funció comunicativa i la seva efectivitat memorial. La política memorial del règim franquista, basada en l'ús de la víctima, el caigut o el màrtir va optimitzar tot el potencial que li podia oferir qualsevol monument funerari a l'interior d'un

Fotografia 3.6. Monument als Caiguts, Cementiri de La Seu d'Urgell. Resignificat, conserva el nom dels caiguts. Fotografia: autor

cementiri, però a la vegada va fer servir l'espai públic exterior a aquest cementiri per difondre de forma eficaç el missatge a transmetre, mitjançant la construcció dels monuments commemoratius als Caiguts en els centres de pobles i ciutats. Molts d'aquests conservaven aquesta dimensió religiosa en la mesura que estaven ubicats a l'entorn de les esglésies. Altres monuments van ser ubicats fora cementiri en espais menys concorreguts, en els camps de batalla o en els indrets on les víctimes a homenatjar havien estat abatudes. Aquestes circumstàncies fan que la nostra catalogació de monuments franquistes commemoratius i/o funeraris hagi de contemplar l'emplaçament fora o dintre de cementiri com a element essencial del nostre estudi, tot i tenir en compte els altres espais referenciats: entorn de l'església, espais d'execució, fronts de guerra i centres urbans.

Amb l'arribada de la democràcia bona part dels monuments franquistes van ser paulatinament enderrocats, retirats, reubicats o resignificats. Aquesta política de

retirada i/o resignificació va anar acompanyada de la creació de nous monuments memorials dedicats a les víctimes de la repressió franquista, així com d'altres memorials en clau conciliadora. En paral·lel, després de la transició han anat sorgint propostes d'homenatge a les víctimes de la repressió revolucionària, la major part dels quals han estat promogudes per l'Església Catòlica, que esquiven la legitimació del franquisme i intenten transmetre un missatge més conciliador. De forma excepcional s'han anat creant també alguns monuments a les víctimes de la repressió revolucionària fora d'aquest context religiós.

Bona part dels monuments commemoratius emplaçats en via pública, en arribar la democràcia, van ser reubicats en els cementiris, en la mesura que l'accés a aquests espais és voluntari i restringit. Habitualment resignificats, molts d'ells van ser emplaçats en indrets on podrien passar desapercebuts –com per exemple els Monuments als Caiguts dels cementiris d'Arenys de Mar o de Canet ⁶⁷-. D'altres, per les seves grans dimensions –cementiri de Reus- o per una voluntat de resignificació efectiva –cementiri de Viladecans-, van ser finalment emplaçats en les seves zones més centrals. En qualsevol cas, és evident que la capacitat comunicativa de tot monument ubicat a l'interior d'un cementiri –tant si aquesta ha estat la seva ubicació original com si ha estat reubicat en democràcia- és sensiblement inferior a la d'aquell que està ocupant la via pública.

La preservació dels monuments franquistes fora del cementiri –Valls, Solivella...- o d'altres espais d'accés restringit –és el cas fins el 2023 del Monument als Caiguts de Barcelona, ubicat al Fossat de Santa Elena dins el recinte de Castell de Montjuïc- implica l'acceptació del seu potencial comunicatiu amb les seves múltiples i a vegades no desitjades interpretacions. Aquesta preservació en via pública pot generar una sèrie de conflictes, inexistents si el monument hagués estat reubicat en un cementiri. Un exemple molt clar és el de la ja referenciada Creu del Triai d'Olot que, tot i estar resignificada i ubicada en origen en un espai natural apartat del centre de la ciutat, continua sent qüestionada i vandalitzada. El Monument als Caiguts d'Olot, en canvi, ubicat d'origen al cementiri municipal i també resignificat, passa desapercebut per l'opinió pública i en aquest sentit no genera conflicte. Aquesta possible evocació de connotacions franquistes fa difícil la preservació d'alguns monuments especialment públics com per exemple el de la Batalla de l'Ebre a Tortosa. D'altres, com el Monument a les Masies a Solsona, en la mesura que han perdut tota significació associada al franquisme, formen part sense conflicte del nostre patrimoni arquitectònic públic.

3.2.2.1 Com s'homenatja

Una estudi de l'aparença general dels monuments franquistes, així com de la simbologia i lemes utilitzats, ens permet analitzar la vehiculació de la política memorial de la dictadura. Aquesta es va materialitzar mitjançant diferents tipologies de monuments on la creu llatina d'una manera o altra és gairebé sempre protagonista.

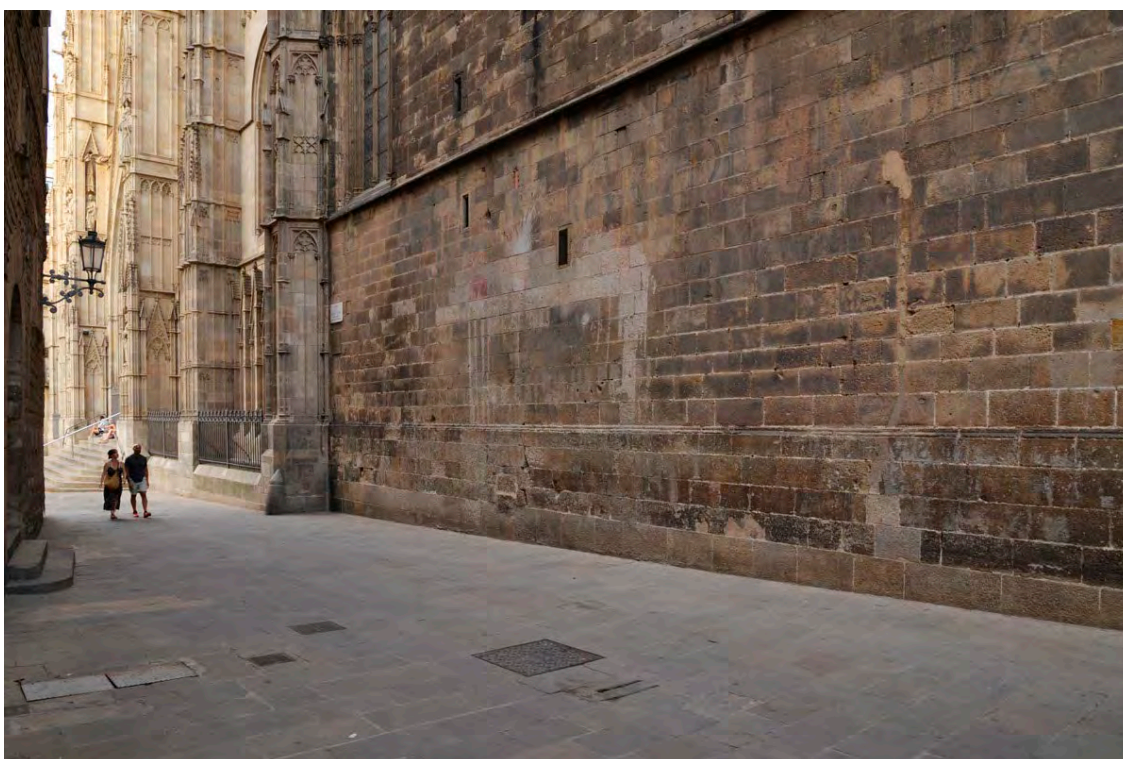
---

⁶⁷ Altres monuments als Caiguts ubicats en cementiri i resignificats han estat finalment retirats. Tal és el cas del Monument als Caiguts del Cementiri de Premià de Mar, inventariat en el *Cens de Simbologia Franquista* de l'any 2010 i retirat per acord municipal el 07 de Juny del 2017.

De forma genèrica els monuments franquistes presenten una aparença sòbria inspirada en el classicisme (Mandri, 2016), una sobrietat ja propugnada en l'ideari de José Antonio Primo de Rivera i recolzada per Ramón Serra Súñer al capdavant de la Dirección General de Arquitectura, i que va ser l'element plàstic catalitzador dels monuments als caiguts construïts en acabar-se la Guerra Civil. Aquests, inspirats en el classicisme també compartit per la Itàlia feixista, fan servir el monòlit i l'obelisc de diferents dimensions i acabats com a element habitual en els emplaçaments memorials. La creu llatina -sempre present- s'inscriu en relleu en el mateix monument o bé corona la seva part superior.

En altres casos, la creu per sí sola sobre podi o pedestal es presenta com a element protagonista dels monuments als Caiguts. Els monuments de més complexitat incorporaven altres elements clàssics com columnes, arcs i en algunes ocasions un altar, en tant que el monument podia esdevenir a la vegada espai litúrgic. Com veurem, els lemes i simbologia franquistes -també presents en les plaques memorials de les esglésies- formen part d'aquests memorials, que molt sovint inclouen els noms dels Caiguts del municipi.

El material utilitzat en la major part d'aquestes construccions és la pedra calcària blanca, combinada en algunes ocasions amb el ferro forjat -sobretot a Ponent i a les Terres de l'Ebre-. Les circumstàncies econòmiques de la postguerra van limitar l'ús del marbre com a element constructiu i en alguns casos la pedra va ser substituïda pel formigó. Els monuments als Caiguts, a vegades construïts pels arquitectes municipals seguien les instruccions de les "Normas para la ejecución de Monumentos a los Caídos" de la Dirección General de Propaganda. En la major part dels casos, això exigia als creadors un autocontrol artístic que es traduïa en una certa similitud estètica i constructiva. Simetria, rectitud, verticalitat, hieratisme van ser

Fotografia 3.7. Inscripció de grans dimensions de José Antonio Primo de Rivera. Encara present a la façana que uneix la Catedral de Barcelona amb la capella de Santa Llúcia, passa desapercebuda per la major part de vianants. Fotografia: autor

components plàstics d'uns monuments emplaçats habitualment sobre una base esglaonada que magnificava la seva solemnitat.

En qualsevol cas, les circumstàncies econòmiques de la postguerra varen dificultar la realització extensiva de projectes tan ambiciosos com el del Valle de los Caídos o el de Pamplona. Aquesta circumstància i la política centralista del nou règim van fer que a Catalunya no s'arribessin a projectar construccions tan imponents. Tot i que el nostre objectiu es vincula a l'estudi del patrimoni monumental existent, cal referenciar, però, els principals projectes monumentals realitzats –alguns ja desapareguts, altres reubicats i/o resignificats-. Així, per exemple, a més del encara existent Monument als Caiguts del Fossar de Santa Elena de Barcelona (1940) o dels Monuments als Caiguts als cementiris de Lleida (1941, 1954 / fotografies 3.8., 3.9. i 3.10.), Olot (1941) o Tremp (1944) cal afegir entre d'altres, els desapareguts Monuments als Caiguts de Terrassa (1944, enderrocat el 1991) o el de l'Avinguda Generalísimo Franco de Barcelona (1951, enderrocat el 2005). Aquests monuments arquitectònics –estiguessin o no a l'interior dels cementiris- estaven ubicats en espais suficientment amples i oberts com per acollir grans cerimònies memorials i misses de campanya. Eren construccions sòbries, inspirades en el classicisme, que incorporaven la creu llatina, bé sigui com a figura exempta, bé inscrita en relleu en un obelisc o monòlit de grans dimensions. De forma excepcional aquests memorials podien contemplar la intervenció de l'escultura en forma de figura humana, com és el cas del Monument als Caiguts de Barcelona (fotografia 3.13.) o el de Terrassa (fotografies 3.2. i 3.3). Aquesta, sempre clàssica, podia il·lustrar icònicament el caigut –Barcelona- o aquell que el rememora –Terrassa-. Aquestes escultures, sempre de caràcter figuratiu, van ser realitzades en alguns casos per reconeguts escultors de l'època però sempre allunyats de les avantguardes. En aquest sentit, artistes de la talla de Josep Clara o Josep Viladomat⁶⁸ van col·laborar amb més o menys complicitat amb el règim de l'època. D'altres monuments, però, com els esmentats de la Batalla de l'Ebre a Tortosa o el Monument a les Masies de Solsona, tots dos construïts en la dècada dels 60, van diferir substancialment de les directrius convencionals de l'estètica franquista.

En paral·lel a la creació d'aquests monuments arquitectònics i als petits monuments en les dos formes bàsiques ja referenciades -creu llatina sobre un pedestal i obelisc o monòlit-, per tot el territori català es van anar ubicant també plaques commemoratives amb els noms dels caiguts, especialment en els murs exteriors de les esglésies. Simultàniament es van recuperar o reconstruir creus destruïdes durant la Guerra Civil així com es van continuar erigint Creus de la Santa Missió.⁶⁹

---

⁶⁸ Josep Clarà va realitzar l'esmentat conjunt escultòric del Monument als Caiguts a l'Avinguda Generalísimo Franco de Barcelona (1951) i Josep Viladomat –que l'any 1934 havia realitzat l'escultura figurativa al·legòrica *La República*– va ser l'autor de *l'Estàtua equestre de Franco* (1963), emplaçada al Castell de Montjuïc.

⁶⁹ Les Santes Missions eren un "conjunt de prèdiques, lliçons doctrinals i exercicis pietosos" organitzats durant un període de deu a quinze dies, en una parròquia o municipi per part d'un o més capellans, anomenats missioners, per tal d'adoctrinar els fidels en el decurs d'unes jornades. Sant Vicent Ferrer (1350-1419) va ser el precursor d'aquestes pràctiques i San Antoni M. Claret (1807-1870) va ser un dels seus màxims impulsors. Les Santes Missions foren utilitzades per la dictadura franquista com una eina per mitjà de la qual estendre la seva ideologia i el compromís amb la vida cristiana, essència de l'esperit nacional. Com a record, en moltes parròquies o municipis es van construir creus memorials, amb la data en què es va portar a terme "La Santa Misión".

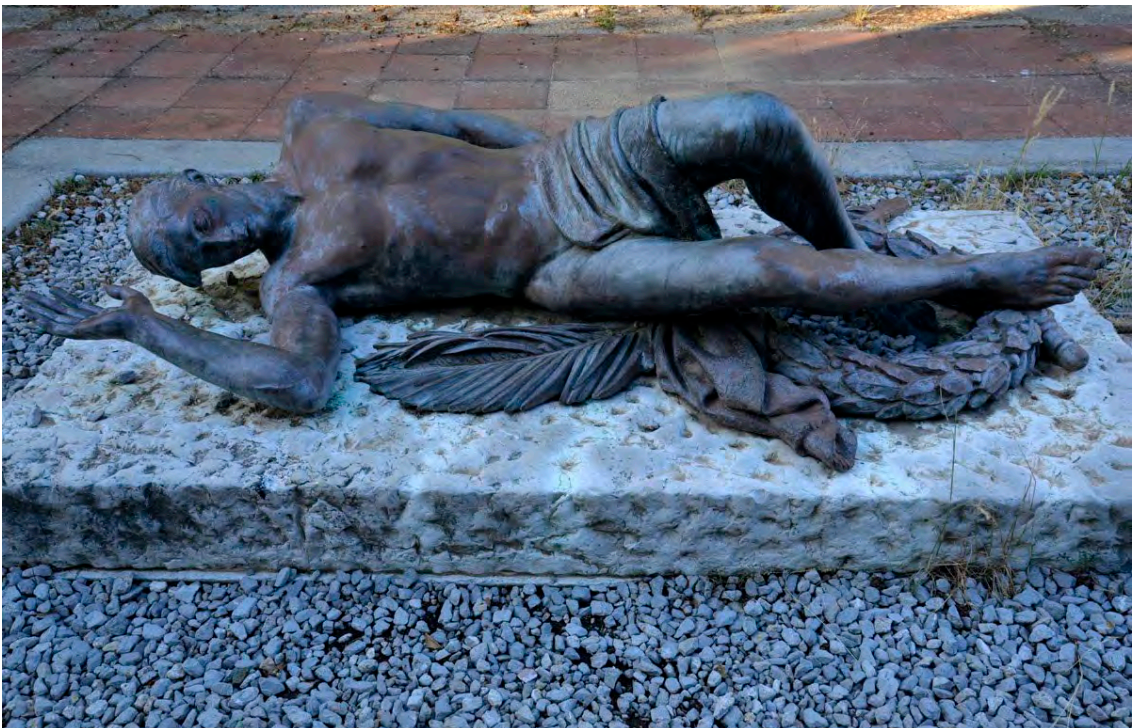
Fotografia 3.8. i 3.9. Vistes frontal i posterior del *Monument als Caiguts* al cementiri de Lleida, 1941. Desproveït de simbologia franquista, la part posterior del monument es va resignificar l'any 2005 amb la incorporació de la inscripció *Lleida als afusellats 1936 -1945* –la inscripció anterior havia estat *1936-1940*- a la dreta del monument i la incorporació al centre del monument d'una urna de vidre transparent que deixa veure terra de l'antiga part del cementiri on algunes víctimes van ser afusellades. Fotografies: autor

Fotografia 3.10. Mausoleu franquista al Cementiri de Lleida (1954), monument objecte de reinterpretació per part de l'Església en els darrers anys. Al fons a la dreta *Monument als Caiguts* (1941). Fotografia: autor

Fotografies 3.11 i 3.12. Vista general -encara amb l'escultura de Miquel i Lluçà Oslé- i detall del *Monument als Caiguts del Fossat de Santa Helena* (1940) al Castell de Montjuïc a Barcelona. Fotografia: autor

Fotografia 3.13. Escultura de Miquel i Lluçà Oslé que formava part del *Monument als Caiguts del Fossat de Santa Helena*, projectat per Joaquim de Ros, Manuel Baldrich, Josep Soteras i Manuel de Solà-Morales l'any 1940 al Castell de Montjuïc a Barcelona. L'escultura va ser retirada el 2023. Fotografia: autor

La simbologia i els lemes franquistes es van nodrir bàsicament de la simbologia de la Falange Espanyola a la qual varen incorporar elements carlins i militars (Bono, J.,

Guixé, J. i Mateo, P., 2010). Tal i com ja ha estat descrit, era habitual tant en les plaques com en els monuments incorporar l'expressió "Caídos por Dios y por España" o altres similars, així com l'omnipresent creu i l'habitual jou i fletxes de la Falange. Altres símbols presents en els monuments franquistes eren l'escut d'Espanya amb l'Àliga de Sant Joan, la Creu de Santiago, la Creu o Aspa de Borgonya, el Víctor, l'Espasa i el Llorer. De forma paral·lela, el franquisme es va fer present en escuts i emblemes –que no són objecte del nostre estudi- associats a les diferents entitats i organitzacions de la Dictadura: Centre Nacional Sindicalista, Obra Sindical del Hogar, Sindicato Español Universitario, o Auxilio Social. El lema d'homenatge als "caiguts" del bàndol nacional es podia materialitzar en variacions diverses: l'habitual "Caídos por Dios y por España" (fotografia 3.14.), "Caídos por Dios y por la Patria", "Mártires por Dios y por España", "Immolados por su fe en Dios y amor a la patria", o els "Muertos por Dios y por España", variacions molt sovint acompanyades de l'expressió "¡Presentes!". Com estudiarem més endavant, a vegades el lema podia adoptar una certa singularitat associada al col·lectiu a homenatjar, com en el cas dels monuments carlins: "Mártires de la tradición", "Por los eternos ideales de Dios, Patria y Rey", "Por Dios, la Patria y la tradición"... Les llistes dels caiguts –inscrites en plaques i monuments- molt sovint anaven encapçalades per José Antonio Primo de Rivera. En alguns casos, les plaques o inscripcions dels monuments també incorporaven referències als "responsables" de les execucions: "la horda roja", "las hordas marxistas" i "los marxistas". Les inscripcions d'alguns monuments ubicats en aquests espais d'execució podien contemplar també l'especificació dels fets: "Aquí dieron la vida en testimonio de su fe", "A cien metros de este lugar fueron vilmente asesinados..." "...murió aquí por Dios...", "Aquí dieron su vida por Dios..." Era habitual també especificar el dia de l'execució, que en la major part dels monuments va tenir lloc a l'inici de la guerra.

Fotografia 3.14. Placa memorial a la façana frontal de l'església de Santa Maria de Vilanova de Sau. Els dos caiguts del poble eren respectivament un requetè del Terç de Requetès de la Mare de Deu de Montserrat i un mort en la rereguarda. La placa està mig amagada per un arbust. Fotografia: autor

En alguns casos també s'apel·lava al vianant a venerar als màrtirs: "Caminante medita y ora", "Caminante una plegaria por su descanso eterno". Com veurem alguns d'aquests monuments -com per exemple la Creu al Revolt de les Monges o el monòlit ubicat al Pont de Vilomara- van esquivar la simbologia i els lemes franquistes tot i homenatjant a les víctimes des d'una perspectiva estrictament religiosa. Aquest distanciament respecte als lemes i la simbologia franquistes es va anar accentuant en alguns monuments a mesura que passaven els anys. D'aquesta manera, el monument a l'espai d'execució del Bosc de Vallirana (1966) mostrava "veneración y gratitud" i anys abans la Creu dels Escolapis a Tàrrrega (1963) incorporava una inscripció en català que al·ludia en segona persona a "la darrera lliçó del vostre martiri..." El règim franquista, però, continuà rendibilitzant l'ús de l'espai públic amb objectius propagandístics amb missatges que reforçaven el protagonisme de Franco, que es presentava llavors com a salvaguardador de la pau. Així el Monument a la Batalla de l'Ebre, inaugurat a Tortosa l'any 1966, contenia la inscripció "Al Caudillo de la Cruzada y de los veinticinco años de paz".

3.2.2.2 Tipologies funcionals i formals dels monuments

Són diverses les classificacions que des d'un punt de vista funcional i formal podem aplicar a l'estudi dels monuments franquistes per tal de distingir diferents tipologies. Una possible classificació -que compartim parcialment amb els criteris utilitzats pel Memorial Democràtic de Catalunya i que farem servir en el nostre estudi- contemplaria cinc grups:

1) **Els Monuments commemoratius escultòrics i/o arquitectònics**, entesos com a elements que poden adoptar solucions diverses i que han estat construïts amb finalitat commemorativa. La major part estaven dedicats als Caiguts de forma genèrica -tots els caiguts o els caiguts d'un municipi- o específica -víctimes individuals-. Com hem vist, en alguns casos podien estar dedicats a col·lectius concrets -IV División de Navarra, Terç de Requetès de Mare de Deu de Montserrat, emboscats-, vincular-se a un episodi de la guerra -Batalla de l'Ebre, Memorial de Quatre Camins, Memorial de Can Tretze- o homenatjar a un personatge singular.

2) **Les Creus**, considerades com els monuments commemoratius on la creu -que pot tenir dimensions i acabats diversos- és l'element principal. Aquestes, de forma genèrica, estaven dedicades als caiguts i/o màrtirs, però també hem d'incloure algunes de les Creus de la Santa Missió com per exemple la de Vilanova del Vallès, que l'any 1939 va celebrar amb una placa memorial el "Año de la Victoria".

3) **Els monuments funeraris o tombes** amb les seves possibles variants: Tomba senzilla amb làpida, Mausoleu -monument funerari de grans dimensions-, Panteó -monument funerari que acull els membres d'una família o grup-, Cripta -monument funerari subterrani-, i Cenotafi -monument funerari que no acull el cos del homenatjat-. Aquests monuments podien estar vinculats a les víctimes religioses i/o civils de la repressió revolucionària, a soldats republicans afusellats o caiguts en camps de batalla i -de forma excepcional- a soldats alemanys o italians.

4) **Les plaques memorials als Caiguts** i per extensió aquelles que homenatgen al règim franquista. La major part d'elles ubicades a les parets exteriors de les esglésies, han estat retirades o resignificades. En aquest apartat caldrà incloure per extensió altres plaques que d'una manera o altra tenien com a propòsit legitimar el règim instaurat a partir de l'any 1939. No s'inclouran, però, les plaques d'habitatge i similars.

5) Finalment haurem de contemplar **altres vestigis** que rememoren i homenatgen el franquisme: inscripcions, relleus, escuts, vitralls, paviments...

És difícil establir una frontera clara entre aquests cinc tipologies, en la mesura que alguns monuments a analitzar podrien ser encabits en diferents grups i que alguns conjunts memorials poden acollir elements tipològics diversos. En paral·lel, des d'una perspectiva formal, contemplarem també de forma més detallada diferents solucions plàstiques, tot inspirant-nos en la classificació que l'Institut d'Estudis

Taula 3.1. Classificació monuments franquistes

<p>CLASSIFICACIÓ MONUMENTS FRANQUISTES</p> <p>1) SEGONS L'OBJECTE D'HOMENATGE</p> <p>1.1. Víctimes violència revolucionària en la rereguarda: clergat / polítics de dretes / classe benestant /</p> <p>1.2 Combatents: colpistes / exèrcit franquista / soldats alemanys i italians</p> <p>1.3 A tots els Caiguts</p> <p>2) SEGONS LA TIPOLOGIA D'UBICACIÓ</p> <p>2.1. Als cementiris: ubicació original / reubicats</p> <p>2.2. Fora dels cementiris: espais d'execució / entorn d'església / fronts de guerra / centres urbans / altres</p> <p>3) SEGONS LES TIPOLOGIES FUNCIONALS I FORMALS</p> <p>3.1. Monuments commemoratius escultòrics o arquitectònics</p> <p>3.2. Creus</p> <p>3.3. Monuments funeraris</p> <p>3.4. Plaques memorials</p> <p>3.5. Altres</p> <p>4) SEGONS L'ADSCRIPCIÓ AL RÈGIM</p> <p>4.1. Monuments explícitament franquistes</p> <p>4.2. Monuments a les víctimes de la violència revolucionària sense discurs franquista</p> <p>4.3. Altres monuments utilitzats pel franquisme</p> <p>5) SEGONS L'ANY D'EXECUCIÓ</p> <p>5.1. Immediata postguerra</p> <p>5.2. Dictadura</p> <p>5.3. Nous monuments projectats en democràcia, no franquistes</p>
--

Font: elaboració pròpia

Catalans⁷⁰ fa servir en la seva base de dades dels monuments commemoratius.

A la vegada i tal com presenta la taula 3.1, hem de tenir present altres criteris de classificació dels monuments com són l'objecte d'homenatge, la tipologia d'ubicació, el grau d'adscripció al règim i l'any d'execució. Els criteris a fer prevaldre a l'hora de presentar els monuments, tant en l'inventari com en la documentació fotogràfica online, són la ubicació específica i la tipologia d'ubicació, per tal de facilitar una visió genèrica de l'abast de l'inventari.

Fotografia 3.15. Monòlit a peu de carretera, ubicat al terme municipal de Manresa a l'emplaçament d'un lloc d'execució. L'absència de simbologia explícitament franquista facilita la seva preservació. Un monòlit d'estructura i aparença similars, està ubicat al terme municipal de Callús. Fotografia: autor

3.3 Gestió dels monuments franquistes a Catalunya

3.3.1 La política vers els monuments franquistes durant la transició

Com ja hem vist, a Catalunya i a l'igual que a la resta d'Espanya, l'arribada de la democràcia va implicar una gradual retirada i resignificació dels monuments franquistes. Aquest procés no va ser regular ni immediat. Sí que, a diferència d'altres comunitats, Catalunya no va viure durant aquest període la construcció en espais públics de nous monuments dedicats a Franco, com va passar per exemple a Guadalajara (1976), Melilla i Oviedo (1977) o Oriola (1978). Jesús de Andrés (2004, p. 178) il·lustra al ja referenciat article "Las estatuas de Franco, la memoria del

---

⁷⁰ La Secció Històrico-Arqueològica de l'IEC va engegar l'any 2008 sota la direcció del doctor de la UAB Albert Balcells i González un projecte d'el·laboració d'una base de dades de monuments commemoratius de Catalunya erigits durant els segles XIX, XX i XXI. Aquesta base de dades és accessible mitjançant la pàgina web <https://monuments.iec.cat/>. La base de dades classifica els monuments en 9 tipologies diferents: Conjunt, Escultura, Estructura Arquitectònica, E.A. més escultura, E.A. més relleu, Font esculturada, làpida, monòlit, placa.

Sociedad ■ *España is not Spain*

Fotografía 3.16. Captura de pantalla de l'edició digital del diari *El Confidencial* / 17.10.2016, amb l'article de Juan Soto Ivars "Franco vuelve a Barcelona y lleva una estelada" amb fotografia d'EFE, que mostra l'estàtua equestre de Franco de Josep Viladomat (1963). La figura, ja decapitada l'any 2013, formava part de l'exposició *Franco, Victòria, República: Impunitat i espai urbà*, organitzada al Mercat del Born de Barcelona l'any 2016 (consulta: 02.07.2023)

franquismo y la transición política española" com aquest procés de retirada i resignificació comença a fer-se realment efectiu a partir de les primeres eleccions municipals democràtiques:

"La muerte de Franco, si bien no inmediatamente, abrió la discusión sobre qué hacer con los símbolos del franquismo y con sus estatuas. Dado que la dictadura comenzó a modificar sus estructuras muy lentamente y que el control siguió en manos de los mismos grupos, de hecho, el número de lugares de memoria franquista no sólo no menguó sino que se incrementó considerablemente. Serían las primeras elecciones municipales, celebradas el 3 de abril de 1979, las que modificarían realmente la situación, ya que las competencias en estas cuestiones eran de los ayuntamientos (callejero, monumentos públicos, toponimia, etc.) Buena parte de los ayuntamientos, sobre todo los de las mayores ciudades (Madrid, Barcelona, Valencia, Sevilla...) pasó a ser gobernada por alcaldes del PSOE, gracias al acuerdo postelectoral con el Partido Comunista de España (PCE)."

El procés de retirada de monuments franquistes a Catalunya es va materialitzar així a partir de l'any 1979 i tal com ha estat indicat en línies anteriors, va ser inicialment gestionat pels consistoris dels municipis. Albert Balcells a la seva ponència *Monuments commemoratius a Barcelona a partir de 1977*,⁷¹ referència les principals actuacions vinculades a aquesta retirada realitzades per part de l'Ajuntament de

⁷¹ Aquesta ponència va ser presentada l'any 2011 al col·loqui *Espai urbà, memòria i ciutadania: restauracions i resignificacions del patrimoni democràtic*. Universitat Autònoma de Barcelona –Generalitat de Catalunya.

Barcelona a la capital catalana. Una anàlisi a la recopilació facilitada per Albert Balcells ens mostra com l'Ajuntament de Barcelona, juntament al derrocament dels monuments franquistes, va fer servir altres recursos en l'aplicació de la seva política memorial: retirada dels símbols franquistes, reubicació d'alguns dels elements escultòrics a preservar, resignificació dels monuments... També ens il·lustra l'evolució i el perquè d'aquestes accions: acord dels diferents grups municipals de l'ajuntament, pressió popular, vandalisme... i a partir del 2007 l'aplicació efectiva de la Llei de Memòria Històrica. Així, ja l'any 1979 va ser retirat l'escut i la inscripció del monument a la victòria franquista del monument Cinc d'Oros, ubicat a la intersecció del Passeig de Gràcia i l'avinguda Diagonal –durant la dictadura Avenida del Generalísimo Franco-. El medalló de Pi i Margall i l'estàtua de la República originals no van ser, però, restituïts en haver estat rebatejat aquest espai com plaça de Joan Carles I.

D'altres monuments o símbols que foren retirats durant els següents anys van ser el monòlit de l'avinguda Diagonal en memòria de nou aviadors alemanys de la Legió Còndor (1980), la inscripció i l'escut falangista del monument a José Antonio Primo de Rivera de la llavors Avinguda Infanta Carlota –avui avinguda de Josep Tarradellas- (1981) o l'estàtua eqüestre de Franco (fotografies 3.16. i 3.17.) que l'any 1986 va passar del Pati d'Armes del castell de Montjuïc al museu militar, ubicat al mateix castell. L'any 1981 també va ser resignificat el monument als que van ser afusellats com a enemics de la República al fossat de Santa Helena del castell de Montjuïc. La inscripció «Caídos por Dios y por España, ¡presentes!» va ser substituïda per «Honor y gloria a todos los que dieron la vida por España». L'ambigüitat d'aquesta nova inscripció -que avui es manté inalterada- difereix de les que van ser aplicades a partir de l'any 1979 a altres monuments als caiguts d'altres ciutats, que foren dedicats de forma més explícita als morts dels dos bàndols.

Amb la consolidació de la democràcia, aquestes primeres resignificacions van ser reconsiderades i la pressió ciutadana va originar noves intervencions. Així, l'any 1990, la Plaça Lluçmajor –avui Plaça de la República- va acollir en un nou monument el medalló de Pi i Margall i l'estàtua de la República. Anys després, l'any 2005, arran de la vandalització del conjunt escultòric del Monument als Caiguts davant del Palau Reial (Josep Clarà, 1951), es decidí retirar l'escultura i enderrocar el monument. Ja en una justa aplicació de la Llei de Memòria Històrica de l'any 2007, es va procedir l'any 2009 a enderrocar el monument a José Antonio Primo de Rivera a l'avinguda de Josep Tarradellas.

Aquesta política de derrocament dels monuments franquistes, combinada amb llur possible retirada, reubicació i resignificació, va ser aplicada de forma gradual i a diferents velocitats a partir de les primeres eleccions democràtiques de l'any 1979 arreu del territori català. D'aquesta manera, ciutats i pobles de Catalunya van viure l'enderrocament i/o retirada dels seus Monuments als Caiguts –conservant en alguns casos alguns dels elements escultòrics-. Tal és el cas per exemple del mencionat Monument de Terrassa (1991) o el de Tarragona (2000).

3.3.2 Polítiques de gestió a partir de la Llei de Memòria històrica i el Memorial Democràtic (2007)

Els ajuntaments catalans van assumir durant la transició la gestió del patrimoni franquista a Catalunya. La promulgació de les Lleis de Memòria Històrica i del Memorial Democràtic l'any 2007 va permetre a la Generalitat de Catalunya agafar el relleu d'aquesta gestió i facilitar als ajuntaments, emparats per un nou marc legal,

intervencions diverses en la resignificació de l'espai públic. Al mateix temps molts municipis catalans –com és el cas per exemple de Barcelona o Manresa– mantingueren els seus programes específics de memòria.

D'aquesta manera, el procés de resignificació i/o deslocalització dels monuments franquistes a Catalunya va ser fonamentalment conduït pel Memorial Democràtic a partir de l'any 2007. La voluntat aglutinadora d'aquesta institució pública, depenent de la Direcció General de Memòria Democràtica i del Departament de Justícia de la Generalitat queda reflectida en la presentació a la seva pàgina web ⁷²:

“El Memorial Democràtic és una institució de tothom i per a tothom. És una institució pública que té per missió la recuperació, la commemoració i el foment de la memòria democràtica a Catalunya (1931-1980), en concret la Segona República, la Generalitat republicana, la Guerra Civil i les víctimes per motius ideològics, de consciència, religiosos o socials, així com la repressió a persones i col·lectius per part de la dictadura franquista —incloent-hi la llengua i la cultura catalanes—, l'exili i la deportació. El Memorial Democràtic rememora la lluita antifranquista i la transició a la democràcia fins a les primeres eleccions al Parlament de Catalunya. Posa al centre de la seva activitat la dignitat de la persona, els valors democràtics i el respecte pels drets humans, perquè la barbàrie no es torni a repetir ni aquí ni enlloc.”

La pressió popular -sovint materialitzada en vandalisme- i l'aplicació a partir de l'any 2007 de la Llei de Memòria Històrica i de la Llei del Memorial Democràtic van ser el motor de nous derrocaments. Podem citar així, entre d'altres, el Monument als Caiguts de la Plaça Cervantes de Lleida (2008), l'ubicat a la carretera de Talamanca a Matadepera -amb el recolzament dels germans Oriol i Joaquim Badia, fills d'una de les víctimes homenatjades- (2011), el monòlit de Celrà (2016) o el del Coll del Moro a Gandesa (2017).

En tot cas, malgrat que el procés de retirada dels monuments franquistes va ser més ràpid que en altres comunitats autònomes, sobta la presència d'alguns monuments i la lentitud de la seva retirada. Tot i que ja ha passat gairebé mig segle de la fi de la dictadura franquista, la gestió de la memòria de la Guerra Civil i del franquisme a Espanya és un tema difícil, que genera freqüents debats i disputes a nivell social. En aquest sentit, resulta paradigmàtic el conflicte que es va generar a l'entorn de l'estàtua equestre de Franco l'any 2016 a la mostra *Franco, Victòria, República: Impunitat i espai urbà* al Born de Barcelona. L'estàtua, realitzada l'any 1963 per Josep Viladomat, va ser retirada de l'exposició pública al Castell de Montjuïc l'any 2008 i posteriorment traslladada a un magatzem del Museu d'Història de la Ciutat on la figura de Franco l'any 2013 va ser decapitada, i a més el seu cap va ser robat dels magatzems municipals. L'estàtua va ser exposada en l'espai públic juntament amb les obres *La República* (1936) –també de Viladomat- i *La Victòria*

---

⁷² Font: <http://memoria.gencat.cat/ca/institucio/> La pàgina del Memorial Democràtic ofereix informació actualitzada de la política memorial portada a terme pel Departament de Justícia mitjançant la Direcció General de Memòria Democràtica. Aquesta política memorial s'articula entre altres recursos mitjançant una xarxa d'espais de memòria distribuïts per tot el territori català i molt especialment en els extrems nord i sud del país per la seva transcendència durant el conflicte bèl·lic. El Museu Memorial de l'Exili a la Junquera i el Consorci Memorial dels Espais de la Batalla de l'Ebre - Espais de la Batalla de l'Ebre a Corbera d'Ebre, són dues institucions integrades en el Memorial Democràtic i vinculades respectivament a aquests dos territoris. Entre altres serveis, la pàgina del Memorial Democràtic ofereix un Mapa del Cens de simbologia franquista de Catalunya, recurs imprescindible del present treball d'investigació.

(1940) de Frederic Marès –que havia estat retirada del seu emplaçament públic l'any 2011-. Amb la seva exposició al carrer, es pretenia denunciar la utilització dels símbols de la dictadura a l'espai públic. Tot i l'objectiu crític de l'exposició, diversos col·lectius (represaliats durant el franquisme, independentistes, sindicats, feministes, LGTBI, etc.) van protestar en contra de la presència de l'estàtua i la van intervenir (amb pancartes, objectes, pintura) fins que finalment va ser enderrocada durant una manifestació. Aquest cas és un bon exemple de les dificultats de les exposicions de memòria amb la presència de monuments "incòmodes" en l'espai públic i com aquests són resignificats per moviments socials de diferent naturalesa per adquirir nous sentits de protesta i de reivindicació política.

Fotografia 3.17. Captura de pantalla de l'edició digital d'Ara / 10.02.2021 que mostra l'article de Silvia Marimon "Com Franco ha acabat mutilat i a la reserva", amb fotografia de Cèlia Atset de l'estàtua eqüestre de Franco al Centre de Col·leccions del Museu d'Història de Barcelona, totalment vandalitzada (darrera consulta: 02.07.2023)

3.3.3 Memòries del conflicte i conflicte de memòries

La gestió de retirada, deslocalització, adaptació i resignificació dels monuments franquistes no ha estat sempre de fàcil execució, ja que ha estat sempre condicionada per circumstàncies polítiques, historiogràfiques, identitàries, afectives... El document *Cens de simbologia franquista de Catalunya*⁷³ dirigit per Maria Jesús Bono i Jordi Guixé i coordinat per Pilar Mateo, publicat al Maig de 2010,

---

⁷³ Aquest informe és un projecte promogut per la Direcció de Memòria Democràtica en el què van participar quatre universitats catalanes: Universitat Autònoma de Barcelona (UAB), Universitat de Girona (UdG), Universitat de Lleida (UdL) i Universitat Rovira i Virgili (URV). Poder polític i mon acadèmic convergeixen així en un projecte vinculat a la política memorial.

conclusions i referint-se a la gestió dels monuments franquistes a partir de la transició democràtica assenyalava:

“Malgrat tot, la tasca ha estat incompleta, de vegades mancada de criteri i molt sovint objecte de polèmica. Incompleta, perquè, com ho demostra aquest estudi, la pervivència de la simbologia del règim és encara manifesta avui dia a Catalunya. Mancada de criteri, perquè, en una qüestió com aquesta, en la qual entren en joc la memòria col·lectiva, la memòria individual i la memòria oficial, els criteris que han marcat les actuacions han estat fonamentats en valoracions diverses segons els interessos de cada cas i cada moment: rarament en valoracions històriques, artístiques, arquitectòniques o fins i tot urbanístiques, i més sovint en plantejaments polítics i electoralistes. Objecte de polèmica, perquè hi han concorregut sensibilitats polítiques heterogènies que condueixen a formular decisions oposades i fins i tot enfrontaments socials...”

En una línia similar, Pilar Mateo a les conclusions del document *Revisió i actualització de l'estudi sobre iconografia i simbologia franquista a la ciutat de Barcelona*, publicat al Gener de 2008, ja havia posat en relleu les possibles divergències en la decisió d'allò que devia ser preservat i allò que havia de ser retirat:

“Com hem dit l'aplicació de la Llei de la memòria Històrica sembla que canviarà la fesomia de la nostra ciutat, pel que fa una època concreta, però llarga, de la nostra història. Si amb això podem rebaixar el conflicte, de vegades violent, que ha creat durant molts anys “las dos Españas”, serà benvingut. Però si amb això volem esborrar una part de la història, estarem cometent un error, ja que, ens agradi o no, som com som gràcies o malgrat els nostres avantpassats.”

A la vegada, com ja ha estat descrit, hem de considerar la gestió de l'adaptació i resignificació dels monuments franquistes com un procés obert, que s'ha d'adaptar als diferents canvis legislatius, a la pressió de determinats col·lectius memorialistes i a l'evolució de l'opinió pública.

Quatre mesos després de la publicació del mencionat *Cens de simbologia franquista de Catalunya*, al setembre de 2010, el Memorial Democràtic -depenent en aquell moment del Departament d'Interior, Relacions Institucionals i Participació- va publicar unes *Recomanacions per a l'actuació sobre la simbologia franquista catalogada al cens* adreçades als municipis on s'havien identificat símbols franquistes. Aquestes recomanacions s'emparaven en la Llei de Memòria Històrica del 2007 i contemplaven l'estat de conservació dels símbols, la seva ubicació, la seva singularitat, el seu possible valor artístic i la radicalitat del seu discurs ideològic. De forma paral·lela, eren considerats els aspectes legislatius referents al patrimoni. La major part dels símbols catalogats al Cens estaven associats a les plaques d'habitatge. L'estudi també contemplava onze categories, tres de les quals estan vinculades directament a l'objecte del nostre estudi: “monuments”, “tombes i làpides” i “creus”. Les recomanacions d'accions envers aquests símbols s'adaptaven a les seves circumstàncies concretes. Així és com són presentades a la primera part del document:

- **Monuments:** Obres de caràcter arquitectònic aixecades amb finalitat commemorativa. Hi ha diferents categories: els dedicats a la Batalla de l'Ebre, a personatges rellevants, a divisions de soldats, dedicats als “caiguts” amb el missatge original o reconvertit en època democràtica. Cada categoria ha merescut un tractament diferent i en diversos casos individualitzat.

- **Tombes i làpides:** Monuments funeraris, mausoleu, tomba. Hi ha també diferents categories: dedicades a soldats alemanys i italians, als caiguts amb missatge original i amb missatge reconvertit. Si es troben fora del cementiri s'aconsella la seva retirada i si es troben dins al cementiri i fan una referència col·lectiva es recomana la seva senyalització.

-**Creus:** Obres commemoratives amb la creu com element principal. Hi trobem creus dedicades a "caiguts" i "màrtirs" franquistes, dedicades a la Santa Missió, amb el missatge reconvertit durant la democràcia. Les recomanacions d'actuació han variat en funció de la categoria i en diversos casos, en funció del cas individual.

"Retirada" i "conservació i senyalització" eren així les dues recomanacions bàsiques aplicades als monuments, tombes i làpides i creus d'origen franquista. En alguns casos la retirada s'associava també a una conservació en un museu. Però algunes de les recomanacions apuntades l'any 2010 van quedar anys després obsoletes, en la mesura que l'opinió pública i a vegades els resultats del vandalisme van propiciar la seva reconsideració. Aquest va ser el cas del ja referenciat Monument al Caiguts del Coll del Moro, enderrocat l'any 2017 i que en l'informe del 2010 s'aconsellava conservar i senyalitzar.

Més ambigua era la recomanació al Monument a la Batalla de l'Ebre a Tortosa: "Prèvia negociació de retirada amb el titular del monument, es recomana al municipi la seva conservació i senyalització". Anys després al Març del 2016 el Parlament de Catalunya va instar a l'Ajuntament de Tortosa a retirar de forma immediata el monument. Aquest va organitzar una polèmica consulta popular sobre el seu futur. El resultat de la votació –tot i que la participació va ser molt baixa– es va decantar per la preservació del monument. La nova llei integral de memòria de la Generalitat de Catalunya, inicialment prevista per principis del 2020,⁷⁴ va fer preveure, però, que el monument acabaria sent retirat en un futur aparentment proper.

3.3.4 Resignificació dels monuments i possible reubicació als cementiris

Bona part dels monuments franquistes no han estat enderrocats. El seu valor històric, artístic i en alguns casos religiós ha aconsellat la seva adaptació i resignificació, acompanyada molt sovint d'una reubicació als cementiris. Com ja ha estat explicat, l'adaptació i resignificació dels monuments franquistes es vincula bàsicament a l'eliminació d'aquells elements escultòrics, gràfics o verbals que poden ser considerats com a propagandístics del franquisme. En aquest sentit van ser retirades per defecte aquelles escultures figuratives que tant en clau al·legòrica com realista idealitzaven la causa franquista. Tal és el cas, respectivament, de la ja mencionada *La Victòria* (1940) de Frederic Marès o el de les figures de dos soldats al Monument als Caiguts de Terrassa, reubicats al cementiri de la ciutat l'any 1991.

---

⁷⁴ Tal com indica Raül Digón a l'article "Temps de memòria democràtica: consideracions entorn de la futura llei catalana de memòria" al Blog de la Revista Catalana de Dret Públic (CC BY 4.0 atribució), publicat el 16.06.21, la Llei Integral de Memòria de Catalunya "ha d'harmonitzar la pluralitat legislativa actual –ara hi ha tres lleis de referència: la del Memorial Democràtic (2007), la de fosses i persones desaparegudes (2009) i la de reparació jurídica de les víctimes del franquisme (2017)– ; ha de redefinir i integrar l'entramat institucional de les polítiques de memòria i la coordinació interdepartamental necessària, i també ha de regular nombroses demandes que cal abordar..." Font: <https://eapc-rcdp.blog.gencat.cat/2021/06/16/temps-de-memoria-democratica-consideracions-entorn-de-la-futura-llei-catalana-de-memoria-raul-digon-martin/> consulta 28.03.2022

Aquesta acció permetia la preservació d'aquests vestigis, esquivant la destrucció vandàlica que va experimentar per exemple l'escultura del *Monumento a los Caídos por Dios y por España* (1951) de Josep Clarà l'any 2001.

D'altra banda, expressions com "Caídos por Dios y por España " o similars van ser eliminades o substituïdes en un primer moment per d'altres de caràcter més conciliador. De la mateix manera, van ser retirats símbols com el Jou i les fletxes o l'escut d'Espanya amb l'àliga de Sant Joan. Això va permetre mantenir en la seva ubicació original monuments resignificats com el monòlit de Cambrils (1940), a tocar de l'Ermita de la Mare de Deu del Camí, el Monument als Caiguts al Fossat de Santa Elena del Castell de Montjuïc (1940), la Creu dels Caiguts a Valls (1942), ... o tantíssims monuments als Caiguts i/o funeraris ubicats ja d'origen en els cementiris de Catalunya.⁷⁵ Vegem de nou, el cas del ja mencionat Monument als Caiguts del cementiri d'Olot. Aquest monument, projectat com a panteó funerari per l'arquitecte olotí Joan Albert Camps, va ser inaugurat l'any 1941. La seva construcció va ser finançada per la població a través de la subscripció popular i impulsada per la Falange local. Es tracta d'una construcció arquitectònica de gran sobrietat i opulència coronada per una creu i que presentava un relleu en talla de pedra de l'Àliga de Sant Joan, avui ja retirat. A sota del monument reposen els caiguts homenatjats, 36 persones assassinades, incloses les mortes al prat del Triai,⁷⁶ entre el 29 i el 31 d'octubre de 1936. Hi ha una certa vinculació entre aquests assassinats i l'atac del cuirassat franquista "Canarias" a la badia de Roses, el 30 d'octubre del 1936.

El monument, de dimensions considerables -6 metres d'amplada per 10 de fons i 5 d'alçada- consta d'una escalinata d'accés, una plataforma amb petit altar i torxes i una paret originàriament decorada amb l'esmentada àguila franquista amb el jou i les fletxes i l'escut franquista, al voltant del qual hi havia la llegenda "Olot a sus caídos por Dios y por España" seguida dels noms dels Caiguts. El Febrer de 2013 els símbols franquistes van ser substituïts per una llosa de pedra gris⁷⁷. Es van mantenir, però, els noms de les víctimes. Aquests, gravats en tipografia de caixa alta, estan distribuïts en cinc columnes amb llistes d'esquerra a dreta de 13/4/2/4/13. Les tres columnes centrals estan reservades a les 9 víctimes religioses i al Cap local de la CEDA José Castañer Fajula. Les columnes laterals contempen les 27 víctimes restants. Les peces retirades van ser catalogades i formen part de la

---

⁷⁵ Per exemple als cementiris d'Amposta, Banyoles, Batea, Benissanet, Corbera d'Ebre, Cornellà de Llobregat, Sant Feliu de Llobregat, Gandesa, Lleida, Olot, La Palma d'Ebre, El Pinell de Brai, Riba-Roja d'Ebre, Tremp i Vielha e Mijaran.

⁷⁶ El Prat del Triai, a les afores d'Olot, va ser testimoni de l'execució de part de les víctimes enterrades al panteó. Una gran creu de 5 metres va ser erigida en aquell espai amb l'escut falangista i una inscripció que deia: " *A la memoria de los mártires asesinados en este lugar los días 29 y 31 de octubre de 1936 por las hordas rojas marxistas*". Avui la creu, resignificada, tan sols conserva el nom de les víctimes.

⁷⁷ Aquesta retirada de la simbologia franquista com indica S.M. a l'article "A Olot ja hi ha tot els noms de les víctimes" publicat el 21/ 01/2015 (<https://www.ara.cat/cultura/Olot-ha-tots-noms- / consulta: 27.03.2020>) va ser el resultat d'un procés difícil en la mesura que alguns familiars de les víctimes van presentar una moció demanant el manteniment d'aquesta simbologia: "El regidor de CiU de l'Ajuntament d'Olot, Josep Ferrés, reconeix que no va ser fàcil. "El PP i Plataforma per Catalunya van donar suport a una moció de ciutadans, la majoria familiars de les víctimes franquistes, que demanaven que es mantingués la simbologia franquista. Finalment vam aconseguir aprovar el projecte i vam incloure al plafó el nom de tots els olotins, independentment del bàndol, que van morir a la guerra", explica Ferrés. "Vam trigar més d'un any i mig a fer-ho i es va debatre força amb els descendents de les persones assassinades al Triai", afegeix Ferrés".

col·lecció del Museu de la Garrotxa a Olot. El monument està degudament documentat mitjançant panel informatiu del Memorial Democràtic en quatre llengües –català, castellà, anglès i francès-. A la dreta del monument, aquesta mateixa institució ofereix de forma similar a un memorial informació detallada de totes les víctimes de la repressió franquista a la comarca de la Garrotxa, un llistat de 102 sentenciats a mort. Aquesta intervenció resignifica així el monument franquista i fa palesa la proporcionalitat numèrica entre la repressió en la rereguarda republicana i la posterior repressió franquista.

Fotografia 3.18. Monument als Caiguts al cementiri d'Olot, projectat per Joan Aubert Camps l'any 1941. Desproveït de la simbologia i lemes franquistes conserva els noms dels caiguts. Fotografia: autor

En paral·lel i com ja ha estat descrit, amb l'arribada de la democràcia, en un procés de resignificació molts cementiris catalans acolliren aquells monuments als Caiguts que havien estat erigits a l'entorn d'esglésies i centres de pobles i ciutats. Aquest trasllat va anar habitualment acompanyat d'una resignificació del missatge a transmetre i d'una possible intervenció plàstica que desproveïa al monument de la transcendent solemnitat amb la què havia estat creat. Desapareixien d'aquesta manera els esmentats lemes i símbols franquistes i a vegades també eren eliminades les plataformes esglaonades sobre les que el monument s'erigia. Aquests monuments resignificats foren així ubicats en el cementiris d'Arenys de Mar, Canet de Mar, Sant Celoni, Cervera, Falset, Palafrugell, Sant Pere de Ribes, Premià de Mar, Reus, Ripollet, Sitges, Viladecans .... En alguns casos tan sols arribà una part del monument original –cementiri de Terrassa- o aquest es conservà desmuntat en la zona de magatzem –cementiri de Manresa-. D'altra banda, l'emplaçament específic d'aquests monuments al cementiri també podia ser divers. Com ja s'ha referenciat, mentre la majoria varen ser discretament ubicats en zones poc transitades dels cementiris, altres de forma excepcional van ser emplaçats en espais més cèntrics. En alguns casos la preservació del monument –tot i reubicat al cementiri i resignificat- va ser qüestionada i aquest acabà sent retirat.

Els objectius d'aquesta política de retirada de la via pública dels monuments als Caiguts i del seu trasllat als cementiris eren clars: limitar la seva capacitat comunicativa, en ser reubicats en recintes tancats i d'accés restringit i reconduir la seva dimensió política original a favor d'una dimensió bàsicament religiosa i funerària. En paral·lel, la resignificació aplicada –a l'igual que passa amb els monuments ubicats originàriament al cementiri– pot preservar la seva identitat memorial o per contra silenciar-la, diluir-la entre els monuments funeraris que l'envolten. Així mateix, la ubicació dels monuments als cementiri facilita la seva custòdia i manteniment.

Vegem per exemple, el cas del monument als Caiguts reubicat al cementiri de Canet de Mar (fotografies 3.19 i 3.20.). Projectat per Josep Cabruja Criazola, va ser erigit l'any 1940 a la Plaza de los Caídos –avui Plaça del venerable Gabriel Macià– davant la Parròquia de Sant Pere i de Sant Pau. El monument –en pedra i de dimensions 350 x 200 x 50 cm– consisteix en un obelisc de base quadrada amb unes creus en relleu a la part inferior de tots quatre costats.

Originàriament aquestes creus anaven també acompanyades del símbol falangista del jou i les fletxes i d'una inscripció en una base inferior amb els noms dels individus del municipi morts al front nacional i a la rereguarda republicana. L'obelisc i la base s'erigien sobre una base esglaonada i una altre base piramidal decorada amb motius barrocs mitjançant mosaic de tesselles de marbre blanc i pissarra. Quatre esferes de pedra tancaven les cantonades de les bases. L'any 1977, arran de les primeres eleccions democràtiques, l'ajuntament va decidir traslladar el monument al cementiri municipal tot i desproveint-lo de la simbologia franquista. Es van retirar també les lloses amb els noms dels Caiguts, així com la base piramidal i les esferes decoratives, reduint així l'alçada del monument. Aquests elements van ser enterrats en els nous fonaments. El monument està avui ubicat en una zona poc transitada del cementiri i amb l'eliminació de la simbologia franquista i els noms dels caiguts pot passar desapercebut.

Com ja ha estat referenciat, en altres ocasions la reubicació del monument al cementiri es limità a la preservació d'algunes de les seves peces. Aquest és el cas del Monument als Caiguts de Terrassa (fotografia 3.21). Inaugurat l'any 1944, va ser obra de l'arquitecte Frederic Viñals i de l'escultor Jaume Bazin, tots dos de Terrassa. El gran conjunt monumental en pedra, de més de 15 m d'alçada, consistia en un monòlit central amb una creu en relleu, acompanyat a la seva part frontal d'una figura femenina d'inspiració grega amb el braç aixecat en salutació feixista. Als seus peus figurava la inscripció "Caídos por Dios y por España: ¡Presentes!". A totes dues bandes d'aquest monòlit s'erigien sobre uns pedestals dues figures masculines que representaven respectivament un soldat nacional i un guerrer medieval cristià –tots dos en actitud meditativa– i sota d'ells, respectivament, l'escut d'Espanya i el Jou i les Fletxes falangistes. Tot aquest conjunt s'erigia sobre una base circular esglaonada amb quatre peveters a les cantonades i una escalinata facilitava l'accés a una cripta interior. Amb l'arribada de la democràcia, el monument va començar a ser vandalitzat i la pressió social va provocar que l'any 1980 fossin retirats els símbols franquistes i el 1991 el monument fos desmuntat. Anys més tard, el 1998, les restes del que havia estat la figura femenina –ara sense cap ni braços– va ser reubicada al cementiri i l'any següent, a pocs metres d'aquesta, van ser

Fotografies 3.19 i 3.20. *Monument als Caiguts* a Canet, projectat per Josep Cabruja Criaçola l'any 1940. La foto de la dreta el mostra en el seu emplaçament original a la Plaza de los Caídos de Canet de Mar, actual Plaça Venerable Gabriel Macià. La foto de l'esquerra el mostra al Cementiri municipal de Canet, on va ser traslladat l'any 1977. Fotografies: desconegut, Centre d'Estudis Canetencs / autor

Fotografia 3.21. Figures del *Monument als Caiguts* (Jaume Bazin, 1944), reubicades al Cementiri de Terrassa. Fotografia: autor

incorporades les dues figures masculines, en bon estat de conservació. En l'actualitat aquestes dues figures, acompanyades dels escuts de Terrassa i Espanya i de dos dels peveters del monument, es presenten resignificades al cementiri de Terrassa mitjançant una petit monòlit amb la inscripció *La ciutat de Terrassa en memòria de les víctimes de la guerra*. Tot i la voluntat política de resignificació del monument, el caràcter evocatiu de les dues figures dificulta la seva acceptació per part de la ciutadania i això ha provocat la seva vandalització, sempre seguida d'una posterior reparació. La figura femenina, en canvi, en un espai poc transitat i totalment descontextualitzada, passa desapercebuda.

3.4 Diferents graus i estratègies de resignificació

La resignificació dels monuments franquistes pot materialitzar-se de formes diverses⁷⁸. Mentre alguns monuments han mantingut el seu caràcter memorial original tot i eliminant la simbologia franquista, altres han anat més enllà i han reconduït el missatge envers el record a totes les víctimes de la guerra. La resignificació, en altres casos, ha equivalgut a la custòdia i silenciament del monument, desproveint-lo en la mesura del possible de la seva funció memorial i fins i tot semàntica. La no resignificació és així una possible estratègia de resignificació. A continuació anem a estudiar els diferents graus i estratègies de resignificació mitjançant l'anàlisi del discurs verbal aplicat als monuments, per després més endavant estudiar la seva resignificació plàstica.

3.4.1 Resignificació mitjançant modificació del discurs verbal

La resignificació efectiva del monument, aquella que té com a objectiu atorgar al monument d'un nou significat tot i mantenint la seva funció apel·lativa i la seva capacitat de reclam i persuasió, es vehicula -a banda de l'eliminació de la simbologia franquista- mitjançant la substitució del discurs verbal. De forma genèrica els lemes franquistes són substituïts per un missatge conciliador que contempla el record a totes les víctimes de la Guerra Civil, independentment del bàndol al que estaven vinculades. Per defecte i llevat d'algunes excepcions, la llengua vehicular és el català. En alguns casos s'emfatitza la identitat local dels homenatjats afavorint així la empatia dels receptors. Un altre recurs per facilitar l'empatia és l'ús de la poesia i en especial de fragments de l'obra de Salvador Espriu. De forma excepcional, la inscripció d'algun dels monuments resignificats en els darrers anys, incorpora també una referència a les víctimes de la dictadura, una estratègia que és habitual en els monuments commemoratius de la Guerra Civil projectats en democràcia.

Veiem a continuació la materialització d'aquesta resignificació efectiva en alguns dels monuments als Caiguts ubicats als cementiris catalans, independentment de si aquesta ha estat o no la seva ubicació original. Com presentem en la taula 3.2., podem distingir inicialment aquells monuments que de forma clara i sintètica redireccionen l'homenatge envers tots els morts de la guerra amb expressions explícites: *A la memòria de les víctimes de la guerra 1936-1939, A tots els morts a*

---

⁷⁸ Aquesta diversitat de resignificacions i l'ambigüitat i qüestionament del concepte "resignificar" ha aconsellat al Memorial Democràtic a esquivar l'ús del terme "resignificat" en el cens de simbologia franquista a favor dels termes "modificat", "senyalitzat" i com analitzarem en capítols posteriors "reinterpretat".

la Guerra Civil Espanyola 1936-1939, amb un emotiu i inesborrable record, En recordança de tots els morts 1936 -1939. Aquest missatge pot anar acompanyat en alguns casos del nom de les víctimes, com és el cas del monument al Cementiri de la Seu d'Urgell: A la memòria de tots els morts de la Guerra Civil –conservant els noms dels caiguts-.

La referenciada poesia de Salvador Espriu forma part també dels recursos de resignificació d'alguns monuments. Així, el monument funerari als Caiguts del Cementiri de Sant Crist a Badalona, erigit l'any 1943, combina a partir de 1979 el record a totes les víctimes amb uns versos del poeta⁷⁹ i el Monument als Caiguts del Cementiri de Salt (fotografia 3.24.) també fa servir la mateixa estratègia mitjançant inscripcions en dues plaques. Paradoxalment aquest no és el recurs que es fa servir en el monument als Caiguts reubicat al Cementiri d'Arenys de Mar⁸⁰, on està enterrat el poeta, esquivant qualsevol indicatiu de reciprocitat semàntica: la Guerra Civil pot nodrir-se de la seva figura, però no pot impregnar la seva identitat. El monument, però, es vincula directament amb els fills del poble, facilitant l'empatia

Fotografia 3.23. Creu a Cubelles. Construïda a instàncies de l'empresari local Josep Marsé venia a reemplaçar la creu del terme enderrocada l'any 1936. L'any 1979 es va retirar la simbologia franquista i l'any 1985 per iniciativa de Joan Vidal es va col·locar l'actual placa amb la inscripció *L'Ajuntament i vila de Cubelles en record a les víctimes d'una guerra que no hauria d'haver estat mai 11-IX-1979*. Fotografia: autor

---

⁷⁹ Curiosament la inscripció franquista original encara està present a sota del monument, en haver mantingut –per motius de pressupost- la mateixa làpida girada.

⁸⁰ Aquest monument en pedra, projectat per Cèsar Martinell es va ubicar l'any 1944 a la Plaça de l'Església que ell ja havia urbanitzat l'any 1942. L'any 1991 va ser traslladat a una zona poc transitada del cementiri a tocar d'una paret, que va permetre conservar una inscripció d'origen franquista en la seva part posterior en la mesura que és gairebé inaccessible: *Arenys de Mar a sus Caídos 1936-1939*.

Fotografia 3.24. *Creu als Caiguts* al cementiri de Salt, 1939. Va ser resignificada als anys 80 mitjançant dues inscripcions. A una cara de la base figura *A tots els morts de la Guerra Civil, 1936-39*. A l'altra un fragment d'un poema de Salvador Espriu: *De la més clara paraula, esperança, cal fer-ne vida...* Fotografia: autor

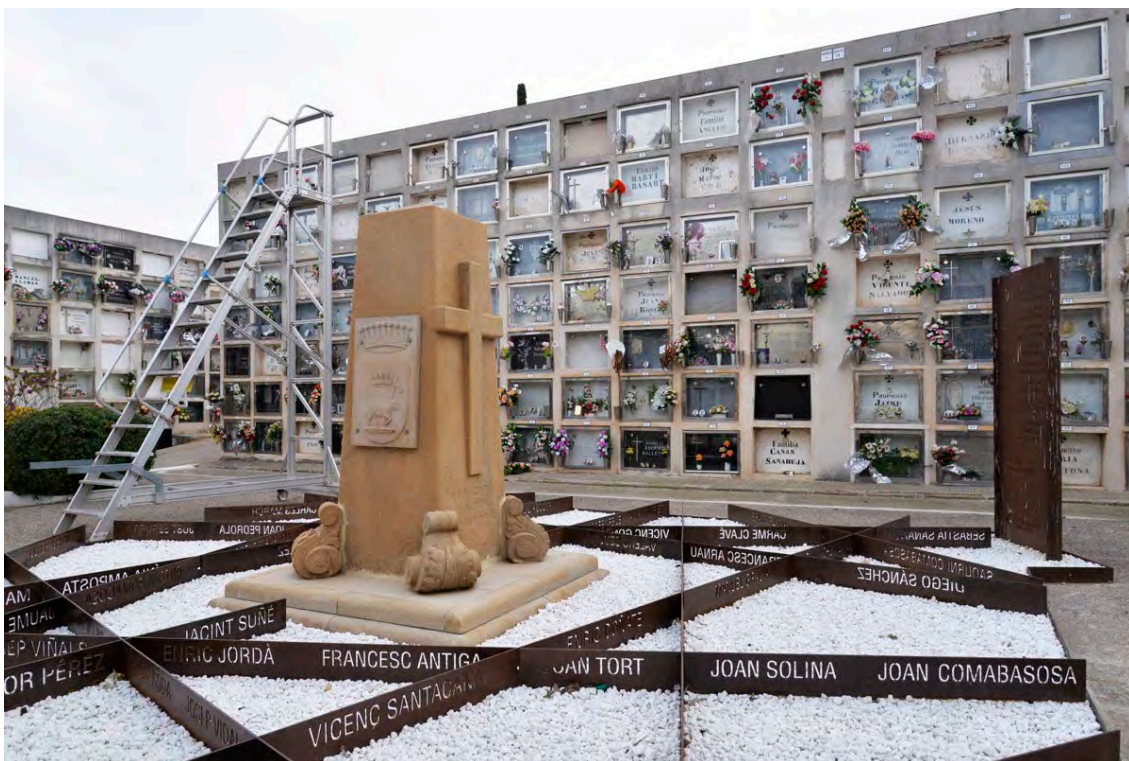
amb el visitant local: *A tots els arenyencs morts a causa de la Guerra Civil Espanyola 1936-1939*.

Els monuments que han estat resignificats en els darrers anys presenten certes variacions en el discurs. Així, per exemple, el monument als Caiguts de Reus erigit l'any 1940, reubicat al cementiri l'any 1988 i novament resignificat l'any 2004 substitueix el terme «morts» per «homes i dones» i adopta un discurs alligador. El monument funerari del Cementiri de Sant Feliu de Llobregat, erigit el 1941 i resignificat l'any 2011, va més enllà en homenatjar també a les víctimes de la dictadura, tot i conservant els noms dels enterrats i la seva data d'execució. Les catorze víctimes eren santfeliuencs vinculats a partits conservadors –Partit tradicionalista, Lliga regionalista, Falange...- alguns dels quals havien estat regidors a l'ajuntament i van ser executats a Castellbisbal el 23 d'Agost de 1936. Es dona la paradoxal circumstància que actualment sis carrers de Sant Feliu porten el seus noms com és el cas del falangista Francisco Sáez Rodríguez (carrer Francesc Sáez).

En alguns casos la resignificació presenta una certa ambigüitat en conservar –tot i en català- part de la dialèctica franquista, com per exemple la nova inscripció del monument ubicat al Cementiri de Santa Eulàlia de Riuprimer –*Caiguts pel poble*- o la inscripció original del reubicat al cementiri de Cervera –*Cervera A tots els seus fills morts per la Pàtria*-. En el cas del Panteón del Soldado del Cementiri de Sant Andreu –monument erigit l'any 1941 a instàncies de l'exèrcit i dedicat en exclusiva als militars- la resignificació realitzada en llengua castellana l'any 1995 és més simbòlica que real: *A todos los que dieron su vida por la patria*.

El procés de resignificació dels monuments franquistes és, en qualsevol cas, una realitat viva i canviant que s'adapta a l'evolució de les polítiques memorials de la

Generalitat i dels municipis. Un cas emblemàtic és el del Monument reubicat al Cementiri de Viladecans (fotografia 3.25.). La resignificació efectiva del monument es vincula a un ambiciós projecte de memòria basat en la reconciliació dels dos bàndols. El monòlit de pedra i de base quadrada va ser inaugurat l'any 1953 a la Rambla Madolell de Viladecans. L'any 1979 el monument va ser traslladat a un espai marginal del cementiri i la simbologia i els lemes franquistes van ser retirats. Es va instal·lar a una de les seves cares una placa –encara existent– amb la inscripció en caixa alta *Viladecans Als morts durant el període 1936-39*. L'any 2016 el consistori municipal va decidir senyalitzar el monument i traslladar-lo a un espai més transitat del cementiri per afavorir la seva visibilitat. L'any 2017 es va realitzar una restauració integral del monument en paral·lel a una recerca documental i el disseny d'una nova senyalització patrimonial. El Memorial actual –inaugurat l'any 2019– està presidit pel monument original resignificat. Al seu voltant s'entrecreuen en posició vertical i sobre una superfície de grava blanca unes planxes d'acer patinable de 15 cm d'alçada amb els noms mitjançant buidat tipogràfic de les víctimes de tots dos bàndols, distribuïdes de forma aleatòria. Aquestes planxes estan encabides en una tanca quadrada exterior de 6 x 6 m, també en acer i de mateixa alçada. Una de les cantonades de la tanca quadrada exterior queda trencada per una ampliació que incorpora una placa vertical que presenta un poema mitjançant buidat tipogràfic. A la cantonada oposada hi ha un panell en forma de faristol que explica l'evolució d'aquest monument, referencia a totes les víctimes i evidencia de forma transparent el caràcter conciliador del mateix. Amb aquesta nova resignificació que homenatja a tots els "caiguts" sense establir la seva vinculació a un o altre bàndol i que anul·la qualsevol possible comparativa de proporcions, es perpetua la visió d'equidistància entre bàndols promoguda durant la transició. En aquest sentit, el projecte d'aquest memorial, coordinat pel departament de Patrimoni Cultural de l'Ajuntament de Viladecans, ofereix una visió diferent a l'evocada pel

Fotografia 3.25. *Monument als Caiguts* a Viladecans, 1953. Reubicat al cementiri l'any 1979 i novament resignificat l'any 2019. Fotografia: autor

Memorial Democràtic ⁸¹. Com veurem en analitzar el nous monuments commemoratius de la Guerra Civil serà habitual en alguns memorials homenatjar tant a unes víctimes com a les altres, però en general especificant les circumstàncies de la seva mort, per tal de preservar una visió més transparent del conflicte.

La resignificació dels monuments franquistes fora dels cementiris esquiva habitualment el nom de les víctimes en la mesura que aquests monuments no presenten una dimensió funerària. Són una excepció alguns monuments resignificats ubicats en espais d'execució. El manteniment d'aquests monuments en la via pública exigeix una especial cura del discurs utilitzat, tot i adoptant estratègies de substitució similars a les ja analitzades. Alguns d'ells són antigues creus als Caiguts que ubicades a l'entorn de les esglésies, com les de Santa Maria de Breda o la de Vallromanes, no són qüestionades en associar-se a la seva dimensió religiosa. En altres casos com en la Capella de Parpers a La Roca del Vallès⁸² (fotografia 3.26.), és la capella mateixa la que havia estat monument franquista que mitjançant canvi d'inscripció renova la seva identitat: *Per tots els morts de la Guerra Civil. 1936-1939*.

Els espais d'accés restringit com el referenciat Monument als Caiguts del Fossar de Santa Helena al castell de Montjuïc, permeten mantenir una certa laxitud en el procés de resignificació, difícilment acceptable en via pública ordinària. La inscripció aplicada, *A todos los que dieron su vida por España*, s'inscriu així en la mateixa dialèctica que la referenciada inscripció del Panteón del Soldado del Cementiri de Sant Andreu.

En altres casos, la resignificació pot adoptar de forma subtil un cert grau d'afinitat amb les víctimes de la violència revolucionària. Així la Creu de Sant Eloi a Tàrraga, tot i conservant a la seva base la inscripció original, amplia el seu significat amb la incorporació a pocs metres d'una nova inscripció que evoca una certa parcialitat: *En memòria de totes les víctimes de la Guerra del 1936. Que mai més la barbàrie i el sectarisme puguin fer tant mal*.

Alguns dels monuments dedicats a les víctimes de la violència revolucionària ubicats en els espais d'execució, tot i haver estat vandalitzats, han estat també resignificats. Tal és el cas per exemple del monòlit –ja desproveït de la creu- a la memòria del religiós Josep Maria Manich Elias a l'entrada del cementiri de Calella de Palafrugell. La placa memorial donada per la seva família l'any 2011 fa servir un fragment d'un poema de Miquel Martí i Pol: *Convertirem el vell dolor en amor i el llegarem*,

---

⁸¹ Segons aquest faristol informatiu "el monument acull a tots els viladasencs i viladasenques que varen ser víctimes de la violència revolucionària o la dels aparells de l'Estat republicà en guerra, els que varen morir víctimes dels bombardejos de l'aviació feixista l'any 1938, la dels soldats que van morir als dos fronts de guerra així com aquells que van ser assassinats per la dictadura franquista. Els noms, arranats aleatòriament amb independència de la seva adscripció ideològica, volen ser un símbol de memòria democràtica."

⁸² Es tracta d'una petita construcció inaugurada l'any 1941 com a Capella de Cristo Rey, consistent en una façana amb revestiment de pedra grisàcea i una portalada central de metall negre. En la part exterior, davant de la portalada hi ha dues fileres de cinc bancs dividits per un passadís central i destinats al seguiment dels oficis religiosos. Una escalinata entre xiprers dona accés a l'espai. La part superior de la façana integra una estructura en creu a l'interior de la qual figura la inscripció *1936 1939*, dividida per una placa metàlica central amb la inscripció *Per tots els morts de la Guerra Civil* en caixa alta. La ubicació de la Capella es vincula al lloc on van ser afusellats molta gent del Maresme durant la Guerra Civil. En el passat s'organitzava una missa memorial cada segon diumenge de Maig.

Fotografia 3.26. Capella del Coll de Parpers (1941) al terme municipal de La Roca del Vallès. Fotografia: autor

solemnes, a la història. La resignificació d'altres, en canvi, com serà analitzat més endavant, no tindrà aquest grau d'efectivitat i es limitarà -com és el cas de la Creu del Pont del Vent a Tavèrnoles o la Creu del Triai a Olot-a preservar els noms dels executats.

Sovint la preservació en via pública d'alguns monuments d'origen franquista d'interès històric-artístic, exigeix l'ús d'elements de protecció per assegurar la seva integritat. És el cas del quatre baix relleus del Pont de l'Aigua que uneix les poblacions de Girona i Sarrià de Ter. Els *Episodis de la Guerra Civil 1936-1939* són preservats gràcies a les planxes transparents que els protegeixen, tot i presentant una explicació i contextualització d'aquests "episodis". L'interès històric del Pont-volat pels republicans el 4 de Febrer de 1939 i reconstruït pels Batallons del presoners de guerra en acabar la guerra-, desproveït ara de qualsevol simbologia franquista, també és descrit mitjançant inscripcions sobre plaques.

En qualsevol cas, les estratègies de resignificació del discurs verbal s'adapten a les necessitats de cada monument. Així, la per molts qüestionada Creu dels Caiguts a la Plaça del Quarter de Valls (fotografies 3.27. i 3.28.), ubicada en una zona cèntrica de la ciutat i amb elements habituals en la iconografia franquista -obelisc, creu, figura seminua amb una espasa i una bandera-, intenta dissociar-se del seu significat original, esquivant qualsevol referència a la Guerra Civil. Inaugurada l'any 1942 i resignificada l'any 1979, la resignificació d'aquest monument utilitza una vegada més un fragment d'una cita de Salvador Espriu: *Fes que siguin segurs els ponts de diàleg i mira de comprendre i estimar.* L'espai circular on s'ubica el monument acull també un petit monòlit en homenatge a la Lleua del Biberó 41 amb motiu de la seva trobada a Valls l'any 2007, reforçant així el ponts de diàleg evocats per Espriu.

Aquestes piruetes dialèctiques -acompanyades sempre de la retirada de la simbologia franquista- no seran sempre suficients per resignificar de forma efectiva

Fotografies 3.27. i 3.28. Detall i vista general de la *Creu dels Caiguts* a la Plaça del Quarter de Valls, inaugurada l'any 1942 i resignificada l'any 1979. Obra de Josep M. Vives Castellet, que havia estat també l'arquitecte que va urbanitzar la plaça, es completa amb escultura en bronze de Josep Busquets. Fotografies: autor

Fotografia 3.29 *Monument a la Batalla de l'Ebre* (Lluís M. Saumells i Panadès, 1966) a Tortosa. La seva anunciada retirada prevista per l'any 2021 va haver de ser ajornada arran les mesures cautelars sol·licitades pel Col·lectiu per a la Reinterpretació del Monument a la Batalla de l'Ebre (Corembe). Fotografia: autor

els monuments i això pot implicar la seva retirada. En el cas del Monument de la Batalla de l'Ebre a Tortosa (fotografia 3.29.) la resignificació mitjançant discurs verbal ha estat del tot insuficient. La inscripció original *Al Caudillo de la Cruzada y la Paz de España* va ser substituïda l'any 1986 per l'ambigu i qüestionable missatge ja esmentat *A los combatientes que hallaron la gloria en la batalla del Ebro* (fotografia 3.30.), un missatge que es manté inalterat en la mesura que el monument, ubicat sobre una pilastra al bell mig del riu Ebre, és gairebé inaccessible. En la taula 3.2. es presenten les diferents estratègies de resignificació mitjançant substitució del discurs verbal amb una selecció de monuments i la transcripció de les seves respectives inscripcions.

Fotografia 3.30. *Monument a la Batalla de l'Ebre* (Lluís M. Saumells i Panadès, 1966) a Tortosa. Des de la distància es pot llegir la inscripció de l'any 1986. Fotografia: autor

Taula 3.2. Estratègies de resignificació via substitució del discurs verbal

Estratègies substitució discurs verbal	Monument i ubicació, exemples	Inscripció Totes en caixa alta
A tots els morts de la guerra	Cementiri L'Ametlla del Vallès	<i>A la memòria de les víctimes de la guerra 1936-1939</i>
	Cementiri de Balaguer	<i>A tots els morts a la Guerra Civil Espanyola 1936-1939, amb un emotiu i inesborrable record</i>
	Cementiri de Banyoles	<i>En recordança de tots els morts 1936 -1939</i>
	Cementiri de Terrassa, reubicat, fragment	<i>La ciutat de Terrassa en memòria de les víctimes de la Guerra</i>
	Cementiri de Viladecans, reubicat	<i>Viladecans Als morts durant el període 1936-39 Monument novament resignificat l'any 2019 amb incorporació noms de totes les víctimes del municipi i contextualització</i>
	Sant Just Desvern	<i>A les víctimes de la Guerra</i>
	Sta. Maria de Breda, Creu als Caiguts	<i>En recordança de tots els morts de la Guerra 1936-1939</i>
	Capella de Parpers, La Roca del Vallès	<i>Per tots els morts de la Guerra Civil. 1936-1939</i>
	Cubelles	<i>L'Ajuntament i vila de Cubelles en record a les víctimes d'una guerra que no hauria d'haver estat mai 11-IX-1977</i>
A tots els morts del poble a la guerra	Cementiri d'Arenys de Mar, reubicat	<i>A tots els arenyencs morts a causa de la Guerra Civil Espanyola a causa de la Guerra Civil Espanyola 1936-1939. En la part posterior -de difícil accés- es conserva inscripció original franquista Arenys de Mar a sus Caídos</i>

	El Papiol	<i>Per tots els morts del poble</i>
A tots els morts de la guerra més noms víctimes	Cementiri de La Seu d'Urgell	<i>A la memòria de tots els morts de la Guerra Civil -conservant els noms dels caiguts-</i>
Incorporació poemes de Salvador Espriu	Cementiri de Sant Crist de Badalona	<i>A la memòria de tots els morts de la guerra de 1936-1939. Pau i repòs. / Diverses són les parles i diversos són els homes, i convindran molts homes a un sol amor</i>
	Cementiri de Salt	<i>Als morts de la Guerra civil 1936-39 / De la més clara paraula, esperança, cal fer-ne vida</i>
	Monument als Caiguts Plaça del Quarter, Valls	<i>Fes que siguin segurs els ponts de diàleg i mira de comprendre i estimar (sense referències Guerra Civil)</i>
Incorporació poemes altres autors	Creu Josep Maria Manich, Calella de Palafrugell	<i>Convertirem el vell dolor en amor i el llegarem, solemnes, a la història / Miquel Martí i Pol (2011)</i>
Noves variacions en el discurs	Creu Sant Eloi a Tàrraga	<i>En memòria de totes les víctimes de la Guerra del 1936. Que mai més la barbàrie i el sectarisme puguin fer tant mal (1993)</i>
	Monument funerari al Cementiri de El Vilar	<i>En memòria de totes les víctimes que va ocasionar la guerra entre els anys 1936-1939 i la postguerra més noms per ordre alfabètic de les víctimes de tots dos bàndols -en caixa baixa- Ajuntament de Castellbell i el Vilar Desembre 2000 (2000)</i>
	Creu als Caiguts Església de Vallromanes	<i>El poble de Vallromanes a totes les víctimes de la guerres, persecucions i la injustícia / sense referències Guerra Civil (2001)</i>
	Cementiri de Reus, reubicat	<i>A tots els homes i a totes les dones que van lluitar i que van morir en la guerra del 1936 al 1939. Perquè el seu record es mantingui viu per sempre i ens alligoni en el camí de la convivència i de la pau (2004)</i>
	Monument funerari al Cementiri de Sant Feliu de Llobregat	<i>En record de totes les víctimes de la Guerra Civil 1936-39 i de la dictadura, a Sant Feliu de Llobregat. Aquí hi descansen... / noms dels enterrats (2011)</i>

Resignificació parcial ambigua i en català	Monument als Caiguts al Cementiri de Cervera, reubicat	<i>Cervera A tots els seus fills morts per la Pàtria MCMXXXVI MCMXXXIX</i>
	Cementiri de Santa Eulàlia de Riuprimer	<i>Caiguts pel poble</i>
Resignificació ambigua i en castellà	Panteón del Soldado al Cementiri de Sant Andreu, Barcelona	<i>A todos los que dieron su vida por la patria (1995)</i>
	Fossar de Santa Helena al Castell de Montjuïc, Barcelona	<i>A todos los que dieron su vida por España</i>
	Monument a la Batalla de l'Ebre, Tortosa	<i>A los combatientes que hallaron la gloria en la batalla del Ebro (1986)</i>

Font: elaboració pròpia

Fotografia 3.31. Detall de la nova inscripció al *Mausoleu als Caiguts* al Cementiri de Sant Feliu de Llobregat, erigit el 1941 i resignificat l'any 2011. Tot i estar dedicat també a les víctimes de la dictadura, els catorze enterrats eren santfeliuencs executats en el context de la violència en la rereguarda. Sis carrers de Sant Feliu porten el seus noms com és el cas del falangista Francisco Sáez Rodríguez (carrer Francesc Sáez). Fotografia: autor

En paral·lel a aquesta resignificació més o menys efectiva dels monuments franquistes mitjançant la substitució del discurs verbal, podem observar altres estratègies de resignificació basades en la silenciació de la memòria mitjançant l'eliminació parcial o total de les inscripcions. Aquesta eliminació del discurs verbal pot limitar la capacitat comunicativa del monument desproveint-lo d'un significat explícit. Els monuments exempts d'inscripcions poden mantenir així la seva dimensió religiosa, memorial o funerària, però aquesta dimensió és abstracta i no es vincula de forma explícita a unes víctimes concretes. D'altra banda, aquells monuments que es limiten a preservar els noms d'aquestes, sí que són capaços de recordar-les, però silenciant la seva vinculació a un o altre bàndol, així com les circumstàncies de la seva mort.

D'aquesta manera, alguns dels monuments on de forma categòrica s'ha prescindit del discurs verbal són, per exemple, el ja esmentat Monument als Caiguts reubicat al cementiri de Canet, la Creu als Caiguts reubicada al cementiri de Sant Celoni, els Monuments als Caiguts dels cementiris de Les Borges Blanques i de Lleida o les Creus als Caiguts de Solivella (fotografies 3.32 i 3.33) o Cambrils. En altres ocasions, la dimensió funerària del monument o la seva vinculació directa amb l'espai on està ubicat, ha exigint el mantenir el nom de les víctimes. Tal és el cas dels monuments als Caiguts dels cementiris d'Olot i de Tremp –que acullen les restes de les víctimes– o de les Creus del Triai a Olot o del Pont del Vent a Tavèrnoles –on les víctimes van ser executades–. Tots quatre monuments es limiten a preservar la transcripció d'uns noms propis sense especificar el perquè de la seva pèrdua. Aquesta estratègia de silenciació pot anar acompanyada de la creació d'un monument de memòria republicana –amb la consegüent competència de memòries– o d'un monument de memòria a totes les víctimes, amb un esperit més conciliador. Com veurem en el

Fotografies 3.32 i 3.33. *Monument als Caiguts* al centre de Solivella (1944). El monument, sense inscripcions, està desproveït de qualsevol recurs verbal. Fotografies: autor

capítol dedicat al monuments republicans, la ubicació d'aquests monuments en els cementiris pot ser diversa. En alguns casos són erigits a tocar del monument franquista –Cementiris de Sant Celoni, Olot, Lleida⁸³...- confrontant plàsticament dues formes de recordar el conflicte. En altres, en canvi, s'adopta una estratègia de dissociació i els nous monuments a les víctimes del franquisme són ubicats lluny dels seus "rivals" franquistes, com en els nous monuments als Cementiris de les Borges Blanques o Tremp. La següent taula presenta alguns exemples de silenciament de la memòria mitjançant l'eliminació parcial o total de les inscripcions.

Taula 3.3. Estratègies de resignificació via eliminació del discurs verbal

Estratègia eliminació discurs verbal	Monument i ubicació, exemples	Inscripció Totes en caixa alta
Eliminació missatge original i preservació nom víctimes	Cementiri de Tremp Cementiri d'Olot Creu del Triai, Olot Creu del Pont del Vent, Tavèrnoles	Preservació del nom de les víctimes
Eliminació de tot discurs verbal	Cementiris de Sant Celoni, Canet (reubicats), Lleida i Les Borges Blanques Creu als Caiguts a Solivella Monument als Caiguts a Cambrils	Absència de discurs verbal

Font: elaboració pròpia

El discurs verbal de la major part dels monuments franquistes a Catalunya ha estat resignificat mitjançant els recursos descrits de substitució o eliminació parcial o total del discurs. Però encara alguns monuments arreu del territori –la major part a l'interior dels cementiris- presenten inalterades les inscripcions originals. El perquè d'aquesta realitat obeeix a circumstàncies i motius diversos, vinculats més a la causalitat que a la casualitat. En aquest sentit, a vegades és difícil establir la frontera entre el discurs explícitament franquista i aquell que té com a objectiu homenatjar a unes víctimes, tot i esquivant qualsevol intenció propagandística. Això justifica la preservació inalterada d'alguns monuments, fonamentalment en els espais d'execució. Així, les inscripcions d'alguns monòlits erigits en aquests emplaçaments, es mantenen inalterades. Aquest és cas de la ja referenciada Creu al Revolt de les Monges (fotografia 3.34.), ubicada a una corba de la carretera de Vallvidrera i que

⁸³ El monòlit del cementiri de Sant Celoni així com els panells explicatius del cementiri d'Olot homenatgen a totes les víctimes mentre que com veurem els nous monuments ubicats al cementiri de Lleida recorden a les víctimes del franquisme.

homenatja a les cinc monges assassinades per una patrulla de la CNT-FAI a l'inici de la guerra. Com podem veure en la taula 3.4. el discurs verbal utilitzat en la seva base mitjançant inscripció en caixa alta, fa referència a la seva fe però esquiva la dialèctica franquista. En altres casos –com en el monòlit a tocar de carretera en el terme municipal de Pont de Vilomara- la inscripció esquiva la causa i circumstàncies de la execució i es limita a recordar en tipografia en caixa alta la tràgica pèrdua de les víctimes. En un sentit similar el monòlit arran de carretera al terme municipal de Lliçà d'Amunt es limita a presentar al costat d'una creu llatina una inscripció amb els noms i la data d'execució.

Fotografia 3.34. *Creu al Revolt de les Monges*, Vallvidrera, Barcelona. Inaugurat l'any 1940, les seves inscripcions no fan servir una dialèctica explícitament franquista. Això ha facilitat la preservació del monument. Fotografia: autor

La frontera entre les inscripcions i discursos verbals a preservar i aquells que emparats en la legislació vigent haurien de ser retirats no és sempre clara. Això fa que el coneixement públic i possible transcendència social dels monuments siguin els factors determinants de la seva reconsideració. El monument als morts de la Guerra Civil en el Fossar del Lledoner en el terme municipal de Vallirana s'amaga en el bosc entre una densa vegetació i en aquest sentit passa desapercebut per l'opinió pública. La inscripció de la placa de marbre ubicada en un dels laterals d'aquesta estructura arquitectònica, inaugurada l'any 1966, fuig de la dialèctica franquista de la immeditada postguerra, però probablement seria objecte de vandalització si el monument estigués en un espai més transitat.

En altres ocasions, l'ús del llatí en la inscripció dificulta la descodificació del missatge i facilita el blindatge del monument. Aquest és el cas per exemple de la inscripció del monòlit amb creu en memòria de Mossèn Ramon (fotografia 3.35.), capellà de La Garriga executat per membres del comitè revolucionari d'aquest municipi a l'agost de 1936. Conegut com la Creu de Sant Ramon està ubicat en una pista forestal al

Fotografia 3.35. Monòlit conegut com la *Creu de Sant Ramon* al terme municipal de Figaró-Montmany, en memòria de Ramon Pascual Casanoves, capellà de La Garriga assassinat el 2 d'Agost de 1936. La inscripció en llatí i l'absència de simbologia franquista el fa passar desapercebut. Fotografia: autor

terme de Figaró-Montmany. Altres monuments que fan servir el llatí en les seves inscripcions són el Monument als quatre capellans morts en rereguarda, ubicat al municipi de L'Esquirol o la imponent Creu Monument al Bisbe Borràs en el seu espai d'execució al terme de Montblanc.

Però el que sí que és cert és que és possible trobar encara avui –tot i que de forma excepcional- algunes plaques i monuments que sorprenentment conserven de forma explícita la simbologia i la dialèctica franquistes. El desconeixement social de la seva existència anul·la la seva capacitat propagandística i en aquest sentit no suposen un perill per la democràcia. En alguns casos, però, aquest desconeixement general obeeix a possibles estratègies de política memorial com poden ser la silenciació d'una realitat incòmoda o l'arrelament del monument al context social on s'ubica.

D'aquesta manera, cal destacar les ja referenciades Creus en memòria de Manuel Pérez de Oleguer al terme municipal de Cànoves, la Creu en memòria dels 19 veïns de Torelló al municipi de L'Esquirol (fotografia 3.36.) o el Monòlit a José Roca Puig a la demarcació de Ripoll... En el cas la Creu als Immolats d'Arbeca, l'arrelament memorial del monument al territori facilita la seva custòdia, manteniment i reparació davant d'actes vandàlics. La Creu, erigida en 1940 i en molt bon estat de conservació, presenta en la seva base hexagonal els noms de les sis persones executades i sobre aquesta base una inscripció sobre un fris circular que apel·la al record dels màrtirs. El monòlit a les víctimes de 1936, erigit l'any 1941 a San Martí de Riudeperes (fotografies 3.37. i 38.), tot i que cíclicament vandalitzat, conserva les inscripcions originals. Així, mentre la inscripció del sòcol del monument nominalitza el memorial - *Santa Margarita a las víctimas. 1936. XVI noviembre 1941-*, la inscripció del llistat dels màrtirs sobre el mateix monòlit va acompanyada del lema franquista *A los mártires caídos por Dios y por España*.

Alguns vestigis franquistes estan absolutament fora del guió i la seva pervivència pot resultar inexplicable. La ja referenciada placa memorial a la façana de l'església de Santa Maria de Vilanova de Sau –tot i que amagada darrera un arbust- és un dels més singulars. Apart dels relleus dels símbols franquistes conserva el nom de José Antonio Primo de Rivera i de dos caiguts –un requetè i l'altre executat en la rereguarda- i l'habitual *Caídos por Dios y por España*.⁸⁴ En qualsevol cas, la supervivència de la major part d'aquests monuments –com tornarem a analitzar en línies posteriors- té data de caducitat, bé sigui perquè l'administració pública aplica els protocols establerts per la Llei de Memòria Democràtica, bé perquè la vandalització accelera el seu procés de destrucció i/o retirada.

Fotografia 3.36. Creu en memòria dels 19 veïns de Torelló al municipi de L'Esquirol. La inscripció, que fa servir una dialèctica franquista, apel·la al vianant: *Caminante medita y ora*. Fotografia: autor

Així mateix, alguns cementiris catalans conserven monuments amb simbologia i lemes franquistes, alguns dels quals ja han estat presentats en línies anteriors. El seu caràcter funerari dificulta la seva retirada i així làpides, mausoleus i sepulcres diversos conserven el *Caídos por Dios y por España*. Aquest és el cas per exemple del monument funerari del cementiri de Cornellà de Llobregat (1940) (fotografia 3.39.) o de l'esmentat conjunt de cinc làpides –quatre verticals sobre paret i una horitzontal al terra- i una creu en commemoració als *Caídos por la Patria*, a l'entrada del Cementiri Vell de Girona. Tant un com altre memorial s'han preservat sense modificacions. En el cas d'algunes làpides a Girona, que rememoren a 30

---

⁸⁴ Sorprenentment Barcelona encara acull una inscripció de grans dimensions de José Antonio Primo de Rivera a la façana que uneix la Catedral amb la capella de Santa Llúcia, presentada a l'inici del capítol.

Fotografies 3.37 i 3.38. Vista general i detall del monòlit *A les víctimes de 1936*. Erigit l'any 1941 a San Martí de Riudeperes presenta lema franquista: *A los mártires caídos por Dios y por España*. Fotografia: autor

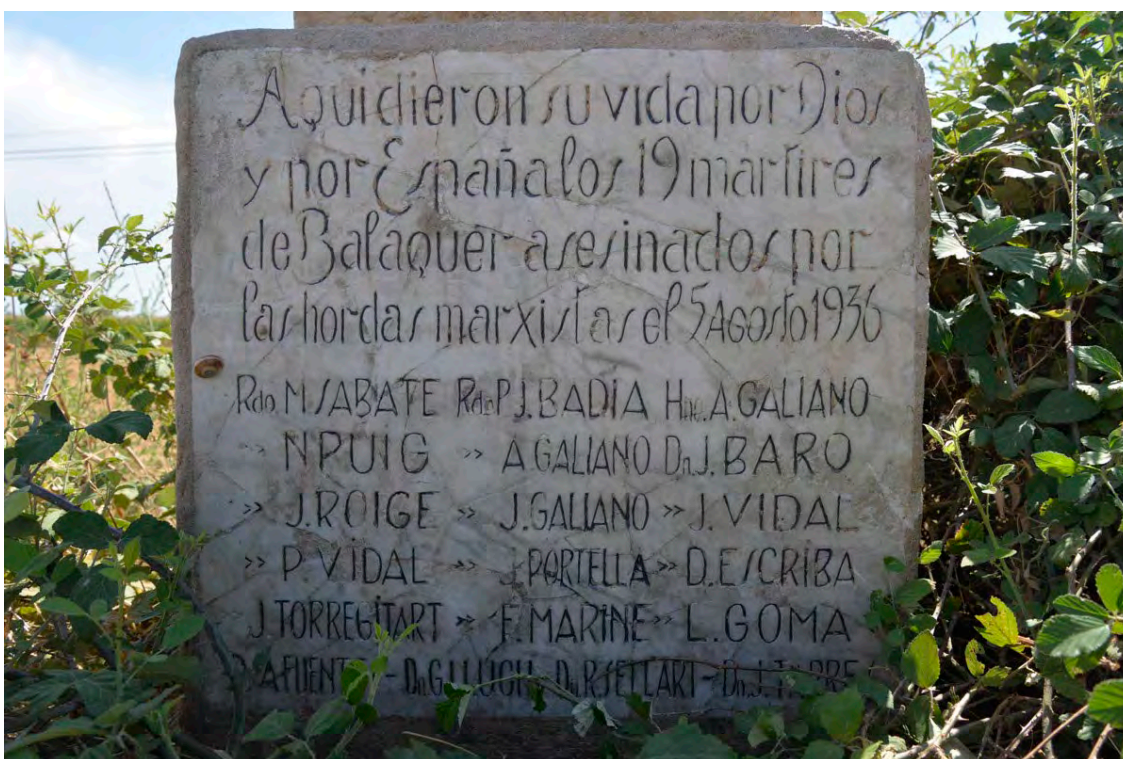

Fotografia 3.39. Detall de la làpida del *Monuments als Caiguts* al Cementiri de Cornellà (1940) amb una inscripció explícitament franquista. Fotografia: autor

persones vinculades a la institució "Caballeros de España" s'observa fins i tot un bon grau de manteniment. Aquesta preservació dels monuments franquistes sense

resignificar està present als cementiris de localitats tan diverses com Gandesa, Corró d'Avall o Pont de Molins, per citar alguns. El cas del silenciament del cementiri de Montcada i Reixac (fotografia 3.43.) contempla també la preservació d'altres inscripcions associades al carlins.

La preservació de la dialèctica franquista en alguns monuments es pot vincular paradoxalment a la seva vandalització en la mesura que determinades accions es materialitzen en l'amputació d'allò que presenta més pregnància visual –la creu llatina- i paradoxalment deixen inalterades les inscripcions de les seves bases. D'aquesta forma les peanyes de les desaparegudes creus a tocar de camins i carreteres mantenen les seves inscripcions franquistes amb expressions com *hordas marxistas* o *la horda roja*. La creu –tot i no ser de per se un símbol franquista- és identificable en la llunyania i en aquest context s'associa de forma indirecta amb el règim de Franco. D'aquesta manera, allò que queda de molts monuments ubicats en els marges de camins i carreteres és la base o peanya. Una base que molt sovint conserva la inscripció original amb el nom de les víctimes assassinades. Entre aquestes creus amputades destaquen la ja esmentada dedicada a Josep Maria Manich a Calella de Palafrugell –ja resignificada-, la dedicada als Màrtirs de Solivella a El Sarral, la dedicada a José Buaix i J. Iglesias a Avinyó, la dedicada a les víctimes de 1936 a Ripoll o la Creu als 19 Màrtirs de Balaguer ubicada a Bellcaire d'Urgell (fotografia 3.40.). Algunes de les bases d'aquestes creus avui desaparegudes mantenen així viva la memòria franquista de forma explícita mentre que altres com la de Ripoll presenten un missatge més genèric. En el cas de la desapareguda creu a Avinyó la vandalització ha estat més rigorosa i la inscripció es pràcticament indesxifrable. Altres creus de construcció més sòlida com la Creu dels 18 a La Poble de Claramunt no han arribat a ser tombades però les làpides del conjunt i les inscripcions de la base gairebé han desaparegut.

Fotografia 3.40. Base de la Creu als 19 Màrtirs de Balaguer ubicada a un marge de carretera de Bellcaire d'Urgell. La creu va ser amputada mentre que la base presenta una dialèctica explícitament franquista. Fotografia: autor

Fotografies 3.41. i 3.42. Vista general i detall del Monòlit a la IV Divisió de Navarra (1940) a Prat del Comte, avui ja vandalitzat. Fotografies: autor

Fotografia 3.43. Cementiri de Montcada i Reixac. Làpida a sis membres de la Maestranza d'Artilleria amb una dialèctica explícitament franquista: *Muertos por Dios y por España el día XIX de Julio de MCMXXXVI*. Aquest espai va ser incòmode testimoni de l'afusellament en rereguarda d'aproximadament 1.300 persones entre Juliol de 1936 i Abril de 1937. El cementiri encara avui acull en una fosa comuna 700 cossos no identificats. Fotografia: autor

La taula 3.4. mostra una selecció de monuments que mantenen el discurs verbal original en les seves respectives inscripcions.

Taula 3.4. Estratègies de preservació del discurs verbal

Preservació discurs verbal original, tipologies	Monument i ubicació, exemples	Inscripció (en caixa alta)
Sense dialèctica explícitament franquista	Creu al Revolt de les Monges, Vallvidrera, Barcelona	<i>Aquí / dieron la vida / en testimonio / de su fe / el 27 de julio de 1936 / las r.r. dominicas / de la Anunciata. // Adelfa Soro Bo / Teresa Prats Martí / Ramona Fosas Roman / Ramona Perramon Vila / Otilia Alonso González. Sus hermanas / de / congregación / en recuerdo</i>
	Monòlit carretera terme Pont de Vilomara	<i>A la memoria de Esteban Ponsa, José Brunet, Martín Torras que fueron asesinados en este lugar el día 3-9-1936</i>
	Monòlit carretera terme Llicà d'Amunt	<i>José Lamarca Catarineu y Miguel Vila Maynou / 2 Agosto 1936</i>
	Peanya de creu vandalitzada a peu de camí, Ripoll	<i>Ripoll a las víctimas XXIX-VIII-MCMXXXIX</i>
	Dues plaques memorials a la cripta de l'Església de Santa Maria d'Igualada	<i>Sea fecundo para la causa de Dios y el bien de la Patria el sacrificio cruento de nuestros hermanos más noms de les víctimes</i>
	Fossar del Lladoner, terme Vallirana (1966)	<i>a.m.d.g. / A los 40 españoles / sacrificados en 1936 / veneración y gratitud / Vallirana (El Lladoner) 8-XII-1966 / "Aquí se admira la obra de Dios" / Rvdo. D. Luis Romagosa Mora / + 10-IX-1936 / "Si tu me amparas, / sabré ser fuerte y amarte, / cual mereces, / hasta la muerte" / D. Julio Culebras Barba (a la Virgen) / + 12-IX-1936</i>
Sense dialèctica explícitament franquista i en català	Creu de Sant Eloi, Tàrraga (1961)	<i>En el XXVé aniversari de la immolació dels religiosos escolapis RRPP Pau Roca, Martí Sitjà, Vicens Roca, Issac Calvet, Pere Font, Germans Andreu Camats, Ramon Bertran, Filemon Marques / Els antics alumnes de l'Escola Pia agraint la darrera lliçó del vostre martiri amb motiu dels setanta cinc anys de la fundació del col·legi. Tàrraga Desembre 1961</i>
	Monument al Terç de Requetés al Monestir Montserrat, (1965) retirat el Gener de 2022	<i>Recorda el seu exemple i sacrifici. Terç de Requetés Mare de Deu de Montserrat. 1936-1939</i>

	Memorial de Quatre Camins promogut per la Germandat del Terç de Requetés de N ^a S ^a de Montserrat a Vilalba dels Arcs (1968), vandalitzat	<i>Recorda el seu exemple i sacrifici. Terç de Requetés Montserrat. 1938 / Via Crucis de Quatre Camins. Símbol de reconciliació, perdó i pau. Germandat del Terç de Montserrat // Via Crucis format per una sèrie de 30 petits monòlits amb números romans i noms de les víctimes // La Germandat del Terç de Montserrat, als que aquí moriren. 1936-1939 / inaugurat 19-5-1968</i>
Inscripcions en llatí	Creu de Sant Ramon al terme d'El Figaró	Inscripció en llatí en memòria de Mossèn Ramon, capellà de La Garriga executat en aquest indret pels membres del comitè revolucionari d'aquest municipi
	Creu als Caiguts a L'Arboç	Inscripció en llatí a la base de la Creu. És un monument dedicat d'origen a tots els Caiguts.
	Monument al Bisbe Borràs al terme de Montblanc (1959)	Inscripció en llatí en memòria del Manuel Borràs, bisbe auxiliar de Tarragona executat en aquest indret el 12 d'Agost de 1936
Inscripcions en alemany	La Garriguella, monòlit en memòria d'un aviador alemany. Monument vandalitzat a l'Octubre de 2022.	<i>Hier fiel am 6.2.1939 / im kampf für ein Nationales Spanien / Friederich Windemuth / ger 27.5 1915 in Leipzig. Traducció al català: Aquí va caure el 6 de febrer del 1939 en la lluita per una Espanya Nacional nascut el 27 de maig dels 1915 a Leipzig"</i>

Amb dialèctica franquista genèrica	Monument funerari cementiri Cornellà de Llobregat (1940)	Noms de les víctimes més inscripció <i>Caídos por Dios y por España Presentes</i>
	Cementiri de Gandesa	<i>A los Caídos en Gandesa por Dios y por España más noms de les víctimes</i>
	Creu al cementiri de Pont de Molins	Noms de les víctimes més inscripció <i>Caídos por Dios y por España el día 7-2-1939 ¡Presentes!</i>
	Creu a Mosén Jaime Soler a El Vendrell	<i>Mosén Jaime Soler 13-9-1936 / Caído por Dios y por España</i>
	Monòlit a Sant Martí de Riudeperes (1941)	Noms de les víctimes executades més inscripció: <i>Santa Margarita a las víctimas. 1936. XVI noviembre 1941 / A los mártires caídos por Dios y por España</i>

	Placa memorial església Sant Pere Sallavinera	<i>Caídos por Dios y por la Patria 1936 1939 més noms de les quatre víctimes</i>
	Base creu bandalitzada al Cementiri de Juneda, reubicada	<i>Caídos por Dios y por España ¡¡Presentes!!</i>
	Monument funerari a víctimes militars Cementiri de Montcada i Reixac	<i>Maestranza de artillería / Noms de cinc militars / Caídos por Dios y por España el día XIX de Julio de MCMXXXVI</i>
Amb dialèctica franquista genèrica i nom d'un col·lectiu	Conjunt de cinc làpides més creu al cementiri de Girona	Noms de 30 víctimes vinculades a la institució Caballeros de España més inscripció <i>Caídos por la Patria el día 31 Octubre 1936 ¡Presentes!</i>
	Monòlit i Creu vandalitzada al Santuari del Collell	<i>Caídos por Dios y por la Patria 30 de Enero de 1939 Hermandad de Cautivos por España de Girona a los Mártires de Ntra. Sra. del Collell</i>
Amb dialèctica franquista genèrica i nom creador Falange	Placa memorial Santa Maria de Vilanova de Sau	<i>José Antonio Primo de Rivera / Ramon Sirici Garriga Ramon Feixas Costa / Caídos por Dios y por España</i>
Amb dialèctica franquista especificant fets i/o botzins	Als Màrtirs de Solivella, Base creu amputada, terme de El Sarral	<i>A cien metros frente a este lugar fueron vilmente asesinados por la horda roja los compatriotas de Solivella el 12 de Febrero de 1937 ... més noms de les víctimes</i>
	Als 19 Màrtirs de Balaguer, Base creu amputada, terme de Bellcaire d'Urgell	<i>Aquí dieron su vida por Dios y por España los 19 Mártires de Balaguer asesinados por las hordas marxistas el 5 de Agosto de 1936 ... més noms de les víctimes</i>
	Cementiri de Gandesa	<i>Aquí descansa Ángel Forés Franch, asesinado por los marchistas en 1938 a los 40 años</i>
	Placa memorial a l'exterior del Cementiri de Lleida	<i>Por esta puerta entraron al Campo Santo camino de su martirio los Caídos leridanos gloriosamente inmolados por su fe en Dios y amor a la Patria 1936-1939</i>
Amb dialèctica franquista apel·lant al vianant	Creu als immolats al terme d'Arbeca (1940)	Noms de les sis persones executades més inscripció: <i>Viandante una oración por los que aquí fueron inmolados por Dios y por España el día 13 de agosto de 1936</i>

	Creu a Manuel Pérez, terme de Cànoves	<i>Manuel Pérez de Oleguer Feliu murió aquí por Dios y por su patria. Caminante una plegaria por su descaso eterno 27-VII-1936</i>
	Creu del Pont al terme de El Esquirol	<i>En memoria de los 19 vecinos de Torelló caídos por Dios y España vilmente asesinados en la noche del 4 de septiembre 1936 cuyos restos reposan en el cementerio de San Martín Descorts / Caminante medita y ora</i>
Amb dialèctica franquista vinculada als carlins	Cementiri de Montcada i Reixac	<i>Descansen en el Señor los mártires de la tradición que ofrendaron sus vida por los eternos ideales de Dios Patria y Rey más noms de les víctimes</i>
	Monòlit al terme municipal de Ripoll	<i>José Roca Puig / Caído por Dios, la Patria y la Tradición / Asesinado por los marxistas el 23-8-1936</i>
IV División de Navarra	Terme de Prat de Comte, vandalitzat. Terme d'Abreira	<i>La IV División de Navarra a sus caídos en esta zona 1936-1939</i>
	Coll de Belitres, Portbou, vandalitzat	<i>A la memoria de los Caídos de la IV División de Navarra que ocupó esta plaza el día 10-2-1939</i>

Font: elaboració pròpia

3.4.2 Resignificació mitjançant estratègies plàstiques

En paral·lel a l'eliminació i/o substitució del discurs verbal, els monuments franquistes són també resignificats mitjançant diferents estratègies plàstiques. La primera i més òbvia és la ja referenciada eliminació de la simbologia franquista que pot venir acompanyada de la reubicació del monument al cementiri o fins i tot de la seva retirada i/o enderrocament. Com hem vist, la preservació d'alguns monuments -ja desproveïts de simbologia franquista- pot ser qüestionada en la mesura que aquests -sobretot quan es tracta de figures humanes- poden evocar de forma irremeiable la ideologia franquista. A tall d'exemple i com ja hem explicat, la figura masculina de la Creu als Caiguts de Valls (fotografia 3.44) és a la vegada preservada per les institucions públiques i qüestionada per determinats col·lectius⁸⁵.

En altres situacions aquesta discrepància es pot invertir i aquell monument que és qüestionat per l'Ajuntament pot ser defensat de forma perseverant per una part dels

⁸⁵ Tal com indica Montse Plana al seu article publicat al *Diari de Tarragona* el 18.11.2016 la CUP del municipi va demanar que el monument fos traslladat al cementiri argumentant que "cap imatge està lliure d'intencions" / www.diaridetarragona.com/tarragona/Lobelisc-de-la-placa-del-Quarte-de-Valls-no-es-moura-del-seu-emplacament-20161118-0071.html Consulta: 20 de Març 2020

vilatans. Així, per exemple, el monument conegut a Sant Boi de Lluçanès com la Font de la Plaça Nova (fotografia 3.45.) és el resultat del "tunejat" del Monument als Caiguts, erigit en aquesta vila l'any 1955, remodelat anys després i reinterpretat l'any 1991. El monument, transformat en una peça simètrica de mobiliari urbà amb dues fonts i dos fanals, conté una inscripció que pretén justificar la seva supervivència:

No trobem cap símbol franquista en concret però ella en si mateixa ho és. L'ajuntament s'ha plantejat de treure-la però per els vilatans forma part de la seva vida i ningú l'associa al motiu al qual es va construir.

En el cas dels monuments reubicats als cementiris, també hem vist que altres estratègies per limitar la seva capacitat comunicativa són la modificació estructural del monument i l'emplaçament d'aquests a espais poc transitats. Així, els esmentats monuments als Caiguts reubicats als cementiris de Sant Celoni o Canet de Mar (memòria silenciada) o el d'Arenys de Mar (resignificació de memòria), són desproveïts de les bases que els magnificaven i en el cas dels dos últims ubicats a espais poc centrals del cementiri.

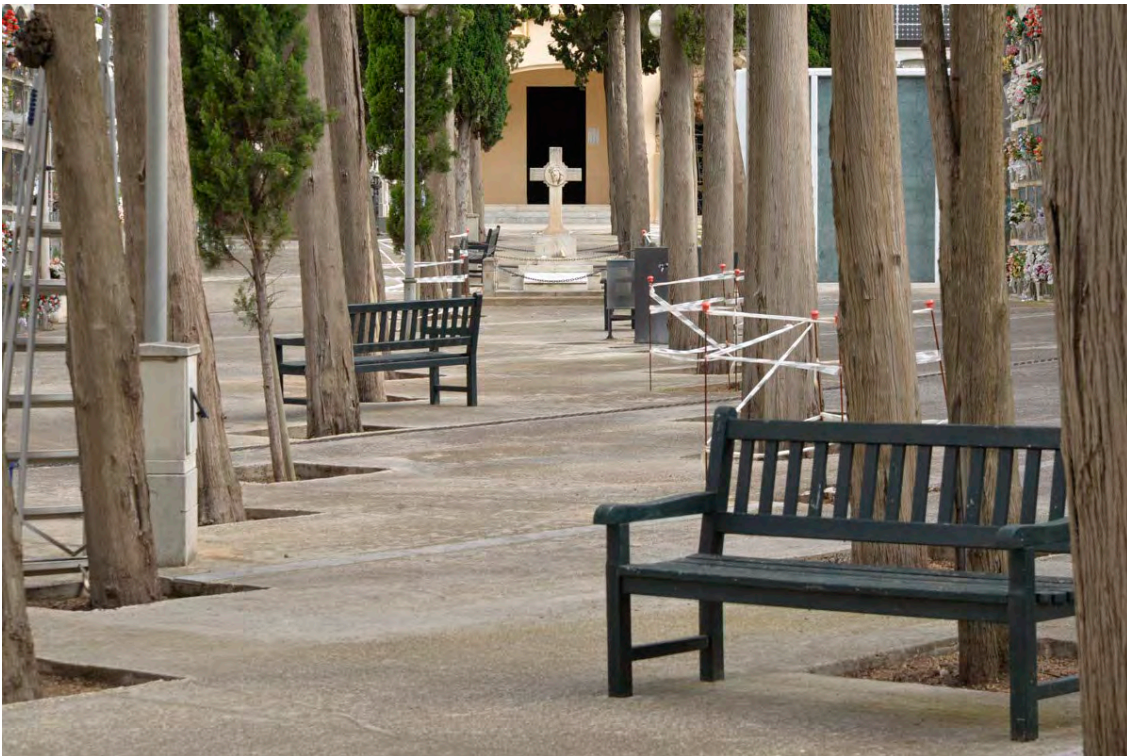
Aquesta llibertat d'emplaçament de la què disposa el monument reubicat, és un recurs que no està a l'abast de la resta de monuments franquistes, aquells que es mantenen en la seva ubicació original. Per superar aquesta circumstància, alguns monuments són invisibilitzats mitjançant obstaculització visual, aplicada en alguns casos de forma singular. D'aquesta manera, els Monuments al Caiguts dels cementiris de Sant Feliu de Llobregat (fotografia 3.46) o Tremp (fotografies 3.47, 3.48 i 3.49), ubicats com és habitual en el passadís central del cementiri

Fotografia 3.44. Detall del monument *Creu dels Caiguts* a la Plaça del Quarter de Valls, inaugurada l'any 1942 i resignificada l'any 1979. L'escultura en bronze de Josep Busquets, una figura masculina seminua amb una bandera i una espasa, encara evoca en part de la població el seu origen franquista. Fotografia: autor

Fotografia 3.45. *Monument als Caiguts* a Sant Boi de Lluçanès (1955) reinterpretat l'any 1991 després d'haver estat reconvertit en *Font de la Plaça Nova* mitjançant incorporació de dues fonts i dos fanals. Fotografia: autor

Fotografia 3.46. *Mausoleu als Caiguts* al Cementiri de Sant Feliu de Llobregat (1941), ja analitzat per la singularitat de la seva resignificació (2011). Tot i estar ubicat en el passadís central del cementiri, la incorporació de mobiliari urbà limita la seva visibilitat. Fotografia: autor

queden desproveïts del seu protagonisme. El monument de Sant Feliu -tot i estar a vista ja des de l'entrada- pot passar relativament desapercbut en haver

Fotografies 3.47, 3.48 i 3.49. Diferents vistes del *Monument als Caiguts* al Cementiri de Tremp (1940). La resignificació oficial del monument va consistir en la supressió de la simbologia franquista i la preservació dels noms de les víctimes enterrades. Tot i estar en el centre del que havia estat el passadís central d'entrada al cementiri, avui amb l'estratègia d'obstaculització visual aplicada passa relativament inadvertit. Fotografies: autor

col·locat uns bancs que envaeixen el passadís en posició obliqua. El monument de Tremp queda tapat per un arbre i un fanal i fins i tot s'arriba a ubicar al seu davant un contenidor d'escombraries.

L'obstaculització visual pot ser gairebé absoluta quan es tracta de tapar algunes inscripcions mitjançant vegetació per tal d'invisibilitzar-les. El monument de San Sebastià a Mojà (fotografies 3.50. i 3.51.) ubicat en el que havia estat l'església dedicada al seu patró i cremada l'any 1936 encara conserva la inscripció de l'any 1954: *Ofrenda de la Villa de Moyá a su patrón San Sebastián en desagravio de la profanación sufrida en 1936*. Però aquesta placa -tapada per un arbust- ha estat de fet substituïda per una altra inscripció -aquesta a vista- de caràcter més conciliador, instal·lada l'any 1976, tot just a l'inici de la transició democràtica: *El poble mojanès renova la seva devoció i fidelitat a San Sebastián al cap de tres cent anys d'haver-lo pres com a patró*. Intervencions similars han estat realitzades a altres monuments com la Creu de la Santa Missió de Sant Joan Despí. La inscripció *Santa Misión - Marzo 1941 - Febrero 1953* ubicada a la base de la creu queda envoltada per una tanca vegetal que circumda el monument. En el cas de la placa memorial de l'església de Santa Maria de Vilanova de Sau, referenciada anteriorment, l'obstaculització visual no és tan extrema.

Fotografia 3.50. i 3.51. Mojà, Monument a Sant Sebastià (1954) amb la seva inscripció sempre a vista, instal·lada l'any 1976 i detall de la inscripció original tapada per la vegetació. Fotografies: autor

Vandalització

Tal i com ja ha estat descrit, la vandalització dels monuments pot formar part del seu procés de resignificació i/o retirada. L'habitual reparació dels monuments franquistes custodiats als cementiris contrasta amb l'aparent desídia, tolerància i/o acceptació dels actes vandàlics envers als monuments ubicats fora dels cementiris. El grau de vandalització del monument pot ser divers. És habitual, com ja hem vist, que en molts monuments sigui la creu llatina el primer element a vandalitzar. Alguns d'aquests monuments vandalitzats acaben sent retirats com l'esmentat del Coll del

Fotografia 3.52. Vilalba dels Arcs, detall *Conjunt memorial de Quatre Camins*, projectat per la Germandat del Terç de Requetès de nostra Senyora de Montserrat entre l'any 1963 i 1968. Vandalitzat l'any 2018 encara continua en runes. Fotografia: autor

Moro. Altres com l'Espai Memorial de Quatre Camins a Vilalba (fotografia 3.52.), tot i haver estat senyalitzat, contextualitzat, resignificat, es mantenen arran de la vandalització en un estat ruïnós, que evidencia les discrepàncies entre la política memorial institucional i la interpretació del monument per part d'alguns col·lectius.

Una anàlisi més rigorós ens permet entendre aquesta aparent desídia institucional. L'esmentat conjunt memorial de Quatre Camins, projectat per la Germandat del Terç de Requetès de nostra Senyora de Montserrat entre l'any 1963 i 1968, homenatjava mitjançant dos monuments units per un Via Crucis, tant als requetès catalans com als republicans i evidenciava la participació catalana al costat del bàndol sollevant, una circumstància que no s'adapta al discurs memorial predominant actual. Altres conjunts memorials franquistes que han estat vandalitzats es vinculen també a episodis i espais històrics que ens permeten analitzar el desenvolupament de la guerra. Entre ells destaquen a tall d'exemple la Creu dels Divuit o el conjunt memorial del Barranc de Can Tretze. La vandalitzada Creu dels Divuit construïda l'any 1940 prop del cementiri de la Pobla de Claramunt homenatja a 18 víctimes del "terror revolucionari" de la ciutat d'Igualada⁸⁶. El Monument als Caiguts al Barranc de Can Tretze de Pont de Molins (fotografia 3.53.) homenatja als presoners de guerra afusellats per un escamot extremista republicà cap al final del conflicte

---

⁸⁶ L'homenatge a aquestes 18 víctimes es manté en canvi inalterat a la cripta projectada per l'arquitecte Cèsar Martinell a la Basílica de Santa Maria d'Igualada després de la Guerra Civil. El seus noms estan inscrits en unes plaques en memòria de les 62 víctimes de la violència revolucionària registrades a la ciutat d'Igualada. Les inscripcions estan precedides d'aquestes paraules d'homenatge: *Sea fecundo para la causa de Dios y el bien de la Patria el sacrificio cruento de nuestros hermanos.*

Fotografia 3.53. Pont de Molins, *Monument als Caiguts* (1940) al Barranc de Can Tretze. En aquest espai van ser afusellats i cremats el 7 de Febrer de 1939 42 presoners de guerra del bàndol franquista: 17 oficials de l'exèrcit rebel, 21 militars italians, 1 aviador alemany i 3 religiosos. Entre les víctimes estaven el Bisbe de Terol Anselmo Polanco i el coronel Domingo Rey d'Haurcourt, responsable de la rendició de Terol l'hivern de 1937-38. El monument, que ha acollit cerimònies litúrgiques fins l'any 2020, està totalment vandalitzat. Fotografia: autor

Fotografia 3.54. Sant Miquel de Campmajor, creu amputada i protegida per una tanca en les immediacions del Santuari de Collell, en homenatge als 48 presoners franquistes afusellats el 30 de Gener de l'any 1939. Foto: autor

bè·lic. Mentre el primer monument sembla haver quedat en l'oblit, el segon, en la mesura que dues de les víctimes eren religioses –una d'elles el bisbe de Terol Anselmo Polanco-, ha acollit anualment un acte religiós en homenatge a les víctimes assassinades en aquell indret. Un altre conjunt memorial vandalitzat, associat a aquestes execucions a les acaballes de la guerra, és l'ubicat al Santuari del Collell (fotografia 3.54.) on 48 presoners van ser afusellats per les tropes republicanes, ja en retirada. La creu blanca que presideix l'espai –tot i que amputada- està protegida mitjançant una tanca metàl·lica que impedeix l'accés. Part de la trama de la novel·la de Javier Cercas *Soldados de Salamina* s'ubica en aquest santuari, que va ser testimoni de la supervivència d'un dels seus presoners, el principal ideòleg de la Falange Española -Rafael Sánchez Mazas- gràcies a la intervenció d'un soldat republicà.

En altres casos, els monuments sobreviuen durant molt temps sense sobresalts, tal com van ser projectats, en la mesura que les institucions públiques faciliten una efectiva discreció. Un dels casos més emblemàtics és el del monument al Terç de Requetès de la Mare de Déu de Montserrat (fotografia 3.55.), inaugurat l'any 1961 davant la cripta funerària prop del Monestir i que durant molts anys havia passat inadvertit per l'opinió pública. El monument en sí estava format per una escultura en bronze d'un combatent requetè estès al terra sobre una base empedrada i una placa memorial. Després dels requeriments d'alguns partits polítics (PSC-Units, Juliol 2018) -als quals es va sumar el Síndic de Greuges Rafael Ribó-, de la pressió dels mitjans de comunicació i de la proposta de resolució del Parlament de retirar el monument (Octubre 2018), el monument –tot i no resignificat- va ser finalment catalogat per la Direcció de Memòria Democràtica. Finalment, el Gener de 2022, aquest monument va ser retirat. Aquest fet no va transcendir a l'opinió pública, en

Fotografia 3.55. Monument al Terç de Requetès de la Mare de Déu de Montserrat. Inaugurat l'any 1965 i silenciats durant molts anys tant per l'Abadia de Montserrat com per les institucions públiques, va ser retirat el Gener de 2022. El Mausoleu on descansen els 319 carlins catalans, inaugurat l'any 1961, està ubicat a sota de la Plaça dels Apòstols.

la mesura que l'opinió pública desconeixia la existència del monument i continua desconeixent la existència del Mausoleu carlí.

Alguns monuments s'han mantingut durant molt temps en la mesura que són de difícil accés, passant així inadvertits per la població. Tal és el cas, per exemple, dels ja esmentats monòlits dedicats als Caiguts de la IV Divisió de Navarra, ubicats en diferents indrets vinculats als camps de batalla com el monòlit encara present al polígon industrial d'Abrera (1939) o el construït l'any 1940 a Prat de Comte (fotografies 3.41. i 3.42.), que va ser finalment vandalitzat el Juliol 2022. Un altre monòlit contextualitzat i pintat amb els colors republicans està situat al Port de Belitres, a la frontera franco-espanyola.⁸⁷

Fotografia 3.56. Conjunt memorial franquista al Cementiri de Girona. Fotografia: autor

La major part dels monuments franquistes no resignificats estan ubicats, però, i com ja ha estat descrit, als cementiris. Aquests, en acabar la Guerra Civil havien acollit tant monuments commemoratius als Caiguts com monuments funeraris (tombes, mausoleus, panteons...) que acompanyaven als sepulcres de les víctimes de la rereguarda republicana. Molts d'aquests monuments, que tot i estar en una dependència habitualment municipal són de titularitat privada, no han estat resignificats en democràcia i conserven així part dels lemes i símbols franquistes. En alguns casos la presència d'aquests monuments, vestigi d'una incòmoda memòria difícil de gestionar, és institucionalment silenciada. Tal és el cas del referenciat

---

⁸⁷ Mentre la major part de monòlits de la IV Divisió de Navarra de l'estat espanyol han estat retirats o vandalitzats el monòlit d'Abrera, en estar en una propietat privada d'accés restringit, es manté inalterat a criteri dels seus propietaris, que es resisteixen a seguir les indicacions de l'Ajuntament d'Abrera per tal de fer efectiva la seva retirada.

cementiri de Montcada i Reixac, que acull la fossa més gran de la violència a la rereguarda republicana a Catalunya i on prop de 1.300 persones van ser assassinades. Una placa memorial als peus de la fossa comuna i tres mausoleus dedicats respectivament als militars (fotografia 3.41.), als carlins i a altres civils són testimoni d'aquests successos.

En altres casos i ja fora de l'entorn dels cementiris, els monuments perden absolutament la seva significació original de forma natural i en aquest sentit, no necessiten un procés de resignificació. El *Homenatge a la Pagesia*, inaugurat l'any 1966 a la Plaça del Camp de Solsona, era en realitat un homenatge als desertors, als emboscats que es van amagar per no anar a la guerra i a aquelles persones que els hi van ajudar, un homenatge que avui és difícil d'identificar.

A continuació a la taula 3.5. es mostren les diferents estratègies de resignificació plàstica referenciades amb l'ajut d'alguns exemples.

Taula 3.5. Estratègies de resignificació plàstica

Estratègies de resignificació plàstica paral·leles a la possible retirada de la simbologia franquista	Monuments i ubicació (si escau, any resignificació plàstica) Alguns exemples
Enderrocament	<ul style="list-style-type: none"> -Monòlit en memòria aviadors Legió Còndor, Barcelona (1980) -Monument als Caiguts, Terrassa (1991) amb conservació figures -Monument als Caiguts, Tarragona (2000) -Monument als Caiguts davant Palau Reial, Barcelona (2005) amb conservació de conjunt escultòric de Clarà, arran vandalització -Monument a José Antonio Primo de Rivera, Barcelona (2009) -Monument Plaça dels Caiguts, Lleida (2008) -Monòlit de Coll de Moro a Gandesa (2017), arran vandalització
Retirada del monument	
Emmagatzematge inaccessible al públic	<ul style="list-style-type: none"> -Monument als Caiguts, Girona (2009) després d'haver estat reubicat i resignificat l'any 1980 -Figura eqüestre de Franco (2008) de Josep Viladomat, vandalitzada als magatzems del Museu d'Història de la Ciutat l'any 2013, destrossada en exposició pública l'any 2016
Reubicació a museu	<ul style="list-style-type: none"> -Figures conjunt escultòric de Josep Clarà (2005) reubicat al MNAC

Reubicació a cementiri	<ul style="list-style-type: none"> -Monument als Caiguts cementiri de Canet (1977) -Monument als Caiguts cementiri de Viladecans (1979) -Peanya Monuments als Caiguts cementiri de Juneda (1986) -Monument als Caiguts cementiri de Reus (1988) -Escultures Monument als Caiguts cementiri de Terrassa (1991) -Monument als Caiguts cementiri d'Arenys de Mar (1991) -Monument als Caiguts cementiri de Cervera (2005)
Vandalització	
Destrucció	<ul style="list-style-type: none"> -Monument als "Mártires de Teruel", Pont de Molins -Làpida de Peter Ernst Harald, Santuari de Collell -La Creu dels 18, La Pobla de Claramunt -Memorial de Quatre Camins promogut per la Germandat del Terç de Requetès de N^a S^a de Montserrat -Monòlit a José Buaix Garriga i a J.Iglesias Grau, Avinyó
Destrucció parcial, amputació de creus	<ul style="list-style-type: none"> -Creu als Mártires de Solivella, El Sarral -Creu en memòria de les víctimes de 1936-1939, Ripoll -Creu als 48 presoners executats, Santuari del Collell -Creu als 19 Mártires de Balaguer, Bellcaire d'Urgell -Peanya Monuments als Caiguts reubicada al cementiri de Juneda (1986) -Monòlit a J.M.Manich, Calella de Palafrugell -resignificat l'any 2011-
Destrucció parcial i reparació posterior	<ul style="list-style-type: none"> -Creu a Mossèn Jaime Soler, El Vendrell -Creu als Caiguts, Església de Sant Vicenç, Vallromanes. Monument resignificat
Intervencions diverses	<ul style="list-style-type: none"> -Monòlit IV División de Navarra, Coll de Belitres, Portbou. Monument pintat amb colors vermell, blau, taronja i groc
Obstaculització visual	
Reubicació marginal	<ul style="list-style-type: none"> -Monument als Caiguts reubicat al cementiri d'Arenys de Mar (1991) amb inscripció franquista de difícil accés -Monument als Caiguts reubicat al cementiri d'Alcover amb escut franquista de difícil accés

Incorporació mobiliari urbà	<p>-Monument als Caiguts cementiri de Tremp, tapat per arbre, fanal i periòdicament per container d'escombraries</p> <p>-Monument als Caiguts reubicat al cementiri de Reus (1988) amb nova resignificació al 2004. Disposició de quatre bancs que donen l'esquena al monument</p> <p>-Monument funerari al cementiri de Sant Feliu de Llobregat, resignificat l'any 2011. La disposició d'uns bancs en posició obliqua en el passadís central que dona accés al monument limita la seva visibilitat</p>
Frontera visual mitjançant vegetació	<p>-Creu de la Santa Misión Marzo 1941, Febrero 1953 a Sant Joan Despí. Monument envoltat per una tanca vegetal que invisibilitza la inscripció</p> <p>-Monument a Sant Sebastià a Moià, resignificat l'any 1976. La densa vegetació dificulta la visibilitat de la inscripció original de l'any 1954</p> <p>-Placa memorial a José Antonio Primo de Rivera i als caiguts Ramon Cirici i Ramon Feixas a l'església de Santa Maria de Vilanova de Sau. Un arbust a tocar de la placa dificulta visibilitat</p>
Obstaculització visual completa	<p>-Relleu escut grans dimensions Àguila de Sant Joan a edifici de Correus de Sabadell (1953). Una placa metàl·lica tramada tapa l'escut, gairebé imperceptible.</p> <p>-Relleu reduïdes dimensions Àguila de Sant Joan a edifici de Correus de Mataró. Una placa metàl·lica opaca impedeix visualització</p>
Mutació	<p>-Monument als Caiguts a Sant Boi de Lluçanès, mutat en Font de la Plaça Nova mitjançant incorporació de dues fonts i dos fanals en els laterals del monòlit. Monument resignificat l'any 1991</p>
Reinterpretació	<p>-Monument als Caiguts reubicat al cementiri de Viladecans l'any 1979. Restaurat l'any 2017 i reinterpretat en memòria de totes les víctimes mitjançant intervenció plàstica i contextualització històrica l'any 2019.</p> <p>-Monument als Caiguts del Cementiri de Lleida. La part posterior del monument ha estat reinterpretada en memòria de les víctimes afusellades entre 1936 i 1945</p>

Font: elaboració pròpia

3.5 Gestió dels monuments: expectatives de futur

Monuments retirats, deslocalitzats, adaptats, resignificats, reinterpretats..., monuments preservats sense resignificació, monuments encara no catalogats per la Direcció General de Memòria Democràtica... Tot i que els objectius del Memorial Democràtic són clars -"la recuperació, la commemoració i el foment de la memòria democràtica a Catalunya (1931-1980)"- l'aplicació d'aquesta política memorial a la gestió dels monuments franquistes no ha estat sempre senzilla. Malgrat que ja des del 2007 s'ha intentat vetllar pel compliment de l'article 15 de la Llei de Memòria

Històrica del 2007 referida als símbols i monuments públics⁸⁸, la Llei del Memorial Democràtic de Catalunya, aprovada pel Parlament de Catalunya l'any 2007, paradoxalment no va ser prou explícita en la gestió de la retirada de la simbologia franquista encara existent. Aquesta es va gestionar bàsicament a partir de les recomanacions –ja referenciades- establertes pel Memorial Democràtic l'any 2010. Això ha implicat que alguns monuments franquistes com el de la Batalla de l'Ebre a Tortosa encara s'hagin preservat. Altres comunitats de l'estat espanyol varen promulgar en anys posteriors Lleis Memorials que de forma explícita reiteren l'obligat compliment de retirada de la simbologia franquista, com és el cas per exemple l'any 2017 del Govern de la Junta de Andalusia i el de la Comunitat Valenciana.⁸⁹Tal com s'ha dit anteriorment, la nova llei integral de memòria de la Generalitat de Catalunya anunciada d'origen per principis del 2020 atorga al govern català d'un marc legislatiu més explícit i això havia de permetre la retirada de monuments com el de Tortosa.

Al mateix temps, tot procés de retirada de monuments franquistes pot obrir un debat i una polèmica, que esdevé inexistent en la mesura que aquests monuments són ignorats. L'oblit institucional d'alguns d'aquests monuments ha de ser així també entès com una estratègia de política memorial. La pressió política, social i mediàtica pot fer transformar aquest oblit institucional en la recuperació d'una memòria -tal vegada incòmoda- mitjançant la catalogació del monument franquista i la seva possible retirada. Tal ha estat el cas del Monument al Terç de Requetès de la Mare de Déu de Montserrat. En altres casos, però, es persisteix en mantenir l'oblit en la mesura que aquesta estratègia permet ignorar determinats fets políticament incòmodes, com és el cas del Cementiri de Montcada i Reixac. La preservació d'uns vestigis històrics associats a la política memorial franquista en el marc del Memorial Democràtic ha estat defensada pel món acadèmic i polític en la mesura que aquests vestigis estan degudament contextualitzats i reinterpretats. Tanmateix, a vegades no és fàcil decidir què s'ha de preservar, què s'ha de retirar, què s'ha de derrocar. Aquesta diversitat de criteris propicia que determinats monuments preservats puguin ser objecte d'actes vandàlics. Com hem vist la gestió d'aquesta vandalització pot seguir diferents estratègies. En el cas dels monuments vandalitzats a l'interior d'un cementiri, com per exemple el Panteón del Soldado al Cementiri de Sant Andreu de Barcelona o les figures militars del Monument als Caiguts al cementiri de Terrassa, s'ha optat sempre per la immediata reparació. Per contra, en el cas dels monuments en espais exteriors, és habitual una política de no intervenció.

A tall d'exemple, recuperem l'anàlisi de l'estratègia utilitzada en el Memorial de Quatre Camins de Vilalba dels Arcs, un monument tal vegada incòmode en la mesura

---

⁸⁸ "Las Administraciones públicas, en el ejercicio de sus competencias, tomarán las medidas oportunas para la retirada de escudos, insignias, placas y otros objetos o menciones conmemorativas de exaltación, personal o colectiva, de la sublevación militar, de la Guerra Civil y de la represión de la Dictadura."

⁸⁹ En el cas del Gobierno de la Junta de Andalucía mitjançant la Ley 2/2017, de 28 de marzo, de Memoria Histórica y Democrática de Andalucía / Capítulo III Símbolos y actos contrarios a la Memoria Histórica y Democrática / Artículo 32. Elementos contrarios a la Memoria Histórica y Democrática. En el cas de la Generalitat Valenciana mitjançant la Ley 14/2017, de 10 de noviembre, de memoria democrática y para la convivencia de la Comunitat Valenciana / Título IV Del derecho a la reparación al reconocimiento de las víctimas / Capítulo II Símbolos, vestigios y actos contrarios a la memoria democrática / Artículo 39 Elementos conmemorativos contrarios a la memoria democrática / Artículo 40 Actos públicos contrarios a la memoria democrática.

que testimonia la participació del requetés catalans al costat del bàndol franquista. El Memorial va ser vandalitzat al Desembre de 2018 i anys després no ha estat encara reparat. Una reparació del monument podria ser qüestionada per determinats col·lectius i podria ser font de disputa que derivaria en noves accions vandàliques. Un derrocament del monument seria també una font de conflicte en la mesura que aquest té un valor patrimonial important, està vinculat a un col·lectiu i a la vegada es presenta com a monument d'homenatge als dos bàndols. L'estratègia de no intervenció és tal vegada la que permet allunyar del conflicte de l'opinió pública de forma més efectiva. En molts altres casos, però, com en el ja mencionat Monument al Caiguts del Coll del Moro, la reiterada vandalització del monument actua com a estratègia de pressió social que agilitza el derrocament del monument.

En qualsevol cas i tal com ja ha estat argumentat anteriorment, hem d'entendre la gestió dels monuments franquistes a Catalunya com un procés obert i en constant revisió, vinculat a l'evolució de la política memorial de la Direcció General de Memòria Democràtica en coordinació amb els ajuntaments i en el marc legislatiu vigent. Una política memorial basada en els valors democràtics de la nostra societat i simultàniament condicionada per factors socials, polítics i/o mediàtics diversos.

3.6 Creació de nous monuments a les víctimes de la violència revolucionària

La gestió del patrimoni memorial commemoratiu associat al franquisme, amb les seves polítiques de retirada i/o resignificació dels monuments, conviu en l'actualitat amb la creació de nous memorials dedicats a les víctimes de la violència revolucionària. Aquests poden estar vinculats a la política memorial del Memorial Democràtic, com és el cas del memorial a Josep Maria Planes (fotografia 3.56.) a Collserola o en menor mesura el dedicat als "Fets de la Fatarella" (fotografia 3.58.), tots dos inaugurats l'any 2017. En una línia similar, el Museu Memorial de l'Exili va organitzar l'any 2018 l'exposició *"Autoritzats per a sortir", l'Èxode del 36*, comissariada per Rubèn Doll-Petit, que anys després va ser presentada a la seu del Memorial Democràtic a Barcelona. Aquesta mostra relata l'exili facilitat per la Generalitat de Catalunya als després anomenats "catalans de Gènova", aquells que van fugir de la repressió revolucionària i molts dels quals van refugiar-se en aquesta ciutat italiana.

En altres casos, la iniciativa d'homenatjar a les víctimes en la rereguarda republicana partirà d'altres col·lectius vinculats fonamentalment a l'Església Catòlica (Mir, Garrós, Ramon, 2014). Així, el Mausoleu a les víctimes de la repressió revolucionària del Cementiri de Lleida, inaugurat l'any 1954 i que havia estat modificat l'any 2010 amb la incorporació dels noms de les víctimes, va viure una nova reforma l'any 2018 amb la incorporació d'una placa memorial dedicada al missioners claretians de Cervera i Lleida assassinats entre 1936 i 1938 i beatificats el 21 d'Octubre de 2017.

3.6.1 La recuperació d'una memòria incòmoda. Nous reptes democràtics i riscos d'involució

Llevat de comptades excepcions, com és el referenciat cas dels "Fets de la Fatarella", les víctimes de la repressió revolucionària van estar suficientment homenatjades durant els gairebé 40 anys de dictadura franquista. Això fa que les polítiques de

Fotografia 3.56. *Memorial a Josep Maria Planes i Martí*, inaugurat el 23 de desembre de 2017 al mirador de la Font Grogga (Sant Cugat del Vallès), prop del lloc on va ser assassinat. Nascut a Manresa l'any 1907, va ser un precursor del periodisme d'investigació al país i malauradament també va ser la primera víctima. Membres de la FAI (Federación Anarquista Ibérica) el van assassinar l'agost de 1936, després que Planes valentament hagués denunciat diverses vegades l'organització. Fotografia: autor

memòria tant de l'estat espanyol com del govern català, vagin adreçades fonamentalment a la reparació d'aquells que van ser oblidats, les víctimes de la repressió franquista. Aquesta política memorial, però, pot derivar d'una o altra forma en un cert desconeixement de la incòmoda complexitat de la Guerra Civil a Catalunya i de la participació dels nostres avantpassats en el conflicte bèl·lic.

El Síndic de Greuges de Catalunya, que en repetides ocasions ha alertat de la preocupant alentiment de l'aplicació de la Llei 52/2007 de Memòria Democràtica en referència a l'actualització del cens de símbols franquistes i la seva conseqüent retirada o resignificació ⁹⁰, també va manifestar l'any 2016 la seva preocupació en relació a aquest desconeixement de la repressió en la rereguarda republicana.

Jordi-Palou Roverdos –que va dirigir el Memorial Democràtic entre el 2011 i el 2016– va fer referència d'aquesta circumstància en l'informe de treball d'accés públic a la pàgina del Síndic de Greuges que porta per títol "Diagnosi del Pla de drets humans de Catalunya. Dret a la veritat, a la justícia, a la reparació i a les garanties de no repetició":

---

⁹⁰ Així, tal com queda registrat a la seva web <http://www.sindic.cat/ca/page.asp?id=53&ui=4146> (consulta: 20.03.2020) el dia 01/07/2016 "Alerta que gairebé han transcorregut deu anys des que es va aprovar la Llei 52/2007, de memòria democràtica, que obliga a retirar els monuments. Constata que el cens no inclou l'existència d'alguns símbols i que tampoc no té en compte altres casos en què la retirada ja s'ha fet efectiva. Demana que s'inclougui al cens el Sagrat Cor i la Creu, de Sant Carles de la Ràpita, i que es retirin els monuments de Vilalba dels Arcs i Tortosa."

“En aquest marc cal reconèixer totes les víctimes de la dictadura franquista, en totes les seves modalitats violentes i repressives; cal també reconèixer les víctimes de la Guerra Civil Espanyola, especialment en el territori de Catalunya i sigui quin sigui el seu origen o nacionalitat (procedent de Catalunya, de la resta d'Espanya o dels més de 50 països de procedència), incloent les més de 8.000 víctimes de la violència revolucionària a Catalunya (la majoria de les quals van ser reconegudes per la dictadura franquista i, en molts casos, apropiades indegudament pel règim dictatorial –els reconeguts i anomenats “Caídos por Dios y por España”–, però insuficientment conegudes i reconegudes pel sistema democràtic), incloent també les víctimes d'ambdós exèrcits i bàndols en els fronts de guerra i la rereguarda (incloent els bombardeigs aeris i navals sistemàtics contra la població civil allunyada del front de guerra per part de l'aviació franquista, alemanya, italiana i, en el seu cas, l'aviació republicana).”

La recuperació de la memòria de la repressió revolucionària a Catalunya presenta en l'actualitat certes dificultats d'aplicació. D'una banda, perquè no s'adapta al discurs predominant que tendeix a insinuar un cert paral·lelisme entre la relació Catalunya / Espanya i la relació República / Dictadura. Un estudi de la repressió en la rereguarda republicana a Catalunya pot demostrar la inconsistència d'aquest discurs, tot i evidenciant que aquí també vam viure l'antagonisme entre les “dues Espanyes”. De fet, la major part dels cognoms en els llistats de víctimes dels Monuments als Caiguts analitzats són d'origen català i una part de la població catalana, ja durant la Guerra Civil però sobretot (per convicció o per necessitat) en postguerra i dictadura es va posicionar al costat de Franco.

D'altra banda, aquesta recuperació pot implicar també un risc d'involució en la política reparadora envers a les víctimes de la repressió franquista. El reconeixement de la repressió revolucionària pot ser i és utilitzat per alguns sectors de la

Fotografia 3.57. Detall conjunt memorial en memòria de la beatificació dels Dotze Carmelites de la Comunitat de Tàrraga. *Clot dels Aubins*, Cervera (2008). Fotografia: autor

Fotografia 3.58. Monòlit en memòria dels "Fets de la Fatarella", La Fatarella (2017). Fotografia: autor

societat espanyola i en menor mesura de la catalana com a recurs "revisionista" en l'anàlisi de la Guerra Civil. Un revisionisme que esquivant una realitat històrica, tendeix a establir un equilibri de responsabilitats entre aquells que van ser fidels a la república i els responsables de l'aixecament militar.

3.6.2 La creació de nous senzills monuments memorials. La política memorial de l'Església a Catalunya

La creació de nous monuments a les víctimes de la violència revolucionària és, en qualsevol cas, una realitat proporcionalment anecdòtica en relació a la profusa creació de memorials en homenatge als que van viure la repressió franquista. Entre aquests monuments, hem de contemplar aquells projectats amb la complicitat de la Direcció General de Memòria Democràtica. En alguns casos la seva iniciativa pot haver partit d'una determinada institució o col·lectiu com per exemple el Col·legi de Periodistes. És aquest el cas del ja esmentat memorial en homenatge al que va ser un dels primers periodistes d'investigació a Catalunya, Josep Maria Planes, assassinat per milicians anarquistes de la FAI als pocs dies d'inici de la Guerra Civil. Cal indicar com el perfil d'aquesta víctima no es vincula al bàndol dels sollevats. Com tampoc es vinculen els perfils de les víctimes de La Fatarella, un conjunt de 34 propietaris i rabassaires que es van resistir a la col·lectivització de les seves terres a principis de 1937 i que van ser assassinats per un escamot anarquista. Aquestes víctimes, ignorades per la Dictadura, van rebre un tímid i auster homenatge l'any 2017, materialitzat en un monòlit (fotografia 3.58) que esquiva noms propis i fa servir l'eufemisme "fets de la Fatarella", sense determinar en què van consistir realment aquests fets.

Però la institució que amb més insistència rememora les conseqüències de la violència revolucionària és l'Església, en la mesura que bona part de les seves

víctimes són tractades com a màrtirs. Els episcopats i congregacions catalans esquiven el terme "caigut" i qualsevol referència a la causa franquista i presenten aquests màrtirs en clau estrictament religiosa, en el seu propòsit que puguin ser reconeguts com a beats i/o sants. D'aquesta manera, El Clot dels Aubins a Cervera (fotografia 3.57.) acull des del 2008 un conjunt memorial en memòria de la beatificació dels Dotze Carmelites de la Comunitat de Tàrraga i el Mausoleu franquista del Cementiri de Lleida (1954) va ser resignificat l'any 2010 des de l'Església per homenatjar a les "víctimes de la repressió revolucionària" (fotografia 3.59.). Aquesta actitud aparentment democràtica, però, difereix de l'adoptada per alguns col·lectius vinculats a la dreta conservadora, que intenten fer ús de la recuperació d'aquesta memòria per aconseguir una rendibilitat política.

El 13 d'Octubre de 2013 Tarragona va acollir la cerimònia de beatificació de 522 màrtirs, arran de la persecució religiosa patida abans i durant la Guerra Civil.⁹¹ En roda de premsa el llavors Bisbe Secretari de la Conferència Episcopal Espanyola, Mons. D. Juan Antonio Martínez Camino, va ser molt explícit en quan aquesta demanda de nova reparació a les víctimes de la repressió revolucionària, quan va

Fotografia 3.59. Detall de la intervenció realitzada al 2010 en el Mausoleu franquista del Cementiri de Lleida (1954): incorporació en el perímetre del mausoleu de la inscripció *Víctimes de la repressió revolucionària* i noms de les víctimes. Fotografia: autor

---

⁹¹ La informació sobre el desenvolupament d'aquesta cerimònia, a la que van assistir més de 20.000 persones queda detalladament registrada a la pàgina web <http://www.beatificacion2013.com/> (consulta: 22 de Març 2020) gestionada per la Conferencia Episcopal Española. Aquesta pàgina facilita xifres concretes: els 522 màrtirs a beatificar durant la jornada es sumaven als 1001 beats màrtirs del segle XX a Espanya, dels quals 11 ja havien estat canonitzats.

declarar com "los nuevos beatos van a ser una ocasión para que nadie se olvide de ninguna víctima".

L'Església continuarà així homenatjant als que considera els seus màrtirs. Així, Tarragona va acollir el Març del 2019 la beatificació del màrtir Marià Mullerat Soldevilla. Metge i alcalde d'Arbeca que va ser assassinat a l'inici de la Guerra Civil, ja va ser homenatjat en finalitzar el conflicte mitjançant un monument memorial encara existent, ubicat en l'indret on va ser mort juntament a les altres cinc víctimes. A continuació la taula 3.6. presenta una selecció de monuments construïts en democràcia en homenatge a les víctimes de la violència revolucionària. Classificats a partir de les entitats que els han promogut, són acompanyats de les seves respectives inscripcions.

Taula 3.6. Monuments a les víctimes de la violència revolucionària

Entitat promotora	Monument i ubicació (any)	Inscripció i/o descripció
Direcció General de Memòria Democràtica, Col·legi de Periodistes de Catalunya i Comissió Any Josep Maria Planes de Manresa	Memorial a Josep Maria Planes al Mirador de la Font Grogà, San Cugat (2017)	<i>A Josep Maria Planes i Martí (1907-1936), periodista manresà compromès amb la llibertat i amb Catalunya, assassinat per un escamot d'incontrolats a l'Arrabassada per defensar la veritat i logotips institucionals (anvers).</i> <i>Aquest homenatge és una iniciativa de la Comissió Any Josep Maria Planes de Manresa Estiu 2017 (revers).</i>
Direcció General de Memòria Democràtica	Monòlit en memòria dels "Fets de la Fatarella", La Fatarella (2017)	<i>En memòria de les víctimes dels Fets de la Fatarella 24-26 de Gener 1937 / La Fatarella, 28 de Gener de 2017 / Absència de logotips institucionals.</i>
Ajuntament de Rubí, Ajuntament de San Cugat	Monòlit memorial del Pi Bessó a San Cugat (2020)	Text en català i castellà que explica els crims de guerra comesos per la violència en rereguarda a la carretera de l'Arrabassada i més en concret l'assassinat per part de les milícies antifeixistes el 3 d'Agost de 1936 de tres veïns de Rubí - Josep Grau, Antoni Moliné i el rector Dr. Josep Guardiet- al costat del Pi Bessó. / Logotips institucionals dels dos ajuntaments.
Promoguts des de l'Església, selecció	Intervenció en el Mausoleu franquista del Cementiri de Lleida (2001)	Incorporació placa memorial Francesc Castelló i Aleu, beatificat 11 de Març 2001 a Roma.
	Conjunt memorial a Francesc Castelló a la Parròquia de Sant Pere de Lleida(2001)	Capella i exposició permanent del beat Francesc Castelló a la Parròquia de Sant Pere. Beatificat el 2001.

	Homenatge als màrtirs de Lleida a la Catedral de Lleida (2006)	<i>L'Església de Lleida al seus màrtirs 1936-2006</i> i els noms de les 196 víctimes. Inscripció en planxa de metacrilat sobre una gran làpida a una de les capelles laterals.
	Intervenció en el Mausoleu franquista del Cementiri de Lleida (2010)	Incorporació en el perímetre del mausoleu de la inscripció <i>Víctimes de la repressió revolucionària</i> i noms de les víctimes.
	Intervencions en el Mausoleu franquista del Cementiri de Lleida (2011, 2017)	Incorporació placa memorial dels Beatificats el 13 d'Octubre 2011 a Tarragona i placa memorial dels <i>Missioners Claretians Màrtirs de Cervera i Lleida beatificats el 21 d'Octubre de 2017</i> , amb fotografies i noms de les víctimes.
	Placa en memòria de Josep Figuera a l'església parroquial de La Pobla de Segur (2007)	<i>A la memòria de Josep Figuera Rei de cal Lico de La Pobla, germà de la congregació de les Escoles Cristianes, assassinat a Barcelona el 1936 i beatificat a Roma el 2007</i>
	Intervenció al Camp dels Màrtirs de Mas Claret a Ribera d'Ondara (2008)	Panell informatiu amb la inscripció inicial: <i>Memorial per a la Reconciliació. Benvinguts al Camp dels Màrtirs del Mas Claret que van ser assassinats el dia 19 d'Octubre de 1936.</i> Explicació i contextualització del memorial.
	En memòria de la beatificació dels Dotze Carmelites de la Comunitat de Tàrrega. Clot dels Aubins, Cervera (2008)	Inscripció inicial: <i>En aquest lloc, la matinada del 29 de juliol de 1936, reberen la palma del martiri els Dotze Carmelites de la comunitat de Tàrrega, Pare Angel M.Prat i companys, beatificats a Roma el dia 28 d'octubre de 2007</i> Inscripció final: <i>Oh Màrtirs del Crist, sou foc i embranzida; no hi ha amor més gran que donar la vida / Lloc de Martiri dels Beats Carmelites / nom dels 12 Beats / Clot des Aubens 29 de Juliol de 1936 Roma 28 d'Octubre de 2007</i>
	Conjunt memorial al Monestir de Santa Maria de Bellpuig de les Avellanés, Os de Balaguer (2013)	Exterior: Placa memorial identificativa <i>Plaça dels Màrtirs</i> i inscripció <i>Els germans maristes Aquilí Baró, Fabià Pastor, Feliu Llorenç i Lligori Pere moriren per Deu el 3-IX-1936</i> Interior: Dos ossaris amb la inscripció <i>Triunfaron en el Señor, MCMXXXVI-MCMXXXIX</i> amb els noms dels 40 germans enterrats i 4 plaques de metacrilat amb les inscripcions.

		<i>Germans maristes màrtirs Beatificats el 28 d'Octubre de 2007 i el 13 d'Octubre de 2013 més els noms de 32 germans beatificats</i>
	Nova capella sepulcral del futur beat Ferran Saperas a la parròquia de Santa Maria de l'Alba de Tàrrrega (2017)	<i>Ací reposen les despulles mortals del servent de Deu Ferran Saperas Aluja Missioners Fill del Cor de Maria per defensar la seva castedat religiosa Fou martiritzat el 13-VIII-1936</i>
	Intervenció en cenotafi existent en memòria del Beat Ferran Saperas, exterior cementiri de Tàrrrega, col·locació de placa memorial (2018)	<i>Aquí va ser martiritzat per fidelitat a Crist el beat Ferran Saperas Aluja / Màrtir de la Castedat / +13-8-1936 Beatificat: 21-10-2017</i>
	Intervenció Santuari del Carme en memòria dels 12 màrtirs carmelites, Tàrrrega (2007)	Redisseny amb incorporació de vitralls representant els 12 màrtirs carmelites arran la seva beatificació i ubicació de les seves restes en urna sota l'altar major (2007).
	Inauguració de la Capella dels Màrtirs de la Catedral de Sant Feliu de Llobregat (2018)	Fosa translúcida amb les urnes de quatre religiosos de la congregació San Pedro ad Vincula: Beato Teodoro (Cirilo) Illera del Olmo- Beato Joaquín (Jacinto) Gómez Peña- Beato José (Máximo) Franco Ruiz- Beato Joaquín (Jacinto) Puente González, traslladats d'un nínxol del Cementiri de Sant Feliu de Llobregat a la Catedral de Sant Feliu. Benedicció de la Capella: 1 Desembre 2018, després de la beatificació dels religiosos a la Sagrada Família de Barcelona el 10 de Novembre del 2018.
	Intervenció Santuari del Carme en memòria dels 12 màrtirs carmelites, Tàrrrega (2020)	Col·locació de gran mural fotogràfic de 70 metres quadrats al presbiteri que incorpora imatge del Clot dels Aubins de Cervera, on varen ser assassinats els 12 beats.

Font: elaboració pròpia

3.7 Inventari, classificació i documentació gràfica dels monuments

Als annexes es presenta un inventari de monuments commemoratius franquistes encara existents a Catalunya. També inclou monuments no explícitament franquistes dedicats a les víctimes de la violència revolucionària així com altres -com per exemple, les Creus de la Santa Missió- amb diferent grau d'adscripció al règim. L'inventari s'ha nodrit de les bases de dades del Cens de simbologia franquista del Memorial Democràtic de Catalunya, del lloc web Espais de Memòria -depenent del Departament d'Història de la Universitat de Lleida / UdL- i de la informació disponible a les webs de Museu Memorial de l'Exili / MUME i en menor mesura del Consorci Memorial d'Espais de la Batalla de l'Ebre / COMEBE.

També fa ús de la informació gestionada per l'Institut d'Estudis Catalans / IEC mitjançant la seva base de dades de Monuments commemoratius de Catalunya i de l'Inventari del Patrimoni Arquitectònic de Catalunya, depenent de la Direcció General del Patrimoni Cultural del Departament de Cultura de la Generalitat. Així mateix, s'han incorporat altres monuments no presentats en els inventaris públics d'aquestes entitats. L'ús d'aquestes fonts és primordial en la mesura que d'una banda, ens facilita informació dels monuments i d'una altra, ens permet valorar comparativament les polítiques de gestió cultural i memorial d'aquestes institucions.

Per poder determinar quines institucions incorporen a les seves bases de dades públiques els diferents monuments inventariats es fa servir un codi cromàtic aplicat als acrònims de les diferents institucions. Aquells monuments inscrits en les bases de dades de diferents institucions són referenciats amb els corresponents acrònims. La classificació d'aquest inventari combina criteris basats en la ubicació geogràfica dels monuments i en la seva contextualització historiogràfica. També contempla els seus emplaçaments específics i les seves tipologies funcionals i formals.

D'aquesta manera, l'inventari contempla una classificació territorial (Barcelona, Tarragona, Lleida i Girona), comarcal i municipal. Es determinen emplaçaments originals i definitius específics (dintre o fora de cementiri i si és fora, tipologia d'espai: entorn església, centre urbà, espai d'afusellament, camp de batalla, altres...). Els monuments són classificats des d'un punt de vista formal en cinc tipologies bàsiques: Monuments commemoratius escultòrics i/o arquitectònics / Creus / Monuments funeraris en les seves possibles variants / plaques memorials / Altres. La major part de les Creus, però, estan vinculades a la Santa Missió, en la mesura que les altres estan habitualment catalogades com a monument commemoratiu o com a monument funerari.

També es faciliten links a la documentació fotogràfica realitzada pel doctorand d'alguns d'aquests monuments, disponible a la pàgina web <https://manelclementecaidos.myportfolio.com/>

3.8 Conclusions del capítol

Tal com ha estat relatat al llarg d'aquest capítol, la legitimació del règim franquista, fonamentada en la presentació de la Guerra Civil com una creuada nacional en clau cristiana que en defensa de la pàtria, tenia com a objectiu l'eliminació de la "barbàrie roja", va fer servir la creació de monuments en via pública com a eina propagandística del règim. Els monuments als Caiguts van ser erigits així a l'entorn de les esglésies, en els centres de pobles i ciutats, en els cementiris, en els espais d'execució o en els fronts de batalla. A més el protagonisme de Franco com a "Caudillo Salvador de España" va ser vehiculat mitjançant l'erecció d'estàtues per tot el territori espanyol.

El patrimoni monumental franquista a Catalunya comparteix aspectes comuns a la resta de l'estat, però a la vegada presenta una certa singularitat vinculada a la seva participació en zona republicana durant la major part del conflicte. La fidelitat de Catalunya a la República gràcies a la intervenció de les forces anarquistes, va propiciar que la violència revolucionària provoqués a l'inici de la guerra milers de víctimes en la rereguarda -moltes d'elles vinculades a l'Església- que van ser homenatjades com a màrtirs mitjançant monuments. A més d'això, Catalunya va ser testimoni de dos dels episodis més transcendents de la Guerra Civil: la Batalla de l'Ebre i la Retirada, les circumstàncies i conseqüències dels quals van ser també interpretades a conveniència pel règim franquista mitjançant monuments. La uniformitat plàstica dels monuments franquistes, amb l'ús de l'omnipresent creu llatina sobre una base o inscrita en un monòlit i l'ocasional incorporació de la figura humana, s'inspirava en la sobrietat clàssica compartida amb la Itàlia feixista. El missatge propagandístic del règim quedava reforçat tant per l'ús de la simbologia franquista (Jou i fletxes de Falange, Creu o aspa de Borgonya escut d'Espanya amb àliga de Sant Joan...), com pels lemes esmentats ("Caídos por Dios y por España", "Caídos por Dios y por la patria", "¡Presentes!"...), uns lemes que al llarg de la dictadura varen adoptar un caràcter més conciliador, com clarament evoquen les inscripcions en homenatge als "25 Años de Paz".

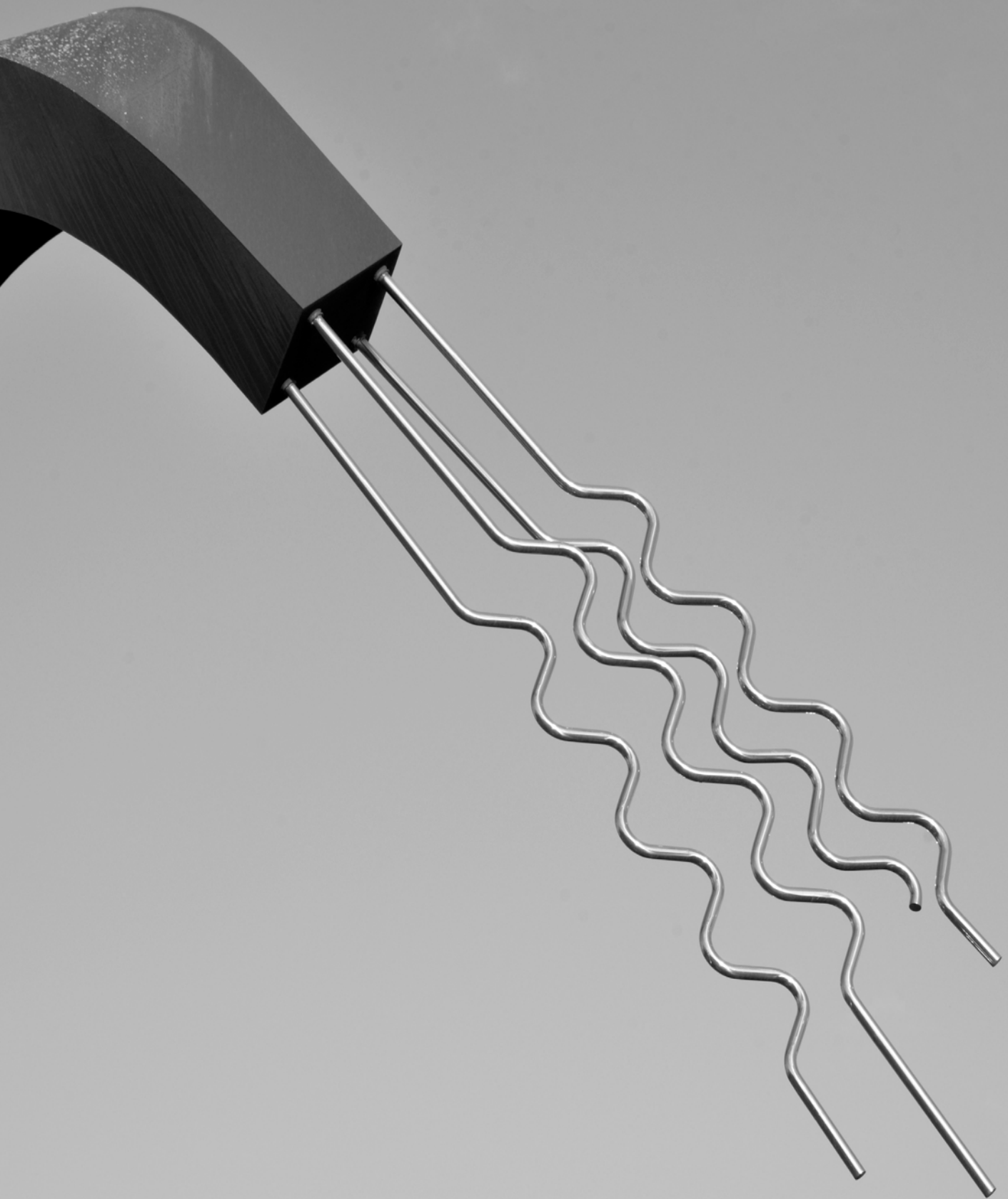
L'arribada de la democràcia a l'estat espanyol va suposar la gradual retirada de la simbologia franquista de la via pública. La gestió d'aquesta retirada, reubicació i/o resignificació dels monuments franquistes a Catalunya, a l'igual que a la resta de l'estat, va ser així inicialment gestionada pels ajuntaments arran de les primeres eleccions democràtiques de 1979. Les estratègies per aconseguir aquest propòsit van ser diverses. L'enderroc dels monuments es va combinar amb la seva reclusió a magatzems o el trasllat als cementiris. Molts d'ells, ubicats en zones poc transitades d'aquests espais i degudament resignificats o reinterpretats, passen avui desapercebuts. Aquesta voluntat d'invisibilitat del llegat franquista s'intentà aplicar també a aquells monuments que ja havien estat projectats d'origen en els cementiris. L'espai central on van ser ubicats es va anar desvirtuant en alguns casos mitjançant intervencions diverses. En paral·lel, la retirada de la simbologia i la incorporació de missatges en homenatge a totes les víctimes, va facilitar una metamorfosi que va convertir el monument "franquista" en un monument suposadament "democràtic". Una metamorfosi que no va satisfer tothom i que va requerir, a instància dels col·lectius memorialistes, ser reforçada amb la creació de nous monuments memorialistes. Alguns monuments funeraris, però, s'han resistit als canvis i conserven encara la simbologia franquista. Fora cementiri la invisibilitat del franquisme va ser més efectiva. Tanmateix, alguns monuments franquistes encara

perviuen a Catalunya. Alguns passen desapercebuts, altres com el Monument a la Batalla de l'Ebre a Tortosa, són qüestionats com a vestigis de la propaganda franquista.

Com hem pogut comprovar al llarg d'aquest capítol, la contextualització i anàlisi de les diferents estratègies utilitzades per part de les institucions públiques i molt especialment de la Generalitat de Catalunya mitjançant el Memorial Democràtic en els processos de patrimonialització dels monuments franquistes a Catalunya, han evidenciat com la nostra mirada al passat, la nostra memòria col·lectiva -entesa aquesta com alhora motor i vehicle de les polítiques de memòria- sempre està fonamentada en els interessos d'un present, condicionada per les expectatives d'un futur. La pressió social i els successius marcs legals – Llei d'Amnistia 1977 en el marc de la transició democràtica, Lleis de Memòria Històrica i de Memorial Democràtic 2007, lleis posteriors...- van facilitar la gestió efectiva dels processos de retirada, preservació o reinterpretació dels monuments franquistes. Els processos de reinterpretació utilitzats han estat heterogenis i així l'anul·lació de la memòria o la limitació al seu caràcter funerari ha estat combinada amb altres processos de resignificació més efectiva. D'altra banda, la vandalització dels monuments -a vegades afavorida per la inacció institucional- ha estat també un recurs que ha accelerat l'eliminació de la simbologia franquista en la via pública. En qualsevol cas, hem d'entendre la combinació d'aquests processos com una realitat complexa i sincopada que s'adapta als diferents canvis de política memorial. Una política memorial que en els darrers anys i en un esforç d'honestedat democràtica també ha estat capaç d'incorporar una memòria incòmoda associada al reconeixement a les víctimes de la violència revolucionària, profusament homenatjades durant la dictadura i també, tot i esquivant qualsevol connotació franquista, recordades en democràcia per l'Església.

Tant aquests monuments de nova creació com els monuments franquistes encara existents a Catalunya són vestigis d'una memòria incòmoda. Incòmoda en la mesura que ens evoquen un passat traumàtic, la memòria del qual va ser orquestrada des d'un règim totalitari homenatjant als vencedors i culpabilitzant als vençuts. Incòmoda en tant que la reinterpretació d'aquests monuments, basada més en un pacte de l'oblit que en una recuperació de la memòria, difícilment pot evocar empatia en un context democràtic. I incòmoda també perquè la mala interpretació d'uns fets traumàtics associats a la violència revolucionària pot esdevenir a la vegada germen d'una involució memorial. Així mateix, els monuments a l'igual que altres vestigis del franquisme, poden esdevenir especialment ingrats perquè en recuperar honestament el record de la guerra i la posterior dictadura, podem descobrir la complicitat de part de la societat catalana en la creació i perpetuació del règim franquista. Però en qualsevol cas, la ingratitud i incomoditat dels monuments franquistes, en la mesura que són vestigis i patrimoni d'un passat traumàtic de gran rellevància històrica, tal vegada no haurien de ser causa argumentable de la seva destrucció en un context democràtic. Bé sigui reubicats, resignificats, reinterpretats o simplement custodiats en magatzems o espais museogràfics d'accés restringit, els monuments franquistes que han estat preservats mantenen viva la memòria i ens permeten conèixer les estratègies patrimonials que el franquisme va fer servir per legitimar i perpetuar el seu règim.

Foto pàgina 155: Detall del *Monument a Lluís Companys* (S.Mañosa, 1994) a Cerdanyola del Vallès / Foto pàgina 157: Detall del *Monument a Lluís Companys* (Joan Vila-Puig, 2002) a Valls. Fotografies: autor

4 Els Monuments
a les víctimes
republicanes
a Catalunya

El present capítol contempla els monuments en memòria de les víctimes republicanes de la Guerra Civil i de la dictadura franquista, així com els memorials que de forma genèrica i en període democràtic han estat dedicats a la "reconciliació". De forma paral·lela, tracta d'aquells monuments existents durant la II República que van ser retirats pel franquisme i han estat restituïts en democràcia. Tots ells intenten recuperar una memòria prohibida al llarg de la dictadura i esquivada durant els primers anys de transició democràtica (Cardús, 2000; Rodrigo, 2006; Roigé, 2017).

Una primera aproximació a l'estudi d'aquest patrimoni requereix de l'anàlisi de la política memorial impulsada per la Direcció General de Memòria Democràtica de la Generalitat de Catalunya, associada tant a la dignificació de les fosses de la Guerra Civil com a la recuperació i conservació dels vestigis del conflicte i la posterior repressió franquista: pobles en runes, escenaris de batalles i execucions, búnquers i refugis, camps de concentració i presons o rutes de l'exili. Aquesta política, gestionada pel Memorial Democràtic, s'ha dut a terme en complicitat amb dues institucions que vertebraven respectivament dos dels espais més transcendents del conflicte bèl·lic: el COMEBE, associat a la Batalla de l'Ebre i el MUME, vinculat a la Retirada i l'Exili.⁹²

L'anàlisi inicial d'aquesta política memorial és necessària perquè la preservació i manteniment d'aquests vestigis ha actuat i actua com a eina de memòria i homenatge a les víctimes (Nora, 1997) i alhora ha comportat la creació de nombrosos monuments, objecte del nostre estudi. D'altra banda, aquesta creació és un procés viu i constant, associat a la política de reparació efectiva envers les víctimes. La dignificació de les sepultures del bàndol republicà a partir de la localització, excavació i exhumació de fosses comunes es presenta com a estratègia bàsica de reparació (Ferrándiz, 2006; González-Ruibal, 2014) i ha generat també la creació de nous monuments memorials.

En paral·lel, la celebració d'efemèrides associades als esdeveniments a recordar i l'homenatge a diferents personatges esdevé prolífic germen de noves propostes com mostra, per exemple, l'ampliació exponencial dels monuments dedicats a Lluís Companys: dels 34 inventariats l'any 2015 en la ja citada base de dades de monuments Commemoratius de Catalunya de l'Institut d'Estudis Catalans hem passat als 72 en el moment d'escriure aquestes línies. Així mateix, aquesta constant revisió i reinterpretació del passat, molt sovint a partir de la pressió exercida des de les associacions de familiars de les víctimes i altres entitats memorialistes, fa

---

⁹² Bona part dels ajuntaments catalans assumeix el repte de gestionar polítiques de memòria, molt sovint en coordinació tot i que a vegades en competència amb la Direcció General de Memòria Democràtica de la Generalitat de Catalunya. Tal és el cas per exemple de la Regidoria de Memòria Democràtica de l'Ajuntament de Barcelona. En altres localitats la iniciativa des de la societat civil ha estat clau per aquest procés de recuperació. Aquest és el cas per exemple de Manresa, amb un programa municipal de memòria històrica (PMMHM, 2015) que es nodreix de l'Associació Memòria i Història de Manresa.

Fotografia 4.1. Detall de l'escultura *Fita* (2018) d'Àngel Eroles, ubicada a Lleida. L'obra pretén dignificar la memòria de les persones que van ser deportades als camps de concentració nazis. Fotografia: autor

que alguns monuments ja construïts en període democràtic siguin adaptats i/o resignificats (Balcells, 2011), per tal d'assolir una veritable reparació efectiva.

Aquest capítol tractarà així d'aquests monuments, estructurant-se en sis apartats. El primer, de caràcter introductor, abordarà les estratègies de recuperació d'una memòria prohibida durant la dictadura a través de la dignificació de les sepultures del bàndol republicà i de la recuperació i conservació dels vestigis de la Guerra Civil i la repressió franquista. El coneixement i divulgació d'aquesta realitat es configura com a embrió d'un relat memorial que fa ús dels monuments commemoratius, analitzat en el segon apartat. On i quan s'erigeixen aquests memorials, a qui o què homenatgen, quines diferents estratègies utilitzen i quines tipologies podem distingir, com es gestiona la seva creació i es vehicula el seu missatge són alguns dels aspectes que ens permetran abordar en els següents apartats l'anàlisi dels monuments en memòria de la víctimes del franquisme a Catalunya. Una anàlisi que basada en un exhaustiu treball de camp a través de la visita i documentació fotogràfica d'una part significativa dels memorials, quedarà sistematitzada en el tercer i quart apartat del capítol a través, respectivament, de l'estudi del llenguatge plàstic utilitzat en els monuments i de l'anàlisi de l'ús del discurs verbal. La interacció entre aquests dos recursos -llenguatge plàstic i discurs verbal- i la seva capacitat comunicativa en la transmissió de la memòria és abordada en el cinquè apartat. A continuació i a partir de la informació analitzada, el sisè apartat abordarà la gestió dels monuments com a elements transmissors de la memòria, tant des de la seva gestació inicial com en els diferents contextos sociopolítics al llarg dels anys. Els possibles canvis i adaptacions requerits, la integració dels monuments en xarxes i rutes de memòria, la gestió de la vandalització, l'ús commemoratiu dels monuments mitjançant efemèrides i molt especialment la seva difusió online mitjançant espais web i xarxes socials són aspectes que ens permetran establir una diagnosi de la

capacitat comunicativa dels monuments en la transmissió efectiva de la memòria republicana. Finalment, es presentaran unes conclusions que intentaran definir la dimensió patrimonial i la funció sociopolítica dels monuments analitzats.

4.1 La recuperació d'una memòria prohibida

4.1.1 La dignificació de les sepultures del bàndol republicà. Localització, excavació i exhumació de les fosses comunes

La Guerra Civil Espanyola i la posterior repressió franquista va suposar a Catalunya la mort de milers de víctimes de tots dos bàndols. Durant la dictadura la patrimonialització de la seva memòria i el reconeixement a aquests víctimes va ser ben diferent en funció del bàndol al que pertanyien (Preston, 2016). Mentre la major part de les víctimes del bàndol sollevant varen rebre digna sepultura i varen ser degudament homenatjades en acabar el conflicte, les víctimes del bàndol republicà no van gaudir del mateix reconeixement. Moltes tenien sepultura anònima, sense identificar, i les que eren identificades no podien gaudir més que de simples sepultures en les que generalment no es feia cap menció a les causes de la seva mort ni al seu caràcter de combatent.

D'altra banda, la dictadura franquista va aplicar una política repressiva que es va materialitzar en l'afusellament de milers de republicans fins anys després de l'acabament de la guerra. Molt sovint les tàpies exteriors i l'entorn més proper dels cementiris van ser l'escenari d'aquests afusellaments (per exemple, 510 persones al mur Sud del Cementiri de Girona, o 654 al Mont de l'Oliva a tocar del Cementiri de Tarragona). En altres casos com el de Barcelona, amb l'ús del Camp de la Bota, l'espai d'afusellament distava del lloc d'enterrament. Aquests espais, òbviament, no gaudien de cap reconeixement.

Tot i la identificació dels cadàvers, va ser habitual que les víctimes fossin enterrades als cementiris en fosses comunes, de manera que els cementiris són un testimoni i vestigi essencial de la Guerra Civil i la seva postguerra (Ferrándiz, 2006; Gelonch-Solé, 2013). La política memorial del Departament de Justícia de la Generalitat de Catalunya contempla la dignificació d'aquestes sepultures, una dignificació que en alguns casos pot contemplar la construcció d'un monument memorial. En d'altres casos, la simple senyalització de la intervenció en aquestes fosses assumeix aquesta funció commemorativa. La política memorial del Departament de Justícia de la Generalitat de Catalunya contempla també la dignificació de sepultures d'aquelles víctimes que van ser enterrades en fosses comunes fora dels cementiris durant la Guerra Civil i la dictadura. Els Plans de Fosses són presentats així al seu web⁹³:

El Departament de Justícia, Drets i Memòria de la Generalitat de Catalunya, mitjançant la Direcció General de Memòria Democràtica, contribueix a la recuperació de la memòria democràtica i a la cultura de la pau mitjançant la planificació de les actuacions en fosses. D'aquesta manera, la Generalitat promou, coordina i finança les actuacions en fosses on hi ha persones desaparegudes del període de la Guerra Civil i la dictadura franquista, amb l'objectiu de poder analitzar i identificar les restes

---

⁹³ <https://justicia.gencat.cat/ca/ambits/memoria/Fosses/Plans-de-fosses/> (consulta: 23.11.23)

trobades i retornar-les als seus familiars, o bé donar-les-hi una sepultura digna. A més de sistematitzar els protocols d'actuació i la planificació de les intervencions, es complementa el treball amb el Programa d'identificació genètica de persones desaparegudes.

El mapa de fosses realitzat per la Generalitat ofereix informació actualitzada d'aquest pla⁹⁴. En aquest sentit, l'apartat d'Identificacions del Pla de Fosses 2020-2022 informa com a Catalunya, entre 1999 i 2022, s'havien identificat trenta dels individus exhumats, tenint present que fins al 2019 s'havien recuperat 305 individus i que en el període 2020-2022 es van recuperar 264 més. La major part d'aquestes víctimes estaven vinculats al bàndol republicà, però no totes, ja que les fosses comunes repartides per Catalunya presenten una singularitat diferencial respecte a les ubicades a altres indrets de l'estat espanyol, on la major part de les víctimes pertanyien al bàndol fidel a la República. Tal com indiquen Solé i Marimon (Solé, Marimon, 2008), es poden distingir set tipologies diferents de fosses comunes, algunes de les quals no estan vinculades a les víctimes republicanes: les fosses comunes de víctimes de la represàlia franquista, les dels afusellats als camps de treballs forçats del Servei d'Intel·ligència Militar republicà, les utilitzades per enterrar soldats d'ambdós bàndols, les de les víctimes de la violència republicana, les dels morts als hospitals i centres sanitaris (fotografia 4.2.), les de les víctimes de la represàlia durant l'ocupació franquista entre març i abril de 1938 al Segrià, la Noguera i el Pallars i les de la retirada de l'exèrcit republicà. Aquesta diversitat de víctimes implica que les sepultures a dignificar d'aquestes fosses comunes ubicades fora dels cementiris afecten a tots dos bàndols. El Memorial de les Camposines, ubicat sota un petit turó sobre el què s'assentava una trinxera al terme municipal de La Fatarella, evidencia aquestes circumstàncies en tractar-se d'un espai, projectat com a ossari i monument d'homenatge a tots els participants a la Batalla de l'Ebre. Aquest tractament conjunt de les víctimes en bàndols enfrontats no és molt comú en cementiris d'altres conflictes i en aquest sentit aquest memorial, que cada any incorpora nous inscrits a la llista de morts o desapareguts a la Batalla, es presenta com un espai de dol i dignificació a tots els combatents caiguts.

Les fosses comunes referenciades per la Xarxa d'espais de memòria del Banc de la Memòria Democràtica també evidencien aquesta diversitat. Així, mentre el Fossar de la Pedrera del Cementiri de Montjuïc està estrictament vinculada a la repressió franquista, d'altres fosses arreu del territori acullen les despulles de civils i militars d'ambdós bàndols.⁹⁵

---

⁹⁴ <https://justicia.gencat.cat/ca/ambits/memoria/Fosses/Plans-de-fosses/pla-fosses-2020/> (consulta: 23.11.23)

⁹⁵ A més del Fossar de la Pedrera al mes de Març 2021, les fosses comunes referenciades a la web del Banc de Memòria del Memorial Democràtic eren Fossa militar de Torrebesses, Fosses de Prats de Lluçanès, Cementiri de Tarrés, Fosses a Seròs, cementiri d'Alguaire, Tomba del soldat desconegut de Cassà de la Selva, Cementiris de Foradada, Torelló, Figuerola d'Orcau i Sant Salvador de Toló i Fossa comuna dels Reguers. https://banc.memoria.gencat.cat/ca/app/#/results/espais_memoria?&typology=7 (consulta: 27.03.2021)

Fotografia 4.2. Cementiri de Vilafranca del Penedès. Detall de la placa memorial translúcida amb els noms dels 215 soldats morts durant la Guerra Civil i enterrats a la fossa comuna del cementiri. Durant el conflicte, Vilafranca del Penedès va acollir l'hospital militar de la regió número 10. Va atendre sobretot ferits de la batalla de l'Ebre. Fotografia: autor

4.1.2 La recuperació i conservació del patrimoni memorial a partir de la democràcia i en el context actual

La Conselleria d'Interior, Relacions Institucionals i Participació de la Generalitat de Catalunya⁹⁶ presidida per Joan Saura va dictar el 18 de Febrer de 2010 l'ordre per la qual es creava la Xarxa d'Espais de Memòria Democràtica de Catalunya, tot i establint els seu àmbit de treball:

La Xarxa d'Espais de Memòria Democràtica de Catalunya inclourà territoris de memòria, centres expositius de referència, patrimoni recuperat in situ (trinxeres, búnquers, espais de dol i fosses comunes, etc.), camins de memòria (rutes de l'exili, camí de la llibertat etc.), llocs i espais de resistència, arxius i centres de documentació, i monuments memorials.

Una consulta a la pàgina web del Memorial Democràtic⁹⁷ ens ofereix informació detallada de la Xarxa d'espais de memòria, classificats en Espais de la Segona República (4), Espais de la Guerra Civil (58), Espais de Frontera i Exili (11) i Espais

⁹⁶ Actualment el Memorial Democràtic i la Direcció General de Memòria Democràtica depenen de la Conselleria de Justícia. Aquest canvi de Conselleria evidencia el caràcter reparador de la seva política memorial.

⁹⁷ Banc de Memòria. Memorial Democràtic <http://memoria.gencat.cat/ca/inici> (consulta: 07/04/2021)

Fotografies 4.3. i 4.4. Portada del Manual de Senyalització dels Espais i Rutes de la Memòria del Memorial Democràtic i exemples d'aplicació de la identificació de diferents vestigis històrics en els senyals direccionals en carretera. El disseny d'aquest manual va ser realitzat l'any 2009 per l'estudi TriasQuodDesign.

de Lluita antifranquista i recuperació democràtica (8). La pàgina web del Museu Memorial de l'Exili / MUME, per la seva banda, amplia aquesta informació de xarxes d'Espais de Memòria amb una informació d'àmbit territorial més específic, que contempla la col·laboració amb altres institucions memorials del sud de França. La pàgina del Consorci Memorial dels Espais de/ COMEBE focalitza la seva atenció als cinc Centres d'interpretació de la Batalla i als 20 Espais Històrics distribuïts per les comarques de la Terra Alta i la Ribera d'Ebre. A diferència del MUME, el seu àmbit territorial de treball es limita al territori català i no realitza activitats conjuntes amb d'altres entitats memorialistes de l'Aragó, tot i que també allà es va desenvolupar la Batalla de l'Ebre. Tot i així, facilita a la seva pàgina web informació sobre una entitat privada que amb seu a Faió gestiona el centre expositiu *Fayón Ebro 1938, La Batalla* dedicat a fer conèixer el transcurs de la batalla de l'Ebre a la zona de Mequinensa i Faió. La gestió del Memorial va permetre articular una xarxa d'espais de memòria força àmplia, sens dubte la de més elements d'Espanya. L'impuls inicial, però, es va anar reduint amb el canvi de govern a la Generalitat i, tot i mantenir la xarxa dels espais, des del 2010 va disminuir molt el seu ritme d'activitats i de pressupost, especialment a Barcelona.

4.1.2.1 Pobles en runes

Les runes són tal vegada el vestigi més gràfic de la devastació que tota guerra comporta i per això és freqüent la seva preservació com a testimoni del passat. La seva conservació, sovint, és fruit d'una decisió política per mostrar els horrors de la guerra i per denunciar els culpables de la destrucció. Tot i el seu efectisme, la seva

Fotografia 4.5. Corbera, Poble Vell. Les runes del poble, bombardejat per la Legió Còndor i l'aviació italiana del 25 al 28 de Juliol de 1938, acullen diferents propostes artístiques en clau memorial. Fotografia: autor

museïtzació és problemàtica tant pel que fa al discurs que cal donar com per la museografia a utilitzar i, sobretot, per les dificultats de conservació de les runes, que sense una forta inversió es van deteriorant. A Catalunya l'exemple més rellevant de la preservació de runes és el de Corbera d'Ebre (fotografia 4.5.). Aquesta població de la Terra Alta (Tarragona), va ser testimoni del bombardeig de la Legió Còndor i l'aviació italiana. Malgrat l'estat ruïnós en què va quedar, la Direcció General de Zonas Devastadas no va contemplar la seva reconstrucció i inicialment aquesta es va limitar a l'edificació d'una església nova i una desena de cases en la part baixa del poble, de manera que la preservació de les runes de Corbera d'Ebre durant la dictadura va tenir una causa més pragmàtica que no memorial. Aquesta població va viure fortament les conseqüències del combat fins al punt que va quedar pràcticament destruïda. El poble antic va quedar abandonat totalment als anys seixanta i així la imatge actual de població destruïda no és només el resultat del bombardeig, sinó també dels anys d'abandonament des d'aleshores (Roigé, 2023). Fins i tot a principis dels vuitanta, algunes obres municipals van destruir part de la població i això provocà diferents iniciatives per tractar de convertir el Poble Vell en un element patrimonial com a memòria de la Guerra. No va ser fins a finals dels anys vuitanta quan se li va donar un valor patrimonial i la perspectiva de conservació va canviar. El 1988, es va instal·lar una escultura de Joan Brossa anomenada "La bota" en record de "tots els combatents que van defensar les llibertats de Catalunya davant el feixisme". Uns anys després (1995-1997), es va instal·lar entre les ruïnes un "Abecedari de la llibertat", consistent en vint-i-cinc escultures amb els seus corresponents textos literaris i va començar una política de preservació patrimonial. El 1999, es va crear el Patronat del Poble Vell amb l'objectiu de promoure iniciatives de rehabilitació i conservació del Poble Vell com a lloc històric, i es va optar per un tractament artístic de les ruïnes, amb la pau com a idea fonamental i sense referències històriques a la destrucció de la població o als seus antecedents. Les ruïnes funcionen, de tota manera, com una visió de l'horror de la

destrucció, capaç de generar sentiments d'emoció en els visitants. Més tard, es va crear l'Associació Poble Vell de Corbera (2012), que des d'aleshores gestiona la visita a aquests espais.

El 1993, el poble va ser declarat en el seu conjunt com a bé cultural d'interès nacional pel Govern català, la qual cosa va permetre una certa revalorització. També es va restaurar l'església, semidestruïda durant la Guerra i sense sostre, consolidant la seva estructura (1999) i cobrint-la mitjançant un sostre plàstic (2009). Malgrat aquest interès, com assenyala Roigé (2023), el nombre de visitants és relativament baix (15.885 el 2016). La visita al "Poble Vell" s'ha convertit en un dels principals atractius de la zona, tot i una certa degradació i manca de discurs expositiu, que es pensa corregir en els anys vinents amb projectes de consolidació i de millora museogràfica. Des del 2022 s'ha iniciat un projecte de rehabilitació per oferir una experiència millorada i més continguts perquè esdevingui a més, un actiu de dinamització turística i cultural a la comarca. El nou projecte pretén donar-li al conjunt una museologia més explicativa del conflicte i de la vida a la població, més que un memorial artístic. Fins ara, en el conjunt han conviscut diverses explicacions que no acabaven d'oferir un itinerari explicatiu, en gran part per la diversitat d'actors implicats (associació, Ajuntament, Govern Català).

Les runes del poble de Belchite, en canvi, a la província de Saragossa, sí que van assumir una funció de propaganda durant el franquisme (Michoneau, Núñez, 2014), car Franco va decidir conservar Belchite Viejo com a testimoni d'allò de que havia estat capaç de fer la "barbàrie roja" i va atorgar a Belchite el títol de "Leal, Noble y Heroica Villa". Al seu interior encara es conserven alguns monuments memorials com la "Cruz a los Caídos" o el monument que acull una fossa comuna.

4.1.2.2 Búnquers i refugis

Alguns dels refugis construïts en pobles i ciutats d'arreu de Catalunya creats per a la protecció de l'aviació franquista, han estat restaurats i condicionats per la seva visita. La patrimonialització i museïtzació dels refugis de guerra esdevé així un dels recursos memorialistes més efectius (Roigé, 2017): d'una banda, perquè la major part d'aquests refugis estaven destinats als ciutadans –no als militars–, que en molts

Fotografia 4.6. Vista exterior del Refugi antiaeri de l'estació de La Garriga. Fotografia: autor

casos com en el refugi de l'estació de La Garriga (Costa, Coma, 2008: 251-257) (fotografia 4.6.), havien participat en la seva construcció; i d'una altra, perquè a diferència dels búnquers i la seva funció d'atac, aquests espais tenien la exclusiva

funció de protegir, de refugiar a la població. Finalment, el fet que estiguin ubicats en els centres dels pobles i ciutats facilita el seu accés, la seva visita. Aquests tres elements -caràcter civil, rol de víctima i proximitat física- faciliten la empatia entre refugiat i visitant. Una empatia que es pot traduir en una victimització dels refugiats envers els seus atacants concrets –aviació del bàndol nacional amb els seus aliats italians i alemanys-. Però també en una empatia que pot anar més enllà, tot i establint paral·lelismes entre un passat còmodament commemorat i un convuls present en un món globalitzat, que apel·la a les nostres consciències.⁹⁸

Per la seva banda, els búnquers –tant els construïts per la República com els construïts en postguerra⁹⁹-, en tant que espais “atacants” assumeixen un rol més asèptic, on la funció informativa s’imposa sobre el discurs reflexiu.

4.1.2.3 Rutes de l'exili i d'altres rutes

Com ja s'ha indicat, els vestigis de la sortida massiva de republicans en finalitzar la Guerra Civil, ha donat lloc a la creació d'un bon nombre de rutes i memorials pels llocs on passaren totes aquestes persones. La tasca endegada pel Museu Memorial de l'Exili / MUME (Font, González, Domènech, Marquès, 2017) ha estat decisiva per crear la xarxa de Retirada i Camins de l'Exili de l'Alt Empordà, amb el projecte de senyalització d'espais i camins de l'exili republicà de 1939, i per la creació d'espais de memòria transfronterers tant al territori espanyol com dins l'estat francès.

En aquest sentit el novembre de 2019 El Museu Memorial de l'Exili (MUME), el Memorial du camp d'Argelès-sur-Mer, el Château Royale de Cotlliure, la Maternité Suisse d'Elne i el Mémorial du camp de Rivesaltes van signar un Conveni de col·laboració per fer activitats conjuntes a Catalunya i França. L'ús memorial del concepte de ruta facilita la visualització i l'empatia amb els milers de republicans que van haver d'exiliar-se i evidencia el caràcter internacional del conflicte bèl·lic.

A la banda catalana s'han creat 23 espais a la zona dels Pirineus, relacionant la memòria de la Guerra Civil amb la memòria de l'exili. Entre aquests espais hi ha museus i centres d'interpretació, una antiga presó, rutes pels passos de muntanya utilitzats per al pas dels exiliats, refugis, cases utilitzades pel Govern republicà català o espanyol, i monuments a les víctimes. A més del seu interès patrimonial i memorial, la iniciativa de patrimonialització d'aquests indrets del Pirineu, té un notable interès turístic, en una zona amb molts recursos paisatgístics i amb una important afluència de visitants. En aquest sentit, la creació d'itineraris i rutes és un de les propostes que han tingut més èxit, convidant les persones a seguir i commemorar els camins pels quals van transitar els refugiats, en una experiència que combina l'excursionisme, el turisme memorial i la commemoració dels fets històrics. Aquest és el cas del Pas de Perthuis (la Jonquera) i del Pas de Belitres (Portbou) (fotografia 4.7.), llocs de pas Manrella (Agullana), el lloc de pas del president català;

---

⁹⁸ El projecte museogràfic del refugi antiaeri de l'estació de La Garriga assumeix aquest repte, en establir paral·lelismes entre víctimes d'un passat i víctimes d'un present.

⁹⁹ En acabar la guerra, Franco va fer construir desenes de búnquers al llarg de la frontera francoespanyola –l'anomenada línia "P"- que mai van arribar a ser utilitzats.

Pas de Lli (La Vajol), el lloc de pas de les autoritats republicanes; mas Can Barris (La Vajol), seu de la Presidència de la República; el Castell de Sant Ferran de Figueres, lloc de defensa i lloc de conservació del patrimoni artístic; Castell de Peralada i la Mina Negra, on la República va mantenir obres d'art durant la Guerra (La Vajol). També hi ha castells, camps d'aviació, estacions de tren, monuments, refugis, búnquers, escoles, etc. D'altres iniciatives de senyalització corresponen al *Camí de l'Exili al port de Salau* (2.087 m.), una ruta marcada que inclou diversos elements d'explicació, i que van ser utilitzats per escapar d'un gran nombre de víctimes de la guerra. El recorregut per aquest pas, en un paisatge idíl·lic, ens ofereix una imatge de la duresa dels camins de l'exili, els horrors de guerres i les persecucions durant els combats bèl·lics que van ocórrer a banda i banda dels Pirineus. Una altra ruta interessant correspon als *búnquers de Martinet*, que ofereixen un viatge a través de diversos refugis de la línia "P" a la zona, construïts com a prevenció d'una hipotètica invasió per les tropes aliades al final de la Segona Guerra Mundial, i que mai van ser utilitzats. El recorregut comença en un centre de visitants que explica l'ambient a través de l'entorn audiovisual i els búnquers. La visita als búnquers permet al visitant submergir-se en aquesta època turbulenta, dominada per la guerra, "perquè pugui reviure el sentiment de por, dolor, horror i incertesa dels esdeveniments polítics de l'època", segons la seva presentació.

De forma paral·lela, han estat projectades altres rutes de menor rellevància com per exemple i de forma "simbòlica" les associades a la deserció en la rereguarda -rutes dels emboscats- i ja amb més pes memorial, les vinculades a la resistència durant la postguerra -rutes dels maquis-.

Fotografia 4.7. *Memorial de l'exili* al Coll de Belitres, Portbou. Aquest indret, pas fronterer vers Cervera de la Marenda, va ser lloc de pas de la Retirada l'any 1939. Fotografia: autor

4.1.2.4 Camps de concentració i presons

Una altra de les iniciatives ha consistit en la preservació de vestigis com els camps de concentració i les presons, que es van fer servir tant durant el conflicte bèl·lic com, sobretot, en el període de postguerra i dictadura.

En general, la gestió memorial d'espais avui ja museïtzats o en procés de museïtzació com la presó Model de Barcelona (fotografia 4.8.) o la presó Pilates de Tarragona, tendeix a remarcar la seva funció com a eina repressiva durant la dictadura franquista, al marge d'altres usos com els que havien tingut

durant el període republicà o com a presons comunes. D'aquesta manera, La Model espai Memorial, es presenta com un espai dedicat al record i a la memòria que mitjançant visites guiades a la presó, ofereix divulgació sobre la repressió durant la dictadura, la existència dels presos polítics o les execucions que es van portar a terme al seu interior. A més, el centre organitza exposicions, seminaris i cursos que mantenen viva la memòria d'aquest espai, convertit avui en centre d'interpretació de la repressió franquista. En d'altres casos com el de la Presó de Dones de Les Corts a Barcelona, la desaparició del vestigi ha implicat la creació d'un Espai de Memòria¹⁰⁰ de caràcter més testimonial.

Pel que fa als camps de concentració, les iniciatives més importants es troben al cantó francès, recordant els camps on van ser internats els republicans espanyols que fugien al final de la Guerra Civil. El camp d'Argelès-sur-Mer es va establir al començament de la retirada republicana a França, i posteriorment s'hi van afegir jueus, gitanos i altres estrangers, fins al seu tancament el 1941. Aquest camp és un veritable símbol, un laboratori de mesures d'exclusió per a estrangers, però les empremtes de l'existència del camp es van esborrar totalment durant molts anys. El "Cementiri dels espanyols", tot i que gairebé ocult, va ser el primer signe

Fotografia 4.8. Pati exterior de la Model a Barcelona. *La Model, Espai Memorial* és un projecte que recupera i interpreta la història d'aquest centre penitenciari, atorgant especial protagonisme al seu ús durant la dictadura franquista. Un altre proposta similar de complexa execució es vincula a la comissaria de la Via Laietana de Barcelona, encara en funcionament. Unes plaques amb inscripció memorial van ser ubicades al seu paviment exterior l'any 2023 i van provocar la indignació dels grups conservadors de l'ajuntament PP i VOX. Fotografia: autor

---

¹⁰⁰ El 14 de desembre de 2019 es va inaugurar un memorial permanent de la Presó de Dones de Les Corts dins del perímetre de la qual hi havia el centre penitenciari.

Fotografia 4.9. Accés a l'edifici del *Mémorial du Camp de Rivesaltes*. El Memorial dissenyat per l'arquitecte Rudy Ricciotti i inaugurat l'any 2015 ha preservat el vestigis del camp d'internament. Fotografia: autor

l'existència d'aquest camp, a principis de la dècada dels anys cinquanta, per iniciativa del germà d'un brigadier belga que va morir al camp. No va ser més que un modest monument funerari amb la inscripció en francès "Als morts del camp d'Argelès. Aquí descansen" i la llista de seixanta-nou persones, que durant anys va estar força abandonat. Excepte aquesta estela, la memòria del camp es va mantenir pràcticament oculta fins al 1999, coincidint amb el 60è aniversari de l'exili republicà, que prop de la platja d'Argelès es va construir un monòlit amb una placa en homenatge als espanyols que van passar pel camp, amb la següent inscripció en francès i en espanyol: "A la memòria dels 100.000 republicans espanyols, internats al camp d'Argelès, després de la RETIRADA de febrer de 1939. La seva desgràcia: haver lluitat per defensar la Democràcia i la República contra el feixisme a Espanya del 1936 al 1939. Home lliure, recorda". El reconeixement institucional d'aquest lloc no va arribar ni per part d'Espanya ni per part de França, fins que el 2019, tal com serà explicat en línies posteriors, el president del govern d'Espanya hi va fer un acte institucional. Tot i que el camp és imperceptible, a Argelès hi ha un centre de documentació sobre el camp de concentració que porta el nom de "Mémorial du Camp d'Argelès", realitzat pel CIDER (*Centre Internacional de Documentació i Estudis de la Retirada*) amb el suport institucional de l'Ajuntament d'Argelès.

La museïtzació més important, de tota manera, s'ha dut a terme en un altre camp de concentració: Rivesaltes (fotografia 4.9.). La història d'aquest lloc és tràgica, resumint les pàgines més fosques de la història de França i d'Europa. Construït inicialment per ser un campament militar (1935-1939), va ser utilitzat com un camp de trànsit per a refugiats espanyols (1941), un centre regional de concentració per a jueus i gitanos (1942-1944), molts dels quals van ser enviats des d'allà a camps d'extermini, i un camp per a presoners de guerra i col·laboracionistes (1944-1948). Després d'uns anys d'utilització com a centre militar, va ser reutilitzat com una presó per a combatents del FLN a la Guerra d'Algèria (1962), i com a lloc per rebre els

harkis i les seves famílies que van fugir a França després de la independència d'Algèria (1962-1965). Encara més recentment va tenir una altra missió: un centre de detenció per a immigrants irregulars (1985-2007). El 2012, a partir d'una iniciativa civil amb l'ajuda de la Regió de Llenguadoc-Rosselló i el Consell General dels Pirineus Orientals, es va engegar un projecte per convertir l'antic camp en un museu, que va obrir les portes el 2015. Per primera vegada, en la seva inauguració, el primer ministre francès va assenyalar la responsabilitat de França pel mal tracte dispensat als espanyols en el camp de concentració. El memorial, l'edifici de nova planta del qual és autor l'arquitecte Rudy Ricciotti, disposa de 4.000 metres quadrats i compta amb una escenografia impactant que combina materials audiovisuals, material fotogràfic i històries personals. A més, permet conèixer els vestigis del camp d'internament, en estat ruïnós. El reconeixement a tots els col·lectius que havien patit confinament al camp va ser tot un desafiament: a més dels republicans espanyols, jueus, gitanos i harkies, es constata l'existència de voluntaris de les Brigades Internacionals, testimonis de Jehovà, antifeixistes en general, presoners algerians, franco-masons, guineans, presoners de guerra alemanys, i molts altres. Precisament, aquest enfocament genèric va provocar diverses crítiques, davant els diversos col·lectius que se sentien poc representats. Així, l'associació de veterans Amicale des Anciens Guérilleros Espagnols ha insistit en acusacions sobre errors en els discursos del camp, indicant que la memòria dels republicans espanyols ha estat poc destacada, i protestant sobretot perquè el nom oficial del lloc és "Memorial del camp de Rivesaltes" i no "Camp de concentració de Rivesaltes", esquivant l'ús real que del camp va fer servir l'administració francesa de l'època. A l'exterior del camp, diverses esteles i plaques col·locades pels diferents col·lectius ens recorden la pluralitat de les víctimes i també una certa concurrència de memòries creuades.

Fotografia 4.10. *Monument als afusellats* (Lara Heredia i Miguel Martinena, 2011) a la Muntanya de l'Oliva, Tarragona. Aquest indret a tocar del cementiri va ser testimoni de les execucions dels presoners de la dictadura franquista. El monument, un gran bloc d'acer, conté 750 forats quadrats, un per cadascuna de les víctimes. Fotografia: autor

4.2 La construcció de monuments memorials

4.2.1 La construcció d'un relat mitjançant monuments commemoratius

El projecte, construcció i gestió de monuments en memòria de les víctimes republicanes i de la repressió franquista és una de les estratègies bàsiques que fa servir la Direcció General de Memòria Democràtica, compartida habitualment amb els programes i/o polítiques de memòria de molts ajuntaments catalans. Com ja s'ha apuntat, la ubicació d'aquests monuments està habitualment associada a la ubicació de les sepultures de les víctimes a homenatjar (cementiris i fossars) i

Fotografia 4.11. *Monument a Lluís Companys* (Salvador Mañosa, 2018) a Cerdanyola del Vallès. Els monuments al president Companys estan repartits per tota la geografia catalana. Fotografia: autor

als escenaris on van succeir uns determinats fets històrics d'especial rellevància durant i després del conflicte. En alguns casos, però, com ja ha estat explicat, són els mateixos cementiris els que van acollir aquests fets històrics en forma d'afusellament. De forma paral·lela, alguns monuments són ubicats en espais urbans genèrics –centres de pobles i ciutats- que no es vinculen de forma explícita amb uns fets històrics concrets, amb la intenció que la seva difusió sigui més efectiva.

L'estudi dels monuments en funció del seu emplaçament ha de contemplar també l'objecte de memòria o commemoració. Aquest pot vincular-se de forma genèrica a totes les víctimes, a un determinat col·lectiu (víctimes d'un bombardeig, afusellades, deportades als camps d'extermini, brigadistes, biberons, etc.) o a un individu o personatge concret (Carrasco i Formiguera, Blas Infante o Companys). En funció de la seva transcendència, aquests col·lectius i personatges són homenatjats de forma reiterada en diferents espais del territori, com el cas del president Lluís Companys, que ocupa un paper protagonista en el mapa memorial català. La internacionalització del conflicte queda reflectida tant en aquells monuments projectats des del

territori (monuments als Brigadistes Internacionals¹⁰¹, monuments de l'Amilcal de Mauthausen) com en d'altres propostes generades des de fora, com és el cas del projecte *Stolpersteine*¹⁰², que evidencia el caràcter internacional de la Guerra Civil i les seves repercussions posteriors en la II Guerra Mundial. La projectació de monuments commemoratius de la Guerra Civil a Catalunya permet construir un relat del conflicte i de les seves conseqüències des d'una perspectiva democràtica. Un relat, però, que pot mostrar matisos diversos en funció del context sociopolític concret de la gestació i de la gestió posterior del monument.

4.2.2 On s'homenatja: la ubicació dels monuments

4.2.2.1 Monuments en cementiris i fossars

Els monuments ubicats en cementiris, com en el cas dels monuments franquistes, es nodreixen del caràcter emotiu i "sagrat"¹⁰³. Sovint, el monument incorpora els noms propis de les víctimes, així com les seves dades de lloc i data de naixement. El fred anonimats estadístic queda així substituït per un homenatge personalitzat. La ubicació del monument dins el cementiri, en la mesura que és un espai tancat, vigilat i respectat socialment, assegura també la seva integritat i perdurabilitat.

Però de forma paral·lela, la idiosincràsia dels cementiris suposa una barrera física i psicològica que dificulta la visibilitat i coneixement del monument memorial. Així, molt sovint, la seva capacitat comunicativa tan sols es vincula a l'organització d'actes memorials coincidint amb les efemèrides, i el procés comunicatiu és bàsicament endogàmic: el missatge arriba tan sols als familiars de les víctimes i als membres i simpatitzants de les entitats memorialistes i s'adapta a les seves expectatives. El registre fotogràfic i vídeo-gràfic d'aquestes jornades, amb els habituals parlaments, cants d'homenatge i ofrenes florals i sobretot, la seva difusió online mitjançant l'ús de les xarxes socials (Eiroa, 2020), permeten, any darrera any, ressuscitar el record associat al monument. Aquest accés restringit a l'espai dificulta, però, l'aplicació efectiva de la política memorial. En paral·lel, però, aquesta limitada eficàcia comunicativa del monument memorial dins el cementiri, facilita la seva custòdia i manteniment, en passar desapercebut per bona part de la població i anul·la així qualsevol possible conflicte associat a les víctimes a homenatjar, a diferència del que pot passar en la via pública.¹⁰⁴

---

¹⁰¹ En el cas del Monument a les Brigades Internacionals a Barcelona, obra de l'escultor nord-americà Roy Shifrin, la iniciativa i finançament va procedir de la Spanish Civil War Historical Society.

¹⁰² El projecte *Stolpersteine*, ideat per l'artista Gunter Demnig i iniciat a Berlín l'any 1996, pretén retre homenatge a les víctimes de la repressió nazi –entre elles milers de republicans a l'exili– mitjançant la ubicació d'unes petites llambordes memorials en els espais on aquestes víctimes van viure.

¹⁰³ El caràcter "sagrat" no es vincula –a diferència del que passa amb els monuments franquistes– amb la vinculació a una determinada religió. Els monuments funeraris republicans habitualment tenen un caràcter laic, sense creus o signes religiosos.

¹⁰⁴ Un dels exemples més evidents d'aquestes circumstàncies fora de Catalunya és el del monument memorial ubicat al cementiri de Paterna, dissenyat per l'artista Antonio Miró i l'arquitecte Manolo Vidal. A pocs metres del cementiri, s'ubica l'espai d'afusellament de les víctimes enterrades al cementiri, l'anomenat "Paredón de España". Mentre que el monument ocupa un espai protagonista al cementiri, aquest espai, mal senyalitzat i sense manteniment, passa inadvertit, esquivant així qualsevol conflicte en la via pública associat al record a les víctimes.

Fotografia 4.12. Monument *A les víctimes del Franquisme* (2010) al Cementiri de Girona. Obra realitzada per l'Ajuntament de Girona i el Memorial Democràtic a partir de la iniciativa de l'Associació de Víctimes de la Repressió Franquista. La planxa d'acer patinable del monument conté els noms de 510 afusellats entre 1939 i 1942 per la repressió franquista als municipis de Girona. Fotografia: autor

Per comprendre la rellevància dels monuments memorials a les víctimes republicanes de la Guerra Civil en els cementiris catalans, cal contemplar les estratègies de resignificació dels monuments franquistes reubicats en aquests cementiris, presentades ja en el capítol anterior. En alguns casos, com en el del Cementiri d'Arenys de Mar, la simple resignificació d'aquests monuments mitjançant la retirada dels símbols franquistes i el canvi de la inscripció original per la d'un conciliador missatge similar a "A totes les víctimes de la Guerra Civil" implica la no construcció del monument a les víctimes republicanes. En d'altres casos, com en els del cementiri de Lleida o el de Viladecans -ja analitzats- el procés de resignificació és més important i el monument resultant -a vegades portat a terme amb solucions conceptuals i plàstiques ambicioses- pot arribar a satisfer en diferent grau les expectatives dels familiars de les víctimes. Serà habitual, però, que després d'un oblit tan llarg, la forma més efectiva de retre homenatge als afusellats durant la repressió franquista sigui la creació d'un monument memorial específic com s'ha fet, per exemple, al Fossar de la Pedrera o als cementiris de Girona (fotografia 4.12), Tarragona o Lleida.¹⁰⁵

---

¹⁰⁵ El cementiri de Lleida acull així diversos monuments -projectats en període democràtic- que integren la memòria republicana, a l'igual que ho fan amb diferent grau de rellevància tantíssims altres cementiris catalans com per exemple el de Sant Celoni, Terrassa o Tremp. Tal com es va veure en el capítol dedicat als monuments franquistes, molts altres cementiris com els de Arenys de Mar, Badalona, Canet de Mar o Sant Feliu de Llobregat, han optat per limitar-se a la resignificació del monument franquista.

4.2.2.2 Els monuments en escenaris històrics

Bona part dels escenaris històrics de la Guerra Civil conserven uns vestigis prou rellevants com per actuar per sí sols com a element de memòria i homenatge, recolzats sovint per la intervenció museística, que facilita la seva contextualització i comprensió en el marc de la Guerra Civil. Així, molts d'aquests vestigis, com és el cas de bona part dels refugis antiaeris repartits pel territori català, no estan acompanyats d'un monument memorial. En alguns casos, però, com en el refugi de la Estació de La Garriga sí que s'ha incorporat un monument, tot i que aquest, ubicat a tocar de l'entrada, passa desapercebut en benefici del protagonisme de la porta d'accés al vestigi. En d'altres casos, per contra, la rellevància històrica i memorial del vestigi és tal que s'opta per una intervenció artística proporcional a la seva magnitud, que reforci la lectura del mateix d'acord al missatge a transmetre, com en el cas, per exemple, del Poble Vell de Corbera d'Ebre, que des del 1995 acull el ja referenciat *Abecedari de la Llibertat*.

Molt sovint, però, l'escenari històric és un emplaçament, que no conserva vestigis prou significatius com per explicar-nos els fets dels quals va ser testimoni. Aquesta absència de vestigis dificulta la transmissió del missatge memorial i és aquí on el monument memorial acompanyat d'una informació paral·lela compleix una funció pedagògica i commemorativa a la vegada. Així, el *Monument a la Pau* (fotografia 4.13), situat a la cota 705 de la Serra de Pàndols des del 1989 acull cada 25 de Juliol l'homenatge als morts durant la Batalla de l'Ebre, a partir de la iniciativa de l'Agrupació de Supervivents de la Lleva del Biberó-41.

En d'altres casos, com ja hem constatat, l'escenari històric no s'associa a un punt concret sinó a una ruta degudament senyalitzada, fent-se servir les ubicacions més rellevants del recorregut com a punt d'emplaçament dels monuments memorials. A vegades, però, com en el *Monument a l'Exili* del Coll de Belitres -proper a un monument memorial franquista i a l'antiga caseta de vigilància-, el caràcter bàsicament informatiu de la intervenció, difereix del concepte convencional de monument memorial. La informació explícita i documentada d'uns fets esdevé per sí sola commemoració. Com ja s'ha vist en el capítol anterior, aquest recurs de contextualització, gestionat des de la Direcció General de Memòria Democràtica, és molt habitual en bona part dels escenaris històrics de la Guerra Civil.

Fotografia 4.13. *Monument a la Pau* (Josep Rull i Marco, 1989), promogut pels membres de la Lleva del Biberó-1941, està ubicat a la cota 705 de la Serra de Pàndols el terme municipal del Pinell de Brai. Fotografia: autor

4.2.2.3 Els monuments en zones cèntriques d'espais urbans

El espais urbans poden acollir -òbviament- tant cementiris com escenaris històrics. Però en la mesura que la Guerra Civil i la repressió franquista a Catalunya, tot i les seves especificitats locals, va ser sobretot un conflicte global, qualsevol espai públic dins el territori és apte per esdevenir emplaçament d'un monument memorial.

El fet que el monument estigui ubicat en la zona cèntrica d'un espai urbà li atorga sens dubte molt més protagonisme. La base de dades de Monuments commemoratius de Catalunya de l'Institut d'Estudis Catalans / IEC especifica com el territori català acollia l'any 2005 els ja referenciats 34 monuments a Lluís Companys, 12 monuments d'homenatge a les víctimes de Mauthausen i de l'extermini nazi i 9 monuments a Blas Infante. Un estudi de la distribució territorial d'aquests monuments i els erigits posteriorment fins els nostres dies ens ofereix un primer retrat de la gestió de la política memorial del govern i dels ajuntaments catalans i de l'ús de l'espai públic urbà en la projectació dels monuments.

Fotografia 4.14. *Monument a la Reconciliació* a Gandesa. Promogut pel membres de l'Associació d'Aviadors de la República (ADAR) va ser inaugurat l'any 1978 amb motiu del 40 aniversari de la Batalla de l'Ebre. Està dedicat a la memòria de totes les víctimes de la Batalla de l'Ebre i de la Guerra Civil Espanyola i al seu acte d'inauguració van participar centenars d'antics combatents d'ambdós bàndols. Fotografia: autor

4.2.3 A qui s'homenatja

4.2.3.1 Homenatge a totes les víctimes de la Guerra

La creació de monuments memorials d'homenatge genèric "a totes les víctimes de la guerra" obeeix a una política memorial inspirada en la Llei d'Amnistia (1977), que no seria modificada fins a la promulgació de la Llei de Memòria Històrica i la Llei del Memorial Democràtic promulgades, 30 anys més tard (2007). Aquesta política memorial intentava en tot moment esquivar el conflicte, la fractura social, però no satisfia les demandes de determinats col·lectius de víctimes. Aquesta indefinició

de repressors i reprimits, aquesta equiparació entre els dos bàndols enfrontats, ha estat qüestionada tant per bona part de les associacions de víctimes del franquisme com pel món acadèmic.¹⁰⁶

4.2.3.2 Homenatges a les víctimes republicanes

En paral·lel es van començar a crear els primers monuments a col·lectius de víctimes del bàndol republicà i de la repressió franquista. L'especificitat del col·lectiu a homenatjar es pot associar a la seva participació en el desenvolupament o intervenció en el conflicte: afusellats en una localitat o territori específics, víctimes d'un bombardeig, exiliats en acabar la guerra, deportats a Mauthausen i altres camps, brigadistes internacionals o membres de la Lleva del Biberó.¹⁰⁷ De forma excepcional, el col·lectiu a homenatjar pot estar referenciat en clau institucional genèrica, com és el cas dels pocs monuments dedicats a la

Fotografia 4.15. Al 70è aniversari de la II República (2001), Caldes de Montbui. Aquest petit monòlit amb placa commemorativa és un dels pocs monuments que homenatja a la II República Espanyola en clau institucional. Fotografia: autor

---

¹⁰⁶ El debat de l'objecte d'homenatge segueix avui obert. Jordi Guixé, director de l'EUROM, a la introducció a *Past and Power, Public Policies on Memory. Debates, from Global to Local* (2017), fins i tot es qüestiona la declaració oficial a Catalunya del dia 15 d'Octubre –afusellament de Lluís Companys– com a Diada nacional en memòria de (totes) les víctimes de la Guerra Civil i de la repressió franquista. A la mateixa obra (Guixé, 2017), Ricard Vinyes a l'article "La privatización de la memoria en España y sus consecuencias" també es qüestiona aquest "model espanyol d'impunitat.

¹⁰⁷ Les circumstàncies que van fer participar en la guerra a aquest col·lectiu i la seva diversitat ideològica ens ofereix una doble victimització dels implicats, tot i evidenciant en clau conciliadora l'absurditat de tota guerra.

Segona República. Tant en el cas dels monuments dedicats a totes les víctimes com en els dedicats als represaliats pel franquisme, pot fer-se ús d'una especificitat geogràfica associada normalment al municipi, però a vegades també a la comarca o a la província. Aquesta especificitat atorga al monument una implicació més directa, més vinculant amb el territori i com a tal, més sentida i real.

4.2.3.3 Homenatges a individus

En altres casos, l'objecte del monument memorial és a títol individual, en la mesura que el personatge a homenatjar és capaç d'aglutinar un sentiment col·lectiu. Sens dubte el personatge més homenatjat és el ja referenciat Lluís Companys (Balcells, 2014). D'altres polítics com Francesc Macià –que va morir, però, abans de l'inici de la guerra-, Carrasco i Formiguera, Josep Tarradellas o Blas Infante (andalusista afusellat a Sevilla) formen també part de la llista. De la mateixa manera, alguns dels alcaldes represaliats pel franquisme han estat homenatjats mitjançant monuments en les seves respectives poblacions. Altres vegades, la doble vessant de l'homenatjat –com a exiliat o represaliat pel franquisme i com a artista de reconeixement internacional– ens obliga a concebre el valor memorial del monument de forma més oberta i diversa. Tal és el cas de Federico García Lorca i Antonio Machado i també, de forma més tangencial i no contemplada en aquest estudi, Pau Casals o Picasso.

Fotografia 4.16. A *Blas Infante* (Escola de marbre de Macael, 1994), Esplugues de Llobregat. La figura de Blas Infante, andalusista afusellat a Sevilla l'any 1936, aglutina alhora la memòria republicana i la identitat andalusa. La placa que acompanya el seu bust el presenta com a "padre de la patria andaluza". Fotografia: autor

4.2.3.4 Restitució de monuments

Finalment, cal contemplar la restitució d'alguns monuments ja existents durant la II República i retirats durant la Dictadura com els monuments a

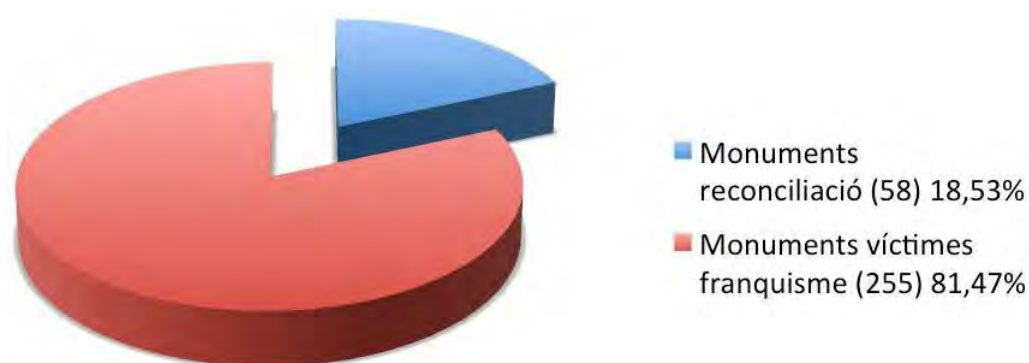

Fotografia 4.17. Fragment del *Monument a la República. Homenatge a Pi i Margall* (Albert Viaplana i Helio Quiñón amb la col·laboració de Ricard Mercadé, 1990) a Barcelona. Aquest monument incorpora l'escultura *Al·legoria de la República* de Josep Viladomat i el medalló de Joan Peu que havien format part del *Monument a Pi i Margall* (1936) Fotografia: autor

Rafael Casanova de Barcelona i Moià o el Monument a la República a Barcelona (fotografia 4.17). És aquest, tal vegada, en el monument restituït més emblemàtic. L'origen d'aquest monument es remunta a l'any 1915, quan l'Ajuntament de

Barcelona va encarregar un conjunt escultòric dedicat a la República i en honor a Pi i Margall, per ser ubicat al voltant de l'obelisc situat al centre de l'anomenada plaça dels Cinc d'Ors a la cruïlla de l'Avinguda Diagonal amb Passeig de Gràcia. El projecte no es va realitzar fins la instauració de la Segona República i va ser el president de la Generalitat Lluís Companys qui el va inaugurar el 12 d'abril del 1936. En acabar la Guerra Civil, l'al·legoria de la República que l'escultor Josep Viladomat havia realitzat en forma de nu femení amb el braç aixecat i ram de llozer en mà i el medalló en honor a Pi i Margall de Joan Peu que l'acompanyava, van ser retirats i substituïts per l'Al·legoria de la Victòria, encarregada pel règim franquista a Frederic Marès. Afortunadament, les dues peces van ser custodiades i això va permetre la seva recuperació en democràcia per tal de formar part del nou Monument a la República i Homenatge a Pi i Margall, projectat per Albert Viaplana i Helio Quiñón amb la col·laboració de Ricard Mercadé l'any 1990 i emplaçat a l'avui anomenada Plaça de la República, en el districte de Nou Barris de Barcelona.

Gràfica 4.1. Monuments en commemoració de la Guerra Civil projectats en democràcia: comparativa en funció d'estratègia memorial

Font: elaboració pròpia

L'inventari dels monuments en commemoració de la Guerra Civil projectats durant la democràcia posa en evidència la voluntat d'aplicar una política reparadora envers als represaliats pel franquisme. Tal com queda reflectit en la gràfica 4.1. i en els annexes, hi ha una proporció de monuments d'homenatge a les víctimes republicanes sensiblement més alta que la d'aquells que homenatgen a totes les víctimes de la guerra. Dels 313 monuments inventariats,¹⁰⁸ un 81,47% (255 monuments) es poden identificar com a monuments en homenatge a les víctimes del franquisme mentre que el 18,53% restant (58 monuments) apel·la de forma més directa a la conciliació, en homenatjar a totes les víctimes. Com

¹⁰⁸ Els 313 monuments inventariats no conformen la totalitat dels monuments commemoratius de la Guerra Civil Espanyola a Catalunya existents en l'actualitat (2022) en la mesura que la projectació de nous memorials és constant. Així mateix, és difícil establir límits concrets d'allò a inventariar. La documentació d'alguns vestigis, la senyalètica d'algunes rutes de memòria o la dignificació d'alguns espais -com per exemple els associats al Pla de Fosses- pot ser interpretada com un possible monument commemoratiu.

veurem més endavant en analitzar els recursos verbals d'aquests monuments i més explícitament les inscripcions que els acompanyen, aquests dos grans grups poden ser classificats en funció de l'especificitat dels homenatjats.

4.2.4 Diferents tipologies de monuments segons la forma d'homenatge

La diversitat d'emplaçaments on s'ubica el monument, d'individus o col·lectius a homenatjar i de graus d'especificació del missatge memorial es tradueix en diferents conceptualitzacions i materialitzacions plàstiques. El caràcter heterogeni del monument "republicà" contrasta amb la homogeneïtzació relativa del monument "franquista". Tot i que alguns dels monuments dedicats a la memòria republicana fan servir estratègies clàssiques també utilitzades pel règim franquista -com ara plaques memorials o monòlits-, els memorials a les víctimes del franquisme presenten una diversitat pròpia del context democràtic on han estat creats i esquiven, en general, l'ús de la creu cristiana, omnipresent als monuments franquistes. D'aquesta manera, escultures, conjunts escultòrics i diverses intervencions a l'espai públic formen part del repertori commemoratiu republicà.

La senyalització que acompanya a alguns d'aquests monuments sovint es regeix pel manual corporatiu de la institució que l'impulsa (Memorial Democràtic, Programes de Memòria Ajuntament de Barcelona o d'altres). En alguns casos, aquesta senyalització institucional assumeix per sí sola el discurs memorial, en una ambigua frontera entre informació i commemoració. En qualsevol cas i tal com ja s'ha indicat anteriorment, aquesta materialització plàstica de la memòria va sempre acompanyada de la seva versió virtual, de la seva difusió online mitjançant l'ús de pàgines web i de xarxes socials. Una difusió que molt sovint té una repercussió social superior a la simple visita al monument commemoratiu, al que fins i tot pot arribar a substituir.¹⁰⁹

4.2.4.1 Plaques memorials

Les plaques memorials, en la mesura que fan servir el discurs verbal, són l'element més explícit i directe per retre homenatge a les víctimes. En alguns casos és difícil establir la frontera entre una placa memorial i un panell informatiu, en la mesura que, tal com ja s'ha dit, aquest pot assumir una funció commemorativa. En el context del Memorial Democràtic, la Xarxa d'Espais de Memòria ofereix informació en diferents suports (com ara monòlits, faristols o plaques). En el manual de senyalització dels Espais i Rutes de Memòria la nomenclatura d'alguns d'aquests suports evidencia de forma explícita el seu caràcter commemoratiu: "monòlit de dignificació", "faristol d'homenatge". En paral·lel, la senyalització de la memòria democràtica de la ciutat de Barcelona contempla dues tipologies de senyalització: d'una banda, els faristols narratius contenen una breu explicació i imatges de l'espai i l'esdeveniment a recordar; de l'altra, ja en clau obertament commemorativa, les plaques de marcatge circulars evocuen les persones o els fets concrets.

---

¹⁰⁹ Els webs de les diferents associacions memorialistes a Catalunya, així com sobretot les pàgines d'institucions públiques com el Memorial Democràtic de la Generalitat de Catalunya o en menor mesura la Memòria Democràtica de l'Ajuntament de Barcelona, són així vertebradors de la difusió memorial.

Fotografia 4.18. Plaça de Sant Felip Neri a Barcelona, que va patir el efectes d'un bombardeig de l'aviació franquista el 30 de Gener de 1938. La preservació dels impactes dels projectils sobre les parets actua com a vestigi i homenatge a les víctimes. L'any 2007 l'Ajuntament de Barcelona va fer instal·lar una placa memorial en bronze en memòria de les 42 persones –la majoria infants– que van morir arran del bombardeig. Fotografia: autor

De forma paral·lela, l'Ajuntament de Barcelona ha instal·lat plaques en bronze de caràcter més clàssic en ubicacions específiques amb les què es determina la transcendència del fet a recordar i la intenció de mantenir aquesta memòria per sempre. Així, la placa memorial en bronze sobre una de les façanes de la Plaça Sant Felip Neri de Barcelona (fotografia 4.18), forma part essencial del conjunt memorial a preservar, un conjunt que ha mantingut com a vestigi els impactes dels projectils sobre les parets. El panell serigrafat que està a l'entrada de la plaça compleix una funció informativa sobre l'espai a visitar i la seva transcendència històrica.

De forma singular les dimensions de les plaques poden ser minúscules, però no per això aquestes han de ser menys efectives. El projecte *Stolperstein* creat per Gunter Demnig n'és un exemple i les rajoles commemoratives dels bombardejos de La Garriga i Granollers compleixen la funció memorial per la què van ser projectades.

4.2.4.2 Monòlits

El monòlit, per la seva banda, és també identificat sense fissures com a monument d'homenatge. La incorporació de la inscripció memorial, bé gravada al mateix monument, bé mitjançant una placa, defineix l'objecte o subjecte a homenatjar. És un recurs habitual en l'homenatge a les víctimes del franquisme en la mesura que molt sovint no contempla el concepte d'autoria artística i els seus condicionants projectuals i econòmics. Els monòlits republicans, a diferència dels franquistes, es caracteritzen en general per les seves textures rugoses, les seves formes irregulars, el predomini de la matèria inalterada en detriment de l'allisat i polit de la pedra. Són menys geomètrics i més orgànics i no contempnen la incorporació de la creu

llatina, tan habitual en els monuments franquistes. En alguns casos el monòlit conté també elements visuals en forma d'esgrafiats o relleu sobre la mateixa pedra -com per exemple el monument a Lluís Companys d'Argentona- o actua com a suport de medallons amb relleus en bronze o altres materials -com és el cas del monument a Lluís Companys a Badalona o el monument a la reconciliació de Gandesa-. De forma excepcional, l'escultura pot estar inserida en el mateix monòlit com a l'obelisc a Francesc Macià a Vilanova i la Geltrú. En aquest sentit, el límit entre el que és un monòlit i el que és una peça escultòrica de vegades és difícil de definir. Així, l'escultura memorial a Josep Maria Tarradellas de Barcelona, tot i fer servir recursos i combinació de materials propis de l'art contemporani, presenta una estructura similar als grans monòlits i obeliscs commemoratius.

Fotografia 4.19. Monòlit A Lluís Companys al Masnou. Inaugurat l'any 1993, presenta dues plaques memorials: una metàl·lica posada per ERC l'any 1993 i una altra en marbre col·locada dos anys després. A l'octubre de 2022 va ser inaugurat al Masnou un altre monument a Lluís Companys i aquest va ser retirat. Fotografia: autor

4.2.4.3 Escultures

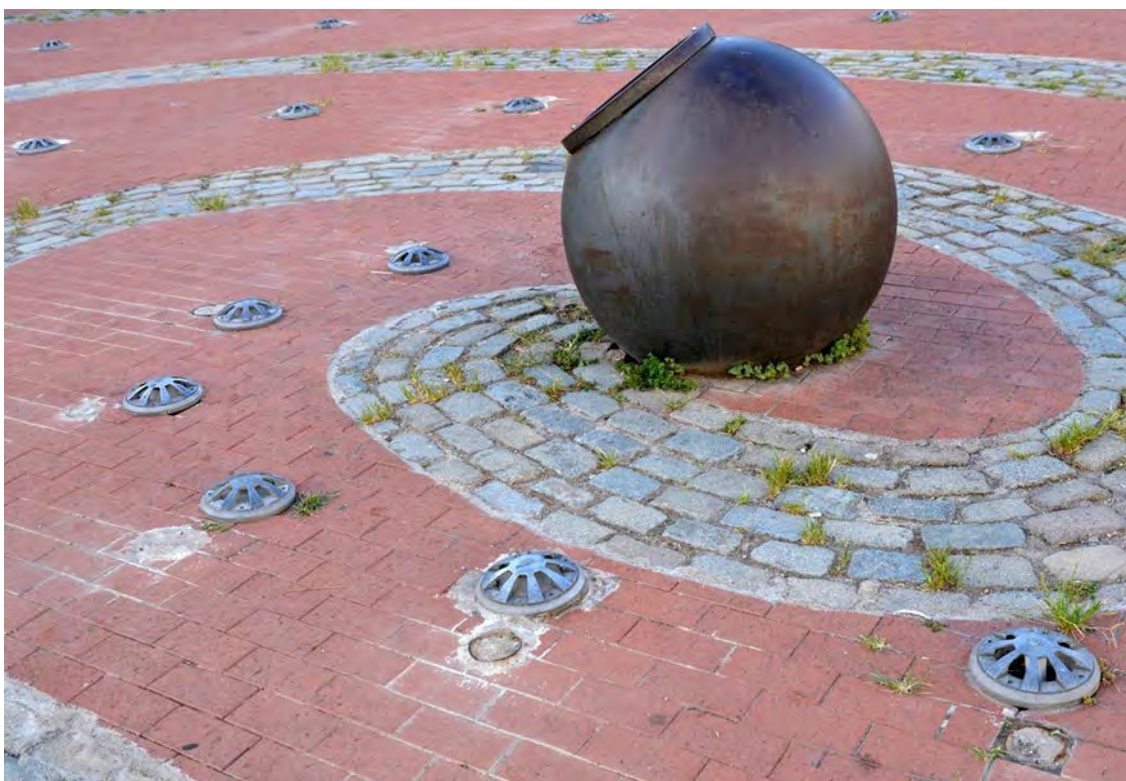
El caràcter eminentment figuratiu de les escultures "franquistes" i l'ús de materials clàssics -pedra i bronze- és substituït per una conceptualització plàstica diversa, que contempla diferents llenguatges i materials. Per una banda, l'escultura figurativa es conserva en alguns dels memorials per homenatjar als personatges, facilitant així la seva identificació. Aquests retrats poden ser escultures exemptes o baixos relleus i de forma excepcional alguns memorials poden fer servir altres llenguatges com la fotografia. L'escultura figurativa és també present en determinades obres de caràcter al·legòric, algunes de les quals fan servir elements simbòlics, mentre que en altres casos, la figuració es materialitza en escenes realistes del conflicte.

Per altra banda i de forma paral·lela, bona part de l'escultura commemorativa a les víctimes republicanes es nodreix de les tendències artístiques contemporànies i en aquest sentit, fa servir també diferents graus d'abstracció. L'ús del llenguatge abstracte de vegades pot limitar la capacitat comunicativa del missatge a transmetre i aquest fins i tot pot passar desapercebut. Com serà analitzat més endavant, per assegurar l'efectivitat comunicativa és habitual la combinació del llenguatge plàstic amb el discurs verbal i en aquest sentit la inscripció memorial és de vital importància.

Aquesta especificitat de la paraula envers l'ambigüitat i multiplicitat de possibles lectures del llenguatge plàstic abstracte, fa que en moltes obres sigui la mateixa paraula la que esdevé escultura. Igualment, a banda de l'ús de la pedra i el bronze, és habitual el treball amb altres materials també resistents a la intempèrie, com l'acer patinable, l'acer inoxidable, l'alumini, el marbre, el formigó o la ceràmica, així com la combinació d'aquests.

4.2.4.4 Conjunts escultòrics i arquitectònics

L'opulència i monumentalitat pròpia d'alguns monuments franquistes, conseqüent amb la seva funció identitària i propagandística, està absent en els memorials republicans. Mentre uns celebren un triomf per causa divina els altres rememoren una derrota. Tot i presentar elements comuns com l'homenatge a la víctima i la defensa d'uns valors, la intenció dels monuments republicans és més reparadora, més reivindicativa que no adoctrinant. A més, tot i acollir celebracions vinculades a les respectives efemèrides, no contempen els actes litúrgics religiosos i multitudinaris propis dels grans monuments franquistes.

Fotografia 4.20. Fragment del conjunt escultòric *A Lluís Companys* (Albert Casañé, 1997) a L'Hospitalet de Llobregat. El projecte contemplava inicialment 57 columnes de ferro galvanitzat –una per cadascun dels anys viscuts pel president- avui retirades. Per facilitar la comprensió de l'obra, el mateix autor suggereix en una placa de bronze una possible interpretació de la mateixa. Fotografia: autor

Fotografia 4.21. Detall del *Memorial de Les Camposines* (2009) a La Fatarella. Projectat per Esteve Aymerich, Inés de Rivera i Ton Salvadó, va ser concebut com un monument a tots els combatents en la Batalla de l'Ebre. Cada any s'incorporen noves plaques que recullen els noms dels morts i desapareguts inscrits en el Cens de persones desaparegudes i en una ossera es dipositen les restes no identificades de soldats, que encara apareixen al territori. Fotografia: autor

Alguns dels conjunts escultòrics i arquitectònics en homenatge a les víctimes del franquisme, presenten, però, grans dimensions que faciliten la seva visibilitat en via pública. Una visibilitat que a vegades no es correspon amb la seva capacitat comunicativa en tant que molts ciutadans desconeixen la seva funció memorial. Així, la monumentalitat del *Monument a Lluís Companys* a Cerdanyola del Vallès, la del *Monument a la República* a Barcelona o la del monument dedicat a les Brigades Internacionals també a Barcelona no és proporcional a la seva efectivitat commemorativa. L'obra *Als vençuts* (Claudi Casanovas, 2006) a Olot, un gran bloc ceràmic dins d'una estructura cúbica de formigó sobre una plataforma envoltada de pedres, aconsegueix transmetre el seu missatge memorial si el visitant interactua amb la peça i fa servir el recurs de la paraula. Amb un esperit més clàssic i en aquest sentit més reconeixible, el *Monument a Lluís Companys* a Agullana, inaugurat l'any 1981, presenta una escalinata de pedra d'accés a un mur també de pedra amb una inscripció memorial explícita. En aquest cas la ubicació i la projectació de l'obra faciliten la transmissió del missatge commemoratiu.

En altres casos, les grans dimensions del monument són utilitzades de forma efectiva per traduir plàsticament la magnitud d'una tragèdia. D'aquesta manera, els llistats de víctimes de la repressió franquista que ocupen, per exemple, les llargues parets dels memorials dels cementiris de Tarragona o Girona,¹¹⁰ són capaces de

¹¹⁰ Aquests monuments presenten una certa similitud amb el Memorial dels Veterans de la Guerra del Vietnam a Washington, dissenyat per Maya Ying Lin l'any 1982, que acull el llistat de totes les víctimes sobre un mur de llargues

plasmar la dimensió del drama col·lectiu, tot i homenatjant també individualment a cadascuna de les víctimes. Funció commemorativa i funció funerària s'entrecreuen en la mesura que el monument està ubicat en un cementiri i que les restes de moltes de les víctimes referenciades han estat o encara estan en aquell indret. En una ubicació fora cementiri, les dimensions del monument *El parapet de les executades i executats 1939-50* (Francesc Abad, 2019)- que serà analitzat més endavant- així com la seva explicitat i ubicació, s'inscriuen en un avenç en la política memorial reparatòria de les víctimes del franquisme.

Finalment, cal fer esment d'altres monuments arquitectònics que ultrapassen els objectius estrictament commemoratius o funeraris. En el cas del Memorial de les Camposines (fotografia 4.21) les dimensions del complex s'adapten al seu ús com a ossari de les restes que es troben sense identificar als espais de la Batalla de l'Ebre. En qualsevol cas, el monument presenta unes dimensions reduïdes en comparació amb les dels grans memorials i mausoleus franquistes.

4.2.4.5 Intervencions en l'espai

La creació de memorials a les víctimes de la Guerra Civil i la repressió franquista es nodreix generalment, pel seu caràcter més recent, de les noves tendències de l'art contemporani i contempla així el possible mestissatge de disciplines. En aquest sentit alguns dels memorials, com els *Jardins de Lluís Companys* (Jordi Aligué, 2019) a Cardedeu, es materialitzen en la combinació de diferents llenguatges per tal de crear atmosferes capaces d'evocar el record i la reparació de les víctimes. La Plaça de les Dones del 36, inaugurada l'any 2009 al barri de Gràcia de Barcelona, acull des del Març de 2020 un jardí vertical en una de les parets mitgeres (fotografia 4.22). Es tracta d'un mur vegetal que evoca el retrat de la miliciana Marina Ginestà¹¹¹ mitjançant una il·lusió òptica.

Aquesta estratègia iconogràfica basada en la interpretació de fotografies de la Guerra Civil ha estat utilitzada en els darrers anys de forma més realista i efectiva per l'artista Roc Blackblock mitjançant la realització de murals de grans dimensions en espais vinculats a la memòria (fotografia 4.23). Les seves obres es nodreixen de l'assessorament d'historiadors i responsables d'entitats memorialistes i combinen la interpretació d'imatges emblemàtiques de la lluita antifranquista amb textos i cites de caràcter reivindicatiu.

4.2.5 L'adaptació dels monuments al context sociopolític

La diversitat dels models constructius i característiques dels monuments a les víctimes del franquisme es pot associar a les entitats que les varen promoure (associacions memorialistes, familiars de les víctimes o institucions públiques) i a la contextualització sociopolítica del seu projecte. Una anàlisi evolutiva dels diferents

---

dimensions. Aquesta estratègia ha estat compartida per molts dels monuments memorials contemporanis arreu del planeta.

¹¹¹ Marina Ginestà i Coloma, nascuda a Tolosa l'any 1919 i morta a París l'any 2014 fou una periodista i traductora catalana. Va ser model d'una fotografia que va esdevenir icona de la Guerra Civil Espanyola. Li va fer el fotògraf Hans Gutmann / Juan Guzmán el 21 de juliol del 1936 a la terrassa de l'Hotel Colón de Barcelona quan ella tenia 17 anys, en el paper de miliciana antifeixista i revolucionària, militant del PSUC i les JSUC.

Fotografia 4.22. *Plaça de les Dones del 36*, al barri de Gràcia de Barcelona. Inaugurada l'any 2009 aquest espai vol retre homenatge a totes aquelles dones que van patir les conseqüències de la Guerra civil espanyola. Va ser redissenyada l'any 2013 i l'any 2020 es va incorporar el mur vegetal amb el retrat de la miliciana Marina Ginestà. En l'actualitat (2021) resulta difícil identificar el seu rostre. Fotografia: autor

monuments memorials projectats des de la transició democràtica fins als nostres dies a Catalunya evidencia un paral·lelisme entre política memorial i la seva traducció plàstica. D'igual manera, l'especificitat sociopolítica de cada ajuntament acaba de definir la magnitud i singularitat dels projectes.

4.2.5.1 Complicitat entre poder polític i societat civil

L'autorització de l'erecció de tota escultura en espai públic ha de ser autoritzada o planificada des de les institucions i per això la Generalitat de Catalunya i sobretot els Ajuntaments són habitualment els organismes responsables de la seva ubicació

Fotografia 4.23. *Mural en homenatge als Brigadistes* (Roc Blackblock, 2023) a La Garriga. En els darrers anys l'artista Blackblock a través del seu projecte *Murs de bitàcola* ha il·lustrat episodis de la Guerra Civil mitjançant murals, alguns dels quals com els de La Garriga, L'Espluga de Francolí o Barcelona, tots tres realitzats l'any 2023, homenatgen a les Brigades Internacionals. Fotografia: autor

final¹¹². En un context democràtic, la dimensió política i identitària del monument commemoratiu exigeix una complicitat entre poder polític i societat civil (Balcells, 2011). A Catalunya, la iniciativa popular i la pressió de les organitzacions memorialistes¹¹³ actua com a motor de l'erecció de monuments commemoratius a la memòria republicana, una memòria que molt sovint s'entrecrua amb la identitat nacionalista catalana i en els darrers anys amb les seves aspiracions independentistes. Així mateix, les institucions públiques poden ser els gestors inicials de la projectació dels monuments memorials, vehiculant la seva política de memòria i de vegades transgredint l'esperit de les reivindicacions dels col·lectius socials. La complicitat entre les associacions memorialistes i les institucions públiques garanteix l'efectivitat de les polítiques memorials però a vegades aquesta no és possible en la mesura que els interessos entre uns i altres divergeixen. Tot i que durant els primers anys de la transició democràtica la societat civil va participar econòmicament en el finançament d'alguns monuments, aquesta política no esdevé habitual, en tant que la funció dels col·lectius memorialistes és pressionar als poders polítics per assumir i exercir aquestes competències. Així, a tall d'exemple, l'Associació Pro-Memòria als Immolats per la Llibertat de Catalunya va promoure i va finançar el Monument *La Pietat* (1981) al Fossar de la Pedrera, l'Amical de Mauthausen va promoure el memorial dedicat als barcelonins represaliats als camps nazis (1987) i l'Associació Catalana d'Expressos polítics va pressionar per la creació del memorial al Camp de la Bota (1992).¹¹⁴

4.2.5.2 De la transició a la Llei Integral de Memòria Democràtica

Com ja hem dit, una primera fase de la memòria pública es va fonamentar en una idea de "reconciliació" (Roigé, 2017). Les institucions públiques varen alentar els processos de reparació. Aquesta fictícia reconciliació, fonamentada en la impunitat dels protagonistes de la dictadura, va facilitar el procés democràtic i va ser acceptada per bona part de la ciutadania. Fins i tot per alguns dels que havien estat víctimes de la repressió franquista. La voluntat i necessitat de canvi i l'amenaça d'una possible involució van provocar l'acceptació d'una interpretació de la Guerra Civil amb una mirada asèptica: es presentava com un conflicte entre les dues Espanyes, un conflicte sense culpables i del que tots havien estat víctimes.

---

¹¹² La projectació dels monuments en via pública es pot realitzar mitjançant concurs públic o per encàrrec o proposta específica a un artista.

¹¹³ Quinze són les associacions memorialistes referenciades a la web del Memorial Democràtic, la major part de les quals es vinculen a la Guerra Civil i la repressió franquista: *Amical de Mauthausen*, *Associació d'Amics de les Brigades Internacionals*, *Associació de les víctimes de la repressió franquista a Tarragona*, *Associació per a la memòria històrica i democràtica del Baix Llobregat*, *Associació per a la recuperació de la memòria històrica de l'exili republicà*, *Espai de la memòria i valors democràtics de Terrassa*, *Amical de Ravensbrück*, *Associació catalana d'expressos polítics del franquisme*, *Associació memòria i història de Manresa*, *Associació per la memòria històrica de Catalunya*, *Comissió de la dignitat*, *Fundació Cipriano Garcia*, *Fundació Josep Irla* i *No jubilem la memòria*.

<https://memoria.gencat.cat/ca/que-fem/centre-de-documentacio-del-memorial/recursos-dinformacio/enllacos/associacions-memorialistes/index.html?page7956cd12-e6ff-11e7-affe-005056924a59=1&qoogleoff=1> Consulta: 24 / 11 / 2023

¹¹⁴ De forma excepcional en l'actualitat alguns dels monuments continuen fent servir aquesta estratègia de finançament. Tal és el cas, per exemple, del *Bust en homenatge a Companys*, inaugurat el 15 d'Octubre de 2022 a Reus a partir de la iniciativa dels *Avis i Àvies per la Llibertat* de Reus.

Fotografia 4.24. Monument *Pietat* (Ferran Ventura, 1984) al Fossar de la Pedrera de Barcelona. Tal com indica la inscripció memorial, es tracta d'un "monument erigit per subscripció popular, inaugurat l'octubre de 1984 per l'Associació Pro-memòria als immolats per la llibertat a Catalunya, rèplica en bronze del monument instal·lat al Parlament de Catalunya als immolats per la llibertat a Catalunya". Fotografia: autor

Els trenta anys que separen La Llei d'Amnistia (1977) de la Llei de Memòria Històrica i la Llei del Memorial Democràtic (2007) són testimoni d'un procés que des de l'amnèsia i l'oblit s'apropa a una política memorialista encara feble.

Els diferents canvis en la política memorial de la Guerra Civil tenen la seva traducció plàstica en els corresponents canvis en les estratègies de gestació dels diferents monuments commemoratius. La conceptualització genèrica d'aquestes obres es regeix pels criteris d'aquells que les promouen, encarreguen i/o financen. Per tal d'il·lustrar l'adaptació del monument commemoratiu a la contextualització sociopolítica en què s'inscriu, s'analitza a continuació l'evolució experimentada per un dels espais més emblemàtics de la repressió franquista: el Camp de la Bota de Barcelona, un espai que ha experimentat successives resignificacions.

Fotografia 4.25. *Fraternitat. Als afusellats al Camp de la Bota* (Miquel Navarro, 1992), Barcelona. Foto: autor

4.2.5.3 De l'absència de memòria a la "Fraternitat" i el "Parapet d'executades i executats"

El Camp de la Bota a Barcelona va ser testimoni, en acabar la Guerra Civil, de més de 1.600 afusellaments per part de les forces franquistes. Després de l'absència de memòria en els primers anys de la transició, l'any 1979 va ser dignificat per l'Ajuntament i la Generalitat, a partir de la pressió de l'Associació Pro-Memòria als Immolats per la Llibertat a Catalunya (Bernal, Corbalán, 2017), amb un projecte memorial realitzat per l'arquitecta Beth Galí i inaugurat a l'octubre de 1985. Les reiterades reivindicacions per part de l'Associació d'Ex-presos Polítics del Franquisme i altres col·lectius van aconseguir anys més tard i en el context d'una Barcelona

olímpica, l'erecció del monument memorial *Fraternitat / Als afusellats al camp de la Bota* (Miquel Navarro, 1992).

L'obra inicialment anava acompanyada de la inscripció memorial "Als afusellats del Camp de la Bota. A totes les víctimes de la guerra civil". Aquesta dedicatòria tan ambigua i confusa no va satisfer als membres de l'Associació d'Ex-presos Polítics i així l'any 2004, tot just abans d'inaugurar-se el Fòrum de les Cultures, va ser modificada per una inscripció més àmplia que afegia "i de la postguerra 1939-1952". Aquesta modificació tampoc va acabar de satisfer-los, en la mesura que el monument continuava homenatjant en un espai de repressió franquista als dos bàndols participants en la Guerra Civil. Finalment, es va fer un nou canvi que relaciona explícitament els fets, l'espai i l'objecte d'homenatge: "En memòria a les víctimes / republicanes afusellades en / aquest indret per la dictadura / franquista entre els anys / 1939 i 1952".

El caràcter abstracte de l'obra de Navarro limita la transmissió efectiva del seu missatge memorial. De fet, quan va ser creada, bona part de la ciutadania desconeixia -i encara desconeix- que aquesta escultura és en realitat un monument commemoratiu. I en aquest sentit, al menys fins l'any 2019, també ignorava que l'espai que estava trepitjant està a pocs metres d'on van ser afusellats 1.600 republicans. Per facilitar la funció memorial de l'espai, l'any 2019, va ser erigit a pocs metres d'aquest monument un altre de nomenclatura i caràcter més explícits: *El parapet de les executades i executats 1939-50* de Francesc Abad. L'obra, que evoca el mur d'afusellament que va quedar submergit amb les obres del Fòrum, incorpora els noms i cognoms de les 1.706 persones afusellades.

Un altre monument, patrocinat pel Memorial Democràtic, ha estat projectat per Francesc Abad i serà instal·lat a la zona en els propers anys. L'obra projectada, *Bosc d'empremtes*, formada per 1.686 tubs de ferro -tants com afusellats- sobre una gegantina empremta digital, formarà part així d'un parc memorial.

Fotografia 4.26. Monument *Parapet d'executades i executats 1939-50* (Francesc Abad, 2019), Barcelona. Foto: autor

4.3 Anàlisi dels monuments commemoratius: Llenguatge plàstic

Fins ara hem vist com la gestació de tot monument commemoratiu ve determinada per la seva ubicació, l'objecte o subjecte d'homenatge, la tipologia formal utilitzada i el context sociopolític en què s'inscriu. D'aquesta manera, la conceptualització de l'obra i el seu missatge memorial a partir de la combinació de llenguatge plàstic i discurs verbal contemplen la interacció entre on, a qui, com i quan s'homenatja. L'efectivitat comunicativa d'aquest missatge, la seva capacitat commemorativa, està vinculada a aquests factors. En alguns casos el monument compleix la funció commemorativa per la qual ha estat creat. En altres, en canvi, el missatge memorial passa desapercbut per la seva inconcreció verbal o plàstica, per la seva manca de divulgació, per la seva ubicació...

Aquest suposat fracàs en la transmissió del missatge memorial pot estar vinculat al context sociopolític vigent i en aquest sentit la disfunció comunicativa, lluny de ser un error logístic, pot ser l'estratègia d'una determinada política memorial. Per analitzar-ho, a continuació es presenta un estudi de diferents aspectes del llenguatge plàstic utilitzats en els monuments republicans per tal de determinar la seva capacitat per transmetre el missatge memorial pel qual suposadament han estat projectats.

4.3.1 Abstracció versus figuració

L'abstracció pròpia del monòlit, identificat per defecte com a monument memorial, ja evoca el seu caràcter commemoratiu. De la mateixa manera, determinades estructures arquitectòniques que acullen els noms de les víctimes –*Parapet de les executades i executats* a Barcelona, memorials als cementiris de Tarragona, Girona, Lleida...- són a priori interpretades en clau commemorativa. Aquelles escultures que fan servir el llenguatge abstracte esquivant els codis memorials preestablerts, en canvi, ofereixen una multiplicitat de lectures, que pot dificultar la seva interpretació commemorativa. En la major part dels casos aquesta ambigüïtat comunicacional queda pal·liada per la incorporació de la inscripció memorial, bé en un suport independent, bé integrada a la mateixa obra. Així obres pseudo-abstractes com el *Memorial a les víctimes de la Guerra Civil de Montornès del Vallès* (2018) o el *Memorial en record de les víctimes i represaliats del règim franquista de Parets del Vallès* (2019) -totes dues de Josep Plandiure- faciliten el seu missatge memorial mitjançant un faristol amb les respectives inscripcions memorials.

Altres obres com el *Memorial a Manuel Carrasco i Formiguera* a Barcelona (Admetlla, 2003), el *Monument a la Pau* (Rull, 1989) a Pinell de Brai o el *Monument als Vençuts* (Casanovas, 2006) a Olot –totes tres fent servir el cub com a element plàstic- incorporen el discurs verbal a la pròpia obra. Aquesta integració de la paraula a l'obra plàstica pot esdevenir protagonista –pe. *Monument a Lluís Companys* (Torrellas i Milà, 2016) a Olot- assegurant així l'eficàcia commemorativa del monument.

En altres casos, l'abstracció de l'escultura queda compensada per la incorporació d'un o més elements figuratius, bé inscrits en la mateixa obra, bé presentats com a acompanyament a l'obra principal. Aquesta és una pràctica habitual en els monuments a Lluís Companys, en els que el seu rostre o el seu perfil se incorpora amb solucions diverses a les escultures abstractes que l'homenatgen: Cerdanyola, Figueres, Martorelles, Vic... En altres monuments, l'obra abstracta o semiabstracta

Fotografia 4.27
Memorial a les víctimes de la Guerra Civil de Montornès del Vallès (Josep Plandiure, 2018)
 Ús de faristol amb inscripció memorial.
 Fotografia: autor

Fotografia 4.28
Als vençuts (Claudi Casanovas, 2006), detall, Olot.
 Discurs verbal integrat a la mateixa obra.
 Fotografia: autor

no contempla la possibilitat d'acollir el rostre del president màrtir (a Castellar del Vallès, El Prat de Llobregat, Sant Sadurní de Noia, Vilafranca del Penedès) o si ho contempla és en forma de relleu amb el seu rostre sobre un monòlit independent (a Igualada o Mataró). D'altra banda, l'obra abstracta –i també la figurativa- es pot nodrir de recursos simbòlics (que a la vegada poden ser abstractes o figuratius) per facilitar la transmissió del missatge memorial.

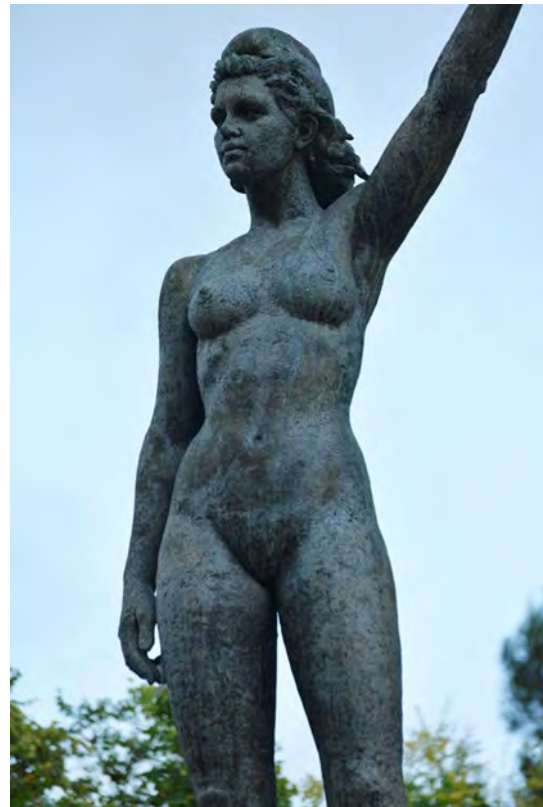
4.3.1.1 Figuració: escenes reals versus al·legoria

L'ús del llenguatge figuratiu facilita la comprensió de l'escultura mitjançant la identificació dels fragments de realitat que l'artista ha interpretat. En la mesura que aquest fragment de realitat és més explícit, – víctima abatuda al terra, plor d'una mare, d'una vídua davant del seu fill o marit assassinats, marxa dels exiliats...- la capacitat commemorativa del monument és més efectiva. Aquestes escenes reals, contextualitzades en un espai memorial, queden gravades en la memòria visual dels visitants, amb més efectivitat que el discurs verbal.

L'acabat d'aquestes escultures pot ser realista, com en el cas del conjunt escultòric *Dignitat* al cementiri de Tarragona, que mostra una dona davant del cadàver del seu marit o el *Monument a l'Exili* (Joan Garcia-Codina i Lola Reyes, 2020) a La Vajol. Aquest conjunt està inspirat en una fotografia documental de la periodista belga Helène Roger Viollet publicada al setmanari *L'illustration* l'any 1939. La fotografia mostra un home i la seva filla de 6 anys, que havia perdut una cama en els bombardejos de les tropes franquistes a Montsó el mes de novembre de l'any

1937, en la seva marxa cap el l'exili ¹¹⁵. En altres casos, un acabat no tan mimètic, fins i tot expressionista, es fa servir per atorgar emotivitat a l'obra. Així, l'expressiu homenatge *A les persones assassinades als camps nazis* (Joaquim Camps, 1991) a Mollet mostra una víctima moribunda estirada al terra respectant encara una certa correcció anatòmica, mentre que el relleu del *Monument en homenatge a les víctimes de Mauthausen* de Santa Perpètua de la Moguda (Roser Muntanyola, 1998) ja ignora el realisme acadèmic a favor de l'expressivitat de les figures.

De la mateixa manera, la identificació d'un determinat personatge mitjançant el seu retrat i en especial la identificació del president màrtir Lluís Companys, convertit en icona de la repressió franquista, potencia el seu record i homenatge. Blas Infante, Macià, Tarradellas seran altres dels personatges representats amb escultura figurativa en forma de bust.

Fotografies 4.29 *Monument a l'exili* (Joan Garcia-Codina i Lola Reyes, 2000) a la Vajol i 4.30 Detall del *Monument a la II República* (Salvador Mañosa, 2011) a Cerdanyola del Vallès. Mentre el primer fa servir el llenguatge figuratiu a partir d'una escena real, el segon utilitza l'al·legoria. Fotografies: autor

En altres monuments, però, l'escultura figurativa fuig de les escenes reals i fa servir l'al·legoria com a recurs comunicacional. Així, la II República és personificada mitjançant l'escultura d'una dona jove, tal com s'havia fet ja en l'al·legoria a la I República (1873-74) i en la Marianne de la Revolució Francesa. D'aquesta manera,

---

¹¹⁵ Els personatges reals de la foto eren Mariano Gracia i la seva filla Alícia. Es dirigien a Prats de Molló, on arribarien després d'una odissea, juntament amb desenes de milers d'exiliats. A la mateixa foto apareixia el seu germà, Amadeo Gracia, també amb una cama mutilada, que va morir el novembre de 2019.

la versió escultòrica de la "Niña bonita" de Josep Viladomat¹¹⁶, inaugurada l'any 1936 per Lluís Companys a Barcelona, retirada en acabar la guerra i reubicada amb el medalló de Pi i Margall l'any 1990 en l'ara anomenada Plaça de la República, ens presenta una dona nua en actitud de moviment, amb gorra frígia i un ram de llorer a la mà. El *Monument a la II República* (Salvador Mañosa, 2011) a Cerdanyola del Vallès, -inspirat en l'obra de Josep Viladomat- també fa servir una dona jove nua amb una branca de llorer.

Una estratègia similar, que fuig de les tendències d'art contemporani, es fa servir en el *Monument a Lluís Companys* (Artur Aldomà, 1992) a Mollet del Vallès. Aquesta obra, que té també un baix relleu d'acabat expressionista dedicat a Lluís Companys en el pedestal, presenta una noia nua en posició vertical que porta una flama encesa entre els seus braços. La personificació femenina de la república també és utilitzada en l'obra *Dona nua en repòs* (Ferran Bach-Esteve, 1954). Aquesta és una obra que d'origen no tenia cap intenció commemorativa. Ubicada al llarg dels anys en diferents indrets de Terrassa, a partir de l'any 1997 adquireix un valor commemoratiu en ser emplaçada al cementiri municipal "en memòria dels combatents republicans". Els límits de l'escena real i l'al·legoria són a vegades difícil d'establir. L'obra *Pietat* (Ferran Ventura, 1984) -ubicada en el Fossar de la Pedrera (en bronze) i al Parlament de Catalunya (en pedra)- està inspirada en la mort de Jesucrist i en la *Pietat* de Miquel Àngel. De forma al·legòrica és capaç de transmetre el dolor d'una mare que aguanta entre els seus braços el cos mort del seu fill abatut.

4.3.1.2 Abstracció: evocació memorial versus dificultat d'interpretació

El llenguatge plàstic abstracte rarament pot per sí sol aconseguir transmetre un missatge commemoratiu clar, però sí que pot oferir una certa evocació memorial. Una evocació que com ja s'ha descrit, pot quedar reforçada per la contextualització de l'espai on s'ubica l'obra, per l'ús de la paraula, per intervencions plàstiques figuratives i per recursos simbòlics diversos. El cub del *Monument a la Pau* de Pinell de Brai tal vegada evoca plàstica i conceptualment el difícil equilibri en la conciliació de tots aquells que van participar en la Batalla de l'Ebre. Però allò que determina de forma inequívoca la seva funció commemorativa és la inscripció memorial que presideix el monument: "La Lleva de Biberó 1941 / A tots els que van combatre en la batalla". La vocació conciliadora d'aquest monument abstracte queda reforçada per l'ús d'elements figuratius simbòlics -com el colom de la Pau amb branca d'olivera- i per un poema que apel·la a l'agermanament entre combatents, escrit per Antoni Correig i Massó (1919-2002), que va lluitar en el bàndol franquista. Tot i ser erigit per combatents del bàndol republicà, sorprèn el fet del seu contingut dedicat als combatents d'ambdós costats, en consonància amb la idea de la reconciliació i acord pròpia de l'esperit de la memòria de la Transició. Al costat del monument, en una paret hi ha diferents plaques -incorporades posteriorment- amb

---

¹¹⁶ Aquest és un dels noms que a nivell de carrer va rebre l'al·legoria a la República. Com ja s'ha referenciat en el capítol dedicat als monuments franquistes, paradoxalment, una altra de les escultures emblemàtiques de Josep Viladomat va ser *l'Escultura equestre de Franco* de Barcelona.

Fotografia 4.31. *Monument a la Pau* (Josep Rull i Marco, 1989), a la cota 705, al terme municipal del Pinell de Brai. Una de les cares del cub en equilibri mostra en baix relleu un colom al vol que porta al bec una branca d'olivera. El colom és el símbol de l'entitat de l'Agrupació de Supervivents de la Lleua del Biberó-41, promotora del monument. Fotografia: autor

dedicatòries concretes a combatents republicans, brigadistes internacionals o col·lectius concrets de sindicats o partits polítics. Amb freqüència, aquestes plaques han estat destruïdes o vandalitzades per partidaris del franquisme. En aquest indret es fa cada 25 Juliol, data d'inici de la Batalla de l'Ebre de l'any 1938, un acte d'homenatge als membres de la Quinta del Biberó, dels quals ja en resten molt pocs i tenen una avançada edat. A l'edició de l'any 2023 va poder assistir el biberó Salvador Farrés de 102 anys.

La urna amb les restes anònimes d'un combatent ubicades a vista a la part posterior del monument, la contextualització del monument –amb panells que informen sobre l'espai memorial que ocupa- i les nombroses plaques commemoratives de diferents entitats memorials reforcen la condició commemorativa del *Monument a la Pau*.

Per contra, el *Monument d'Homenatge a Celestí Boada* a Santa Coloma, alcalde d'aquesta ciutat per ERC entre 1936 i 1938 i afusellat al Camp de la Bota l'any 1939, difícilment pot evocar la seva suposada funció memorial. Realitzat l'any 2007 per Jordi Dalmau i Lúdia Górriz, està format per dues peces vermelles de gran format en forma d'"X" que estan ubicades a tots dos costats d'una olivera, en una zona enjardinada que divideix el sentit d'una via urbana. Segons la informació de la pàgina web dels artistes^{117 29} "la doble "X" vermella marca el territori i el límit de la ciutat. La "X" titlla i assenyala. Marca el tancament de

¹¹⁷ <https://dalmaugoriz.com/project/homenatge-a-celesti-boada-ii/> (consulta:20.04.2021)

qualsevol ordinador". Aquest ús simbòlic passa, però, desapercebut per la major part dels conductors i vianants.

D'altra banda, la inscripció memorial –una placa vertical en bronze de reduïdes dimensions- és inaccessible, a no ser que s'envaeixi la zona enjardinada. I el text utilitzat –conservat d'un monument anterior realitzat pels mateixos artistes- és també poc explícit: "Santa Coloma de Gramenet a Celestí Boada i Salvador. Alcalde de la ciutat de 1936 a 1938. 18 d'Octubre de 1998." No es fa cap referència al seu afusellament. És evident que aquestes factors limiten la capacitat commemorativa del monument, però aquesta circumstància no és casual sinó causal i aparentment es vincula tant a la política memorial de l'Ajuntament de Santa Coloma de Gramenet com a les inquietuds artístiques dels autors de l'obra.

El *Monument a la Pau* i el *Monument d'Homenatge a Celestí Boada* il·lustren dues estratègies de creació i gestió d'un monument commemoratiu abstracte. Mentre el primer compleix de forma efectiva la seva funció memorial i acull cada 25 de Juliol supervivents, familiars i amics de la Lleva del Biberó, el segon –tot i estar en el centre de la ciutat de Santa Coloma- passa pràcticament desapercebut.¹¹⁸ D'aquesta manera i per esquivar aquesta disfunció comunicativa, la major part dels monuments abstractes, a l'igual que ho fan molts monuments figuratius, fan servir la paraula per transmetre de forma més o menys efectiva un o altre missatge

Fotografia 4.32. *Monument d'Homenatge a Celestí Boada* (Jordi Dalmau i Lúcia Górriz, 2007), Santa Coloma de Gramenet. Fotografia: autor

---

¹¹⁸ Tot i això, el monument acull la celebració de la efemèrides de l'afusellament de Companys i serveix d'inspiració plàstica al trofeu dels Premis Alcalde Boada organitzats anualment des del 2021 per ERC Santa Coloma de Gramenet.

memorial. Si aquesta està inscrita en el mateix monument, s'assegura la seva immutabilitat. Si la inscripció memorial està ubicada en un altre suport exterior, es facilita –tal com hem vist en el monument *Fraternitat* de Miquel Navarro al Camp de la Bota- una possible resignificació vinculada als canvis en la política memorial de la institució que el gestiona.

Albert Balcells a la ponència "Memòria i monuments en el nostre temps" (Balcells, 2011)¹¹⁹ presentada l'any 2011 a la Universitat Autònoma de Barcelona en el marc del col·loqui *Espai urbà, memòria i ciutadania: restauracions i resignificacions del patrimoni democràtic*, sintetitza historiogràficament aquestes dicotomies entre llenguatge plàstic i paraula, entre discurs narratiu i al·legoria, entre figuració i abstracció:

El monument no substitueix la informació escrita. Sempre ha calgut un coneixement mínim dels fets i del seu significat per a interpretar un monument, atès que vol ser un símbol, i tot símbol necessita una interpretació bàsica. L'escola i la divulgació periodística, radiofònica i televisada hi tenen un paper imprescindible.

El monument commemoratiu del segle XIX era narratiu. Al costat del símbols i les al·legories d'arrel neoclàssica, hi havia les escenes al·lusives, més o menys realistes, igual que a la pintura vuitcentista d'història, i sovint en forma de relleus. El monument noucentista ja és més difícil de desxifrar, amb una figura femenina que representa la pàtria, la humanitat o la llibertat, i només un medalló o un bust amb el retrat, fidel o idealitzat, del personatge que es vol rememorar. La inscripció o la dedicatòria sempre han tingut un paper fonamental en el monument commemoratiu. Però en l'època més recent el predomini de l'abstracció ha tendit a fer encara menys intel·ligible a primera vista el significat del monument, i més necessària una explicació i, a sobre, hi ha la tendència actual a col·locar la dedicatòria o la làpida explicativa en posició horitzontal i a terra, de manera que resulta menys visible que col·locada al pedestal, com es feia abans. El monument és la forma que pren la història per mitjà de l'art. I l'art abstracte és, en principi, enemic de l'al·legoria i de la rememoració.

Si l'art abstracte és, tal com indica Albert Balcells, "enemic de l'al·legoria i de la rememoració", l'artista –bàsicament interessat en l'expressió individual i la contemporaneïtat de la seva obra- pot assumir el repte de transmetre de forma efectiva un determinat missatge memorial o delegar aquesta funció en la inscripció en la placa o faristol adjacent.

4.3.2 Diferents estratègies comunicatives

Molts artistes contemporanis, però, assumeixen aquest repte comunicatiu memorial en la projectació de les seves obres, sense renunciar al seu llenguatge abstracte.

---

¹¹⁹ Ponència d'accés obert a la web de l'Institut d'Estudis Catalans
https://monuments.iec.cat/documents/Monuments_commemoratius_Barcelona_1977.pdf
(consulta: 27/04/2021)

Fotografies 4.33 i 4.34. *Homenatge a Lluís Companys* (Manuel Álvarez, 2001), El Prat de Llobregat. Fotografies: autor

Les estratègies comunicatives de tot monument commemoratiu poden ser diverses, tal com indica Jesús Alonso a *Memorias de Piedra y acero* (p. 318), una obra que analitza els monuments a les víctimes de la Guerra Civil i del franquisme a Euskadi (1936-2017). Inspirat en la classificació tipològica proposada per Philippe Mesnard (2007) a la seva obra *Temoignage en resistance* i aplicada per Stéphane Michonneau (2009) al seu article "Du héros guerrier à la victime souffrante, Eléments pour une histoire des monuments de la guerre d'Espagne", Jesús Alonso apunta una breu descripció de quatre estratègies de comunicació aplicades en la projectació dels monuments commemoratius -realista, simbòlica, elíptica i patètica-:

De forma muy resumida, la *estrategia realista* estaría caracterizada por su pretensión de establecer una relación directa, y de contenido pedagógico, con el acontecimiento apelando al recurso de la construcción histórica. En la *estrategia simbólica*, el monumento pretende extraer una lección de orden general para situar el acontecimiento en el presente recurriendo a una retórica simbólica propia de una determinada comunidad, nacida de la exaltación de la experiencia de las víctimas a favor de la libertad y de la paz. Por su parte, en la *estrategia elíptica*, denominada crítica por Mesnard, las obras aspiran a transmitir el traumatismo gracias al efecto provocado por la ausencia o el vacío dejado por el pasado. Como apunta Michonneau esta estrategia no aspira a mostrar el traumatismo o la masacre, sino la huella fugaz que ésta ha dejado y la impresión de pérdida. Por último, la *estrategia patética* busca una identificación del espectador con la víctima, mediante el acercamiento del primero al sufrimiento del desaparecido y al horror del acontecimiento traumático.

Jesús Alonso apunta com aquestes estratègies no són excloents i poden ser combinades en un mateix monument abstracte o figuratiu. A la vegada, és habitual que la estratègies comunicatives utilitzades per l'artista no siguin descodificades per bona part de la població i que el seu missatge passi desapercbut. En aquest sentit, més que fer una classificació dels monuments en funció de les estratègies utilitzades en la seva projectació, és tal vegada més interessant assenyalar el protagonisme d'una o altra estratègia.

L'estratègia realista està així present en aquells monuments capaços de transmetre els fets històrics a commemorar, molt sovint –i sobretot en el cas de les obres abstractes- mitjançant el recurs de la paraula. Els llistats de víctimes al

Fossar de la Pedrera i al Camp de la Bota a Barcelona o als monuments commemoratius dels cementiris de Girona, Tarragona i Lleida són un bon exemple.

En alguns casos, però, els artistes assumeixen el repte de documentar de forma abstracta i relegant a la paraula a un paper secundari, un fet històric. Així l'Espai de memòria de la Muntanya de l'Oliva a Tarragona acull el *Monument en Homenatge als afusellats* (2011), ja presentat en pàgines anteriors. El monument està format per un gran bloc d'acer amb 750 forats quadrats, un per cadascuna de les víctimes. Els quadrats, disposats en dues franges horitzontals de diferent alçada estan acompanyats d'una inscripció memorial en veu de Manel de Pedroló que facilita la interpretació del monument: "Convé no oblidar les realitats que no sabem". En la part inferior figura una altra inscripció memorial ("Per tots els que van morir aquí defensant el seus ideals"), així com els logotips de la Generalitat de Catalunya, el Memorial Democràtic i l'Ajuntament de Tarragona. A més d'això, a pocs metres l'espai acull un panell informatiu de l'Associació de les víctimes de la repressió franquista a Tarragona / AVRFT (2013) que detalla de forma rigorosa l'ús repressiu d'aquest espai tant per part de la violència revolucionària (8 víctimes afusellades) com per la repressió franquista (654 víctimes).

De la mateixa manera, un fet històric com l'afusellament de Lluís Companys pot ser relatat amb un llenguatge plàstic abstracte. Així l'escultura *Entre murs Homenatge a Lluís Companys* (Manuel Álvarez, 2001) al Prat de Llobregat, evoca de forma abstracta i mitjançant dues planxes d'acer patinable de diferent dimensió la paret sobre la que va ser afusellat Lluís Companys i el seu cos. Cinc tubs cilíndrics que travessen dues planxes evocuen la trajectòria de les cinc bales que el van matar.

L'estratègia simbòlica –basada en l'ús d'elements figuratius o abstractes consensuats socialment i capaços de transmetre conceptes com ara el drama de la guerra, la recerca de la pau o la conquesta de la llibertat- i **l'estratègia el·líptica** – que intenta evocar el concepte de buit, de pèrdua i d'absència- s'entrecreuen en molts dels monuments commemoratius de la Guerra Civil a Catalunya. En línies posteriors analitzarem la utilització dels principals recursos simbòlics.

L'estratègia patètica, per la seva banda, aconsegueix transmetre el l'experiència de la víctima mitjançant la interacció de l'espectador amb l'obra plàstica, evocant en aquest el drama i horror viscuts. Així, l'obra *Passatges, Homenatge a Walter Benjamin* (Dani Karavan, 1994) a Portbou aconsegueix transmetre en el visitant l'angoixa del filòsof jueu que es va suïcidar l'any 1940 en conèixer la seva imminent deportació. Dani Karavan, inspirat en l'obra de Benjamin, evoca els rastres de dolor del passat, la memòria i l'exili amb la possibilitat d'un futur renovat. I ho fa convidant a l'espectador a circular pels tres passatges de l'obra: els 87 esglaons del túnel que acaba en un precipici, el camí que ens adreça a l'olivera i el camí que ens porta a una petita esplanada amb una plataforma quadrada amb un cub de pedra al centre, que convida al repòs.

De forma similar, l'obra *A les víctimes dels bombardeigs de 1938. Encaix* (Margarita Andreu, 2003 / fotografia 4.35) a Barcelona convida a una experiència immersiva a partir d'una estructura abstracta formada per 8 barres d'acer inoxidable, 4 verticals i 4 inclinades d'una alçada de 10 metres. Estan unides per dalt i per baix mitjançant unes barres horitzontals creant una estructura en forma de U que permet l'accés a l'interior de l'obra. Una percepció de l'obra des del seu interior i mirant cap a dalt evoca l'efecte de caiguda en moviment propi dels bombardeigs des de l'aire. L'obra

Fotografia 4.35. *A les víctimes dels bombardeigs de 1938. Encaix* (Margarita Andreu, 2003), Barcelona. Detall. Fotografia: autor

està acompanyada al costat per un paviment també d'acer inoxidable que segueix el perímetre poligonal de la base de l'escultura. La seva ubicació, però, en mig de la zona de vianants de la Gran Via de les Corts Catalanes i tot just davant del teatre Coliseum, fa que l'obra i el seu significat passin desapercebuts pels transeünts.

És difícil determinar l'efectivitat d'aquesta **estratègia patètica**, en la mesura que aquesta depèn de la complicitat i empatia del visitant. En qualsevol cas, els memorials arquitectònics i els conjunts escultòrics són els monuments més adequats per fer servir aquesta estratègia. Així, el *Memorial de les Camposines* (Esteve Aymerich, Inés de Rivera i Ton Salvadó, 2009) a la Fatarella, els conjunts escultòrics i/o intervencions en l'espai com els memorials a Lluís Companys a Olot (Marc Torrellas i Marta Milà, 2016), Martorelles (Ricard Mira, 2017) i Cardedeu (Jordi Aligué i Jordi Comella, 2019), faciliten la interacció del visitant i evoquen així l'experiència i el record de la víctima.

4.3.3 Recursos simbòlics

Són diversos els recursos simbòlics utilitzats en les escultures commemoratives d'homenatge a les víctimes de la Guerra Civil i del franquisme, alguns dels quals -com la personificació femenina de la república- han estat ja analitzats anteriorment. Vegem a continuació alguns d'aquests recursos simbòlics: 1) els que fan referència a la pau i la reconciliació, com el colom, la branca d'olivera o l'olivera¹²⁰; 2) els que tracten de la identitat catalana, republicana o andalusa (com les quatre barres, la

---

¹²⁰ El valor simbòlic de determinades espècies vegetals queda contemplat en el manual de senyalització dels Espais de Memòria del Memorial Democràtic. Així els monòlits de dignificació van habitualment acompanyats d'un "element

Fotografia 4.36
A les víctimes de la Guerra Civil i la postguerra
 (Agàpit Borràs i Margarida Colomer, 2018), Argentona.
 Fotografia: autor

Fotografia 4.37.
 Detall de *El Jardí dedicat a Lluís Companys*
 (Jordi Aligué i Jordi Comella, 2019), Cardedeu.
 Fotografia: autor

bandera tricolor republicana, l'estrella àrab de vuit puntes o les vuit províncies andaluses, o la cartografia dels diferents territoris); 3) identitats de grups o associacions específiques, com l'escala de Mauthausen; i 4) d'altres, vinculats per exemple al llenguatge propi de l'artista de l'obra.

4.3.3.1 Pau i reconciliació

El colom de la pau amb la branca d'olivera al bec –inspirat en la llegenda bíblica de l'Arca de Noè- està present –tal com s'ha vist- en els relleus i/o esgrafiats del *Monument a la Pau* del Pinell de Brai o del *Monument a la Lleva del Biberó* de l'Hospitalet de Llobregat¹²¹. El colom és també la figura principal del *Monument a les Victimes de la Guerra Civil i la postguerra* (Agàpit Borràs i Margarida Colomer, 2018 / fotografia 4.36) a Argentona. També *El Jardí dedicat a Lluís Companys* (Jordi Aligué i Jordi Comella, 2019 / fotografia 4.37) a Cardedeu presenta desenes de coloms de ceràmica blanca en vol sobre una façana. D'altra banda, l'olivera com a símbol de la pau i la concòrdia, forma part dels ja descrits monuments

---

senyalètic vegetal, tipus xiprer o olivera" / *Memorial Democràtic - Generalitat de Catalunya (2009), Manual tècnic de senyalització dels Espais i Rutes de la Memòria*, 25 /

¹²¹ De fet, l'emblema de l'Agrupació Lleva del Biberó 41, tal com ha estat referenciat en analitzar el Monument a la Pau a la Serra de Pàndols, consisteix en la representació gràfica d'un colom amb una branca d'olivera al bec i amb una ala posterior que evoca la senyera catalana.

Homenatge a Walter Benjamin a Portbou o a *Celestí Boada* a Santa Coloma. En una línia similar, el *Memorial a les Víctimes de la Guerra Civil* (2010), del cementiri de Tremp, consisteix en una olivera envoltada per dos murs de pedra en forma de semicercle seccionat per la meitat. El xiprer –tan present en els monuments funeraris– és aquí substituït per l'olivera com a símbol de la pau i la reconciliació. La fusta d'olivera pot ser també el material de la pròpia escultura, com la peça que Joan Guitart va crear l'any 2018 per ubicar en el *Racó de Lluís Companys* de Molins de Rei (2016). A Granollers, l'olivera ha esdevingut monument per sí mateix tal com referència la inscripció memorial al peu de l'arbre que rememora el bombardeig:

“Aquest és l'arbre de la pau plantat el 31 de maig de 1988 pels escolars de Granollers en record de totes / les víctimes en el 50è aniversari / del bombardeig de la ciutat. Mai més.”

En altres casos –com en el *Monument a les víctimes de la Guerra* a Argenton– l'olivera s'ubica a l'entorn del monument evocant subtilment una atmosfera de pau i serenitat. En alguns monuments l'olivera es vincula també a Andalusia, terra d'origen de Blas Infante, nacionalista andalús afusellat a Sevilla l'any 1936. Així els memorials de Montornès (José Romano, 2003) –amb 8 oliveres envoltant un monòlit– o Mataró (1983) fan servir aquest recurs. Altres arbres com l'ametller també han estat utilitzats com a recurs simbòlic. Així, el Monument a la Fossa comuna del cementiri Cervera fa servir l'ametller com a símbol de la regeneració, en contrast amb la perennitat dels xiprers.

Alguns monuments comparteixen també recursos simbòlics externs. Així, un plançó de l'arbre de Gernika –un roure– ha estat plantat a tocar del *Monument en memòria de les víctimes de la Guerra Civil, de l'exili i de la repressió franquista* (2020) de Les Franqueses del Vallès, com a compromís del municipi amb la pau i la llibertat. Una estratègia similar a la utilitzada al Memorial de Gurs, al sud de França.

4.3.3.2 Identitats nacionals

L'ús de la bandera tricolor republicana –a diferència de l'ús de les quatre barres catalanes– no és freqüent en els monuments en homenatge a les víctimes de la guerra civil i del franquisme a Catalunya. Alguns dels pocs monuments que la fan servir són el monument *En memòria de les víctimes del franquisme* (Pierre Chiriotti, 2007 / fotografia 4.39) a Mataró, que la presenta en forma de petit mosaic, el monument *A les víctimes dels camps de concentració nazi* (Delgado, 2005) a Ripollet o la mencionada escultura de Joan Guitart a Molins de Rei (fotografia 4.38), pintada sobre la mateixa peça en combinació amb la senyera.

Les quatre barres de la senyera catalana, en canvi, estan presents a bona part dels monuments “republicans”, sobretot en aquells vinculats a la singularitat del desenvolupament de la guerra civil i la repressió en el territori català, com és el cas per exemple dels monuments dedicats a la memòria de Lluís Companys. El *Monument a la República* (Oriol Rius i Camps, 2007 / fotografia 4.40) al Masnou presentava la combinació de les quatre barres catalanes en acer patinable amb tres cercles metàl·lics amb els colors de la bandera republicana –vermell, groc i violeta– ubicats a diferents alçades entre les barres. Actualment (2021) el cercle violeta ja no hi és, preservant així la identitat catalana en detriment de la identitat republicana espanyola. La incorporació de les quatre barres en els monuments pot ser diversa. En alguns casos s'inscriuen en el monòlit o en la base de l'obra. En altres

Fotografia 4.38 *El racó de Lluís Companys* (Joan Guitart, 2018), Molins de Rei i Fotografia 4.39. Detall de *En memòria de les víctimes del franquisme* (Pierre Chiriotti, 2007), Mataró. Totes dues peces fan servir la bandera tricolor republicana com a recurs memorial. Fotografies: autor

Fotografia 4.40. *Monument a la República* (Oriol Rius i Camps, 2007), El Masnou. El cercle violeta de la bandera republicana ja no forma part del monument (2021). Fotografia: autor

s'incorporen de forma subtil a la mateixa escultura i a vegades són les quatre barres les que protagonitzen plàsticament l'obra. A algunes peces se'ls hi atorga un valor institucional en ser acompanyades de la senyera onejant a dalt d'un pal. Les

Fotografia 4.41.
A Lluís Companys (Ernest Altés, 2020), Sabadell.
Fotografia: autor

Fotografia 4.42.
A Josep Tarradellas (Xavier Corberó i Ignasi Lecea, 1999), Barcelona. Fotografia: autor

quatre barres protagonitzen també els monuments a Lluís Companys d'Arenys de Munt, de Castellar del Vallès, o d'Olot. S'incorporen de forma subtil també als monuments de Cerdanyola del Vallès, Martorelles, i Sabadell (fotografia 4.41.). Estan inscrites en relleu, esgrafiades o pintades en els monòlits a Companys d'Argentona, Cornellà i El Tarròs i onegen a dalt d'un pal en el monument de Figueres.

La senyera està present també en els monuments dedicats a la Quinta del Biberó en forma d'escut en el del Pinell de Brai i com ala posterior del colom, emblema de l'entitat, en el d'Hospitalet de Llobregat. També protagonitza el *Monument a la República* al Masnou o el *Monument a Josep Maria Tarradellas* (Xavier Corberó, Ignasi de Lecea, 1999 / fotografia 4.42.) a Barcelona. Participa de forma més subtil en el *Monument a l'alcalde Enric Torrents* (2011) a Sant Fost de Campsentelles i s'inscriu en el monòlit *A les víctimes dels bombardejos de 1937-1938* (F. Florensa, 2010) al cementiri de Lleida o en el que l'Amical de Catalunya dels Antics Guerrillers dedica *Als combatents morts per la llibertat entre 1939 1955* al Fossar de la Pedrera.

Aquest protagonisme de la senyera catalana en detriment de la identitat republicana espanyola –seguint l'expressió utilitzada en línies anteriors– no és casual sinó causal. L'absència de la bandera tricolor republicana pot interpretar-se en dos sentits. Per una banda, implica una certa amnèsia vers la II República espanyola, inscrita en un procés de transició i posterior democràcia que no ha reconegut prou ni el passat republicà ni la seva bandera. Per altra, les quatre barres catalanes són més plenament acceptades com a mostra d'una identitat col·lectiva, utilitzant una bandera acceptada social i oficialment. L'evolució sociopolítica de la Catalunya actual, amb el procés independentista, i els precedents històrics lligats a la declaració d'una república catalana en el marc d'una Federació Ibèrica (Francesc Macià,

1931) o un estat català en el marc de la República Federal Espanyola (Lluís Companys, 1934) fan que la política memorial de la Guerra Civil s'hagi vinculat en alguns monuments amb les reivindicacions independentistes. Així l'any 2019, la reurbanització de la Plaça de la República de Premià de Mar (inaugurada l'any 2006) amb un petit element commemoratiu de formigó que va quedar amagat rere la tanca d'un espai d'esbarjo per a gossos) va contemplar el projecte d'un nou *Memorial a la República*, la República catalana. El memorial, ideat per l'historiador Toni Civit i materialitzat per l'artista Jordi Gomis, fa servir els elements simbòlics de les quatre barres amb columnes de ferro forjat d'una antiga fàbrica del municipi, una olivera i un colom amb una branca d'olivera al bec. Un perímetre triangular -també amb càrrega simbòlica- envolta l'olivera i tres de les quatre columnes, mentre que a la part superior de la quarta, situada a l'exterior, un colom està a punt de prendre el vol. A la part anterior de la tanca perimetral triangular hi figura una inscripció memorial que acaba de definir què commemora aquest Memorial de la República: "Interpretant el sentiments i els anhels del poble... / Francesc Macià, 14 d'Abril de 1931".

Un altre dels recursos utilitzats per reivindicar la identitat catalana en la memòria de la Guerra Civil és la cartografia. Els monuments a Lluís Companys de Sant Vicenç dels Horts (Col·lectiu d'Artistes Vicentins, 2018) i de Martorelles (Ricard Mira, 2017) incorporen així el mapa de Catalunya. El mapa d'Andalusia és un recurs utilitzat en els monument a Blas Infante de Mataró (1983) i Argentona (Damià Rodríguez, 1997), així com la representació de les vuit províncies mitjançant vuit oliveres a Montornès del Vallès (José Romano, 2003), vuit arbres diversos a Cornellà (1991) o vuit columnes a Barcelona (Josep Lluís Delgado, 1982) . La vinculació que aquest polític andalusista va establir amb el món islàmic queda també reflectida en l'ús de l'estrella de vuit puntes -Rub el hizb, l'estrella àrab- als monuments a d'Argentona i al monòlit de Mataró.

Fotografia 4.43. *Memorial de la República* (Toni Civit, Jordi Gomis, 2019), Premià de Mar. Fotografia: autor

Fotografia 4.44. *A les víctimes dels camps de concentració nazi* (Delgado, 2005), Ripollet. Fotografia: autor

4.3.3.3 Identitats de col·lectius determinats i fets històrics

Alguns símbols presenten un caràcter més específic i es vinculen, com en el cas de la Lleva del Biberó, a la identitat de l'entitat a la què representen. També alguns dels monuments dedicats a les Brigades Internacionals participen d'aquesta estratègia. Així, un dels dos monuments dedicats a les Brigades a Mataró (Ramon Esquerra, 1988) consisteix en una interpretació en volum de la insígnia d'aquesta entitat mentre que a Barcelona una vista a ull d'ocell de *David i Goliat, Monument a les Brigades Internacionals* (Roy Schifrin, 1988) mostra el perímetre de la insígnia. La insígnia també s'inscriu en el monòlit dedicat als combatents austríacs de les Brigades i transformada en estrella de David conforma el monument en homenatge als jueus voluntaris a la Guerra Civil, tots dos ubicats al Fossar de la Pedrera.

Els símbols de la maçoneria –compàs amb escaire, triangle, Lletra G- conformen el monument que aquest col·lectiu dedica a les seves víctimes també al Fossar de la Pedrera mentre que l'estrella de David està present en el monument *in Memoriam 1939-1945* (L. Glasser, 1995) dedicat a les víctimes de l'Holocaust nazi. Altres símbols es nodreixen de fets històrics i de l'experiència de les víctimes. Així, l'escala de la mort per la què pujaven els deportats al camp de concentració de Mauthausen és un dels elements utilitzats en els monuments memorials a les víctimes del nazisme de Ripollet (Delgado, 2005 / fotografia 4.44.) i de Santa Coloma de Gramenet (Miquel Comte, 1989). El triangle utilitzat pels nazis per identificar als diferents col·lectius forma part del monument a Sentmenat (Josep M. Masagué, 1993) mentre que els filferros que envoltaven els camps són utilitzats en els monuments de Mataró (Pere Coll, 1994) i Santa Coloma de Gramenet (Almirall, 1989) o ja de forma més mimètica en el monument *Contra la Xenofòbia* de Vilafranca del Penedès (2005).

Els peus descalços de Lluís Companys en el moment de ser afusellat, que el poeta Josep Carner va idealitzar mitjançant un poema¹²², s'han convertit també en un símbol del president i del seu compromís amb el seu país. D'aquesta manera, les seves petjades sobre el terra, les seves sabatilles, els seus peus descalços són respectivament utilitzats, en els monuments a Lluís Companys de Mataró i Olot, de Cardedeu i de Sant Vicenç dels Horts.

Fotografia 4.45. Detall del monument *A Lluís Companys* (Col·lectiu d'Artistes Vicentins, 2018), Sant Vicenç dels Horts. Fotografia: autor

4.3.3.4 Altres símbols

El conjunt de símbols utilitzats en els monuments commemoratius és molt divers i en alguns casos es vincula al llenguatge propi de l'artista de l'obra o al criteri d'un dissenyador. Una escala invertida és així utilitzada per Subirachs en el *Monument a Francesc Macià* (1991) de la Plaça Catalunya de Barcelona mentre que una estrella de grans dimensions presideix el *Monument a Macià* (1991) de Cardedeu. L'espiral formada per 57 columnes de ferro –avui retirades– al *Monument a Lluís Companys* d'Hospitalet de Llobregat (Albert Casané i López, 1997) simbolitza la trajectòria vital del president. Per la seva banda, la presentació esquemàtica d'una bomba marca les ubicacions d'on aquesta va caure a La Garriga en forma de rajola

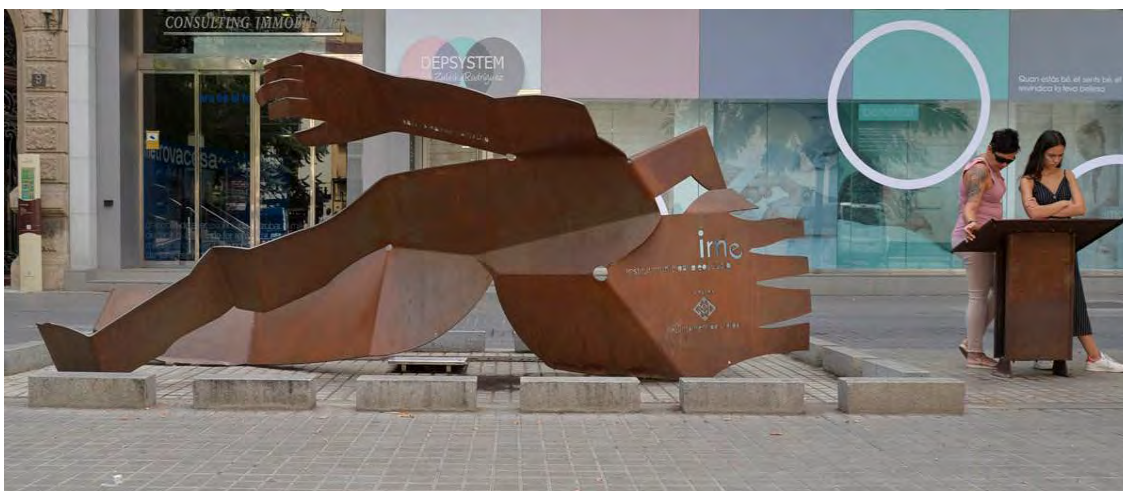
---

¹²² "Ara, mos peus, aneu descalços: / sense embolcall m'heu de servir. / És tocant terra catalana, / sentint-la bé, com vull morir" Aquests versos formen part del poema *La fi de Lluís Companys* que Josep Carner va publicar l'any 1944 al diari *Era Nova* de Mèxic. Anys abans (1940), el muralista mexicà José Chavez Morado el va representar en una pintura -que ara s'exhibeix al Museu d'Història de Catalunya- dret i amb els peus descalços abans de ser afusellat. Tot i que aquesta forma de presentar Companys ha estat acceptada artísticament, no es basa en uns fets històrics.

(Fina Tuneu, 2009) o en forma de monòlit a Les Franqueses del Vallès, mentre que el recurs utilitzat a Granollers és un pictograma circular que evoca una flor.

4.3.4 Els diferents materials emprats

El caràcter eminentment figuratiu de les escultures "franquistes" i l'ús de materials clàssics –pedra o en el seu defecte formigó, marbre o bronze- és substituït en els monuments "republicans" per una conceptualització plàstica diversa que contempla l'ús de diferents materials: 1) Metalls (Acer patinable, bronze, i altres metalls com l'acer inoxidable o el ferro); 2) Pedra; i 3) Combinació de materials diversos, tot i incorporant per exemple la ceràmica, el vidre o la fusta. Aquests materials –en la mesura que els monuments memorials estan habitualment en espai públic i a la intempèrie- han de ser segurs i resistents, capaços de perdurar al llarg dels anys. Aquesta perdurabilitat física és a la vegada una estratègia comunicativa per mantenir viva la memòria. La varietat de propostes commemoratives i per extensió de materials utilitzats es vincula als diferents subjectes que hi participen: entitats memorials o col·lectius que proposen el monument, institucions públiques que l'encarreguen i l'esponsoritzen, artistes que el projecten i l'executen.

Fotografia 4.46. *A les víctimes del Liceu Escolar* (Agustín Ortega, 2006), Lleida. Escultura en acer patinable. Tal com indica la inscripció memorial del monument "el 2 de novembre de 1937 la ciutat de Lleida va ser bombardejada per l'aviació feixista provocant desenes de víctimes i ferits. El Liceu Escolar va ser destruït i van morir més d'una cinquantena de persones." Entre les víctimes hi havia 42 nens. Fotografia: autor

4.3.4.1 Memòries d'acer

Jesús Alonso en el seu llibre *Memorias de piedra y de acero* (Alonso, 2017) estableix un antagonisme entre la pedra com a material predominant en els monuments franquistes a Euskadi i l'acer (en especial l'acer patinable conegut com a corten¹²³), habitual en els monuments dedicats a la memòria republicana. Aquest antagonisme

---

¹²³ L'acer patinable és un tipus d'acer la oxidació superficial del qual actua com a protector enfront la corrosió atmosfèrica. És habitualment referenciat com acer corten, que és la denominació de la marca comercial Cor-Ten.

Fotografia 4.47.
A Quico Sabaté (Jaume Turon, 2010), Sant Celoni.
 Fotografia: autor

Fotografia 4.48.
Als llibertaris morts pel franquisme (J. Novella, 2011),
 Barcelona. Fotografia: autor

està vinculat a la singularitat d'una o altra memòria, però també als trets diferencials de l'escultura basca contemporània i a la tradició siderúrgica del territori. Els monuments commemoratius republicans a Euskadi són projectats i materialitzats en acer patinable a l'igual que ho són molts d'aquells monuments que no contempen una funció memorial. L'austeritat i durabilitat de l'acer patinable i la seva capacitat de resistència als canvis atmosfèrics, però, el fan especialment idoni per preservar la memòria. Catalunya és també testimoni de l'ús d'aquest material en molts dels seus monuments commemoratius "republicans" i de fet el Memorial Democràtic fa servir planxes corten en els seus suports. Algunes obres fan servir la planxa d'acer patinable com a suport pla sobre el que, per buidat, són retallades les figures. És el cas d'*En memòria de les víctimes del Franquisme* (Pierre Chiriotti, 2007) a Mataró, *A Quico Sabaté* (Jaume Turon, 2010 / fotografia 4.47.) a Sant Celoni i *Al primer bombardeig de la Guerra Civil* (Serafina Ballasch, 2014) a Agramunt. Altres com *A les víctimes del Liceu Escolar* (Agustín Ortega, 2006 / fotografia 4.46.) a Lleida o *A les víctimes dels bombardeigs* (Josep M. Mompín, 2009) a Mollet del Vallès, representen el volum mitjançant el retall i plec geomètric de les planxes planes, conservant en aquest darrer alguns plecs sense oxidar.

L'acer patinable es fa servir també per generar de forma lliure volums tant plans com corbs en escultures –algunes ja referenciades– com *Fraternitat* (Miquel Navarro, 1992) a Barcelona, *Els Quatre Punts de l'Assemblea de Catalunya* (Joan Furriols, 1996) a Vic, *Entre Murs, Homenatge a Lluís Companys* (Manuel Álvarez, 2001) al Prat de Llobregat, *A Lluís Companys* (2008) a Sant Sadurní d'Anoia, *En memòria dels morts o desapareguts en la Guerra Civil* (Josep Plandiure, 2018) a Montornès del Vallès, i *Fita* (Àngel Eroles, 2018) a Lleida. Altres obres combinen en diferent

proporció l'acer patinable amb materials diversos: *Monument a Companys* (Salvador Mañosa, 1994) a Cerdanyola del Vallès, *En memòria d'Enric Torrents* (2001) a Sant Fost de Campsentelles, *A la República* (Oriol Rius, 2007) al Masnou. La planxa d'acer patinable facilita també la incorporació de la tipografia per buidat en monuments memorials tant en suport pla -com és el cas de les obres *A les víctimes del franquisme* (2010) al Cementiri de Girona i *Monument a les víctimes de la Guerra Civil* (Miquel Erra, 2015) a Calldetenes-, com en suport cilíndric en obres com *Als llibertaris morts pel franquisme* (Juanjo Novella, 2011 / fotografia 4.48) al Fossar de la Pedrera de Barcelona i *Monument a les víctimes de la guerra civil i la dictadura* (Agàpit Borràs, 2018) a Argentona.

4.3.4.2 Memòries de bronze

El bronze, però, continua sent -tal com ho va ser amb l'estatuària franquista- el metall predominant en bona part dels monuments republicans. El modelat i emmotllat previ de la peça i la posterior fosa a la cera perduda és un procediment escultòric ja present al segle III a C, però que continua sent vàlid en l'art contemporani. Aquesta tècnica, a la vegada, permet preservar, si interessa, el model original -en pedra en el cas de l'escultura *Pietat* al Parlament de Catalunya- juntament amb la peça final en bronze. També preveu una possible seriació de l'obra, tot i que la conceptualització habitual dels projectes memorials es vehicula mitjançant una peça única. D'aquesta manera, bona part dels bustos i escultures figuratives fan servir el bronze com a material de realització. Blas Infante és així representat mitjançant bust en bronze als monuments de Cornellà (M. Ricarts 1991 / fotografia 4.49), Argentona (Xavier Cuenca, 1998) i El Prat (Pascal

Fotografia 4.49.
A Blas Infante (M. Ricarts, 1991), Cornellà de Llobregat
Fotografia: autor

Fotografia 4.50.
A Josep Tarradellas (Salvador Mañosa, 2000),
Barberà del Vallès. Fotografia: autor

Fotografia 4.51.
A Lluís Companys (Francisco López, 1998), Barcelona.
 Fotografia: autor

Fotografia 4.52.
Catalunya a Francesc Macià (J. Maria Subirachs, 1991),
 Barcelona. Fotografia: autor

Plasencia, 1999). Així mateix, el president Francesc Macià també ha estat homenatjat mitjançant bust en bronze als monuments de Sant Adrià (Carolina Croma- Cros, 1986) o Barcelona (J.M. Subirachs, 1991 inspirat en el bust realitzat per Clarà l'any 1931 / fotografia 4.52.) i el bust de Josep Maria Tarradellas (S. Mañosa, 2000 / fotografia 4.50.) presideix el seu conjunt memorial a Barberà del Vallès. Però és Companys -com ja s'ha dit- el personatge més homenatjat arreu de Catalunya. Part d'aquests monuments es materialitzant mitjançant bustos en bronze com és el cas de Cornellà (Raimon Llor, 1980), Granollers (2002), Sant Joan Despí (Emili Caballé, executat el 1977 i inaugurat el 1997) o el projectat per Subirachs per a Lleida i Girona (1990). El seu rostre en bronze també està present en els medallons dels monòlits del Tarròs (primer monument dedicat a Lluís Companys a Catalunya³⁶, inaugurat l'any 1979 per Josep Maria Tarradellas i reformat l'any 2000) i de Badalona (2004) o en els conjunts memorials de Manresa (Agustí Penedès, 1990) o Mataró (Bou, Molosa, Josep, Arenas, 1994). Altres escultures en bronze com les de Tarragona (conjunt escultòric de Companys amb els peus descalços, Bruno Gallart, 2005) o Castellbell i el Vilar (Elisa Merino, 2007) el presenten mitjançant figura a mida real mentre que altres propostes figuratives fan servir el bronze per homenatjar al president de forma al·legòrica -Mollet (Artur Aldomà, 1992)- o a partir d'altres personatges, com és el cas del monument que representa a Conxita Julià Farrés³⁷ a Barcelona (Francisco López, 1998 / foto 4.51.).

³⁶ L'any 1974 ja havia estat inaugurat un monument en memòria de Lluís Companys al municipi francès de Sant Cebrià de Rosselló fent servir aquesta estratègia plàstica.

³⁷ Conxita Julià Farrés va ser una noia que va escriure al President Companys, quan ell era a presó després dels fets d'octubre de 1934. En sortir de la presó, Companys li li va regalar el mocador que sempre portava a la solapa de la seva butxaca.

La versatilitat que ofereix el bronze en ser treballat mitjançant el modelat previ de la peça en altres materials, facilita la representació figurativa d'escenes reals, algunes de les quals ja han estat referenciades en línies anteriors: *Monument a l'Exili* a La Vajol, *Homenatge a Machado* (Josep Novellas, 2003) a Mataró, *Homenatge a Joaquim Amat Piniella* (Ramon Oms, 2013) a Manresa, *Memorial de Mauthausen* a Mollet (Joaquim Camps, 1991), Grup escultòric *Dignitat* al Cementiri de Tarragona... Així mateix, la tradició de la representació al·legòrica és optimitzada en les ja referenciades figures femenines del Memorial a la II República de Barcelona i Cerdanyola del Vallès o la figura masculina en l'*Homenatge als voluntaris Catalans* (Josep Clarà, 1922; instal·lada el 1936, dedicatòria actual de 1986, restaurada el 2011) al Parc de la Ciutadella de Barcelona.

El llenguatge abstracte o semi-abstracte, habitual en les obres d'acer patinable i d'acer inoxidable, s'aplica de forma excepcional a l'obra escultòrica en bronze. Entre els pocs exemples destaquen l'obra *Intolerància, Homenatge a les víctimes del nazisme* a Mataró (Perecoll, 1994) i combinada amb altres materials l'obra *David i Goliat, A les brigades internacionals* a Barcelona (Roy Schifrin, 1988). El bronze combinat amb altres materials està present en altres monuments arreu de Catalunya: *Monuments a Lluís Companys* a Sant Vicenç dels Horts i a Castellar del Vallès (Joan Parera, 2001), *Monument a l'Alcalde Esteve Biosca* a Castellbell i el Vilar, *Memorial a la Batalla de l'Ebre* (Joan Francesc Serra, 1985) al Cementiri de Montjuic. Finalment la singularitat del bronze com a material associat a la preservació de la memòria el fa ser aplicat a bona part de les plaques commemoratives que combinen la inscripció amb un acabat amb motlures i/o baix relleus.

Fotografia 4.53.
Homenatge a les víctimes del nazisme (Perecoll, 1994),
Mataró. Detall. Fotografia: autor

Fotografia 4.54.
David i Goliat, A les brigades internacionals
(Roy Schifrin, 1988), Barcelona. Detall. Foto: autor

Fotografia 4.55. *Als barcelonins morts als camps d'exterminació nazi* (Andre L.Fauteux, 1987), Barcelona. Foto: autor

4.3.4.3 Ús d'altres metalls

Els monuments commemoratius de la Guerra Civil a Catalunya fan servir també altres metalls, com per exemple l'**acer inoxidable** polit a les obres *A les víctimes dels bombardeigs de 1938. Encaix* (Margarida Andreu, 2003) i *A Manuel Carrasco i Formiguera* (Pere Admetlla, 2003) a Barcelona, *A Lluís Companys* (Ricard Baccaro, 2002) a Castelldefels, *A Lluís Companys* (Agustí Penadès, 1990) a Manresa, *A Lluís Companys* (Ernest Altés, 2005) a Sabadell.

El **ferro** és el material predominant en obres com *Als barcelonins morts als camps d'exterminació nazi* (Andre L.Fauteux, 1987 / fotografia 4.55.) a Barcelona, *A Antonio Machado* (Medina Campeny, 1997) a l'Hospitalet de Llobregat, *A Companys* (Ricard Mira, 2017) a Martorelles, *A les Brigades Internacionals* (Ramon M. Esquerra, 1988) a Mataró, *A Celestí Boada* (Jordi Dalmau, Lúdia Górriz, 2007) a Santa Coloma de Gramenet... L'alumini, combinat amb altres materials és utilitzat a *Homenatge a Machado* (Ferran Soriano, 1986) a Rubí mentre que el llautó –un aliatge de coure i zinc– és el material que en forma de làmina fa servir Gunter Denmig en la part exterior de les llambordes del projecte *Stolpersteine*.

4.3.4.4 Memòries de pedra

La pedra manté la seva capacitat commemorativa tant en els monòlits i bases d'alguns monuments com en algunes propostes escultòriques. Com ja s'ha dit, els monòlits de memòria republicana –a diferència del que passa en la major part dels monuments franquistes– tendeixen a preservar la irregularitat formal, la rugositat de la textura i la matèria inalterada, esquivant molt sovint l'allisat i polit de la pedra. L'autenticitat plàstica del material evoca així la transcendència d'allò que es rememora. Així mateix, l'absència d'una simbologia específica, com la creu cristiana en els cas dels monuments franquistes, facilita aquesta major llibertat formal.

La inscripció memorial s'aplica habitualment a una altra superfície que pot ser una placa de marbre o de metall. L'esmentat acabat irregular, tot i presentant la cara frontal plana per facilitar la ubicació de la placa, està present als monòlits *A Lluís Companys* del Castell de Montjuïc, Calella, El Masnou, Igualada, Martorell, al monòlit *A Blas Infante* a Mataró o al de *A les Víctimes de la Guerra Civil* a Castellolí. En alguns casos, però, com en el monòlit dedicat *Als morts per la República* (Josep Duixans, 1981 / fotografia 4.56.) al Cementiri de Girona o el monòlit *A Lluís Companys* a Argentona (Damià Rodríguez, 1997 / fotografia 4.57.) -que també presenta un baix relleu- la inscripció memorial s'aplica sobre la mateixa pedra. En altres casos el monòlit, ubicat en una zona de difícil accés, va acompanyat d'una placa memorial exterior que facilita la lectura al vianant. Així, a Badalona s'ha combinat una gran pedra irregular que presenta el medalló de Lluís Companys amb una placa memorial en bronze inclinada sobre la gespa.

Excepcionalment, alguns monòlits (com el dedicat *A les Brigades Internacionals* a Cornellà, mitjançant la combinació de dos tipologies de marbre o el dedicat *A Companys* a Caldes d'Estrac, amb combinació de formigó i placa metàl·lica) presenten una acabat allisat i polit. El monument projectat per l'Associació d'aviadors de la República l'any 1978 a Gandesa va ser executat també amb acabats geomètrics amb pedra de Port d'Horta i marbre negre, combinades amb un medalló en bronze. L'origen del material utilitzat forma així, en alguns casos, part de la identitat del monument.

De forma paral·lela, però, altres monòlits, presenten per disseny i acabat una aparença escultòrica. Tal és el cas del Monòlit dedicat *A l'alcalde Joan Plumé* a L'Ametlla del Vallès, que -tot i ser irregular- combina la textura rugosa amb un

Fotografia 4.56.
Als morts en defensa de la República
(Josep Duixans, 1981), Girona, Cementiri. Foto: autor

Fotografia 4.57.
A Lluís Companys (Damià Rodríguez, 1997),
Argentona. Fotografia: autor

Fotografia 4.58.
A *Lluís Companys* (Antoni Boleda, 1979),
Tornabous, El Tarròs. Fotografia: autor

Fotografia 4.59.
A *Batista i Roca* (Francesc Carulla, 1996),
Barcelona. Fotografia: autor

acabat polit sobre el que s'aplica la inscripció memorial, combinada amb una placa metàl·lica. L'acabat dels dos monòlits dedicats a Lluís Companys a El Tarròs, amb la incorporació en volum de la senyera, també presenta aquest acabat escultòric. La frontera entre escultura i monòlit de pedra és també difícil d'establir quan aquesta està integrada en aquell, tal com ja ha estat comentat en el cas de l'*Obelisc a Francesc Macià* a Vilanova o en el *Memorial a Josep Maria Batista i Roca* (Francesc Carulla, 1996 / fotografia 4.59.) a Barcelona, o quan ja ha estat utilitzat com a recurs conceptual per part de l'artista, com en el també analitzat *Monument a Josep Maria Tarradellas* a Barcelona.

4.3.4.5 Combinació de materials diversos

En qualsevol cas, un dels aspectes que diferencia bona part dels monuments republicans de la guerra civil en relació amb els monuments franquistes és la utilització de materials diversos i el mestissatge de disciplines... D'aquesta manera, en l'àmbit de l'escultura, la fusta, el vidre i la ceràmica són presents en algunes de les obres. Així, el **vidre** dels colors republicans està present en el *Monument a la República* del Masnou, mentre que la **fusta** és el material protagonista de monuments com els dedicats als alcaldes de Parets del Vallès o a Lluís Companys a Molins de Rei. La **ceràmica** forma part dels memorials a Lluís Companys de Cerdanyola del Vallès –en acabat trencadís- o Cardedeu –mitjançant peces ubicades sobre façana-, o en les referenciades rajoles d'ubicació dels espais bombardejats a La Garriga o Granollers. També l'acabat trencadís protagonitza el *Monument a Rafael Alberti* (Pep Borràs, 2003) a Rubí.

Aquelles obres que per dimensions i estructura s'apropen a la construcció

arquitectònica fan servir els materials habituals en aquest àmbit i així el **formigó** és utilitzat en el *Monument a Lluís Companys* (Grau, Sala, Fernández, Gómez, 1998) de Sant Adrià del Besós, en el *Parapet de les executades i executats 1939-52* a Barcelona i en el monument *Als vençuts d'Olot*. Els projectes arquitectònics com el *Memorial de les Camposines* o el *Memorial a Walter Benjamin* a Portbou fan servir igualment els materials propis de la construcció arquitectònica.

De forma excepcional, les propostes esquiven l'ús del material perenne i així la façana memorial dedicada *A les Dones del 36* al barri de Gràcia de Barcelona, ja referenciada, interpreta la fotografia de la miliciana Marina Ginestà mitjançant un **entapissat vegetal**. D'altra banda, la ubicació del monument en un entorn interior facilita l'ús de materials que no han de ser tan resistents a la intempèrie. Així, el *Memorial en homenatge dels professors que van ser separats de la universitat catalana als inicis de la dictadura del general Franco 1939-40* (2001), ubicat en un dels espais interiors de la Universitat Pompeu Fabra de Barcelona fa servir una estructura circular de vidre com a suport de la inscripció memorial.

Fotografia 4.60. *Memorial en homenatge dels professors que van ser separats de la universitat catalana als inicis de la dictadura del general Franco (1939-40)* (MBM Arquitectes -Josep Maria Martorell, Oriol Bohigas i David Mackay-, Enric Satué i Josep Maria Civit, 2001), Barcelona, Universitat Pompeu Fabra campus Ciutadella. Fotografia: autor

4.4 Anàlisi dels monuments commemoratius: Discurs verbal

El discurs verbal és un recurs essencial en l'efectivitat de la preservació de la memòria en els monuments republicans. Com a tal, pot ser utilitzat com a element autònom en forma de placa memorial. La placa memorial, a la seva vegada, es pot aplicar sobre un monòlit –amb la possible incorporació d'altres elements plàstics-, atorgant així més transcendència a allò que es rememora. El discurs verbal, en altres casos, actua com a acompanyament mitjançant l'aplicació d'inscripcions memorials en les bases dels monuments o en plaques adjacents a aquests. Finalment, la paraula per sí sola pot formar part del llenguatge plàstic, pot integrar-se a l'escultura i a vegades fins i tot pot esdevenir el seu element protagonista.

4.4.1 Especificitat dels homenatjats

Una anàlisi del discurs verbal exigeix inicialment determinar qui o què es objecte de rememoració i homenatge. En aquest sentit i tal com vam referenciar en pàgines anteriors, podem establir com a primer element a considerar la disjuntiva entre els monuments dedicats a totes les víctimes a la recerca de la reconciliació –aproximadament un 18,5%- i aquells que homenatgen a les víctimes de la repressió franquista¹²⁴–que conformen el 81,5% restant- (gràfica 4.2.). La Llei d'Amnistia va facilitar la rememoració suposadament conciliadora de totes les víctimes de la guerra civil, independentment de la seva participació en el conflicte, tot i ignorant la memòria de les víctimes de la repressió durant la dictadura franquista. La reiterada reivindicació de les associacions memorialistes i dels familiars d'aquestes víctimes possibilita la creació de monuments que de forma més explícita homenatgen a aquells que van defensar la democràcia, a aquells que van perdre la guerra.

En la taula 4.1. es presenten inicialment una selecció de monuments en clau conciliadora, referenciats geogràfica i cronològicament amb les seves respectives inscripcions. La major part d'ells estan ubicats al cementiris. Altres hi són en espais públics exteriors i a vegades contempen la nominalització de les víctimes, tot i especificant circumstàncies de la seva mort o per contra, esquivant qualsevol referència a un o altre bàndol. Mentre els primers monuments en transició democràtica s'inscriuen en el Pacto del Olvido –p.e. Cementiri de Taradell, *Monument a Tots els Caiguts* (Josep Ricart, 1978) - els últims, ja amb una democràcia consolidada, són testimoni d'una suposada reparació efectiva de totes les víctimes –p.e. Cardedeu, *Espai memorial*, 2022-. Alguns d'aquests monuments intenten empatitzar amb els conciutadans mitjançant l'ús dels gentilicis. Inscripcions com *Uns fets que no s'han de tornar a repetir mai més* -Cementiri Roda de Ter, monòlit, 2006- o *Mai no hauria d'haver succeït* -Montornès del Vallès, faristol informatiu escultura *Flama* (J.Plandiure, 2018)- il·lustren l'esperit conciliador dels monuments i la seva interpretació tràgica de la barbaritat de qualsevol guerra.

---

¹²⁴ El primer grup està format sobretot pels monuments dedicats a totes les víctimes, però també contempla els monuments dedicats a les víctimes dels bombardejos –en la mesura que aquests van afectar a tota la població- i els monuments a la Lleva del Biberó, institució que sempre ha vetllat per la conciliació dels dos bàndols. El segon grup és més ampli i heterogeni. Contempla tan els defensors de la II República com les víctimes de la repressió franquista.

Taula 4.1. Inscripcions als monuments dedicats a totes les víctimes de la Guerra Civil. Selecció de monuments

Població, Ubicació monument, autor, any	Inscripció
Taradell (Osona) Cementiri Conjunt escultòric. J.Ricart, 1978	<i>A tots els caiguts 1978</i>
Gandesa (Terra Alta) Centre del poble Monòlit, 1978	<i>Batalla del Ebro 25-7 al 16-11-1938 40 aniversario / En homenaje a todos los que murieron en la guerra civil española 1936-1939 / 14 Agosto 1978 / Asociación de Aviadores de la República</i>
La Granada del Penedès (Alt Penedès) Cementiri Monòlit, 1985	<i>A tots els que moriren</i>
Juneda (Les Garrigues) Cementiri Monòlit, 1986	<i>A la memòria de totes les víctimes a conseqüència de la Guerra Civil de 1936-1939 Juneda</i>
Torregrossa (Pla d'Urgell) Cementiri Monòlit, 1986	<i>En recordança a tots els que varen perdre les seves vides a conseqüència de la guerra civil 1936-1939 Descansin en pau Torregrossa 11-9-1986</i>
Olesa de Montserrat (Baix Llobregat) Cementiri Conjunt escultòric. A.Pastor, 1994 (restaurat 2002)	<i>Als Morts en la Guerra Civil</i>
Vallirana (Baix Llobregat) Centre del poble Placa memorial, 1999	<i>A les víctimes de la Guerra Civil</i>
Molins de Rei (Baix Llobregat) Cementiri Placa, 2001	<i>La lliçó del passat ensenya a viure en pau el present i encoratja a construir un futur millor / Molins de Rei recorda fraternalment totes les persones de la vila que foren víctimes de la Guerra Civil del 1936 al 1939 / Molins de Rei, 23 de juny de 2001</i>
Sant Julià del Llor i Bonmatí (Selva) Centre del poble Escultura. A.Delgado, 2002	<i>En memòria de totes les víctimes de la Guerra Civil Espanyola (1936- 1939) del municipi de Sant Julià del Llor i Bonmatí. Que descansin en pau. Bonmatí, maig 2002</i>
Castellolí (Anoia) Cementiri Monòlit, 2006	<i>A la memòria dels seus fills morts durant la guerra civil (llista 9 noms) i altres caiguts / 1936-1939 / Castellolí 29 d'Octubre 2006</i>
Tàrrega (Urgell) Cementiri Monòlit a la fosa comuna, 2006	<i>La ciutat de Tàrrega / En memòria de les víctimes de la Guerra Civil (1936-1939) enterrades en aquesta fosa comuna. Que el record del seu sacrifici d'exemple a les noves generacions per a que construeixin una societat lliure solidària i en pau.</i>
San Martí Sarroca (Alt Penedès) Centre del poble Escultura <i>Recuperar la memòria</i> Àngel Camino, 2007	<i>No hi ha camins per la Pau. La pau és el camí / Paraules en diferents llengües / Noms propis de les 64 víctimes de la Guerra Civil a SMSR / Amb la col·laboració del Memorial Democràtic /</i>
Artesa de Segre (Noguera) Cementiri Monòlit fosa Hospital, 2008	<i>En memòria de tots els morts de la Guerra Civil (1936-1939) Reposin en pau / Ajuntament d'Artesa de Segre / 1 de Novembre de 2008</i>

<p>Cervera (Segarra) Cementiri Fosa comuna, Placa en espai dignificat, 2008</p>	<p><i>Ara que el braç potent de les fúries aterra. La ciutat d'ideals que volíem bastir, Entre runes de somnis colgats, més prop de terra. Pàtria, guarda'ns: -la terra no sabrà mai mentir. Màrius Torres (1910-1942)/ CERVERA En record de tots els catalans i fills d'altres pobles morts en aquesta ciutat víctimes de la Guerra Civil (1936-1939), aquí enterrats. Cervera, setembre de 2008</i></p>
<p>Dosrius (Maresme) Centre del poble Escultura <i>La veu de tots</i> Luz del Mar, 2009-11</p>	<p><i>El cost humà de la guerra al municipi de Dosrius</i> Noms de 23 víctimes</p>
<p>Pla del Penedès (Alt Penedès) Centre del poble Monòlit, 2010</p>	<p>En placa metall: <i>En memòria als morts de la Guerra Civil al Pla. Inaugurat per l'il·lustríssim Sr Alfredo Martínez Alonso, alcalde del Pla del Penedès / 11 de Setembre de 2010.</i> En placa metacrilat transparent: El Pla del Penedès Guerra Civil 1936-1939 / Els morts / Noms de 44 víctimes</p>
<p>Lleida (Segrià) Cementiri Escultura. F. Florensa, 2010</p>	<p><i>Als combatents i civils morts a conseqüència de la Guerra Civil 1936-1939</i></p>
<p>Linyola (Pla d'Urgell) Centre del poble Placa memorial, 2011</p>	<p><i>No es prou que a cada instant mori una mica. Cal que morin també, dins meu, els meus records i jo els perdi... Pàtria potent i rica, ànima, què farà sense els morts? Màrius, 1939 / Als vilatans que van patir les conseqüències de la Guerra Civil 1936-1939 / Ajuntament de Linyola. Més monòlit Memorial Democràtic</i></p>
<p>Sant Feliu de Guíxols (Baix Empordà) Centre del poble Escultura Ana Gutiérrez, 2011</p>	<p><i>A les víctimes de la Guerra Civil i la Repressió</i></p>
<p>Sant Celoni (Vallès Oriental) Cementiri Monòlit, 2013</p>	<p><i>En record de totes les persones de Sant Celoni que van morir o patir a causa de la Guerra Civil / 10 de Novembre de 2013</i></p>
<p>Calldetenes (Osona) Centre del poble Escultura Miquel Erra, 2015</p>	<p><i>Memòria a les víctimes de Calldetenes durant la GCE i la repressió franquista 1939-2014. 75è aniversari / Pas Aran Cerdanya Ripollès Empordà</i></p>
<p>Les Borges Blanques (Les Garrigues) Cementeri Placa memorial, 2017</p>	<p><i>Noms de les víctimes / Les Borges Blanques en memòria de les víctimes de la guerra civil 196-1939 / 30 d'abril de 2017 / Placa informativa</i></p>
<p>Argentona (Maresme) Centre del poble Monument a les víctimes Borràs, Colomer, 2018</p>	<p><i>A la memòria de totes les persones mortes i desaparegudes en la guerra civil i la postguerra / Noms de les víctimes classificades en grups: Morts i desapareguts al front de guerra / Morts violentes a la rereguarda / Morts a l'estranger o a l'exili / Morts per la repressió franquista</i></p>
<p>Montornès del Vallès (Vallès Oriental) Faristol informatiu Centre del poble Escultura <i>Flama</i>. J.Plandiure, 2018.</p>	<p><i>En memòria dels montornessencs morts o desapareguts en la Guerra Civil (9 noms), als camps de refugiats (1 nom) i als camps d'extermini del nazisme (3 noms) / La incertesa dels primers anys. El dolor i el silenci. L'enyorança de sempre... Mai no hauria d'haver succeït / Abril 2018</i></p>
<p>La Garriga (Vallès Oriental) Cementiri de La Doma Espai memorial, 2021</p>	<p><i>La Fossa de la Guerra 1936-1939 Mai més (inscripció terra) / Garriguencs morts a causa de la Guerra i posterior repressió 1936-1941, noms / (placa) / La Fossa comuna de la Guerra Civil, explicació i noms (faristol) / Espai de memòria, explicació La Garriga, gener de 2021</i></p>
<p>L'Escala (Alt Empordà) Cementiri mariner Escultura P.Crozet, 2019</p>	<p>-</p>

Arbúcies (Selva) Cementiri Monòlit	<i>En memòria de tots els arbucienços morts durant la Guerra Civil 1936- 1939</i>
Sant Sadurní d'Anoia (Anoia) Cementiri Monòlit	<i>A la memòria de tots els sadurdivenços morts a conseqüència de la Guerra Civil 1936-1939</i>
Cardedeu (Vallès Oriental) Centre del poble Espai memorial, 2022	<i>El cost humà de la Guerra Civil a Cardedeu / En memòria de les víctimes i dels familiars i amics que patiren l'absència / noms de les víctimes / Que la pau visqui sempre més en el cor del nostre poble</i>

Font: elaboració pròpia

Fotografia 4.61. La ciutat de Mataró a la memòria dels homes i dones de les Brigades Internacionals que van donar la vida per la llibertat i la democràcia 1936-1939, (Agàpit Borràs i Mariona Gallifa, 1996), Mataró, Cementiri dels Caputxins. Fotografia: autor

Aquest esperit conciliador és present també en alguns dels monuments dedicats a les víctimes dels bombardejos –sobre tot en aquells ubicats als cementiris-, en tant que tot i que aquests van ser perpetrats per l’aviació franquista, les seves devastadores conseqüències varen afectar a tota la societat. En altres casos, l’especificitat dels botxins –bombardejos feixistes, aviació franquista, barbàrie feixista...- actua com a element de denúncia del bàndol sollevant. És habitual especificar les dates concretes dels bombardejos i les inscripcions d’alguns monuments extrapolen la tragèdia a qualsevol conflicte arreu del planeta. El categòric *MAI MÉS* a la placa Memorial de l’Arbre de la Pau (1988) de Granollers o al *Monument a les víctimes dels bombardejos* (A.Malavia, 2000) al cementiri d’aquesta ciutat, il·lustren la tragèdia d’uns fets que no haurien de tornar a succeir. A continuació, a la taula 4.2., es presenta una selecció d’aquests monuments amb les seves respectives inscripcions.

Taula 4.2. Inscripcions als monuments dedicats a les víctimes dels bombardejos. Selecció de monuments

Població, Ubicació monument, Autor, any	Inscripció
Granollers (Vallès Oriental) Cementiri Monòlits 1988	<i>1938 / En memòria de les víctimes del bombardeig de la Guerra Civil en el 50 aniversari / 1938 dimarts 31 de Maig 1988 / 1988</i>
Granollers (Vallès Oriental) Centre ciutat Placa memorial, 1988	<i>Aquest és el arbre de la pau plantat / el 31 de maig de 1988 pels escolars / de Granollers en record de totes / les víctimes en el 50è aniversari / del bombardeig de la ciutat. Mai més</i>
Corbera d'Ebre (Terra Alta) Poble Vell, 1995 Conjunt memorial	Abecedari de la Llibertat (...) / Diversos
Granollers (Vallès Oriental) Cementiri Monument A.Malavia, 2000	<i>Als morts en els bombardejos del 31 de maig de 1938 i del 24, 25 i 26 de gener de 1939. / A totes del víctimes innocents de les guerres. / MAI MÉS !! / Granollers, 31 de maig de 2000</i>
Barcelona Centre ciutat Escultura <i>Encaix.</i> Margarita Andreu, 2003	<i>A les persones mortes en els bombardejos feixistes (1937-1939) de la guerra civil a Barcelona i a tots els pobles víctimes d'altres guerres / Barcelona Abril 2023 / Ajuntament de Barcelona</i>
Torelló (Osona) Centre del poble Monòlit amb placa, 2004	<i>A totes les víctimes dels bombardejos / Especialment a Maria Llorà i Masó, que va morir com a conseqüència dels bombardejos de l'aviació franquista sobre Torelló / 15 Maig 2004</i>
Lleida (Segrià) Centre ciutat Escultura <i>A les víctimes del bombardeig al Liceu Escolar,</i> Agustí Ortega, 2006	<i>Liceu Escolar 1906-2006 / Memòria, història i vida Institut municipal d'Educació / Ajuntament de Lleida / Placa amb explicació del bombardeig de l'aviació feixista, 2008 / Faristol explicatiu del Memorial Democràtic</i>
Barcelona Centre ciutat Placa commemorativa bombardeig Sant Felip Neri, 2007	<i>En memòria de les víctimes del bombardeig de Sant Felip Neri / Aquí vàrem morir 42 persones –la majoria infants- per l'acció de l'aviació franquista el 30 de gener de 1938 (31 de gener de 2007) / A pocs metres placa informació de Programes de Memòria 2018 de l'Ajuntament</i>
Mollet (Vallès Oriental) Centre ciutat Escultura <i>A les víctimes del bombardeig</i> J.M. Mompín, 2009	<i>En record dels homes i les dones del nostre poble víctimes de la barbàrie feixista, mortes en els bombardejos que patí la nostra vila els dies 8 de gener de 1938 i 25 de gener de 1939 / 24 noms / I en record també de víctimes molletanes mortes en altres ciutats bombardejades / Mollet del Vallès, gener 2010</i>
Lleida (Segrià) Cementiri Monòlit Florensa, 2010	<i>A la memòria de les víctimes dels bombardejos 1937-1938</i>
Agramunt (Urgell) Entorn església Escultura S.Gallasch, 2014	<i>Primer bombardeig de la Vila d'Agramunt 5 d'Abril 1938 / 2013 En memòria de les víctimes</i>
Les Franqueses del Vallès (Vallès Oriental) Centre del poble Conjunt escultòric J.Barbany, 2019	<i>En memòria de les víctimes de la guerra civil (1936-1939), de l'exili i de la repressió franquista / Commemoració del 80è aniversari del bombardeig de Les Franqueses del Vallès del 24 de Gener de 1939 / Feixisme mai més / placa informativa plançó de l'arbre de Gernika i Plafó informatiu Memorial Democràtic</i>

Font: elaboració pròpia

En qualsevol cas, la major part dels monuments commemoratius de la Guerra Civil Espanyola a Catalunya projectats en democràcia es vinculen a la memòria republicana, una memòria que excepcionalment preserva la realitat per la que es va lluitar –la II República Espanyola- i que tendeix a atorgar protagonisme a les víctimes de la repressió franquista i la deportació.

A continuació, a la taula 4.3. es presenta una selecció dels pocs monuments que de forma explícita homenatgen a la república amb les seves respectives inscripcions. Com ja ha estat assenyalat, alguns d'aquests monuments (El Masnou, Cerdanyola, Premià de Mar) han estat parcialment resignificats, evidenciant així una certa desafecció amb la defensa de la II República Espanyola.

Taula 4.3. Inscripcions als monuments dedicats a la República i als morts en defensa de la República. Selecció de monuments

Ubicació monument Autor, any	Inscripció
Girona (Gironès) Cementiri Monòlit Duixans, 1981	<i>Als morts en la defensa de la república</i>
Gandesa (Terra Alta) Cementiri Monòlit, 1988	<i>Als Gandesans morts en defensa de la república</i>
Barcelona Centre urbà <i>Monument a la República, Homenatge a Pi i Maragall, 1990 (1934, 1936)</i>	<i>En memòria de tos els lluitadors i lluitadores de la segona república a Nou Barris</i>
Barcelona Centre urbà Rèplica del Pavelló de la República, 1992	Inscripcions informatives diverses Ajuntament de Barcelona i Memorial Democràtic
Caldes de Montbui (Vallès Oriental) Centre poble Monòlit, 2001	<i>Al 70è aniversari de la Segona República</i>
Olot (Garrotxa) Centre urbà Conjunt escultòric Claudi Casanovas, 2006	<i>Als vençuts. Als defensors de la II República i les llibertats</i>
El Masnou (Maresme) Centre urbà Escultura Oriol Rius, 2007	<i>A tots els homes i dones del Masnou que es van comprometre amb la Segona República / Llibertat, Igualtat, Fraternitat / Ajuntament del Masnou / A la vila del Masnou, 14 d'Abril de 2007</i>
Cerdanyola del Vallès (Vallès Occidental) conjunt escultòric. <i>A la II República, S.Mañosa, 2011</i>	Absència d'inscripcions
Barcelona Centre urbà Faristol, 2012	<i>En memòria de tos els lluitadors i lluitadores de la segona república a Nou Barris</i>
Premià de Mar (Maresme) Centre urbà conjunt escultòric <i>Memorial de la República</i> T.Civit, J.Gomis, 2019 / retirada prèvia del monòlit del 2006	<i>Interpretant el sentiment i els anhels del poble Francesc Macià, 14 d'Abril de 1933</i>

Font: elaboració pròpia

El reduït conjunt d'inscripcions que contempnen la reivindicació d'un passat republicà contrasta amb l'àmplia gama d'inscripcions que homenatgen a les víctimes de la repressió franquista i la deportació sense una vinculació explícita a la II República. Tal com ja ha estat descrit, alguns dels monuments que acullen aquestes inscripcions homenatgen a les víctimes de forma genèrica, però és més habitual que el procés memorial es vehiculi bé a partir d'un determinat col·lectiu o mitjançant homenatges a personatges individuals.

D'aquesta manera, els monuments en homenatge a les víctimes de la deportació i especialment els dedicats a aquells que van ser internats a Mauthausen han format part del patrimoni commemoratiu de la guerra civil des de l'inici de la transició fins als nostres dies. Bona part d'aquests monuments han estat creats a iniciativa de l'associació Amical de Mauthausen, fundada clandestinament a Barcelona l'any 1962 per part d'alguns deportats –entre els que destaca Joaquim Amat-Planella- i legalitzada l'any 1978. Les inscripcions de bona part d'aquests monuments evidencien la complicitat i participació de les institucions públiques i en especial dels ajuntaments. En alguns casos –monuments a Amat-Planella o Neus Català- l'homenatge es vehicula de forma individual però és habitual l'homenatge col·lectiu que contempla la nominalització dels deportats del poble o ciutat on s'erigeix el monument. El projecte *Stolpersteine* ha reforçat l'homenatge als deportats republicans en un context internacional i així mateix, les inscripcions dels monuments es poden vincular a altres col·lectius com els Biberons o les Brigades Internacionals.

Entre els monuments les inscripcions dels quals homenatgen a individus destaca el referenciat protagonisme de Lluís Companys. Algunes de les plaques que acompanyen aquests monuments es limiten homenatjar a Companys, especificant en alguns casos les circumstàncies de la seva mort. Altres incorporen mitjançant algunes cites el propi discurs del president, en alguns casos configurant un idealitzat perfil conciliador: *...A tots els que m'han agreujat, perdono ... Per Catalunya i el que representa de pau, justícia i amor* (A Lluís Companys, Ernest Altès, Sabadell 2005). I en altres, associats a un esperit combatiu en defensa de Catalunya i la seva identitat: *Tornarem a lluitar, tornarem a sofrir, tornarem a vèncer*. Aquesta frase, pronunciada triomfalment des del Palau de la Generalitat l'1 de Març de 1936 després de ser amnistiada per Manuel Azaña i reelegit president de la Generalitat, ha esdevingut lema que acompanya i fins i tot protagonitza alguns dels monuments en homenatge a Lluís Companys. En paral·lel, la inscripció d'altres monuments contempnen l'homenatge als polítics, alcaldes i artistes ja referenciats. Per tal de poder oferir una visió general de les diferents estratègies de commemorar la Guerra Civil Espanyola a Catalunya a partir de l'especificitat dels homenatjats es presenta a les taules 4.4. i 4.5. i a la gràfica 4.2. una classificació dels 313 monuments de la Guerra Civil inventariats. Mentre la taula 4.4. mostra una classificació i cronograma dels monuments destinats a la reconciliació entre els dos bàndols, la taula 4.5. contempla els monuments dedicats a homenatjar al bàndol republicà i a les víctimes del franquisme. L'inventari d'uns i altres monuments s'inscriu en un període cronològic que va des de la Guerra Civil fins l'any 2022 i de forma testimonial incorpora alguns monuments previs a la Guerra. Es vincula bàsicament als límits geogràfics de Catalunya, però també incorpora alguns monuments erigits a la Catalunya Nord i al sud de França. La gràfica 4.2. facilita una anàlisi visual comparativa entre el nombre de monuments dedicats a la reconciliació i la dels monuments que homenatgen a les víctimes del franquisme.

Taula 4.4. Monuments a la recerca de reconciliació (58) / 18,53% Classificació i cronograma

A totes les víctimes de la Guerra i víctimes dels dos bàndols (36) / 11,50%

1978 I / 1985 I / 1986 I / 1987 / 1988 / 1989 / 1993 / 1994 / 1999 I / 2001 / 2002 / 2006 II / 2007 I / 2008 II / 2009 / 2010 II / 2011 I / 2013 / 2014 / 2015 / 2017 / 2018 I / 2019 I / 2021 I / 2022

Víctimes Bombardeig (15) / 4,79%

1938 Reus / 1988 Granollers / 2000 Granollers / 2002 Mollet / 2003 Barcelona / 2004 Torelló / 2006 Lleida / 2007 Barcelona / 2008 Barcelona / 2009 La Garriga, Mollet / 2010 Lleida / 2012 Almatret / 2014 Agramunt / 2014 Port de la Selva / 2019 Les Franqueses

A la Lleua del Biberó (7) / 2,23%

1992 / 1995 / 1998 / 2001 / 2004 / 2007 / 2011 /

Font: elaboració pròpia

Taula 4.5. Monuments en homenatge als republicans i a les víctimes del franquisme (255) / 81,47% Classificació i cronograma

En defensa de la II República (13) / 4,15%

1933 / 1934 / 1936 / 1981 / 1987 / 1992 / 2001 / 2002 / 2006 / 2007 / 2009 / 2011 / 2012

A Francesc Macià (8) / 2,55%

1933 / 1981 / 1983 / 1986 / 1990 / 1991 / 2006 / 2016 /

A Lluís Companys (72) / 23%

1974 / 1978 / 1979 II / 1980 / 1983 / 1985 / 1988 / 1990 IIIIIII / 1991 / 1992 / 1993 II / 1997 II / 1998 / 2000 II / 2001 II / 2002 IIIIIII / 2003 / 2004 I / 2005 III / 2006 I / 2007 II / 2008 II / 2011 / 2012 I / 2015 I / 2016 II / 2017 / 2018 I / 2019 / 2020 I / 2021 / 2022 II

A Blas Infante (8) / 2,55%

1982 / 1986 / 1988 / 1991 / 1994 / 1998 / 1999 / 2003 /

A polítics i combatents diversos (27) / 8,62%

1936 Miquel Pedrola / 1936 Voluntaris catalans / 1936 Durruti / 1937 Milicià desconegut / 1938 Brigadistes / 1953 Cimetière des Espagnols / 1955 Aux volontaires étrangers / 1983 Andreu Nin / 1998 Celestí Boada / 2007 Celestí Boada / 1999 Tarradellas / 2000 Tarradellas, Irla / 2001 Sabino Arana / 2002 Esteve Biosca / 2003 Carrasco i Formiguera / 2003 Fèlix Alsina / 2005 Joan Plumé / 2011 Homes dones CNT / 2011 Enric Torrents / 2013 Antifeixistes parmesans, Aviadors república, Bonaventura Gomis / 2017 Esteve Cañellas / 2018 Joan Peiró, Josep Abril, Soldat del Puig

A intel·lectuals (16) / 5,11%

1939 Machado / 1978 Carles Rahola / 1979 Walter Benjamin / 1994 Walter Benjamin / 1996 Batista Roca / 1997 Machado / 1998 García Lorca / 1999 Machado / 2000 Miguel Hernández / 2001 Professors Universitat / 2003 Machado / 2003 Alberti / 2007 Rafael Vidiella / 2007 Walter Benjamin / 2013 Amat- Pinella / 2014 Walter Benjamin

A les Brigades Internacionals (12) / 3,83%

1988 I / 1995 / 1996 I / 1999 / 2000 / 2003 / 2005 / 2013 / 2016 / 2022 / 2023

Als deportats als camps nazis -sense incloure Stolpersteine- (36) / 11,50%

1979 / 1983 / 1984 / 1986 I / 1987 / 1988 / 1989 I / 1990 I / 1991 / 1993 / 1994 I / 1995 / 1996 I / 1998 / 2001 / 2002 / 2004 / 2005 III / 2006 / 2008 / 2013 I / 2017 I / 2018 / 2020 / 2021 I

Exili i Retirada (15) / 4,79%

1979 / 1982 / 1989 I / 1994 / 1997 / 1999 / 2000 / 2005 / 2006 / 2009 II / 2014 / 2019

A les víctimes de la repressió (41) / 13,09%

1980 / 1984 I / 1985 II / 1988 / 1992 / 1993 / 1995 I / 2001 I / 2002 / 2003 / 2004 I / 2005 III / 2007 II / 2009 / 2010 II / 2011 I / 2012 III / 2014 / 2015 / 2017 / 2019 II / 2020 /

Als maquis i guerrillers (7) / 2,23%

1992 / 1994 / 2000 Ramon Capdevila, Quico Sabaté / 2010 Quico Sabaté / 2014 Bertillo, Puertas, Vilella / 2018 Ramonet Xic /

Font: elaboració pròpia

Fotografia 4.62. A les víctimes dels bombardejos de Granollers (Albert Malavia, 2000), Granollers, cementiri municipal. Detall. Fotografia: autor

Els 313 monuments referenciats no són el total dels existents. Són diversos els factors que dificulten l'inventari total dels monuments commemoratius de la Guerra. Per una banda, és remarcable la dificultat de localització d'aquells monuments que no han estat inventariats previament i la localització dels quals pot ser complexa. Per l'altra, cal tenir present la difícil frontera que s'estableix entre el vestigi de guerra (com podria ser per exemple una presó) i la catalogació del mateix vestigi com a possible monument commemoratiu a incorporar a l'inventari. Una circumstància que és extrapolable als suports informatius en forma de placa, faristol o monòlit -en principi no catalogables com a monuments- però que incorporen a vegades un missatge commemoratiu en honor a les víctimes. De la mateixa manera, és també difícil determinar els personatges homenatjats vinculables al nostre objecte d'estudi i en aquest sentit s'ha optat, per exemple, per incorporar a Antonio Machado però s'ha desestimat a Pau Casals. En qualsevol cas, aquests 313 monuments són una mostra prou representativa de la diversitat de propostes memorials del conflicte.¹²⁵

El contrast del reduït 18,53% de monuments del primer grup respecte a l'ampli 81,47% del segon quedat reflectit gràficament en la gràfica 4.2. i evidencia com la major part dels monuments commemoratius de la Guerra Civil Espanyola a Catalunya projectats en democràcia estan lligats a la memòria republicana i molt especialment a les víctimes de la repressió franquista i la deportació. La recuperació d'una memòria prohibida durant la dictadura i el fet que alguns dels monuments

¹²⁵ L'inventari que es presenta en annex a la tesi incorpora nous monuments projectats durant l'any 2023 i es presenta com a document obert a noves incorporacions.

franquistes, en ser resignificats durant la transició, ja havien complert una funció conciliadora, explica aquestes proporcions.

En paral·lel, les taules i la gràfica mostren la distribució de monuments a partir de l'objecte específic d'homenatge. A la taula 4.4. els 36 monuments referenciats en honor a totes les víctimes de la Guerra i a les víctimes dels dos bàndols (tan sols un 11,50 % del total de monuments) evidencia de forma més clara el caràcter secundari de l'estratègia conciliadora, en la mesura que els altres objectes d'homenatge d'aquesta taula -Víctimes bombardeig i Lleua del Biberó- en alguns casos poden fer servir una interpretació propera als monuments republicans de la taula 4.5. En qualsevol cas, és també destacable com l'estratègia de la reconciliació, habitual durant la transició molt especialment en la resignificació de monuments franquistes i qüestionada des de les entitats memorialistes, és un recurs que ja des d'una democràcia més segura de si mateixa, és encara aplicada en monuments projectats en els darrers anys.

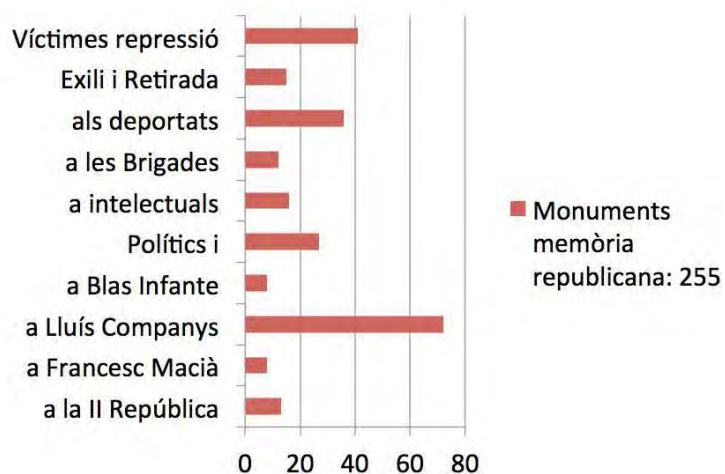
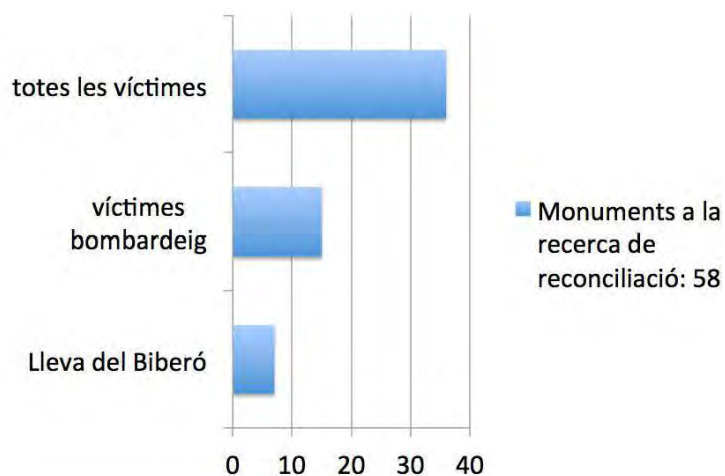
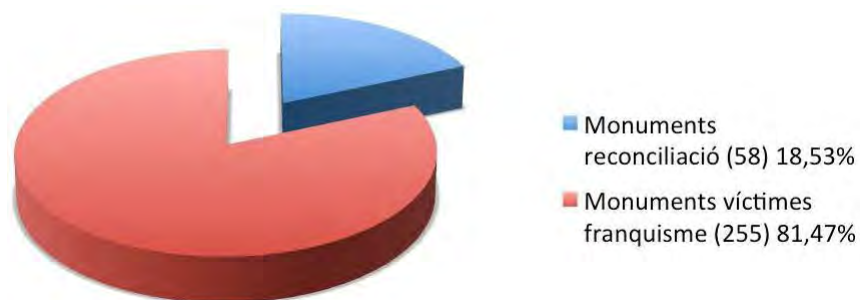
La distribució de monuments en homenatge als republicans i a les víctimes del franquisme de la taula 4.5. està protagonitzada pels 72 monuments a la memòria de Lluís Companys, gairebé una quarta part del total dels monuments de l'inventari i és remarcable tant el potencial commemoratiu de les efemèrides, amb l'erecció de 8 memorials a Companys l'any 1990 coincidint amb el 50 aniversari del seu afusellament, com la persistència de la seva figura i llegat en el temps.

Una anàlisi als altres objectes d'homenatge de la taula 4.5. posa de manifest, amb l'ajut de la gràfica de barres de la gràfica 4.2., el caràcter socialment reivindicatiu de bona part dels monuments, amb els 41 monuments dedicats de forma genèrica a les víctimes de la repressió franquista, que se sumen als monuments dedicats als polítics i combatents diversos o als intel·lectuals. Una lectura a la mateixa gràfica de barres revela la transcendència internacional del conflicte i la seva vinculació a la posterior Segona Guerra Mundial. Als 36 monuments en homenatge als deportats als camps nazis, cinc dels quals erigits l'any 2005 coincidint amb el 60è alliberament del Camp de Mauthausen, hauríem de sumar les ja 503 llambordes¹²⁶ distribuïdes en 69 municipis del projecte *Stolpersteine* i que no han format part de l'inventari. La dimensió internacional de la guerra queda també reflectida a través dels 12 monuments dedicats a les Brigades Internacionals. El tímid homenatge a la II República es vehicula mitjançant una minsa desena de monuments des de l'acabament de la dictadura, mentre que els 15 monuments a l'exili i la retirada s'inscriuen en una política memorial fonamentada més en l'homenatge i dignificació de la víctima que en la recuperació del model o sistema polític pel que va lluitar. Finalment, tot i que en els darrers anys s'ha fet un esforç de recuperació de la memòria dels maquis mitjançant la senyalització d'algunes de les seves rutes, són pocs els monuments que els homenatgen i no han estat incorporats a la gràfica de barres.

---

¹²⁶ Font: https://www.ara.cat/cultura/memoria-historica/catalunya-ja-mes-miq-miler-llambordes-stolpersteine_25_4848496.html Consulta: 26.11.2023

Gràfica 4.2. Monuments en commemoració de la Guerra Civil projectats en democràcia: comparativa en funció d'estratègia memorial i classificació en funció d'objecte d'homenatge

Font: elaboració pròpia

Fotografia 4.63. A Antonio Machado (Josep Novellas, 2003), Mataró. Fotografia: autor

4.4.2 Tipologia i funcions del discurs

El discurs verbal aplicat als monuments republicans fa servir la funció¹²⁷ apel·lativa inherent a qualsevol memorial. El text de la placa o inscripció apel·la al visitant o vianant per tal que aquest rememori i homenatgi a les víctimes de la guerra civil i/o la repressió franquista. Una rememoració que molt sovint ve acompanyada d'un exhortació, d'una apel·lació a la pau i a la concòrdia, d'una defensa de la llibertat i la democràcia.

La funció apel·lativa del discurs verbal es fonamenta habitualment en els esdeveniments que rememora. Es combina així amb la funció referencial o informativa mitjançant la documentació explícita dels fets que van succeir en l'indret on s'ubica el monument. Aquesta documentació, contextualitzada en el desenvolupament del conflicte bèl·lic, podria per sí mateixa, complir la funció apel·lativa, però oferiria interpretacions diverses en funció de les inquietuds i expectatives dels visitants. La exhortació canalitza i suggereix una actitud a seguir que s'adapta a la política memorial de la institució que gestiona el monument. En aquest sentit, la ja referenciada evolució sociopolítica durant els més de 40 anys que separen la Llei d'Amnistia de 1977 i la Llei de Memòria Democràtica a Espanya

---

¹²⁷ L'ús del terme funció associada al llenguatge es vincula a la classificació que Roman Jakobson estableix en "Linguistics and poetics" en T.A. Sebeok, ed. *Style in language* (1960) Cambridge, Mass: M.I.T. Press. Jakobson distingeix sis funcions bàsiques associades als elements de la comunicació: funció expressiva (emissor) funció referencial o informativa (referent), funció poètica (missatge), funció fàtica (canal), funció metalingüística (codi) i funció apel·lativa o conativa (receptor).

de l'any 2022, determinen discursos verbals diversos, que s'adapten a les polítiques memorials promulgada per aquestes lleis. D'altra banda, el discurs verbal aplicat als monuments republicans també fa servir la funció poètica del llenguatge, bé com a recurs implícit a la inscripció memorial, bé com a element importat de l'obra literària d'algun autor. La trajectòria vital i política d'aquest i el missatge de la cita o poema és un element determinant per tal de reforçar la capacitat comunicativa del monument. En aquest sentit, un dels poetes més reconeguts de la literatura catalana, Salvador Espriu, és present tant en alguns dels monuments "republicans" com en els estudiats monuments franquistes resignificats.

Fotografia 4.62. Conjunt escultòric *Dignitat* (Salvador Mañosa, 2010) i gran mural apaïsat d'acer - presidit pel text *D'aquells que han mort sense tenir el cap cot*- amb els noms de les 771 víctimes. Tarragona, fossa comuna del cementiri. Un faristol amb un fragment de la cançó *Campanades a morts* de Lluís Llach (1976) dona accés a aquest espai memorial. Fotografia: autor

4.5 Interacció entre llenguatge plàstic i discurs verbal

La combinació del llenguatge plàstic i del discurs verbal determinen la capacitat comunicativa dels monuments memorials. El llenguatge plàstic facilita la immediata identificació visual del monument i la seva preservació com a tal en la nostra memòria. La seva capacitat comunicativa real –determinada pels diferents factors ja descrits- pot ser diversa i així en alguns casos determinades escultures abstractes no són identificades pel vianant com a monuments memorials. L'espectador pot així emmagatzemar mentalment obres plàstiques com la doble "X" vermella que custodia una olivera a Santa Coloma, sense saber que aquella peça és un homenatge a l'alcalde Celestí Boada, afusellat l'any 1940 al Camp de la Bota. El discurs verbal, a diferència del llenguatge plàstic, pot ser més explícit i en aquest sentit pot transmetre de forma més inequívoca el missatge memorial. La descodificació lineal del discurs verbal, però, exigeix a l'espectador un esforç que és del tot assumible si el text és

breu i està ben estructurat. La combinació de la pregnància de l'obra plàstica i de la explicitat del discurs verbal en els monuments "republicans" pot ser diversa i pot ser diversa així també la seva eficàcia comunicativa i memorial.

4.5.1 Absència / presència del llenguatge plàstic i/o discurs verbal

Les plaques memorials assumeixen el repte pel qual han estat projectades: el record i homenatge a subjectes o col·lectius que varen lluitar per la república i que van patir la repressió franquista. Poden estar situades en les façanes de l'espai memorial o en faristols independents. Tal com hem vist, en la mesura que l'espai ho permet i que es vol atorgar més valor al fet o personatge a recordar, la placa pot estar ubicada en un monòlit, entès com a monument commemoratiu que a vegades pot incorporar altres elements plàstics. El text de les plaques memorials és breu i sintètic, per tal de facilitar de forma efectiva el missatge a transmetre. En paral·lel, els espais memorials –independentment de quins recursos plàstics utilitzen per transmetre la memòria- poden acollir altres panells informatius amb documentació més extensa i molt sovint recolzada per mapes i fotografies. Si aquests panells informatius acompanyen un vestigi físic –per exemple un refugi- o un monument memorial, se'ls hi atorga a priori un paper bàsicament documental. En alguns casos, però, és possible identificar un possible caràcter commemoratiu i d'homenatge en determinades plaques informatives. En aquest sentit, el *Manual de senyalització dels Espais i Rutes de Memòria* del Memorial Democràtic preveu l'ús de diferents suports informatius, alguns dels quals com el monòlit de dignificació i el faristol d'homenatge contempen una funció commemorativa.

Fotografia 4.63. A *Lluís Companys* (Joan Vila-Puig, 2002) Reus, detall. Aquest monument està protagonitzat per la seva inscripció, un fragment d'un missatge de Lluís Companys que es projecta amb la llum del sol sobre les superfícies verticals d'una estructura arquitectònica: *La meua vida fou sempre / afany, lluita, rebel·lia. Res de venjances però sí un / nou esperit de justícia / i reparació. Dono gràcies a Déu de que m'hagi procurat una mort tan bella / per Catalunya i lo que representa de pau, justícia i amor. El judici que més ens importa és el / que pronunciarà el nostre poble / en la seva consciència íntima.* Fotografia : autor

Fotografia 4.66.
A les víctimes de la Guerra Civil (2010), Tremp, cementiri. El text que acompanya el monument ha estat vandalitzat. Fotografia: autor

Fotografia 4.67.
La ciutat de Tàrrega en memòria de les víctimes de la Guerra Civil (2006). Tàrrega, fossa comuna cementiri. Detall. Fotografia: autor

Així, si l'espai on s'ubiquen no presenta vestigis identificables vinculats a allò que es rememora –per exemple els espais fronterers-, els panells informatius poden assumir a la vegada una funció memorial. En aquest sentit, el *Memorial de l'Exili* al Coll dels Belitres a Portbou acull bàsicament quatre monòlits o panells amb informació a dues cares recolzada per les fotografies de Manuel Moros sobre l'exili republicà. En qualsevol cas, és a vegades difícil determinar la frontera entre missatge informatiu –amb funció referencial- i missatge commemoratiu –amb funció apel·lativa-, entre vestigi i memorial, en tant que qualsevol preservació de la memòria implica d'una manera o una altra, una vocació commemorativa. D'aquesta manera, el Memorial de l'Exèrcit Popular de Pujalt preserva de forma museïtzada i sense l'ús de monuments commemoratius, els vestigis del camp d'entrenament del XVII Cos de l'Exèrcit Popular de la República. Tot i el caràcter eminentment informatiu i divulgatiu d'aquest espai -a l'igual que el del Coll del Belitres-, la nomenclatura utilitzada -Memorial- defineix el seu inherent objectiu d'homenatge.

La projectació de gairebé tot monument commemoratiu republicà preveu d'una manera o una altra, la incorporació del discurs verbal per tal de facilitar el missatge memorial. L'absència de la paraula limita o fins i tot pot arribar a anul·lar la capacitat commemorativa del monument. Aquesta és, tal com hem vist en el capítol anterior, una estratègia utilitzada en bona part dels monuments franquistes resignificats i de forma excepcional en algun monument republicà com per exemple el *Monument a la II República* (Salvador Mañosa, 2011) de Cerdanyola del Vallès que desproveït de qualsevol element de discurs verbal, limita així la seva capacitat comunicacional en memòria de la II República.

4.5.2 Ancoratge / relleu entre obra plàstica i paraula

La relació que s'estableix entre paraula i obra plàstica en els monuments commemoratius "republicans" és diversa. De forma excepcional –seguint la terminologia utilitzada per Roland Barthes en la seva anàlisi de relacions entre text i imatge- la paraula es pot vincular a l'obra plàstica mitjançant l'"ancoratge", limitant-se així a una transcripció verbal d'allò que representa (Barthes, 1999). Tal és el cas, per exemple, d'alguns dels bustos o figures representatives del president Lluís Companys.

En la major part dels monuments, però, la paraula aporta nous significats a l'obra plàstica o si més no, posa en "relleu" allò que el memorial vol transmetre. El discurs verbal pot fer ús a vegades d'una rigorosa documentació que detalla el nom de les víctimes i les circumstàncies de la seva mort. En altres casos, esquiva aquesta vocació documental i es limita a apel·lar al record d'aquestes pressuposant un coneixement dels fets per part dels visitants. Les combinacions d'aquestes dues funcions, referencial i apel·lativa, poden ser diverses però totes dues faciliten la interpretació adequada de l'obra plàstica i asseguren la seva funció commemorativa.

En aquest sentit, el títol de l'obra mediatitza ja per sí sol la lectura del monument. Aquest pot ser explícit - *A les víctimes del bombardeig...*-, abstracte -*Fraternitat*-, o al·legòric -*David i Goliat*-. Els títols explícits agilitzen la interpretació memorial del monument mentre que els altres poden evocar una multiplicitat de lectures. Es per això que un títol abstracte o al·legòric pot estar acompanyat d'una ampliació que facilita l'objectiu memorial del monument: *Fraternitat. Als afusellats al Camp de La Bota; David i Goliat. A les Brigades Internacionals.*

4.5.3 Separació / Integració entre obra plàstica i paraula

Aquesta relació de "relleu" que s'estableix entre el discurs verbal i el llenguatge plàstic es pot materialitzar mitjançant una separació física dels dos recursos, paraula i obra plàstica. D'aquesta manera, el discurs verbal és presentat en un suport independent que facilita la interpretació del monument. En el cas de l'obra *Pietat* al Fossar de la Pedrera, a diferència de les obres *Fraternitat* o *David i Goliat*, s'ha prescindit d'una ampliació aclaridora del títol, però la base de de l'escultura incorpora una inscripció memorial en tipografia romana de caixa alta que esquiva qualsevol ambigüitat semàntica:

"Als immolats per la / llibertat a Catalunya / éreu alè / i ara sou terra / que amb vostra noble / sang vau regar / vergonya inútil pels / qui us assassinaren / doncs la justícia / triomfarà."

Per facilitar de forma encara més explícita la interpretació del monument aquesta inscripció memorial va acompanyada d'una documentació de la seva gestació:

"Monument erigit per subscripció / popular / inaugurat l'octubre de 1984 Associació pro-memòria / als immolats / per la llibertat / a Catalunya rèplica en bronze del monument / instal·lat al Parlament de Catalunya."

Bona part dels monuments republicans tant abstractes com figuratius fan servir aquesta estratègia de separació entre llenguatge plàstic i discurs verbal, delegant a vegades la funció commemorativa efectiva en aquest segon recurs. Això permet a

l'artista gaudir d'una llibertat creativa no supeditada a la transmissió d'un missatge clarivident. Així, per exemple, el monument ja referenciat *A les víctimes de la Guerra Civil i dels camps de refugiats de Montornès del Vallès*, realitzat per Josep Plandiura, fa servir de forma metafòrica una flama ascendent. Una inscripció memorial amb els noms de les víctimes en un faristol ubicat a pocs metres de l'escultura, aconsegueix evocar el missatge final de l'obra i la flama esdevé així memòria.

En d'altres casos el caràcter absolutament abstracte de l'obra i la seva dificultat d'interpretació fa que per a molts sigui la inscripció memorial la que vehicula de forma individual el missatge commemoratiu del monument. El monument *En record a les víctimes i represaliats del règim franquista de Parets del Vallès*, també de Josep Plandiura, combina al centre d'un petit estany un fragment d'un tronc d'arbre amb una peça d'acer patinable. El faristol amb la inscripció memorial és l'encarregat real de transmetre el missatge commemoratiu.

Una mateixa obra plàstica –tan abstracta com figurativa–, en la mesura que no és la que transmet per sí sola el missatge commemoratiu, pot adaptar-se a diferents escenaris i assumir així funcions memorials específiques no previstes en la seva projectació inicial, com és el cas de la ja mencionada *Repòs, en memòria dels combatents republicans* (fotografia 4.68), reubicada al cementiri de Terrassa.

En altres casos, però, la relació que s'estableix entre llenguatge plàstic i discurs verbal és més estreta, en la mesura que la obra ja integra la paraula com a element comunicacional efectiu. Així, l'artista, que assumeix la vocació commemorativa del projecte, continua gaudint d'una gran llibertat creativa en la mesura que el missatge a transmetre mitjançant seu llenguatge plàstic queda reforçat per l'ús de la paraula. L'aplicació d'aquesta a la seva obra plàstica pot ser diversa. Com hem

Fotografia 4.68. *Repòs, als combatents republicans* (Ferran Bach-Esteve, 1954). Resignificada i reinaugurada l'any 2006. Terrassa, cementiri. Foto: autor

vist, alguns dels memorials republicans fan servir –tal com ja ho varen fer els monuments franquistes o el mencionat *Memorial de los Veteranos de la Guerra del Vietnam* a Washington – l’estratègia de rememorar mitjançant l’ús dels noms propis de les víctimes. Els noms d’aquells que varen morir per la república poden ser presentats en acabats diversos.

D’aquesta manera, les columnes d’entrada al Fossar de la Pedrera homenatgen a les víctimes de la repressió franquista mitjançant les inscripcions dels seus noms sobre la pedra mentre que el Memorial a les víctimes del cementiri de Girona fa servir un buidat tipogràfic sobre planxa d’acer patinable que facilita així la col·locació de flors per part dels familiars. Per la seva banda, el memorial del cementiri de Tarragona mostra el llistat mitjançant estampació serigràfica sobre planxa de metall i al cementiri de Lleida es presenten els noms sobre uns blocs de formigó.

Un dels monuments més recents, el ja analitzat *Parapet a les executades i executats al Camp de la Bota*, instal·lat l’any 2019, reivindica l’homenatge als represaliats mitjançant el mateix recurs verbal, de forma més compromesa que el monument *Fraternitat* de 1992. L’efectivitat documental i commemorativa d’aquests llistats de les víctimes fa que a vegades, en no estar inscrits en un monument memorial convencional, siguin presentats en els panells informatius del Memorial Democràtic o de les corporacions municipals, complint així la mateixa funció. Com vam veure a l’anterior capítol, el Cementiri d’Olot ofereix a tocar del resignificat *Monument als Caiguts* un llistat amb els noms, edat i lloc on van morir les víctimes republicanes mentre que el Cementiri de Cervera –com tants altres cementiris a Catalunya– referencia els noms dels enterrats en les fosses. La incorporació d’aquesta informació fa servir solucions alternatives en alguns cementiris. Així, el cementiri de Vilafranca del Penedès combina l’ús de faristols amb el de planxes de metacrilat transparent amb l’estampació del llistat dels enterrats a la Fossa Comuna.

Molt sovint aquesta informació associada a l’inventari de víctimes es fruit d’anys d’investigació i aquest fet provoca que alguns dels monuments republicans siguin projectats amb autoria compartida. Així, el pedestal cilíndric del *Monument a les víctimes de la Guerra Civil i la postguerra d’Argentona*¹²⁸ (fotografia 4.69.) detalla a partir de la documentació històrica, totes les víctimes del municipi i les circumstàncies de la seva mort. L’obra ha estat així cocreada per un artista plàstic –responsable de la seva materialització– i per una acadèmica –que a través de la seva investigació històrica ha definit el motiu de la seva gènesi–.

La ubicació d’altres textos no vinculats de forma explícita a les víctimes mortals pot ser molt diversa i així és molt habitual que en algunes obres d’art contemporani aquests estiguin al terra exigint així al visitant a interactuar amb el monument. Monuments com *Als vençuts* a Olot o el *Memorial a Carrasco i Formiguera* a

---

¹²⁸ El monument, realitzat a partir del treball d’investigació de la historiadora Margarida Colomer, contempla l’homenatge a les víctimes de tots dos bàndols: desapareguts al front de guerra, morts violentes a la rereguarda, morts a l’estranger o a l’exili, morts per la repressió franquista.

Fotografia 4.69. *Monument a les víctimes de la Guerra Civil i la postguerra d'Argentona* (Agàpit Borràs, 2018), detall. Fotografia: autor

Barcelona poden així ser interpretats correctament mitjançant la lectura dels textos que formen part essencial de les obres. En el cas del *Memorial en Homenatge als professors separats de la Universitat*, ubicat a la UPF un gran vindre circular horitzontal acull els noms dels docents inhabilitats entre l'any 1939 i 1940.

4.5.4 La paraula esdevé obra plàstica

L'efectivitat comunicacional de la paraula ha animat a alguns artistes contemporanis a optimitzar el seu ús en els seus projectes fins al punt que en aquests la paraula, per sí sola, esdevé obra plàstica. Així, un dels recursos utilitzats en el *Memorial al President Companys* (fotografia 4.70.) projectat per Marc Torrellas i Marta Milà a Olot consisteix en la construcció de les quatre barres catalanes mitjançant unes peces verticals metàl·liques generades a partir d'un text en caixa alta.

El *Memorial a Fèlix Alsina* a Vallirana es basa en una successió de paraules en buidat tipogràfic sobre planxa d'acer patinable que ens remeten a l'honestat i generositat del que va ser cap del Comitè Revolucionari de Vallirana davant l'aixecament militar del 1936 mentre que l'obra *Fita* (fotografia 4.71) d'Àngel Erola des del 2018 homenatja a Lleida als deportats als camps de concentració mitjançant uns conceptes materialitzats també amb buidat tipogràfic sobre planxes de ferro presidits per la paraula "Memòria". Menció especial mereix la referenciada obra *A Lluís Companys* (Joan Vila-Puig, 2002 / fotografia 4.63.), la fotografia d'un fragment de la qual, ha servit d'entrada a la portada del present capítol. Aquest monument està protagonitzat per la paraula que esdevé llegible en la mesura que la llum del sol projecta la seva ombra sobre les superfícies verticals d'una estructura arquitectònica.

Fotografia 4.70.
Al President Companys (M. Torrellas, M. Milà, 2016),
 Olot. Detall. Fotografia: autor

Fotografia 4.71.
Fita (Àngel Erola, 2018), Lleida. Detall.
 Fotografia: autor

4.6 La gestió del monuments

4.6.1 Gestació i possibles canvis

Tal com ja ha estat explicat, les entitats memorialistes, els familiars de les víctimes i la societat civil poden actuar com a motor en la gestació de monuments d'homenatge a les víctimes del franquisme. Un motor que per posar-se en funcionament requereix de la complicitat de les institucions públiques encarregades de patrocinar i materialitzar els projectes. La complicitat entre societat civil i poder polític és essencial per assegurar l'efectivitat commemorativa del monument. Una societat i un poder, l'evolució de les quals determinarà el record, la recuperació o l'oblit d'una institució com la II República Espanyola, d'un col·lectiu com els deportats a Mauthausen, d'un personatge com Lluís Companys o Carrasco i Formiguera, d'un fet històric com el bombardeig de Granollers o la Batalla de l'Ebre... Així mateix, el monument pot ser modificat, ampliat, resignificat a partir de les reivindicacions dels col·lectius memorialistes i/o de la contextualització sociopolítica. En alguns casos, com en el referenciat monument *Fraternitat* del Camp de la Bota i les seves successives inscripcions arran de la pressió social, els motius d'aquesta adaptació són de caràcter polític.

En altres, però, els canvis a aplicar es vinculen a la capacitat comunicacional del monument. Així per exemple, el conjunt memorial *En homenatge a Blas Infante* de Barcelona va ser projectat en dues fases. La primera, realitzada l'any 1982 per Josep Lluís Delgado va consistir en un conjunt de 8 columnes que evocaven les 8 províncies andaluses. Com aquesta obra no va satisfer als membres de l'associació que l'havia

proposat, el Centre Andalus de Catalunya, anys després, al 1996, va ser ampliada amb un bust de Blas Infante, realitzat per Xavier Cuenca (fotografia 4.72.).

D'altra banda, els espais de memòria poden seguir uns protocols d'ampliació amb certes restriccions de caràcter identitari. En aquest sentit, el Memorial del Fossar de la Pedrera, inaugurat l'any 1985, va ser projectat per aglutinar la memòria republicana. L'any 2014 l'Ajuntament de Barcelona va decidir incorporar a aquest espai un monument dedicat als Caiguts en la Batalla de l'Ebre que, com a tal, retia homenatge tant als soldats republicans com als sollevats. La indignació dels membres de l'Associació pro-memòria dels immolats per la llibertat de Catalunya i d'altres entitats i partits polítics va provocar en l'últim moment la reconsideració d'aquesta ubicació i així l'obra de Joan Francesc Serra va ser finalment instal·lada a un altre indret del cementiri¹²⁹ (fotografia 4.73.).

Fotografia 4.72. *En homenatge a Blas Infante* (Josep Lluís Delgado, 1982 i Xavier Cuenca, 1996), Barcelona. Fotografia: autor

4.6.2 Integració en una xarxa d'espais o rutes de memòria. Divulgació online.

Alguns dels monuments commemoratius formen part de les xarxes d'espais del Memorial Democràtic amb la complicitat del Consorci Memorial de la Batalla de l'Ebre / COMEBE, del Museu de l'Exili / MUME i de molts ajuntaments catalans. Aquestes

---

¹²⁹ L'obra va ser ubicada al Jardí de la Mediterrània del Cementiri de Montjuïc, a pocs metres d'una altra escultura memorial instal·lada l'any anterior dedicada als Antifeixistes Parmesans.

Fotografia 4.73. *En homenatge als combatents i víctimes de la Batalla de l'Ebre* (Joan Francesc Serra, 1985). Barcelona, Cementiri de Montjuïc, Jardí de la Mediterrània. Fotografia: autor

xarxes d'espai o rutes de memòria es vinculen sobretot als vestigis històrics de la Guerra, vestigis que a vegades van acompanyats de monuments commemoratius. La Xarxa d'Espais de Memòria fa servir una imatge coherent i unitària entre els diferents espais històrics, que facilita la seva identificació. Una imatge que, tal com indica el manual de senyalització, s'aplica als monòlits, cartelleres i faristols que documenten els monuments així com a la senyalització en carretera i els opuscles i guies de senyalització.

El COMEBE facilita el coneixement i visita dels espais a partir de diferents centres d'interpretació: *115 dies* a Corbera d'Ebre, *Soldats a les trinxeres* a Vilalba dels Arcs, *Hospitals de Sang* a Batea, *Veus del Front* a Pinell del Brai i *Internacionals* a La Fatarella. De forma paral·lela, el COMEBE proposa vuit rutes de memòria de diferent durada i quilometratge, algunes de les quals contempnen la visita a monuments de memòria republicans. El turisme de memòria associat a la retirada i a l'exili és gestionat pel MUME amb diferents propostes transfrontereres (González i Font, 2016). Aquestes recorden els camins de l'exili que van utilitzar Companys, Azaña i milers de republicans, les visites a la platja d'Argelès, a la Maternitat d'Elna o a la tomba de Machado a Cotlliure o una immersió en la Retirada i la Segona Guerra Mundial a partir del *Memorial a Walter Benjamin* a Portbou i del *Memorial de l'exili* al Coll de Belitres.

El Memorial Democràtic, en paral·lel, documenta i divulga els espais de memòria, repartits per tota la geografia catalana tant a nivell físic com a nivell virtual mitjançant els inventaris i mapes de la seva web. En aquest sentit, la divulgació dels monuments memorials republicans, tant a les pàgines web institucionals com a les xarxes online, pot tenir una efectivitat memorial que complementa i a la vegada anima a la seva visita física. A Catalunya i a la resta de l'estat espanyol les xarxes socials s'han convertit així en nous suports de resistència a l'oblit de la Guerra Espanyola i el Franquisme (Eiroa, 2020). Molts ajuntaments també gestionen polítiques de memòria que contempnen la gestió dels monuments de memòria republicana.

Fotografia 4.74.
Espais de la Batalla de l'Ebre, Monòlit del Memorial Democràtic, detall. Serra de Pàndols, El Pinell de Brai.
 Fotografia: autor

Fotografia 4.75.
Camí de la Retirada, banderola de muntanya del Memorial Democràtic, detall. Molló.
 Fotografia: autor

En el cas de l'Ajuntament de Barcelona, la Regidoria de Memòria Democràtica fomenta la recerca i formació a través de l'Institut de Passats Presents i divulga i documenta i divulga la memòria republicana mitjançant plaques i faristolos distribuïts per la ciutat.

4.6.3 Vandalització dels monuments

Tot i que la construcció dels monuments memorialistes a les víctimes republicanes de la Guerra Civil i de la repressió franquista ha estat promoguda insistentment per les associacions memorialistes i recolzada per bona part de la societat civil, molts ciutadans, però, han ignorat aquestes intervencions i alguns, de forma excepcional, han manifestat públicament el seu rebuig. D'altra banda, però, el gir polític de bona part de la societat catalana envers unes reivindicacions independentistes s'ha vehiculat mitjançant alguns dels monuments memorialistes de la guerra civil.

Aquestes circumstàncies i el sorgiment de grups d'extrema dreta vinculats al nacionalisme espanyol ha propiciat alguns actes de vandalisme en alguns monuments commemoratius, sobretot en aquells vinculats a la memòria del president Lluís Companys: El Tarròs, Sabadell, Lleida, Besalú, o Mollet. Les destrosses provocades per aquests actes són àmpliament divulgades per la premsa i les xarxes socials i a diferència del que passa quan un monument franquista és vandalitzat, són reparades en un curt termini de temps. Les intervencions vandàliques a vegades tenen un caràcter més específic i selectiu. Així, a l'entrada del Fossar de la Pedrera, els pilars de ciment sense coronació acullen els noms dels afusellats al Camp de la Bota, agrupats per anys. Entre aquests noms figura el de l'anarquista Justo Bueno Pérez, assassinat dels germans Badia, dirigents d'Estat

Català, morts el 28 d'abril de 1936. Un grup d'Estat Català va esborrar l'any 2008 i l'any 2010 el nom de Justo Bueno, que va ser restituit les dues vegades per les brigades municipals.

4.6.4 Ús commemoratiu del monument: celebració d'efemèrides

L'ús commemoratiu més empàtic de qualsevol monument memorial es vincula a la celebració de les efemèrides, en la mesura que aquestes, any darrera any, aconseguen aglutinar a un col·lectiu que comparteix un sentiment d'homenatge i gratitud per aquells que vàrem lluitar i morir per la república. D'aquesta manera,

Fotografia 4.76. Commemoració del 80è aniversari de la mort de Lluís Companys. Barcelona, Fossar de la Pedrera, 24 d'Octubre 2021. Acte amb aforament restringit a causa de la pandèmia Covid 19. Fotografia: autor

cada 15 d'Octubre¹³⁰ els monuments a Lluís Companys d'arreu de Catalunya són testimoni de l'homenatge que li reten aquells que combreguen amb els valors republicans i molt especialment dels afiliats a Esquerra Republicana de Catalunya, el partit polític del president màrtir. La commemoració del seu afusellament pren

---

¹³⁰ Com ja ha estat indicat, aquest dia ha estat declarat a Catalunya "Dia nacional en memòria de les víctimes de la Guerra Civil i les víctimes de la repressió de la dictadura franquista". Altres dies vinculats a la memòria republicana han estat el 27 de Gener –"Dia Internacional de Commemoració de les Víctimes de l'Holocaust"- i el 5 de Febrer –"Dia Nacional de l'Exili i la Deportació"- . La nova Llei de Memòria Democràtica catalana també contempla la celebració del Dia de la Proclamació de la República (14 d'abril) i el dia de la Constitució de l'Assemblea de Catalunya (7 de novembre).

Fotografia 4.77. Homenatge a les Brigades Internacionals amb motiu del 82è aniversari de la seva marxa. Barcelona, a l'Espai entorn al *Monument a les Brigades Internacionals*, 18 Octubre 2021. Acte amb aforament restringit a causa de la pandèmia Covid 19. Fotografia: autor

un especial protagonisme al seu Mausoleu al Fossar de la Pedrera (fotografia 4.74.) i al Castell de Montjuic, on va ser afusellat.

La celebració d'aquesta i altres efemèrides contempla una adaptació per facilitar l'afluència de participants i així en alguns casos tendeixen a ser organitzades també durant els caps de setmana més propers a la data assenyalada. En el cas de Lluís Companys, l'Associació Pro-Memòria als Immolats per la Llibertat de Catalunya i el Memorial Democràtic organitzen conjuntament un acte commemoratiu amb parlaments en els aniversaris.

La referenciada estructura de l'acte commemoratiu –parlaments, intervenció musical i poètica, ofrena floral- és habitual en la major part dels actes commemoratius. En funció de l'esdeveniment a commemorar i en consonància amb les inquietuds i objectius de les entitats organitzadores aquests actes poden tenir diferents materialitzacions que sempre evidencien una mirada al passat des dels interessos del present. En aquest sentit, els actes de memòria dedicats a la memòria de Lluís Companys difereixen, per exemple, d'aquells dedicats a l'acomiadament de les Brigades Internacionals que cada any als voltants del 28 d'Octubre són organitzats pel Memorial de les Brigades Internacionals i per l'Ajuntament de Barcelona entorn al Monument *David i Goliat* (fotografia 4.77.). Mentre l'estelada i la reivindicació en clau patriòtica catalana és protagonista en les commemoracions de l'afusellament de Companys, la bandera tricolor republicana -absent en la major part dels monuments- es fa visible entre els assistents a l'acte d'homenatge a les Brigades Internacionals. Tots dos actes homenatgen a aquells que van lluitar per la República però hi ha una diferent intencionalitat política, en clau d'autodeterminació de Catalunya en l'homenatge a Companys i en clau de republicanisme en l'homenatge a les Brigades Internacionals.

Cada any, dos monuments memorials vinculats a la Batalla de l'Ebre –el *Monument a la Pau* al Pinell de Brai i el *Memorial de les Camposines* a La Fatarella- són escenari de l'homenatge a les víctimes i combatents del conflicte. Al *Monument a la Pau* familiars, amics i simpatitzants acompanyen als últims supervivents de la Lleva del Biberó en el seu tradicional homenatge, coincidint amb l'aniversari de l'inici de la batalla el dia 25 de Juliol (Caralt, 2017). L'homenatge als soldats morts i desapareguts a la Batalla de l'Ebre, organitzat cada any al *Memorial de les Camposines* al voltant del 16 de Novembre, data d'acabament de la Batalla (fotografia 4.78.), contempla la incorporació simbòlica de nous noms de víctimes de tots dos bàndols, la restes de les quals estan depositades a l'ossari del Memorial. Aquests dos actes rememoren en clau conciliadora el drama d'una batalla que va provocar milers de morts.

La commemoració dels esdeveniments de la Guerra Civil a Catalunya presenta especificitats locals associades al transcurs del conflicte. Així les commemoracions dels bombardejos de Granollers el 31 de Maig de 1938 o a La Garriga el 28 i 29 de gener de l'any 1939 estan inscrites en els programes de memòria de tots dos ajuntaments, els quals en clau pacifista estableixen paral·lelismes entre aquells fets i realitats similars que estan patint altres territoris en l'actualitat. Paral·lelament a aquests actes commemoratius s'organitzen altres activitats en clau acadèmica o de turisme de memòria: xerrades, conferències, debats, visites comentades, i rutes de memòria.

Fotografia 4.78. Acte de record al *Memorial de les Camposines*. La Fatarella, Memorial de les Camposines, 17 de Novembre de 2019. Fotografia: autor

4.6.5 Mateixos fets a recordar, diferents interpretacions

El record d'un passat des dels diferents interessos d'un present queda reflectit en la diversitat d'actes que un mateix fet a recordar pot generar en funció de les entitats o institucions que l'organitzen. Tal com varen referenciar en el capítol dedicat a l'estat de la qüestió, la memòria pot esdevenir amoral i oblidadissa (Garton, 1992). Aquesta amoralitat –conscient o inadvertida– pot facilitar així interpretacions diverses d'un passat concret. Un exemple molt gràfic per il·lustrar aquesta realitat pot ser una anàlisi als diferents actes organitzats al llarg de l'any 2019 per commemorar el *80è Aniversari de la Retirada i el fi de la Guerra Civil*.

Fotografia 4.79. Logotip del *Ochenta Aniversario del Exilio Republicano*. La gama cromàtica utilitzada i qüestionada en alguns mitjans conservadors com el diari ABC, evoca la bandera de la II República. La denúncia per part d'aquest diari va provocar la seva retirada en el correu diplomàtic de l'estat espanyol.

Del 28 de gener al 13 de febrer de 1939, després de la caiguda de Barcelona a l'Ofensiva de Catalunya i l'avenç de les tropes franquistes, la frontera francoespanyola va ser testimoni de la retirada massiva de les forces republicanes. Unes 480.000 persones varen creuar els Pirineus seguint les principals rutes que conduïen a França a través dels avui anomenats "camins de la retirada". Un grup heterogeni de civils i militars de tots els territoris d'Espanya, en travessar la frontera, varen ser així internats en condicions molt precàries en camps de refugiats.

Per celebrar aquesta efemèrides es va crear a nivell estatal una "Comisión interministerial para la conmemoración del 80 aniversario del exilio republicano español". Al llarg de l'any 2019 es van organitzar exposicions, conferències i activitats diverses a diferents ciutats d'Espanya i França així com a d'altres països vinculats a l'èxode republicà com per exemple Mèxic o Cuba. Tal com indica el document cronograma d'aquesta comissió interministerial tres eren els seus objectius:

"-Transmitir un mensaje de homenaje y reconocimiento a los integrantes del exilio republicano español y sus descendientes.

-Recuperar la memoria del exilio republicano español y dar a conocer sus aportaciones a la restauración de la democracia española y al desarrollo de los países en los que se instalaron.

-Enviar a la sociedad y las instituciones de los países de acogida un mensaje de agradecimiento."

Fotografia 4.80. Celebració del 80è Aniversari de la Retirada i el fi de la Guerra Civil. Ofrena floral davant *el Monument als Exiliats*. Coll d'Ares, 16 de Febrer de 2019. Fotografia: autor

En paral·lel i a l'entorn del 5 de Febrer –Dia Nacional de l'Exili i la Deportació– el Memorial Democràtic va organitzar diversos actes institucionals per recordar els 80 anys d'inici del gran èxode republicà, efemèrides que a la vegada coincidien amb la commemoració del 10è aniversari del Museu Memorial de l'Exili / MUME a La Jonquera. Entre les activitats organitzades destaca la inauguració el 9 de Febrer d'una placa commemorativa dedicada a les persones exiliades al Carrer Major de la Jonquera i d'uns plafons de la Xarxa d'Espais de Memòria Democràtica vinculats a la Guerra Civil i l'exili republicà a Camprodon. Però l'acte principal de la commemoració de la Retirada per part del govern català, va tenir lloc el dissabte 16 de Febrer quan el president Quim Torra va inaugurar les obres de "Millora del Camí de la Retirada entre Molló i Coll d'Ares". Aquestes obres formaven part del projecte Patrimc@t, que havia rebut el finançament dels fons POCTEFA del programa FEDER de la Unió Europea, de la Casa de la Generalitat a Perpinyà, de la Diputació de Girona i de l'Ajuntament de Molló. La inauguració es va fer efectiva amb el recorregut d'aquest camí per part del president acompanyat de l'alcalde de Molló i centenars de persones. En arribar al punt fronterer de Coll d'Ares, envoltat de llaços grocs i estelades, Quim Torra va protagonitzar amb els alcaldes de Molló i Prats de Molló¹³¹ un acte institucional amb uns parlaments i una ofrena floral al *Monument als Exiliats*. El president va aprofitar l'acte per establir paral·lelismes entre la Retirada i la

---

¹³¹ Prats de Molló és una localitat fronterera del sud de França que té un important valor simbòlic en alguns sectors del nacionalisme català. La invasió des de Prats de Molló fou una projecte d'invasió militar des de la Catalunya del Nord planificat per Francesc Macià i la direcció d'Estat Català amb l'objectiu d'aconseguir la independència de Catalunya. Aquesta temptativa va ser descoberta i avortada el 1926 i va provocar la detenció, processament i empresonament a París durant sis mesos de Macià l'any 1927.

situació política catalana del moment en el context de l'estat espanyol (organització de referèndum d'independència 1 Octubre 2017 i empresonament i exili dels principals responsables d'aquesta consulta):

“80 anys després vivim de nou fets intolerables com una presó injusta i un exili que no hauria d'haver passat mai... Anirem on sigui a defensar la causa repressiva contra Catalunya...”¹³²

El testimoni gràfic de l'acte mostra les banderes independentistes catalanes i evidencia el seu caràcter reivindicatiu en clau catalanista. Una única bandera republicana, onejada pel fill d'un dels soldats republicans en retirada,¹³³ va intentar fer-se lloc entre les estelades (fotografia 4.80).

El record de la Retirada va viure un altre plantejament sensiblement diferent una setmana després. En aquest cas va ser la entitat *Fils et Filles de Républicains Espagnols et Enfants de l'Exode / FFREEE* la que, com anualment fa cada mes de Febrer, va homenatjar als exiliats republicans (fotografia 4.79.). Aquesta entitat va ser fundada el 1999 a partir de la iniciativa de Maria- Amparo Sánchez-Monroy, filla d'un oficial de l'armada republicana. Està formada pels fills dels exiliats espanyols

Fotografia 4.81. Celebració del 80è Aniversari de la Retirada. Marxa amb parada i ofrena floral al *Cementiri Espanyol* i al *Monòlit Memorial de la platja d'Argèles-sur-Mer*. Argèles-sur-Mer, 23 de Febrer de 2019. Fotografia: autor

¹³² Font: <https://govern.cat/salaprensa/notes-premsa/331822/president-torra-anirem-sigui-denunciar-causa-repressiva-contr-catalunya>. Data de consulta: 20.02.2019

¹³³ El propietari i obstinat usuari de la bandera republicana era l'exiliat Frederic Lorente, nascut a Xàtiva el 1938, el pare del qual va travessar la frontera amb ella el Febrer de 1939.

Fotografia 4.82. Tomba d'Antonio Machado al cementiri de Cotlliure, habitualment acompanyada dels colors republicans. El seu accés durant la visita del president Pedro Sánchez el 24.03.2029 es va restringir a les autoritats. Fotografia: autor

de la guerra civil i defensa l'esperit republicà. El 23 de Febrer de 2019 va commemorar a Argèles-sur-Mer el *80è aniversari de la Retirada* conjuntament amb l'Ajuntament d'aquesta localitat¹³⁴ i amb representació institucional del Memorial Democràtic de Catalunya. Una marxa de centenars d'assistents amb banderes tricolors republicanes va recórrer el trajecte entre el poble i la platja d'Argèles, fent parada i ofrena floral al Cementiri Espanyol. Aquest cementiri ja referenciat, ubicat a l'avinguda de la Retirada, va ser habilitat l'any 1939 per enterrar les persones mortes al camp de concentració, els noms de les quals estan inscrits en un monòlit central. Un dels assistents a l'acte va ser Lluís Martí Bielsa (Desembre 1921-Octubre 2019) que va ser intern al camp de concentració d'Argèles-sur-Mer i va participar en l'alliberament de París l'any 1944. La bandera tricolor de l'esmentat Frederic Lorente tampoc hi va faltar, però aquest cop entre desenes de banderes republicanes. L'acte de commemoració va acabar davant del Monòlit Memorial de la platja d'Argèles-sur-Mer amb parlaments institucionals i intervenció musical.

L'endemà d'aquesta jornada, el 24 de Febrer de 2019 es va organitzar un acte commemoratiu amb una tercera interpretació de la Retirada, que és la que va tenir més repercussió mediàtica. El president del Govern, Pedro Sánchez, va viatjar a les localitats franceses de Mountauban, Cotlliure i Argèles-sur-Mer per retre homenatge

---

¹³⁴ Aquesta localitat va acollir l'any 1939 un camp de concentració on van ser retinguts durant mesos i en condicions precàries milers de republicans espanyols. Ubicat a la platja va ser tancat a finals de 1939 per després tornar a ser obert arran l'ocupació alemanya de França per tal de retenir jueus, gitanos i altres individus indesitjables pel règim nazi. Tancat definitivament en acabar la 2a Guerra Mundial, no s'han conservat vestigis.

a les figures de Manuel Azaña i Antonio Machado i amb ells, a centenars de milers de compatriotes que van travessar la frontera francesa camí de l'exili després de la Guerra Civil. El president va visitar els sepulcres de Manuel Azaña al cementiri de Mountauban i el d'Antonio Machado a Cotlliure (fotografia 4.80.). En tots dos va guardar un minut de silenci i va descobrir una placa commemorativa. El valor simbòlic de la seva intervenció va tenir una important repercussió, en ser el primer president espanyol en actiu que visitava la tomba de Machado i la solvència dels actes va quedar reforçada per la nodrida comitiva que l'acompanyava entre els que hi havia María José Navarro Azaña, neboda d'Azaña; Manuel Álvarez Machado, nebot d' Antonio Machado; Santiago de Rivas, nebot net d'Azaña i l'hispanista Ian Gibson. Per facilitar la seva visita a Cotlliure i evitar les manifestacions en contra dels presos independentistes, la policia francesa ja havia establert el dia anterior un cinturó de seguretat al voltant del cementiri. Tal com mostren les fotografies de premsa i els vídeos d'aquest acte¹³⁵, que va ser restringit a les autoritats, el colors de la corona de flors que Sánchez deposità a la tomba del poeta -en un silenci trencat a l'exterior pels manifestants independentistes- a l'igual que els que després deixà al Cementiri dels Espanyols d'Argelès¹³⁶ són els colors de la bandera constitucional espanyola, no els de la tricolor republicana.

Una lectura a la transcripció de la seva intervenció a l'antic Camp de refugiats d'Argelès-sur-Mer, amb hàbils referències al fotògraf català empresonat a Mauthausen Francesc Boix, evidencia el caràcter constitucionalista de l'acte:

Y ese hecho es la prueba —una de las pruebas— de que la Constitución de 1978 restauró los valores y los ideales de la República de 1931. Puso de nuevo en marcha el corazón parado —el corazón helado, que diría Antonio Machado— de la España moderna, audaz y abierta que habían inaugurado las Cortes de Cádiz en 1812 y que la república española de entonces relanzó con entusiasmo. Una España que nunca ha renunciado a la libertad a pesar de los golpes, de las cadenas y de los exilios que ha tenido que sufrir a lo largo de su centenaria historia. Esa es la España con la que soñó Azaña: una España unida, diversa, democrática, tolerante y en continuo progreso; una España que basa en la educación y en la ciencia el desarrollo de su sociedad.

Tot i l'important valor del gest, l'acte va tenir diverses controvèrsies en clau actual. Així, la referència en el seu discurs que "l'antisemitisme, l'homofòbia o el nacionalisme excoent són petits vents sense importància que s'han d'apagar per si sols"¹³⁷ va ser una al·lusió considerada com a ofensiva pels independentistes

---

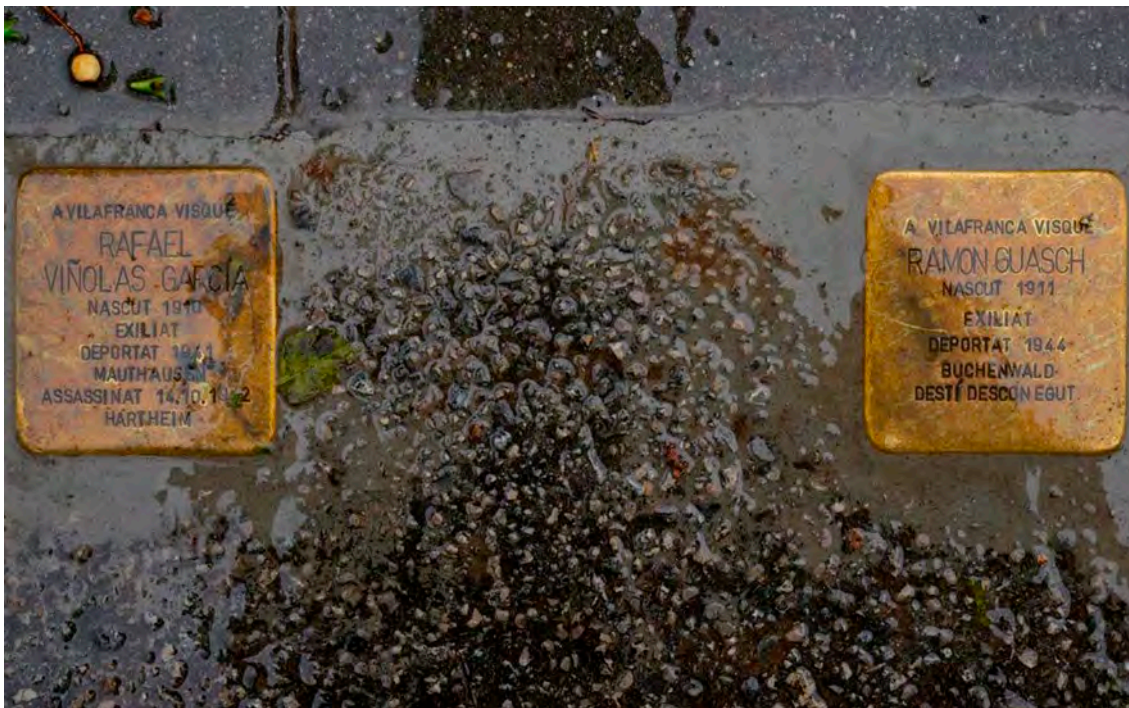
¹³⁵ Tota aquesta documentació gràfica així com la transcripció de discurs del president està disponible al públic a través de la pàgina de la web oficial del Presidente del Gobierno y el Consejo de Ministros www.lamoncloa.gob.es i evidencia la transcendència política de l'acte.
<https://www.lamoncloa.gob.es/presidente/actividades/Paginas/2019/240219francia.aspx> Data de consulta: 30.02.2019

¹³⁶ A Argelès-sur-Mer Pedro Sánchez també va ser acompanyat per la presidenta de la *FFREEE* i l'alcalde de la localitat, els quals el dia anterior havien depositat les corones amb colors republicans.

¹³⁷ Tweet Pedro Sánchez. @sanchezcastejon, 24 de febrer de 2019.

<https://twitter.com/sanchezcastejon/status/1099665468380594176?lang=es> Data de consulta: 30.02.2019

catalans que estaven prop de l'acte (que es manifestaven demanant la llibertat de diversos líders polítics independentistes catalans empresonats), en equiparar-los amb l'antisemitisme, quan el nacionalisme català té arrels antifeixistes i republicanes, alhora que la referència al fet que "cal obrir les fronteres i crear ports hospitalaris" va ser contestada a Espanya per associacions defensores de les associacions d'immigrants pel fet que en realitat en aquells moments Espanya estava restringint l'accés a immigrants al Mediterrani. D'altra banda, les associacions de descendents de republicans van denunciar el fet que l'ofrena floral a la tomba d'Antonio Machado a Cotlliure i del President de la República espanyola Manuel Azaña a Mountauban es fes amb una corona amb els colors de la bandera espanyola actual, la mateixa que utilitzava l'exèrcit franquista que lluitava contra els republicans. Una associació republicana denunciava en un tweet que "el postureig de Pedro Sánchez a la tomba de Don Manuel Azaña i Don Antonio Machado utilitzant els colors de bandera rojigualda en lloc de la republicana, és una indecència i una ofrena manifesta (...) Els republicans i republicanes que van morir per defensar la llibertat i la democràcia, ho van fer sota la bandera republicana. Utilitzar la bandera monàrquica per recordar-los, seria ultratjar la seva memòria i sacrifici"¹³⁸.

Fotografia 4.83. Llambordes dedicades a Ramón Guasch i Rafael Viñolas Garcia, que s'inscriuen dins el projecte *Stolpersteine* de l'artista Gunter Denmig. Estan ubicades en front al monument Contra la Xenofòbia inaugurat l'any 2015 a Vilafranca del Penedès. Fotografia: autor

Durant l'any 2019 el repertori memorial de la Retirada es va materialitzar en altres propostes i així a tall d'exemple la setmana següent de l'1 al 3 de Març la Fundació Andreu Nin, difusora de la memòria de l'esquerra antiestalinista, representada a

---

¹³⁸ Font: <https://www.ecorepublicano.es/2019/02/sanchez-mancilla-las-tumbas-de-azana-y.html>

Espanya pel POUM / Partit Obrer d'Unificació Marxista, va organitzar també unes jornades sobre la Retirada a Perpignan en memòria de l'exili republicà i la resistència al feixisme. Aquestes jornades de caràcter tant divulgatiu com memorial varen comptar amb la participació del Museu de l'Exili de la Jonquera i del Centre Espanyol de Perpinyà.

A partir de l'anàlisi dels diferents actes organitzats al llarg de l'any 2019 podem observar com uns mateixos fets, els de la retirada i l'exili de milers de republicans a principis de l'any 1939 poden vincular-se a diferents interpretacions que a la vegada poden entrecreuar-se: en clau independentista catalana, en clau republicana espanyola, en clau monàrquica constitucional, en clau republicana crítica... Fins i tot podríem distingir una cinquena interpretació associada al sentiment republicà des d'una perspectiva francesa basat en uns ideals de llibertat, igualtat i fraternitat.

La gestió i ús polític dels monuments a les víctimes del franquisme és una realitat polièdrica, viva i canviant, associada a l'evolució sociopolítica de la societat i de les institucions que la representen, així com mediatitzada pels diferents col·lectius memorialistes. Les polítiques de memòria definides per Bruno Groppo (2002:192) i referenciades a l'inici d'aquesta tesi són vehiculades així de forma diversa, quan es tracta de rememorar l'exili republicà i una forma gràfica d'evidenciar aquesta heterogeneïtat es materialitza en aquesta competència entre banderes.

Resulta interessant el fet que els governs francès i espanyol no havien participat en cap acte conjunt fins al 15 de març de 2021, en què els presidents francès Emmanuel Macron i el primer ministre espanyol Pedro Sánchez van realitzar una ofrena floral a la tomba de Manuel Azaña, aprofitant una cimera franco-espanyola, un acte de gran transcendència simbòlica, en la qual el president francès va declarar en un tweet que "després de la victòria de Franco, Manuel Azaña, l'últim president de la Segona República espanyola, va elegir França com a refugi, la localitat de Montauban. El 1938, la seva crida a la pau suposava l'essència del nostre projecte europeu. Amb Pedro Sánchez, li rendim homenatge"¹³⁹. En termes semblants es referia el president del govern espanyol, reivindicant el paper de l'exili i el reconeixement al president republicà i assenyalant que "la conquesta de la llibertat no és una qüestió del passat, sinó del futur". Era el primer acte conjunt, i tot i que sense la presència de cap mena de banderes (per evitar la presència de la bandera espanyola monàrquica davant la tomba del president republicà espanyol, com s'havia criticat en un acte anterior) l'acte va tenir un gran significat simbòlic. Fins aleshores, no s'havia fet cap acte dels dos estats: així, en la inauguració de Rivesaltes no va ser convidat el govern espanyol i per contra, en l'acte del president Sánchez en el 80è aniversari de la fi de la Guerra Civil, no va ser convidat el govern francès. Es tracta, en certa manera, de dues memòries que malgrat el seu caràcter transfronterer i internacional, tenen un discurs propi i separat a cada país, confrontada a més a la memòria dels descendents de les pròpies víctimes i a la utilització política des del present. Per part dels estats, l'assimilació d'aquesta memòria compartida no és fàcil. Així, l'associació *Présence de Manuel Azaña* (en anglès "Presència Manuel Azaña"), va agrair l'acte d'homenatge conjunt a Azaña, però demanava anar més lluny demanant al president francès i al president del Govern espanyol la creació d'una data dedicada a l'exili espanyol a

---

¹³⁹ Font: <https://www.elperiodico.com/es/internacional/20210315/sanchez-macron-rinden-homenaje-manuel-11580950>

França i un lloc de commemoració, demanant més gestos per cicatritzar les ferides obertes als exiliats i els seus descendents a França, demanant "que es reconegui de forma oficial la responsabilitat de França en la derrota de la jove República espanyola a causa de la seva política de no intervenció que Manuel Azaña va qualificar de 'crim polític' i també demanava el reconeixement de "la indigna acollida a França dels refugiats republicans" que va provocar "un autèntic desastre sanitari i humanitari"¹⁴⁰. Fins on poden arribar els reconeixements dels estats? Serà possible un camp en comú de la història? Els avenços semblen significatius en els darrers anys, però encara lluny de les reivindicacions dels descendents de les víctimes de l'exili, i encara més lluny per poder articular una memòria compartida.

Però si les memòries dels estats no semblen tenir un territori en comú, si les tenen la dels actors territorials: són precisament els governs regionals d'ambdós costats de la frontera i els municipis els qui han impulsat les accions memorials més importants. Si cada estat manté la seva pròpia memòria i la dificultat de construir un relat còmode per explicar els fets històrics, per contra les comunitats locals es mostren més dinàmiques i han estat les que han impulsat totes les museïtzacions i la major part d'actes commemoratius.

4.7 Inventari, classificació i documentació gràfica dels monuments

A l'apèndix es presenta tal com també s'ha fet amb els monuments franquistes un inventari dels monuments commemoratius en memòria de les víctimes republicanes de la Guerra Civil i de la dictadura franquista, així com dels memorials que de forma genèrica i en període democràtic han estat dedicats a la "reconciliació". Aquest inventari inclou també alguns dels monuments existents durant la II República que van ser retirats pel franquisme i han estat restituïts en democràcia.

A diferència dels monuments franquistes, registrats metòdicament pel Memorial Democràtic a través del Cens de simbologia franquista, els monuments republicans a Catalunya no han estat catalogats de forma unificada i en aquest sentit el seu inventari, classificació i documentació gràfica pot esdevenir una aportació rellevant a l'àmbit d'estudi. L'inventari ha fet servir la informació d'institucions ja referenciades com són l'Institut d'Estudis Catalans / IEC mitjançant la seva base de dades de Monuments commemoratius de Catalunya; l'Inventari del Patrimoni Arquitectònic de Catalunya -que depèn de la Direcció General del Patrimoni Cultural del Departament de Cultura de la Generalitat- o l'Inventari de Patrimoni Cultural de la Diputació de Barcelona. També han estat importants les aportacions de la Xarxa d'Espais de Memòria del Memorial Democràtic o d'entitats memorialistes com l'Amical de Mauthausen, així com altres entitats de divulgació del patrimoni cultural. Simultàniament s'han fet altres fonts diverses.

A l'igual que els monuments franquistes, els monuments republicans han estat catalogats a partir d'una classificació territorial (demarcacions de Barcelona, Tarragona, Lleida i Girona, comarques, municipis) i cronològica. Així mateix, la

---

¹⁴⁰ Font: <http://www.associationpresencedemanuelazana.com> Data de consulta: 28.11.2023

classificació dels monuments ha contemplat la seva tipologia (placa memorial, monòlit, escultura, conjunt escultòric o arquitectònic, mural, intervenció en l'espai) i sobretot el seu objecte d'homenatge. Aquest protagonisme de a què o a qui s'homenatja es materialitza en la documentació gràfica de la pàgina web a partir d'aquestes tipologies ja referenciades: / A la República / A Francesc Macià / A Lluís Companys / A Blas Infante / Als alcaldes republicans i altres polítics / A personatges diversos / A les BBII / Als Biberons / Fronts de guerra i espais de repressió / Víctimes bombardejats / Memorials diversos fora cementiri / Memorials diversos als cementiris / Als deportats / Retirada i exili / Als maquis i guerrillers.

A diferència dels silenciats monuments franquistes, els monuments a les víctimes del franquisme són vehiculadors de la memòria democràtica i acullen així actes d'homenatge coincidint amb les diferents efemèrides a celebrar, algunes de les quals han estat també documentades fotogràficament i incorporades a l'inventari.

D'altra banda, aquest inventari es presenta com a document obert en la mesura que és habitual la creació de nous monuments a la memòria republicana i en homenatge a les víctimes del franquisme. La documentació fotogràfica realitzada pel doctorand d'alguns d'aquests monuments està disponible a la pàgina web <https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/>

4.8 Conclusions del capítol

Els monuments a les víctimes del franquisme a Catalunya projectats i erigits en democràcia intenten recuperar una memòria prohibida durant la dictadura. L'evolució de la política memorial de l'estat espanyol i del govern català determinen els criteris de creació i gestió d'aquests monuments. Les entitats memorialistes integrades en gran part per les víctimes del franquisme i el seus familiars formen una part important d'aquest engranatge en actuar com a motor d'aquest procés de dignificació. Un procés que, com ha estat analitzat en el capítol anterior, va contemplar inicialment la retirada, reubicació, resignificació o reinterpretació dels monuments i la simbologia franquistes.

Durant la transició democràtica la Llei d'Amnistia de 1977 i el conseqüent "Pacto del Olvido" van propiciar en paral·lel a la resignificació dels monuments franquistes, la creació en clau conciliadora d'alguns monuments a totes les víctimes de la Guerra Civil. Aquest pragmatisme institucional, aplicat tant a Catalunya com a la resta de l'estat espanyol arran les primeres eleccions municipals de 1979, va ser des d'un primer monument qüestionat per les entitats memorialistes, que van promoure la creació de monuments adreçats de forma específica a la memòria republicana. Anys després, les Llei de Memòria Històrica i de Memorial Democràtic de 2007 van permetre a la Generalitat de Catalunya agafar el relleu d'aquesta gestió i van facilitar als ajuntaments, emparats per un nou marc legal, realitzar intervencions diverses en l'espai públic. Les successives lleis a Catalunya -Foses, Reparació jurídica de les víctimes, Memòria Democràtica- i a Espanya -Llei de Memòria Democràtica 2022- han convidat a una reparació efectiva de les víctimes de la dictadura i aquesta política s'ha materialitzat en la creació de nous monuments i en la resignificació d'alguns memorials projectats en democràcia. Simultàniament han anat sorgint propostes que continuen homenatjant a totes les víctimes, però ja des d'una perspectiva històrica més honesta. En l'actualitat la preservació del patrimoni memorial de la Guerra Civil a Catalunya gestionada pel Memorial Democràtic en complicitat amb el MUME i el COMEBE i la dignificació de les sepultures de la Guerra

Civil i la dictadura mitjançant el Pla de Foses són elements dinamitzadors de la creació de monuments a les víctimes dels franquisme. Així mateix, la iniciativa de les entitats memorialistes continua sent motor d'aquesta política memorial.

La projectació de monuments a les víctimes del franquisme a Catalunya s'ha inscrit des de la transició democràtica en un context constitucional que no contempla la recuperació d'allò que el cop d'estat de 1936 ens va arravatar –la II República-. Paradoxalment, el protagonisme en molts monuments de la identitat catalana sobre la identitat republicana espanyola –la predominança de la senyera sobre la bandera tricolor- ha actuat com a inqüestionable acceptació de la monarquia constitucional espanyola. Les circumstàncies polítiques actuals de Catalunya associades al procés sobiranista, poden condicionar els criteris de creació dels nous monuments a les víctimes del franquisme, així com modificar la interpretació dels existents.

L'inventariat dels 313 monuments en el nostre estudi evidencia la diversitat de propostes en funció de l'objecte de memòria: monuments a totes les víctimes, a les víctimes de la repressió, a determinats col·lectius, a personatges individuals. És destacable per la transcendència política i pel nombre de monuments erigits arreu de Catalunya el cas dels 72 monuments d'homenatge a Lluís Companys, gairebé una quarta part del total. Altres individus que han estat objecte d'homenatge es vinculen tant a la política (Macià, Blas Infante, alcaldes republicans...) com a la cultura (Walter Benjamin, Machado...). En paral·lel, l'inventariat ens permet visualitzar la dimensió internacional del conflicte (reforçat en els darrers anys amb el projecte *Stolpersteine*), a partir dels monuments a les Brigades Internacionals, als deportats als camps nazis o als que van patir la Retirada i l'exili. Els monuments genèrics a les víctimes de la repressió franquistes ocupen també un lloc destacat en detriment dels que reivindiquen allò pel que es va lluitar, la defensa de la II República. Una comparativa entre el nombre de monuments a la recerca de la reconciliació –tot i incloent en aquest grup aquells vinculats als bombardejos i a la Lleua del Biberó- (18,5%) i el dels monuments en homenatge als republicans i a les víctimes del franquisme (81,5%) evidencia una clara tendència a aplicar una política memorial reparatòria envers les víctimes de la dictadura.

L'homenatge a les víctimes del franquisme es vehicula mitjançant diferent tipologies formals: plaques memorials i monòlits fàcilment identificables com a elements commemoratius, escultures, conjunts escultòrics o arquitectònics, intervencions en l'espai... La ubicació dels monuments és variada: cementiris i fossars, escenaris històrics, centres urbans... A diferència dels memorials franquistes, presenten una diversitat plàstica important tant a nivell de llenguatge com de procediment i material. Mentre alguns fan servir estratègies figuratives, altres utilitzen el llenguatge abstracte amb possibles dificultats d'interpretació. Amb tot i amb això, és habitual la combinació del llenguatge plàstic i el discurs verbal per tal de transmetre el missatge memorial. En alguns casos la clarividència del discurs verbal anima a que la paraula mateixa esdevingui obra plàstica en forma d'escultura.

L'efectivitat comunicativa dels monuments a les víctimes del franquisme en la via pública –a diferència dels ubicats als cementiris- pot ser diversa. Molts d'ells passen desapercebuts pels vianants que els associa a un element decoratiu més del mobiliari urbà. A vegades, la vocació de contemporaneïtat de l'artista, més preocupat en la seva trajectòria professional que en la transmissió d'un missatge explícit, pot propiciar aquestes circumstàncies. Però una anàlisi a la eficàcia o esterilitat dels monuments projectats evidencia com molt sovint aquesta suposada disfunció

comunicativa és més causal que casual. Els monuments "invisibles" participen així també d'una política memorial basada en la invisibilització de la memòria.

Allò que permet anualment ressuscitar la capacitat comunicativa d'un monument memorial és la celebració d'una efemèrides, entre les quals destaca el 15 d'Octubre, dia de l'afusellament de Lluís Companys, convertit a Catalunya en Dia nacional en memòria de les víctimes de la Guerra Civil i de la repressió de la dictadura franquista. El calendari memorial contempla altres convocatòries que habitualment són secundades endogàmicament pels membres dels col·lectius que les organitzen.

Aquestes circumstàncies –monuments que passen inadvertits, rescatats anualment de l'oblit– poden revertir-se mitjançant l'ús efectiu dels *mass media* i les xarxes socials amb el seu potencial divulgatiu i propagandístic. No és tant la visita física al monument o l'assistència a l'acte commemoratiu el que transcendeix, sinó el seu registre gràfic o audiovisual, compartit en xarxa i interpretat a conveniència, capaç d'arribar de forma instantània a qualsevol *smartphone* o ordinador del planeta.

Els monuments commemoratius a les víctimes del franquisme a Catalunya poden ser ignorats per bona part de la ciutadania o cíclicament ser optimitzats per dirigir o reconduir el seu estat d'opinió. Les circumstàncies sociopolítiques de Catalunya definiran en els propers anys les seves polítiques de memòria construint així el relat d'un passat des de la perspectiva i els interessos d'un present. En aquest relat la creació dels futurs monuments a les víctimes del franquisme i la gestió dels existents poden inspirar-se així tant en el reiterat *Mai més* com en el combatiu *Tornarem a lluitar*.

5 Conclusions

Al llarg dels diferents capítols de la tesi hem pogut veure com els monuments són una memòria del passat feta des del present, susceptible de ser reinterpretada i modificada, i objecte també de disputes i fins i tot de conflictes. Els memorials de la guerra i el franquisme, malgrat la seva diversitat, es poden ordenar en diferents tipus i són el resultat de les directius de caràcter general, però també de la seva traducció en la perspectiva local. Els monuments -com afirma Prost (1992)- afirmen un vincle entre els vius i els morts, estan dissenyats per expressar consciència nacional o de grups i expressen les idees i simbologies. Tanmateix, mentre que els monuments franquistes expressaven missatges molt unitaris, els monuments a les víctimes republicanes expressen missatges molt diversos, variables segons el grup promotor o l'època de construcció. Els monuments són alhora un símbol de memòria col·lectiva i un lloc de pràctiques de record; com diu Koleva (2018), els monuments poden ser considerats al mateix temps com una eina, un mitjà, un instrument de propaganda política en la invenció de la història. Les pràctiques de memòria han representat una lectura del passat a la llum de les idees polítiques del present, que evoluciona segons les vicissituds polítiques d'una societat determinada (Koleva, 2018).

5.1 Resultats de la recerca: el compliment dels objectius i hipòtesis plantejades

Al final del nostre itinerari, els objectius inicialment definits semblen haver-se acomplert. La tesi partia -com hem indicat- d'una recerca personal a partir de la fotografia i la catalogació dels monuments presents a Catalunya, que s'ha convertit en una tesi doctoral tot i mantenir l'objectiu inicial de catalogació dels monuments. A través de la tesi hem pogut estudiar el procés de patrimonialització de la memòria de la Guerra Civil Espanyola a Catalunya a través dels monuments commemoratius, coneixent el perquè i el per a què s'han construït aquests monuments i així s'ha pogut determinar fins a quin punt la seva gestió pot ajudar a assolir els valors de reparació i conciliació -intrínsecs a les Lleis de Memòria Històrica i del Memorial Democràtic- i alhora pot estar associada a altres objectius polítics diversos. Els objectius específics també s'han acomplert:

Objectius específics	Assoliment dels objectius
<p>a) Construir un marc teòric dels processos dels memorials quant a usos socials, polítics i els seus aspectes museogràfics i monumentals.</p>	<p>En el segon capítol <i>Memòria i Patrimoni de la Guerra Civil a Catalunya. Marc teòric i estat de la qüestió</i> s'ha traçat un estat de la qüestió i un marc teòric sobre els estudis en relació als monuments, determinant el seu paper artístic, social i polític.</p> <p>El capítol ha contemplat inicialment un estudi sobre la interacció entre memòria i patrimoni a partir de l'anàlisi del concepte historiogràfic de memòria (memòria individual, memòria col·lectiva, memòria "històrica") i d'una aproximació històrica a les polítiques de memòria, que han servit per contextualitzar i sistematitzar els usos polítics i socials del patrimoni monumental commemoratiu. A continuació s'ha abordat la interacció entre memòria i patrimoni de la Guerra Civil Espanyola a Catalunya definint els usos de la memòria pública de la Guerra Civil i referenciant els estudis realitzats per part de les institucions públiques, de les entitats memorialistes i dels historiadors i el món acadèmic. Aquest estudi introductor ha permès definir les polítiques de memòria de la Guerra Civil durant el franquisme i durant la transició fins als nostres dies i determinar una classificació dels monuments de la Guerra Civil a Catalunya a utilitzar en el desenvolupament de la tesi.</p> <p>Hi ha molts estudis al respecte, si bé menys en l'àmbit d'Espanya i de Catalunya.</p>
<p>b) Inventariar tots els monuments memorials encara existents associats a la "memòria franquista" així com catalogar aquells creats en democràcia i vinculats a la "memòria republicana".</p>	<p>S'ha realitzat un inventari, que s'adjunta a l'apèndix i que ha servit per a l'anàlisi que fem al llarg del text sobre la construcció i posterior gestió en democràcia dels monuments franquistes, així com per l'anàlisi de la creació i gestió dels monuments "republicans" i dels nous monuments a les víctimes de la violència revolucionària.</p> <p>Aquest inventari s'ha nodrit dels inventaris d'institucions diverses (Memorial Democràtic, Institut d'Estudis Catalans, Patrimoni Arquitectònic de Catalunya, Patrimoni Cultural de la Diputació de Barcelona i altres) i de l'aportació del doctorand a partir de fonts diverses. L'inventariat d'aquest patrimoni facilita l'anàlisi estructurada dels processos de construcció i gestió dels memorials de la Guerra Civil i a la vegada es presenta com una part rellevant de la tesi.</p>
<p>c) Realitzar una classificació dels diferents tipus de memorials, en funció del seu ús i ubicació.</p>	<p>L'inventariat dels monuments ha estat sistematitzada a partir d'una classificació de les seves tipologies, usos i ubicacions. Han estat definits dos grans grups, analitzats respectivament en els capítols 3 i 4 de la tesi: els memorials franquistes i de les víctimes de la violència revolucionària construïts durant la dictadura i els memorials republicans i de les víctimes del franquisme construïts des de la transició democràtica fins els nostres dies. En paral·lel, s'ha contemplat també dins el primer grup la creació en democràcia de nous monuments a les víctimes de la violència revolucionària.</p>

	<p>La classificació dels monuments franquistes ha fet servir diferents criteris (objecte d'homenatge, tipologia d'ubicació, tipologies funcionals i formals, grau d'adscripció al règim i any d'execució) així com ha contemplat les estratègies de retirada, reubicació i reinterpretació aplicades en democràcia mitjançant modificacions del discurs verbal i estratègies plàstiques diverses. Els monuments republicans han estat classificats a partir de l'objecte d'homenatge, les tipologies de memorials i la seva contextualització sociopolítica i han estat analitzats a partir del seu llenguatge plàstic i del seu discurs verbal.</p>
<p>d) Aplegar una documentació fotogràfica d'una tria de monuments, que serveixi de base per a la seva anàlisi i estudi posterior.</p>	<p>El treball de camp mitjançant la visita i la documentació fotogràfica d'uns 427 monuments (152 franquistes, 275 republicans) ha facilitat la seva anàlisi i estudi posterior. Bona part d'aquesta documentació ha estat divulgada online mitjançant els espais web</p> <p>https://manelclementecaidos.myportfolio.com/ https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/</p>
<p>e) Observar i estudiar amb major detall una mostra de monuments.</p>	<p>Una selecció representativa d'aquests monuments ha estat observada i estudiada amb més profunditat. Un dels aspectes més rellevants d'aquesta documentació ha estat la preservació fotogràfica de monuments franquistes que han estat retirats i/o destruïts al llarg de la realització de la tesi.</p>
<p>f) Crear un marc evolutiu dels monuments i la seva evolució en el període franquista, en el moment de la Transició i posterior a la Llei de Memòria Històrica.</p>	<p>L'anàlisi dels monuments commemoratius de la Guerra Civil des del període franquista fins els nostres dies ha permès crear un marc evolutiu d'aquest patrimoni memorial. La legitimació del règim franquista es va fonamentar en la presentació de la Guerra Civil com una creuada nacional en clau cristiana que va fer servir el Monuments als Caiguts com a eina de propaganda. L'arribada de la democràcia i sobretot les primeres eleccions municipals de 1979, van facilitar la retirada, reubicació i/o reinterpretació de molts d'aquests monuments, així com la creació de nous monuments a totes les víctimes i alguns, ja de forma més explícita, a les víctimes del franquisme. Aquests primers canvis en el context de la Llei d'Amnistia 1977 i el Pacto del Olvido no van acabar de satisfer a les entitats memorialistes i van ser les Llei de Memòria Històrica i la Llei del Memorial Democràtic del 2007, així com les lleis posteriors, les que van generar un marc legislatiu apropiat per facilitar la reparació efectiva envers les víctimes i van promoure la creació de monuments a la seva memòria. Un estudi a aquest marc evolutiu evidencia un paral·lelisme entre els diferents contextos sociopolítics i la creació i gestió de monuments vinculats a les respectives polítiques de memòria.</p>

<p>g) Analitzar les confrontacions que provoquen els monuments que persisteixen i els conflictes derivats de la seva retirada o manteniment.</p>	<p>La retirada dels monuments franquistes, la seva preservació mitjançant reubicació als cementiris i la seva possible reinterpretació ha estat i encara és un procés complex que genera confrontacions.</p> <p>Tot i que el marc legislatiu actual facilita la retirada de l'espai públic de tota simbologia franquista, a vegades és difícil determinar on estan els límits d'aquesta simbologia, en la mesura que aquesta es vincula tant al monument en sí com a aquell que l'interpreta. Al llarg de la tesi han estat analitzades aquestes confrontacions i s'ha pogut constatar l'ús polític dels conflictes derivats de la gestió dels monuments franquistes. Mentre alguns com el silenci Monument als Requetès del Monestir de Montserrat han estat discretament retirats, altres com el encara present Monument de la Batalla de l'Ebre a Tortosa són font constant d'enceses polèmiques. Aquesta disparitat de criteris d'allò a preservar i allò a retirar ha facilitat la vandalització d'alguns monuments franquistes i les conseqüents reaccions diverses per part de les institucions públiques: enderrocament, inusual reparació o absoluta inacció. Per contra, la vandalització dels memorials republicans -com per exemple els monuments a Lluís Companys- provoca una alarma social i la conseqüent immediata reparació.</p>
<p>h) Analitzar les diferències quant a la creació de monuments d'ambdós bàndols i veure com els seus usos han anat canviant.</p>	<p>L'anàlisi dels monuments franquistes en el capítol 3 i dels monuments republicans en el capítol 4 ha contemplat un estudi comparatiu inicial entre les estratègies de creació i l'evolució dels usos dels monuments d'ambdós bàndols que es presenta ja sistematitzat en el present capítol de les conclusions. El llenguatge normativitzat dels monuments franquistes inspirat en el classicisme i que fa ús d'una omnipresent creu llatina i uns lemes oficials contrasta amb la diversitat creativa, tant a nivell conceptual com material, dels monuments republicans. Una anàlisi evolutiva d'uns i altres monuments ha evidenciat una adaptació del discurs i de la seva traducció verbal i plàstica als diferents contextos sociopolítics.</p>
<p>i) Analitzar els aspectes arquitectònics, artístics i museogràfics dels monuments.</p>	<p>Al llarg de la tesi han estat analitzats els monuments a partir de la seva dimensió artística i arquitectònica, amb el conseqüent valor museogràfic. Aquesta anàlisi ha contemplat en tot moment la idiosincràsia memorial dels monuments i la seva capacitat de divulgació i propaganda. En aquest sentit, han estat estudiats de forma sistemàtica els diferents recursos verbals, simbòlics i plàstics utilitzats en la transmissió dels missatges memorials, així com les estratègies emprades en els processos de resignificació i /o reinterpretació dels monuments franquistes.</p>

<p>j) Analitzar la seva preservació a nivell patrimonial i legislació de protecció.</p>	<p>L'anàlisi de la preservació patrimonial dels monuments ha contemplat els diferents marcs legals en els què aquests han estat inicialment projectats i posteriorment gestionats. Els successius canvis d'aquests marcs legals es vinculen als diversos contextos sociopolítics i en aquest sentit, les legislacions de protecció dels monuments incorporen també les possibles restriccions de la seva permanència en l'espai públic. Les diferents sensibilitats en relació a la preservació, retirada i / o reubicació de determinats monuments incòmodes de la dictadura franquista ha provocat la seva vandalització fora dels marcs legals previstos amb un cert grau de tolerància per part de l'administració pública. Aquestes accions han accelerat així determinats processos de retirada o enderrocament de monuments i a la vegada han malmès els vestigis d'un patrimoni memorial incòmode.</p>
---	--

Pel que fa a les hipòtesis plantejades, aquestes s'han confirmat plenament. Com hem vist, a l'inrevés que en altres països on la memòria del conflicte presenta gairebé només una memòria "oficial", la patrimonialització a Catalunya presenta no només diferències significatives derivades de la forma d'entendre el conflicte per part dels dos bàndols, sinó que també té diferències per la diversitat dels processos de creació dels monuments. Com hem pogut veure especialment en els capítols 3 i 4, podem dir que els monuments a Catalunya relaten memòries molt diverses, i tenen també estils i significats molt diferents.

5.2A manera de recensió

Resulta difícil sintetitzar, en unes poques pàgines, tots els aspectes tractats al llarg de la tesi. Tanmateix, creiem que és útil, al final d'aquest treball, resumir els principals punts tractats.

- 1) La memòria és un concepte discutit en la bibliografia acadèmica.**
La memòria és un procés que arrenca del passat però que es viu des del present i que es concreta amb freqüència en "lieux de mémoire" (llocs de memòria) que poden ser simbòlics o materials, espais on cohabitin la memòria i la història (Nora, 1997). Per convertir-se en un lloc de memòria no només és necessari que el lloc no escapi a l'oblit, sinó que sigui reconegut com a tal per una col·lectivitat i que a més sigui museïtzat. La memòria col·lectiva (Halbwachs, 1950) entesa com el conjunt de records, coneixement i informació compartit per un col·lectiu o grup social amb el què aquest construeix i reforça la seva identitat esdevé així matèria primera de qualsevol procés de patrimonialització de la memòria. L'acadèmicament qüestionada "memòria històrica" és desestimada per molts estudiosos en favor de la acceptada memòria política (Groppo, 2002; Assmann, 2006) i les corresponents polítiques públiques de memòria (Roigé, 2017). La patrimonialització de la memòria, vehiculada entre altres recursos mitjançant la preservació de vestigis i la creació i la gestió de monuments, tendeix a convertir la

memòria en història. Amb aquesta metamorfosi allò que preservem no és la memòria col·lectiva, sinó una nova memòria construïda des del present d'acord amb els criteris i interessos d'aquell que gestiona l'espai patrimonialitzat, convertint així el monument en patrimoni immaterial.

- 2) Tot i la gran diversitat de monuments, podem contemplar **tres grans tipologies** (Mantei, 2012; González, 2016) que sovint presenten entre sí una certa permeabilitat: els vestigis històrics, els memorials o monuments commemoratius i els museus o centres d'interpretació. Els vestigis d'uns fets històrics se'ns presenten com a indicis d'allò que va passar i com a tal la seva custòdia assegura la preservació de la memòria, la conservació de la "veritat". La creació d'un monument en memòria d'un esdeveniment o un personatge evidencia de forma transparent la voluntat política de mantenir viu el seu record en forma d'homenatge. Els museus, per la seva banda, són sense dubte un recurs essencial en l'explicació i interpretació de la història en forma de memòria. Vestigis, memorials i museus són elements patrimonials sovint interconnectats: els vestigis d'un fet traumàtic poden estar així acompanyats d'un monument commemoratiu i/o d'un centre d'interpretació, que pot esdevenir museu. En aquest sentit, l'estudi del patrimoni explícitament commemoratiu, centre d'interès de la tesi, ha contemplat també les possibles interaccions amb els vestigis i els museus.
- 3) Les **polítiques de memòria a Espanya** han marcat l'evolució de la construcció i també de la retirada de monuments. En el cas de la Guerra Civil podem distingir tres fases memorials vinculades als diferents contextos sociopolítics (Aróstegui, 2007). La primera oficialitza durant la dictadura franquista un relat de la guerra que fa servir el monument com a eina d'identitat i **propaganda del règim**, en confrontació a aquells que van trair la unitat i cristiandat d'Espanya. La segona fase, vinculada a la **memòria de la reconciliació**, s'inicia durant la transició democràtica i s'allarga fins a finals del segle XX. Durant aquest període assistim en un context mediatitzat per la Llei d'Amnistia de l'any 1977 a un tímid procés de retirada i resignificació dels monuments franquistes i a la construcció dels primers monuments a la memòria republicana i a totes les víctimes. La tercera fase s'inicia amb el canvi de segle i molt especialment arran la promulgació de les Lleis de Memòria Històrica i del Memorial Democràtic l'any 2007 i es vincula a una **memòria de reparació** envers les víctimes de la dictadura franquista i el seus familiars, una reparació que esdevindrà més efectiva amb la promulgació l'any 2022 de la Llei de Memòria Democràtica. Tot i la creació d'aquest marc legal que assegura la retirada de tota simbologia franquista i reforça l'homenatge mitjançant monuments a les víctimes de la dictadura, l'aplicació de la llei a vegades és complexa, en la mesura que a diferència del que passa en altres països com França o Alemanya amb una política memorial més unitària, a Espanya les memòries del conflicte poden provocar conflictes de memòria.
- 4) Els monuments franquistes presenten una **gran uniformitat plàstica i verbal**. La uniformitat plàstica dels monuments franquistes amb l'ús de la omnipresent creu llatina sobre una base o inscrita en un monòlit i la

ocasional incorporació de la figura humana, s'inspirava en la sobrietat clàssica compartida amb la Itàlia feixista. El missatge propagandístic del règim quedava reforçat tant per l'ús de la simbologia franquista -Jou i fletxes de Falange, Creu o aspa de Borgonya, escut d'Espanya amb àliga de Sant Joan....- com pels lemes referenciats -"Caídos por Dios y por España", "Caídos por Dios y por la patria", "¡Presentes!"... uns lemes que al llarg de la dictadura varen adoptar un caràcter més conciliador, com evocuen les inscripcions en homenatge als "25 Años de Paz".

- 5) L'arribada de la democràcia a l'estat espanyol va suposar la **gradual retirada de la simbologia franquista** de la via pública. La gestió d'aquesta retirada, reubicació i/o resignificació dels monuments franquistes a Catalunya, a l'igual que a la resta de l'estat, va ser així inicialment gestionada pels ajuntaments arran de les primeres eleccions democràtiques de 1979, amb diferents estratègies: l'enderroc dels monuments, la seva retirada de l'espai públic, la seva reubicació als cementiris o la seva resignificació desproveint-los de tota simbologia franquista. En qualsevol cas, bona part dels monuments franquistes varen mantenir-se en la seva ubicació original i inalterats.
- 6) La pressió social i els successius marcs legals van facilitar la gestió efectiva dels **processos de retirada, preservació o reinterpretació dels monuments franquistes** a Catalunya i a l'estat espanyol. Els processos utilitzats van ser diversos. En el cas de Catalunya i a través de la gestió del Memorial Democràtic i els ajuntaments, la major part dels monuments han estat enderrocats o retirats de la via pública mentre que altres, parcialment modificats i desproveïts de simbologia franquista, han estat reubicats als cementiris, habitualment silenciats en espais de poc trànsit. Molts monuments, tan fora com dintre dels cementiris, es mantenen en el seu emplaçament original en la mesura que han estat desproveïts de la significació original amb diferents estratègies verbals i plàstiques. La modificació del discurs verbal s'ha materialitzat en alguns casos en l'eliminació de tota inscripció mentre que en altres s'han mantingut tan sols els noms dels caiguts. La voluntat de reconciliació s'ha vehiculat en alguns monuments mitjançant inscripcions de reconeixement a totes les víctimes de la guerra fent servir estratègies dialèctiques diverses. A nivell formal i en pro de la invisibilització del monument s'ha sumat a la prescriptiva eliminació de la simbologia franquista l'obstaculització visual del monument mitjançant reubicació marginal, la incorporació de mobiliari urbà, la frontera visual mitjançant vegetació, el cobriment complet o la mutació. En altres casos, el vandalisme, protagonitzat per l'amputació de les creus llatines, ha accelerat la destrucció parcial o total dels monuments. De forma puntual alguns monuments han participat d'una reinterpretació verbal i plàstica efectiva. Altres monuments, la permanència dels quals està clarament amenaçada, s'han mantingut fins ara inalterats, bé perquè no presenten una vinculació explícita amb el règim, bé perquè per motius diversos han escapat del coneixement públic i/o de la regulació institucional.
- 7) L'homenatge a les **víctimes de la violència revolucionària** torna a ser recuperada en democràcia mitjançant la creació de petits monuments,

alguns projectats en l'àmbit de l'Església, a la seva memòria. Aquests monuments estan desproveïts de qualsevol vinculació amb el règim franquista.

- 8) Tant aquests monuments de nova creació com els monuments franquistes encara existents a Catalunya són **vestigis d'una memòria incòmoda**, en la mesura que ens evoquen un passat traumàtic la memòria del qual va ser orquestrada des d'un règim totalitari homenatjant als vencedors i culpabilitzant als vençuts. També, perquè posen de manifest successos associats a la violència revolucionària que, descontextualitzats, poden ser interpretats en clau involutiva. A la vegada, alguns monuments evidencien la complicitat de part de la societat catalana amb el bàndol sollevant i la dictadura. Però tal vegada, la ingratitude i incomoditat dels monuments franquistes, en la mesura que són vestigis i patrimoni d'un passat traumàtic de gran rellevància històrica, no haurien de ser causa argumental de la seva destrucció en un context democràtic. La seva reubicació, reinterpretació o simplement custòdia en magatzems o espais museogràfics d'accés lliure o restringit, ens poden facilitar la preservació de la memòria i ens permeten conèixer les estratègies patrimonials que el franquisme va fer servir per legitimar i perpetuar el seu règim.
- 9) L'arribada de la democràcia a l'estat espanyol també va suposar la gradual recuperació d'una **memòria prohibida**, vehiculada mitjançant la creació de monuments a totes les **víctimes de la Guerra Civil** en el context de la Llei d'Amnistia de 1977 i de forma més focalitzada, de memorials en homenatge a les **víctimes republicanes**. Alguns d'aquests monuments de caràcter més explícit van ser promoguts des de les entitats memorialistes, en clar desacord amb el "Pacto del Olvido" de la transició democràtica. Aquest procés va transcórrer en paral·lel a la retirada i reinterpretació dels monuments franquistes.
- 10) La pressió social exercida per les entitats memorialistes i altres col·lectius i la promulgació de les Lleis de Memòria Històrica i del Memorial Democràtic l'any 2007 van facilitar la creació de **nous monuments a les víctimes del franquisme**. Les successives lleis a Catalunya -Foses, Reparació jurídica de les víctimes, Memòria Democràtica- i a Espanya - Llei de Memòria Democràtica 2022- han convidat a una reparació efectiva de les víctimes de la dictadura i aquesta política s'ha materialitzat en la creació de nous monuments i en la resignificació d'alguns memorials que havien estat projectats en democràcia.
- 11) La dignificació de les **sepultures del bàndol republicà** i la recuperació i conservació dels **vestigis de la guerra i la repressió** han estat essencials en la construcció d'un relat que ha fet ús dels monuments commemoratius com a element reivindicatiu d'unes víctimes oblidades. L'objecte d'homenatge dels monuments ha estat divers. Els monuments dedicats a la reconciliació dels dos bàndols (a totes les víctimes, a les víctimes dels bombardejos i a la Lleua del Biberó) no arriben a una cinquena part del total. La resta estan vinculats a la memòria republicana en les seves diverses variants: a la II República, a les Brigades

Internacionals, a polítics i intel·lectuals a l'exili i la retirada, als deportats... El president de la Generalitat **Lluís Companys** protagonitza la llista amb gairebé una quarta part dels monuments inventariats, mentre que és també rellevant el nombre de monuments que evidencien la dimensió internacional del conflicte, com per exemple els que homenatgen als brigadistes, els promoguts per l'Amical de Mauthausen o els vinculats al projecte *Stolpersteine*. Els monuments dedicats a la II República com a model de govern són pocs i més de caràcter testimonial que no reivindicatiu.

- 12) Els monuments dedicats a la memòria republicana, a diferència dels monuments franquistes, presenten una **gran diversitat d'estratègies comunicatives** tant a nivell plàstic com verbal. La vocació de contemporaneïtat d'algunes propostes pot dificultar la transmissió efectiva del missatge memorial i en aquest sentit és habitual que el discurs verbal, integrat a l'obra o presentat en forma d'inscripció, sigui el que assumeix la funció comunicativa.
- 13) Les **circumstàncies sociopolítiques actuals** a Catalunya protagonitzades per l'anomenat procés independentista condicionen la creació i gestió dels memorials de la Guerra i evidencien com els monuments són una memòria del passat feta des del present i susceptible de ser reinterpretada a conveniència.

5.3 Monuments diferents. Anàlisi comparativa dels recursos plàstics, simbòlics i verbals emprats en els monuments franquistes i en els monuments en democràcia

Al llarg dels capítols anteriors hem pogut constatar diferències i similituds entre els monuments franquistes i aquells dedicats a les víctimes republicanes. A Catalunya, com a la resta d'Espanya, tant uns com altres tenen com a propòsit transmetre un missatge memorial (defensa i legitimació d'un règim totalitari en el cas dels monuments franquistes i associat a la recuperació d'una memòria prohibida en el cas dels nous monuments projectats en democràcia). Els objectius i la contextualització històrica de la seva creació determina així tant el missatge a transmetre com els recursos plàstics, simbòlics i verbals a utilitzar.

- 1) **Uniformitat plàstica versus major llibertat creativa.** La ja descrita uniformitat discursiva del règim franquista, basada en la presentació de la Guerra Civil com una creuada nacional en clau cristiana, es va materialitzar en una uniformitat plàstica protagonitzada per la omnipresència de la creu llatina, habitualment erigida sobre una base o inscrita en un monòlit u obelisc. Aquesta podia estar acompanyada també de simbologia franquista (generalment el jou i fletxes de la Falange, la creu o l'aspa de Borgonya o l'escut d'Espanya amb l'àliga de Sant Joan). Els nous monuments en

democràcia, en canvi, van ser projectats amb una major llibertat creativa i llevat d'algunes excepcions¹⁴¹ van esquivar tota simbologia cristiana. Els monuments franquistes es van inspirar en una sobrietat clàssica compartida amb la Itàlia feixista, amb la incorporació de columnes, arcs i en algunes ocasions un altar en la mesura que el monument podia esdevenir espai litúrgic. Amb els anys, aquestes restriccions plàstiques es van flexibilitzar però en tot moment l'espai públic va ser gestionat des de la política autoritària del règim. Els monuments en memòria de les víctimes republicanes, per contra, no van ser normativitzats i presenten solucions plàstiques molt diverses, que molt sovint fan convergir -amb diferent grau d'eficàcia- el missatge memorial amb la inquietud artística i la vocació de contemporaneïtat dels seus creadors.

2) Diversitat de materials. Aquesta contemporaneïtat dels monuments erigits en democràcia es vincula tant a l'ús d'estratègies comunicatives diverses (realisme versus al·legoria, figuració versus abstracció) com a la utilització de diferents materials. La pedra havia estat el material predominant en els monuments franquistes, substituïda en alguns monuments pel formigó. A la vegada, el bronze havia estat utilitzat en escultures figuratives com és el cas de les estàtues eqüestres de Franco. Els monuments en democràcia mantenen la potencialitat memorial de la pedra i el bronze, però incorporen també altres materials, gràcies tant a la llibertat creativa del context com a les noves innovacions tecnològiques.¹⁴²

3) Missatge explícit versus diversitat de discursos. Forma part també d'aquesta contemporaneïtat la multiplicitat de lectura d'algunes de les obres creades en democràcia, en detriment molt sovint de la seva capacitat comunicativa explícita, del seu missatge memorial. La clarividència del memorial franquista queda així substituïda per l'ambigüitat d'algunes propostes memorials a les víctimes del franquisme. Aquesta disfunció comunicativa -en alguns casos tal vegada intencionada- pot quedar esmenada per l'especificitat del discurs verbal, bé en forma de placa memorial, bé en alguns casos inscrita en la mateixa obra. Per contra, bona part dels monuments creats en democràcia -en alguns casos per la manca de pressupost o per la urgència de la seva projectació- fan servir també el monòlit com a recurs commemoratiu fàcilment identificable. Aquest, combinat amb la inscripció pertinent, facilita de forma inequívoca el missatge a transmetre. En qualsevol cas, monòlit franquista i monòlit democràtic, independentment del seu discurs verbal, són fàcilment discernibles. Mentre el primer presenta un acabat geomètric i d'una manera o una altra, incorpora

---

¹⁴¹Les excepcions són diverses, sobretot durant els primers anys de transició democràtica. Així, el *Monument a tots els Caiguts* al cementiri de Taradell (Josep Ricart, 1978) incorpora la creu llatina a una peça de caràcter abstracte i el *Monument a la Reconciliació* a Gandesa (1978) combina la inscripció memorial amb un medalló en bronze que evoca a Jesucrist moribund. D'altra banda, el *Monument als Inmortalats per Catalunya* (Ferran Ventura, 1984) erigit al Parlament de Catalunya i al Fosal de la Pedrera- s'inspira en la *Pietat* de Miquel Àngel.

¹⁴²En altres territoris com és el cas del País Basc aquesta diferència en l'ús dels materials es fa més evident i així Jesús de Andrés (2017) apunta una classificació exclouent que confronta les memòries de pedra franquistes a les memòries d'acer democràtiques.

la creu llatina, el segon esquiva aquest símbol religiós i molt sovint preserva el caràcter orgànic de la pedra original.

4) Diversitat de textos escrits. El discurs verbal, però, supera la capacitat d'especificitat comunicativa del qualsevol solució plàstica. Monuments franquistes i monuments en homenatge a les víctimes del franquisme comparteixen així la paraula com a recurs comunicatiu. Els primers, de forma igualment normativa mitjançant els referenciats lemes –sempre en castellà– “Caídos por Dios y por España”, “Caídos por Dios y por la patria”, “¡Presentes!”... que posteriorment seran combinats amb missatges de caràcter més conciliador per celebrar els “25 años de paz”. Els segons, per contra, contenen expressions habitualment en català no tan normativitzades però que també aniran variant des d'un inicial amnèsic homenatge a totes les víctimes de la guerra vers el reivindicatiu record als defensors de la república i/o als represaliats pel franquisme. Al mateix temps, la dimensió religiosa dels monuments franquistes podia en alguns casos convidar al vianant a adoptar una actitud d'oració i pregària: “Caminante, medita y ora”. Els monuments a les víctimes del franquisme, per contra, esquiven aquesta contextualització sagrada i en general els seus missatges fan servir estratègies persuasives més genèriques.

5) Nominalització. En paral·lel, tant els memorials en dictadura com els erigits en democràcia contempen la possible nominalització dels “caiguts” com a recurs commemoratiu. És la identitat individual de cadascuna de les víctimes, reforçada a vegades per altres dades que faciliten la seva visualització –professió, edat, circumstàncies de la seva mort o fins i tot el seu retrat fotogràfic– la que pot facilitar la nostra empatia amb el seu drama individual i col·lectiu. La seva presentació en llistes d'extensió diversa ens pot permetre prendre consciència de la magnitud de la tragèdia. Al mateix temps, tant els monuments franquistes com els monuments en democràcia fan servir a Catalunya el valor identitari de personatges concrets. Durant tota la dictadura l'afusellat José Antonio Primo de Rivera va ser objecte d'homenatge i la inscripció del seu nom acompanyava a les llistes dels caiguts. Per la seva banda, l'afusellament de Lluís Companys determina i fins i tot vertebrava la política memorial de la Guerra Civil a Catalunya. El seu nom s'ha aplicat com a topònim a centenars de carrers i places de Catalunya¹⁴³. A més a més, el nombre de monuments commemoratius i plaques a la seva memòria arreu Catalunya va en ascens i en el moment de fer el redactat d'aquestes conclusions ja supera la setantena.

Les principals diferències entre els monuments projectats durant la dictadura en relació als projectats en democràcia es pot veure's en la taula 5.1.

---

¹⁴³ L'Institut Cartogràfic de Catalunya va referenciar 139 l'any 2008, però l'increment és exponencial i així l'any 2015 el nombre ja s'havia ampliat a 250.

5.1. Comparativa bàsica entre monuments projectats en la dictadura i els projectats en democràcia

PERÍODE FRANQUISTA	PERÍODE DEMOCRÀTIC
Llenguatge plàstic normativitzat	Llibertat creativa
Inspiració en el classicisme	Vocació de contemporaneïtat i avantguarda
Omnipresència de la creu llatina	Absència habitual de simbologia cristiana
Simbologia identitària oficial del règim	Ús de símbols universals i/o específics
Lemes normativitzats	Discurs verbal en evolució
Interacció religiosa amb el vianant	Absència d'interacció religiosa
Ús de la pedra, formigó, bronze	Ampliació a altres materials
Legitimació d'un règim	Reivindicació d'una memòria prohibida

Font: elaboració pròpia

5.4 L'evolució dels missatges dels monuments

L'anàlisi comparativa dels recursos plàstics, simbòlics i verbals dels monuments creats durant la dictadura i dels erigits en període democràtic ens ha permès establir de forma genèrica diferències i similituds associades als propòsits finals dels memorials. Però aquesta síntesi bàsica, necessària per concloure aquesta tesi, no ens ha de fer oblidar que estem parlant d'un període molt llarg de temps i que en conseqüència hi ha hagut moltes diferències al llarg del seu desenvolupament, com hem pogut veure tant en el cas dels monuments franquistes com en el dels realitzats durant el període republicà a les víctimes del franquisme.

- 1) La dialèctica victimista en els monuments franquistes de la postguerra.** La legitimació del règim franquista va fer servir en la immediata postguerra una dialèctica victimista i pamfletària (p.e. "Muertos por Dios y por la patria", "Asesinados por las hordas rojas"...) que de forma categòrica assenyalava a víctimes i botxins. En paral·lel i de forma excepcional alguns dels monuments erigits a les víctimes de la violència revolucionària van esquivar, ja en aquests primers anys de la dictadura, aquesta dialèctica específicament franquista (p.e. "Aquí dieron la vida en testimonio de su fe...").

2) De la victimització a la glorificació del franquisme. Tot i que la satanització del comunisme es va mantenir durant tota la dictadura franquista -en la mesura que convergia amb els interessos de les democràcies occidentals en el context de la Guerra Freda- amb els anys, la dialèctica utilitzada va incorporar missatges més conciliadors i positius però alhora triomfalistes. Així el qüestionat *Monument a la Batalla de l'Ebre a Tortosa* (1966), com hem vist, va ser inaugurat amb la inscripció "Al Caudillo de la Cruzada y de los 25 años de paz". La legitimació del règim, protagonitzada per Franco -"Caudillo"- mantenia així el seu origen sagrat -"Cruzada"- i ampliava la seva fonamentació a l'èxit de la seva gestió -"25 años de paz". En altres monuments igualment referenciats com en el *Monument al Bisbe Borràs* a Montblanc (1959) o a l'Espai d'execució a Vallirana (1966) s'omet qualsevol referència al règim i en aquest sentit la catalogació d'aquests memorials com a monuments franquistes pot ser qüestionada. Podem observar així un canvi evolutiu en la dialèctica del discurs franquista des del final del conflicte i la immediata postguerra al final de la dictadura. De forma genèrica va d'una victimització inicial en clau martirial a una incorporació d'un missatge conciliador, d'una concreció a una abstracció, d'un amarg passat a un amable present i un gloriós futur. Alguns monuments -per exemple, *Nova Creu als Caiguts* a Sant Just Desvern (1974)- fins i tot anuncien el gir memorial de la imminent transició democràtica: "A les víctimes de la Guerra".

3) La resignificació o retirada dels monuments franquistes: els missatges conciliadors. Com ja ha estat analitzat, en arribar la democràcia s'inicià un procés de retirada i/o resignificació dels monuments franquistes en paral·lel a la creació de nous memorials en homenatge a les víctimes de la Guerra Civil. La Llei d'Amnistia de 1977 i el Pacto del Olvido varen propiciar una reinterpretació dels monuments en clau conciliadora, que tendia a distribuir responsabilitats entre els dos bàndols del conflicte. Les noves inscripcions aplicades als monuments de la dictadura, habitualment en català, homenatjaven a totes les víctimes per igual -"Als morts de la Guerra Civil 1936-1939"- i bona part dels nous memorials, projectats habitualment des de la iniciativa dels ajuntaments, també participaven d'aquest missatge conciliador. En altres casos, assumint la incomoditat d'haver de preservar el monument, es va optar per una actitud més asèptica, eliminant tota inscripció.

4) Vers als monuments de reconeixement de la memòria republicana. Al mateix temps, però, es van començar a erigir monuments que qüestionaven aquesta amnèsia col·lectiva i reivindicaven la memòria de les víctimes del franquisme. Aquests memorials varen sorgir de la iniciativa dels col·lectius memorialistes, en discòrdia amb una política governamental més pragmàtica que honesta. La idiosincràsia de Catalunya, amb la seva retallada de llibertats durant la dictadura, la figura del president màrtir Lluís Companys i la deportació dels presos republicans als camps de concentració nazi varen formar part també -tot i que de forma molt tímida- del repertori memorialista de la transició democràtica, anunciant a la vegada un necessari gir canvi en la política memorial posterior. La pressió social i els successius marcs legals -protagonitzats l'any 2007 per la Llei de Memòria Històrica i la Llei del Memorial Democràtic- varen facilitar així la projectació de nous monuments

que reivindicaven una memòria prohibida durant la dictadura i que de forma més explícita, homenatjaven a les víctimes de la repressió franquista, fent servir en alguns casos la seva nominalització, tal com en la immediata postguerra havia fet el bàndol franquista.

5) Vers a monuments en reconeixement de les víctimes republicanes.

Aquest gir a favor de la memòria republicana va suposar la retirada definitiva d'alguns monuments franquistes ja resignificats, així com la incorporació de noves inscripcions per oferir una nova reinterpretació d'aquells a preservar. Alguns monuments projectats en democràcia també varen experimentar i experimenten aquesta successiva adaptació als diferents requeriments memorials. Així l'ambigu monument *Fraternitat* (Miquel Navarro, 1992) amb les seves canviants inscripcions, comparteix avui espai al Camp de la Bota amb l'explícit *Parapet de les executades i executats 1939-52* (2019) de Francesc Abad i aquest mateix artista ha rebut l'encàrrec de la Conselleria de Justícia de la Generalitat per fer un nou homenatge a les persones afusellades pel franquisme mitjançant el seu projecte *Bosc d'empremtes*. D'aquesta manera, podem observar un canvi evolutiu invers en la dialèctica del discurs democràtic des de l'inici de la transició fins als nostres dies. Seguint l'estratègia aplicada a l'anàlisi dels monuments franquistes el punt de partida seria el ja referenciat amnèsic missatge conciliador entre els dos bàndols. Aquest evoluciona vers la denúncia d'una dictadura repressiva i la reivindicació d'homenatge a les seves víctimes. Aquestes són homenatjades de forma autònoma en alguns monuments, però en altres els seus noms acompanyen als de les víctimes de la violència revolucionària, ja homenatjades durant la dictadura.

De forma genèrica podem observar així una certa simetria en l'evolució de la política memorial des de la immediata postguerra fins als nostres dies. Una simetria amb uns extrems –inici i final- protagonitzats per la concreció, el victimisme i la denúncia i amb una part central heterogènia dominada per l'abstracció, en clau triomfalista a final de la dictadura i amb una vocació amnèsica i conciliadora durant la transició democràtica. Aquests aspectes poden resumir-se en la taula 5.2.

Taula 5.2. Evolució de les estratègies comunicacionals utilitzades per la política memorial en dictadura i democràcia

DICTADURA	concreció	abstracció	Concreció	DEMOCRÀCIA
-----------	-----------	-------------------	-----------	------------

DICTADURA	victimització i denúncia	conciliació	victimització i denúncia	DEMOCRÀCIA
-----------	--------------------------	--------------------	--------------------------	------------

NOVA CONCILIACIÓ

Font: elaboració pròpia

És evident que aquesta presentació tan esquemàtica i tal vegada simplista de l'evolució de la política memorial requereix ser matisada. La concreció, la victimització i la denúncia franquistes de la immediata postguerra, tenien com a objectiu legitimar un règim totalitari imposat arrel d'un cop d'estat. La concreció, la victimització i la denúncia en democràcia reivindicaven una memòria prohibida durant 40 anys de dictadura i estaven basades en la legalitat d'una república i la denúncia a un sistema repressiu en temps de pau.

Així mateix, l'abstracció en clau conciliadora del darrers anys de la dictadura presentava trets ben diferenciats de l'aplicada a l'inici de la transició democràtica. El règim franquista mai va renunciar al seu paper de vencedor, mai va assumir cap responsabilitat en la seva política d'extermini del rival durant i després del conflicte bèl·lic. Per contra, l'amnèsica conciliació de la transició democràtica es fonamentava en la incòmoda i qüestionable concessió del bàndol perdedor. La Guerra Civil es presentava així com un conflicte fratricida del qual eren responsables per igual vencedors i vençuts.

5.5 Interacció entre els monuments franquistes i els monuments democràtics. Convergència i competència de memòries

Malgrat les diferències, podem veure que hi hagut una interacció entre els monuments franquistes i els monuments democràtics. El procés de resignificació i reinterpretació dels monuments franquistes va conviure i conviu amb la nova creació de monuments en democràcia, de manera que una anàlisi als processos de creació i erecció d'aquests monuments ens mostra diferents tipologies d'interacció entre els uns i els altres que en alguns casos ens apropen a una conciliadora convergència de memòries i en altres, en canvi, s'inscriuen en una distant competència d'aquestes.

- 1) **La resignificació dels monuments franquistes: un element de controvèrsia.** Com hem vist, des de l'inici de la transició democràtica hem estat espectadors de la retirada dels monuments franquistes de la via pública a Catalunya. Molts varen ser enderrocats o desmuntats i guardats per peces en magatzems de difícil accés, mentre que d'altres en canvi van ser reubicats o resignificats en cementiris i fins i tot un bon nombre han estat reinterpretats i mantinguts al carrer mitjançant l'anul·lació de la memòria o la resignificació d'aquesta. El grau de resignificació efectiva dels monuments franquistes o la vinculació o no al règim d'altres monuments és motiu de discòrdia i en aquest sentit, molts d'ells són cíclicament qüestionats i vandalitzats. Al mateix temps i de forma sorprenent, Catalunya encara acull alguns monuments explícitament franquistes sense resignificar, tant dintre com fora dels cementiris, alguns pendents de ser inventariats, la supervivència dels quals és òbviament incerta. Aquesta pervivència, bé sigui casual o causal, sorprèn no només perquè és contrària a les dues lleis de Memòria històrica, sinó perquè és objecte de polèmica entre els que els defensen i els que reclamen la seva desaparició.

- 2) **El distanciament dels nous monuments democràtics.** En aquest context tan heterogeni, la incorporació de nous monuments en clau democràtica a les víctimes de la Guerra Civil i la repressió franquista, ha adoptat diferents formes d'interacció amb els monuments franquistes. De forma genèrica podem constatar com en la major part dels casos s'observa un cert grau de distanciament físic entre els uns i els altres. La memòria franquista de la Guerra Civil a partir dels seus monuments –tot i que degudament reinterpretats– no deixa de ser una memòria incòmoda que dificulta a priori l'homenatge a aquells que varen patir la repressió en acabar la Guerra Civil. És per això que la llibertat d'ubicació dels nous memorials es materialitza en la via pública en un distanciament físic, capaç de transmetre sense interferències una nova interpretació del conflicte i les seves conseqüències. Aquesta estratègia de distanciament és habitual també en els cementiris catalans (com a Tremp i Terrassa). En alguns casos, però, els monuments franquistes resignificats i els nous monuments poden distar tan sols uns pocs metres amb diferents graus de competència o bé mútua "indiferència" (cementiris de Sant Celoni i Olot).

- 3) **Monuments amb significats diversos: competència o convergència de memòries.** Per contra, altres monuments han estat resignificats forçant interpretacions diferents o records a les víctimes d'ambdós bàndols. En el cas del cementiri de Lleida, com hem vist, un mateix monument pot oferir les dues cares de la interpretació de la Guerra Civil amb un explícit propòsit de redirreccionar l'homenatge memorial. Mentre la cara frontal original d'aquest monument s'ha desproveït de qualsevol significació franquista, la part posterior, resignificada, homenatja als afusellats entre 1936 i 1945, sumant a les víctimes durant la guerra, aquelles que varen ser represaliades durant la dictadura. Com ja hem vist, el mateix cementiri acull en paral·lel altres monuments vinculats als bàndols respectius, evidenciant així una política de competència de memòries. La convergència de memòries ha estat, en molts casos, el resultat d'un oblit de la memòria republicana i de la resignificació en clau d'un esperit "conciliador" d'alguns monuments franquistes. El cas tal

vegada més emblemàtic ha estat el del Monument als Caiguts del cementiri de Viladecans.¹⁴⁴

- 4) **Els memorials que reconeixen explícitament les víctimes del franquisme.** La convergència de memòries en clau de concòrdia comparteix escenari, però, amb els nous memorials a les víctimes de la repressió franquista. Una lectura ràpida a una selecció dels títols dels memorials projectats en els darrers anys evidencia aquest distanciament de l'antic esperit de concòrdia i d'equiparació de les víctimes dels dos bàndols. A tall d'exemple i sense referenciar als autors, les obres *Als vençuts* (2006), *En memòria de les víctimes del franquisme* (2007) i *Parapet de les executades i executats 1939-52* (2019) mantenen l'esperit reivindicatiu d'aquells que van perdre la guerra. Per contra *Tots els noms* (2007), *La veu de tots* (2009) o el genèric *A les víctimes de la Guerra Civil*, apelen a una conciliació efectiva entre dos bàndols.

- 5) **Una memòria més difícil: els monuments a les víctimes de la violència revolucionària.** L'estudi dels monuments commemoratius de la Guerra Civil, en tot cas, esdevé més complex en analitzar els nous memorials projectats en democràcia en homenatge les víctimes de la violència revolucionària. Alguns d'aquests monuments –per exemple el *Memorial a Josep Maria Planes*, (2017)- han estat projectats amb el recolzament del Memorial Democràtic i en aquest sentit el seu esperit és inequívocament democràtic. En altres, com per exemple en el cas de La Fatarella, el grau de transparència democràtica és difícil d'assumir, donada la incomoditat del fet a recordar i s'ha optat per l'ús d'eufemismes. En qualsevol cas, hem d'inscriure aquestes intervencions en el context d'una convergència de memòries. La major part dels nous memorials a les víctimes de la violència revolucionària han estat projectats, però, en el context de l'Església. Les diferents congregacions i/o episcopats han rendit tribut als seus màrtirs mitjançant plaques memorials o altres recursos, bàsicament en cementiris i espais de culte. Tot i que el propòsit d'aquestes intervencions a Catalunya –lluny del que pot succeir en altres espais del territori espanyol- s'emmarca en un context democràtic, la singularitat dels fets a recordar pot propiciar lectures interessades en favor d'una competència de memòries.

---

¹⁴⁴ La barreja aleatòria de les víctimes a la inscripció del memorial -sense referenciar bàndol ni circumstàncies de la seva mort- queda subsanada per la publicació de l'obra *Memorial de Viladecans als morts de la Guerra Civil i la repressió franquista* (2020) de Manuel Luengo Carrasco que ofereix de forma detallada aquesta informació.

5.6 Els monuments, objecte de disputa en funció del present

Com s'ha vist, tots els monuments han estat projectats, gestionats i reinterpretats en base a les successives i canviants polítiques de memòria. Això ha implicat -com en qualsevol altre context associat a un record traumàtic- la combinació d'una amnèsia i una memòria selectives, per tal de preservar la construcció d'un relat passat des de la perspectiva i els interessos d'un present. Com hem vist, les diferents idees sobre la memòria han generat un conjunt memorial divers i canviant, capaç d'articular de vegades missatges aparentment antagònics. En els darrers anys, amb el procés independentista, s'han generat noves mirades i una reinterpretació dels memorials existents, en establir possibles paral·lelismes interessats entre la repressió franquista i el judici i condemna als polítics catalans.¹⁴⁵

En aquest context heterogeni i variable s'entrecreuen així les memòries complaents -vinculades a la política memorial en curs- amb les memòries incòmodes, que poden discrepar en part del discurs dominant. En qualsevol cas, la complaença o incomoditat de les memòries és diversa i canviant. Tot i que els ajuntaments catalans comparteixen les línies generals del marc legislatiu actual, la interpretació d'aquest marc pot ser variable. En paral·lel, grups memorialistes, col·lectius diversos i mitjans de comunicació poden mediatitzar l'evolució de la gestió memorial de les institucions. Memòries convergents versus competència de memòries, memòries complaents versus memòries incòmodes, memòries silenciades, canvis memorials i diversitat de memòries, resignificació i/o reinterpretació dels monuments. La projectació i gestió dels monuments commemoratius de la Guerra Civil Espanyola a Catalunya ha estat i és una realitat complexa i canviant, mediatitzada i mediatadora dels diferents canvis en la política memorial de les nostres institucions.

Ens hem de preguntar, d'altra banda, sobre l'interès social respecte a aquests monuments. Tot i la gran quantitat de monument erigits en commemoració de la Guerra Civil a Catalunya, és remarcable com la majoria d'ells -tan si estan dintre com fora dels cementiris- passen desapercebuts pels vianants. Aquesta invisibilització -espontània o projectada- es vincula a una certa tendència social a oblidar un passat traumàtic a favor d'un pragmàtic i complaent present. Alguns monuments, però, "ressusciten" un cop l'any d'aquest anonimat per part d'acollir les seves respectives celebracions. Tot aquest procés s'inscriu en un context comunicacional protagonitzat pels *mass media* i les xarxes socials, que determinen la capacitat memorial efectiva dels memorials en funció tant dels fets i notícies a tractar com dels seus respectius interessos polítics.

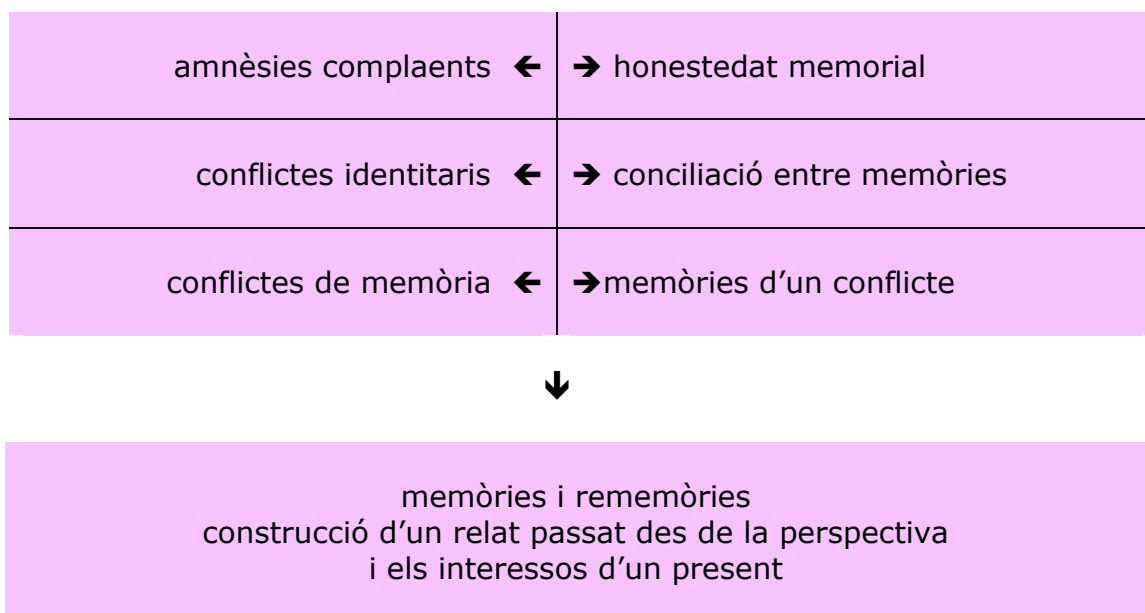
Els monuments commemoratius de la Guerra Civil Espanyola a Catalunya poden d'aquesta manera, tant ser ignorats per bona part de la ciutadania com ser cíclicament reivindicats per dirigir o reconduir la seva opinió pública. Memòries i

---

¹⁴⁵ En alguns casos aquest paral·lelisme es pot fer físicament evident. Aquest és el cas de la Plaça de l'U d'Octubre de Caldes de Montbui, inaugurada l'any 2018 a pocs metres de la posteriorment inaugurada plaça Neus Català (2021)

rememòries construeixen i reconstrueixen així un relat passat des de la perspectiva i els interessos del present, tal com il·lustra la taula 5.3.

Taula 5.3. Diversitat de polítiques de memòria

Font: elaboració pròpia

5.7 Limitacions del treball i noves perspectives temàtiques

Tot i el rellevant esforç d'aprofundiment en l'estudi de la gestió dels monuments commemoratius de la Guerra Civil a Catalunya mitjançant un ambiciós treball de camp, ha estat inassolible cobrir tots els possibles aspectes d'aquest àmbit d'estudi. Les limitacions del treball es presenten així com una oportunitat i una invitació a ampliar l'anàlisi de la gestió d'aquest patrimoni fent servir noves perspectives temàtiques. A continuació es presenten algunes possibles propostes.

5.7.1 Ampliació dels inventaris

Tal com ha estat assenyalat en el primer capítol en analitzar la trajectòria de la tesi, el desenvolupament de la mateixa ha estat mediatitzat pels esdeveniments sociopolítics que al llarg de la seva realització ha viscut l'estat espanyol i Catalunya. Aquestes circumstàncies, lluny de ser un obstacle pel seu desenvolupament, han servit al doctorand per analitzar en un present continu la relació establerta entre els diferents contextos amb els seus corresponents marcs legals i els processos de gestió i creació de monuments commemoratius de la Guerra Civil a Catalunya. Les successives incorporacions de nous monuments franquistes a l'inventari del Memorial Democràtic, els canvis en les possibles recomanacions institucionals de la seva custòdia o retirada, la destrucció mitjançant actes vandàlics de vestigis de patrimoni franquista o la discreta retirada d'alguns monuments de la dictadura, han compartit escenari memorial amb la creació de nous monuments a la memòria

republicana i a les víctimes del franquisme. Aquesta constant metamorfosi del panorama commemoratiu de la Guerra Civil, dificulta l'inventariat actualitzat dels monuments franquistes¹⁴⁶encara existents, donat que la seva supervivència està amenaçada i en paral·lel, convida a un recurrent reajustament de l'inventariat dels nous monuments republicans. En aquest context canviant s'ha optat per contemplar com a objecte d'anàlisi els monuments existents al llarg del període de la realització de la tesi (2018-2023), en la mesura que tot i els problemes logístics conseqüents, l'estudi del canvi i evolució d'aquest patrimoni és, de fet, objectiu essencial de la tesi. En paral·lel i ja des d'una vocació que supera els límits temporals i acadèmics de la tesi, es preveu una constant adaptació dels inventaris realitzats als successius requeriments, així com la seva divulgació online mitjançant els espais webs presentats. Aquests inventaris poden esdevenir un material de referència per estudis posteriors, molt especialment en el cas dels monuments republicans que a diferència dels monuments franquistes, gestionats des del Banc de Memòria Democràtica, fins al moment han estat catalogats de forma parcial i en inventaris diversos.

5.7.2 Grau de coneixement dels monuments per part dels ciutadans

Al llarg de la tesi ha estat també constatat com molts dels monuments commemoratius de la Guerra Civil, tot i estar ubicats en espais públics, passen desapercebuts pels vianants i en aquest sentit la seva funció comunicativa és limitada. Aquesta invisibilització dels memorials ha estat profusament analitzada tant en els monuments franquistes, als quals s'ha aplicat singulars estratègies de camuflatge, com en alguns monuments republicans, el plantejament contemporani dels quals dificulta la seva interpretació. Han estat també estudiades les diferents estratègies plàstiques i verbals que faciliten o no la transmissió efectiva del discurs memorial i de com aquesta efectivitat o discapacitat comunicacional, pot ser accidental o estar associada a la voluntat política de les institucions que gestionen els monuments. Aquesta invisibilització dels monuments (Musil, 1927) no és en absolut una singularitat específica del patrimoni memorial de la guerra, però sí que seria interessant un estudi sistemàtic mitjançant l'ús de tècniques quantitatives, del grau de coneixement dels monuments per part dels ciutadans. Els resultats podrien servir de baròmetre de l'efectivitat de les intervencions memorials en la via pública, per tal de facilitar una autoavaluació a les institucions pertinents.

5.7.3 Interacció entre monuments i pantalles

La manca d'efectivitat comunicativa dels monuments s'inscriu a més en una societat saturada de pantalles, una societat que en bona part ha substituït l'accés al coneixement des de l'experiència directa, per la recepció mediatitzada d'aquest suposat coneixement a través de diferents dispositius electrònics. El *smartphone*, protagonista en aquest procés comunicatiu d'informació i/o desinformació sense pausa, és en aquest sentit capaç de substituir la nostra visita al monument per un coneixement virtual del mateix. Aquestes circumstàncies poden relativitzar la

---

¹⁴⁶ L'actualització per part del doctorand dels inventariats de monuments franquistes ha contemplat els diferents canvis al llarg del desenvolupament de la tesi en la seva catalogació per part del Memorial Democràtic així com la seva possible retirada, reubicació, vandalització o destrucció.

transcendència real del monument respecte al valor de la seva difusió online i fins i tot qüestionar la seva necessitat. Però al mateix temps, aquestes circumstàncies haurien de ser preses en consideració per part d'institucions promotores i artistes en el moment de projectar nous memorials. La inesquivable convivència de monuments i pantalles aconsella ser optimitzada mitjançant la seva mútua interacció. Si la pantalla ens remet al monument, aquest tal vegada ens hauria de remetre a la pantalla (per exemple mitjançant codis QR), per tal de facilitar o reforçar la transmissió d'un o altre missatge memorial. Les iniciatives ja existents han estat fonamentalment vinculades més als vestigis ¹⁴⁷, a les rutes de memòria i als museus que no pas als monuments commemoratius. De forma excepcional, alguns memorials fora del nostre àmbit d'estudi han atorgat a la pantalla un protagonisme especial. L'Ajuntament de Barcelona l'any 2016 va promoure a la platja Barceloneta la creació del memorial *Som i serem Ciutat refugi* ¹⁴⁸ que amb una pantalla comptabilitza cíclicament els migrants desapareguts al Mediterrani. En paral·lel i fora del context català, ja han estat diversos els memorials que han incorporat pantalles interactives en els seus emplaçaments ¹⁴⁹. L'estudi sistemàtic d'aquesta interacció entre monuments i pantalles i el potencial comunicatiu i memorial d'aquesta interacció, són clars centres d'interès susceptibles de ser investigats de forma sistemàtica i rigorosa per tal d'aportar noves perspectives a l'àmbit d'estudi.

5.7.4 Convergència mediàtica i monuments

El referenciat protagonisme de les pantalles en la divulgació del patrimoni memorial es materialitza a través dels mitjans de comunicació i les xarxes socials en el context d'una convergència mediàtica (Jenkins, 2008) ¹⁵⁰ en el que productors i consumidors esdevenen "prosumidors", individus que combinen el consum de continguts amb la seva creació. Seria també una aportació rellevant a l'àmbit d'estudi una anàlisi exhaustiva de l'ús d'aquesta convergència mediàtica, tant per part dels mitjans de comunicació com per part de les institucions públiques, les entitats memorialistes i altres col·lectius. El tractament i difusió del calendari memorial a partir de la

---

¹⁴⁷ En aquest context *l'Espai de Memòria de Prats de Lluçanès* va estrenar al Setembre de 2023 una visita autoguiada a través d'uns codis QR incorporats a cada plafó del itinerari.

Font: <https://pratsdellucanes.cat/memoria-historica/lespai-de-memoria-de-prats-de-llucanes-es-podra-visitat-de-manera-autoquiada/> (Consulta:10.12.2023)

¹⁴⁸ La comptabilització dels desapareguts mitjançant el "comptador de la vergonya" s'actualitza a partir del primer dia de l'any en curs mitjançant les dades disponibles del projecte *Missing Migrant Projects*. Fonts: <https://www.ciutatrefugi.barcelona/ca/memorial>
<https://missingmigrants.iom.int/> (Consulta:10.12.2023)

¹⁴⁹ L'optimització del potencial d'aquests recursos és proporcional al valor que les institucions atorguen a les seves respectives polítiques memorials. A tall d'exemple el doctorand ha pogut comprovar in situ l'aplicació d'aquests recursos als monuments *The Wall Remembrance of the Fallen for Ukraine* (2017) a Kiev i al *Estonia's victims of communism memorial* (2018) a Tallin. Fonts: <https://manelclemente.myportfolio.com/in-kyiv-the-memory-wall>
<https://manelclemente.myportfolio.com/estonias-victims-of-communism-memorial> (Consulta:10.12.2023)

¹⁵⁰ Henry Jenkins al seu llibre *Convergence culture. La cultura de la convergència de los medios de comunicación*. (Paidós, Barcelona, 2008), explica com en l'actualitat els individus aprofiten i combinen les diferents fonts mediàtiques de la cultura contemporània.

celebració de les successives efemèrides i el protagonisme d'alguns monuments enfront a la silenciació d'altres, podrien esdevenir nucli sobre els que pivotar aquesta anàlisi.

5.7.5 Interacció transfronterera i bilateralitat entre comunitats autònomes

Els límits geogràfics de la tesi s'han vinculat al territori català i per extensió a l'anomenada Catalunya Nord, en tant que territori de pas en les rutes de l'exili i la retirada. L'estudi del patrimoni memorial de la Guerra Civil a Catalunya s'ha inscrit òbviament en el context de l'estat espanyol i al llarg de la tesi han estat habituals les referències a alguns monuments de fora de Catalunya. Els marcs legals actuals en matèria de política memorial, vehiculats mitjançant les Lleis de memòria democràtica aprovada pel Senat espanyol a l'octubre de 2022 i l'Avantprojecte de llei de memòria democràtica aprovat pel govern català al Març de 2023, posen de manifest la voluntat compartida de supressió de tota simbologia franquista i de reparació efectiva envers les víctimes de la dictadura. Al llarg de la tesi s'ha constatat també la voluntat política d'establir lligams memorials transfronterers entre institucions catalanes com el Museu Memorial de l'Exili de La Jonquera i franceses com els Memorials dels camps d'Argelers o Ribesaltes¹⁵¹, al Sud de França. Aquesta voluntat explícita d'interactuació amb els museus gals contrasta amb l'aparent manca d'interès de compartir experiències amb institucions valencianes o aragoneses com per exemple el Museu de la Ciutat de Castelló, responsable de l'Itinerari d'Espais de Memòria, el Museo de la Batalla del Ebro a Fayón o l'Ajuntament de Belchite, responsable de la gestió del Pueblo Viejo. Òbviament, aquesta realitat és més causal que casual. La lectura que les institucions valencianes o aragoneses fan actualment de la Guerra Civil difereix de la interpretació institucional catalana i en alguns casos es nodreix encara de reminiscències del "Pacto del Olvido" i de l'equiparació de culpes entre bàndols de la transició democràtica. Tal vegada l'activitat que evidencia de forma més gràfica aquesta discrepància memorial és la popular representació de la Batalla de l'Ebre ¹⁵² que es realitza a Fayón cada any durant l'última setmana de Juliol. Aquestes singulars circumstàncies -interacció, complicitat transfronterera versus bilateralitat i exclusió entre comunitats autònomes- conviden a un estudi en profunditat d el què i el perquè d'aquesta política memorial i de la seva vehiculació mitjançant els monuments commemoratius.

---

¹⁵¹ En aquest context El Departament de Justícia, Drets i Memòria, a través de la Direcció General de Memòria Democràtica, lidera a partir de 2023 el projecte "Exilis 1936 i 1946" que promou la memòria col·lectiva dels exilis corresponent a aquest període. Font: https://exteriors.gencat.cat/ca/ambits-dactuacio/afers_externs/delegacions_govern/ue/actualitat/not_230906_projecte_transfronterer_exili (Consulta: 10.12.2023)

¹⁵² La darrera representació de la Batalla de l'Ebre a Faió, a la qual va poder assistir el doctorand, va tenir lloc el 29 de Juliol de 2023 i va comptar amb la participació de més de 300 figurants. Font: <https://manelclemente.myportfolio.com/recreation-of-the-battle-of-the-ebro-in-fayon> (Consulta: 12.12.2023)

5.8 Final

Al llarg dels capítols anteriors hem pogut analitzar l'evolució de les diferents polítiques memorials vinculades a la Guerra Civil i de la seva vehiculació mitjançant monuments commemoratius. L'anàlisi de la gestió d'aquest patrimoni ens ha permès constatar com els monuments materialitzen la memòria d'un passat des dels interessos d'un present, uns interessos que varien amb el temps i no són compartits per tots. Les memòries d'un conflicte poden així provocar un conflicte de memòries.

La retirada de tota simbologia franquista de la via pública i la construcció de memorials capaços de transmetre de forma efectiva un homenatge a les víctimes de la dictadura conviuen amb la sorprenent supervivència d'alguns monuments franquistes i la invisibilització de tantíssims monuments a la memòria republicana que passen habitualment desapercibuts per la ciutadania. Una anàlisi en profunditat d'aquests casos diversos ens confirma com allò que aparentment sembla casual és en realitat causal: amnèsia i memòria s'entrecreuen en la construcció d'un relat mitjançant monuments que fa servir els mitjans i les xarxes com a canal de difusió.

Tot monument pot ser descrit a partir de les seves característiques formals i els seus recursos verbals i simbòlics. Però la lectura que en fem d'ell pot ser tan diversa com diversa és la societat. "No veiem les coses com SÓN sinó com SOM" apuntava el filòsof Jiddu Krishnamurti en analitzar la nostra relació amb la realitat que ens envolta (Krishnamurti, 1986). De la mateixa manera, no interpretem els monuments com SÓN sinó que a nivell individual o col·lectiu els reinterpretem com SOM. És l'"interpretant" de Peirce (Peirce, 1958) el que atorga significat explícit a l'objecte. I és mitjançant aquesta interpretació que aconseguim posicionar-nos, manifestar la nostra identitat. En un context democràtic hem de ser capaços d'acceptar aquesta diversitat identitària, sempre que aquesta no atempti a la nostra blindada democràcia. Els gairebé sis anys de dedicació a aquesta tesi, acompanyat i conduït pel meu tutor i director, han suposat per a mi un procés d'aprenentatge i de creixement personal. Un procés que m'ha permès entendre i acceptar la singular disparitat entre els antagònics *Mai més* i *Tornarem a lluitar* com a valor intrínsec de la nostra llibertat democràtica.

Bibliografia

ALONSO, J. (2017): *Memorias de Piedra y Acero. Los monumentos a las víctimas de la Guerra Civil y del franquismo en Euskadi (1936-2017)*. Gernika- Lumo: Fundación Museo de la Paz de Gernika.

ASSMANN, A. (2006): "Memory Individual and Collective", capítol 11 a VVAA, *The Oxford Handbook of Contextual Political*. Oxford: Oxford University Press.

ARRIETA, I. (2017): "Recordar y olvidar: emprendedores y lugares de memoria", en la publicació *Lugares de memoria traumática*. Bilbao: Universidad del País Vasco.

AGUIRREAZKUENAGA, J. i URQUIJO, M. / directors (2015): *Senderos de memoria. Relación de Espacios vinculados a la memoria de la Guerra Civil*. Vitoria: Universidad del País Vasco, Servicio General de Publicaciones del Gobierno Vasco.

BALCELLS, A. (2011), "Monuments commemoratius a Barcelona a partir de 1977" Col·loqui *Espai urbà , memòria i ciutadania: restauracions i resignificacions del patrimoni democràtic*. Universitat Autònoma de Barcelona- Generalitat de Catalunya.

BARTHES, R. (1999): "The rhetoric of the imatge", Evans;j. & Hall, S., *Visual culture: the reader*, pp. 33-40, London: Sage Publications Ltd.

BONO,J., GUIXÉ,J. i MATEO, P.(2010): *Cens simbologia franquista de Catalunya. Informe i conclusions*. Barcelona: Memorial Democràtic.

BOURSIER, J. (dir.)(2005): *Musées de guerre et mémoriaux. Politiques de la mémoire*. Paris: Éditions de la Maison des sciences de l'homme.

BERNAL, M. i CORBALÁN, J. (2017): *Associació Pro-memòria als Immolats per la Llibertat a Catalunya, La veu dels morts silenciats*. Generalitat de Catalunya. Departament d'Afers i Relacions Institucionals i Exteriors i Transparència.

BUSTAMANTE, J. (2016) "Caminos de la memoria. Patrimonio y derechos humanos en las tramas de reparación y reivindicación". A: Van Geert,F., Roigé,X. i Lucrecia Conget,L. (Coords.) *Usos políticos del patrimonio cultural*. Barcelona: Edicions de la Universitat d Barcelona.

CARALT, A. (2017): *3.669 Biberons*. Barcelona: Generalitat de Catalunya.

CARDÚS, I. (2000): "Politics and the Invention of Memory: For a Sociology of the Transition to Democracy in Spain", a RESINA, J.R. (dir.) *Disremembering the Dictatorship: The Politics of Memory in the Spanish Transition to Democracy*. Madrid: Rodopi.

CONESA, R. (2013): "Del duelo clandestino al recuerdo colectivo: el Fossar de la Pedrera del cementerio de Montjuïc" a Mir, C. i Gelonch J. (eds.): *Duelo y memoria. Espacios para el recuerdo de las víctimas de la represión franquista en perspectiva comparada*. Lleida: Edicions de la Universitat de Lleida, pp. 171-198.

CONESA, R. (2022): *La ciutat que recorda. Memòries de guerra i dictadura a l'espai públic de Barcelona (1975-2002)*. Tesi doctoral dirigida per Manel Risques i Jordi Guixé. Barcelona: Universitat Barcelona. Departament d'Història Contemporània.

<https://www.tesisenred.net/handle/10803/687233#page=1>

COSTA, E. i COMA, L. (2008): "El projecte museogràfic del refugi antiaeri de l'estació de La Garriga". *Revista Ebre* 38. Núm 3, pp. 251-257.

DAKHILIA, J. (1990): *L'oubli de la cité. La mémoire collective à l'épreuvedu lignage dans le Jérid tunisien*. Paris: La Découverte.

DE ANDRÉS, J. (2004): "Las estatuas de Franco, la memoria del franquismo y la transición política española". *Revista Historia y Política*. Núm.12, pp. 161-186.

DIGÓN, R. (2016): "Les polítiques públiques de memòria en els debats del Parlament de Catalunya (1980-2015)". Barcelona: *Activitat parlamentària* núm. 29, pp. 89-114.

EIROA, M. (2020): «Memoria e historia en redes sociales: nuevos soportes de resistencia al olvido de la Guerra Civil española y el Franquismo.» *Historia y memoria*, nº 21, pp. 71-108.

ERLIJ, E. (2018): "Entrevista a Pierre Nora: El historiador es un árbitro de las diferentes memorias". México: *Letras Libres*, edición Febrero 2018.

FABRE, J., SOBREQÜÉS, J. i GRANDAS, C. (direc.) (2009) *Art Públic de Barcelona*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona-Àmbit.

FERRÁNDIZ, F. (2006): "The return of Civil War ghosts. The ethnography of exhumations in contemporary Spain". *Anthropology today* by Blakwell Publishing Limited Vol.22 nº3, June 2006 pp. 7-12.

FERRÁNDIZ, F. (2011): "Guerras sin fin: guía para descifrar el Valle de los Caídos en la España contemporània". *Política y Sociedad*, 2011, Vol. 48 Núm. 3, pp. 481-500.

FONT, J. i GAITX, J. (2014): "L'exili de 1939. Un estat de la qüestió entre dues commemoracions (2009-2014)". *Franquisme i transició* 2 (2014), pp. 231-280.

FONT, J., GONZÁLEZ, D., DOMÈNECH, G. i MARQUÈS, S. (2017): "La memoria del exilio republicano a través de sus espacios: patrimonio, turismo y museos en el territorio catalán transfronterizo", a la publicació *Lugares de memoria traumática*. Bilbao: Universidad del País Vasco, pp. 71-98.

GAITX, J. (2010): *Compilació bibliografia sobre l'Exili*. MUME.

GÁLVEZ, S. (2008): «La memoria democrática como conflicto». En- telequia: revista interdisciplinar, n.7.

GARTON, T. (1994): *Los frutos de la adversidad*. Barcelona: Planeta.

GELONCH-SOLÉ, J. (2013): "Mass Graves from the Civil War and the Franco Era in Spain: Once Forgotten, Now at the heart of the Public Debate". *European Review*, 21 pp. 507-522.

GILZMER, M. (2009): *Mémoire de pierre. Les monuments commémoratifs en France après 1944*. Paris: Éd. Autrement, coll. Mémoires/Histoire.

- GONZÁLEZ, D. i FONT, J. (2016): "La museización del patrimonio memorial transfronterizo: el caso del exilio republicano y sus espacios". Dossier temático *Museus, discurso e poder*. MIDAS.
- GONZÁLEZ, A. i LÓPEZ, V. (2009): *Catálogo de símbolos y monumentos públicos existentes en Euskadi que supongan una exaltación de la Guerra Civil y de la dictadura*. Vitoria: Area Audiovisual. Catàleg realitzat per Area Audiovisual i encarregat pel Gobierno Vasco. Presidencia. Secretaria General para la Paz y la Convivencia. Dirección de Víctimas y Derechos Humanos.
- GONZÁLEZ-RUIBAL, A. (2014): "Absent bodies. The fate of the vanquished in the Spanish Civil War Bodies in Conflict". *Corporeality, Materiality and Transformation* 13, Routledge and Digital CSIC (Consejo Superior Investigaciones Científicas), pp. 169-183.
- GONZÁLEZ, D. (2016): "La patrimonialización de la memoria histórica: entre el deber social y la estrategia turística. Apuntes sobre el caso catalán". *Pasos, Revista de Turismo y Patrimonio Cultural* Vol.14 nº5, pp. 1267-1280.
- GONZÁLEZ, D. i FONT, J. (2016): "La museización del patrimonio memorial transfronterizo: el caso del exilio republicano y sus espacios ». *MIDAS* [Online], 6 | 2016.
- GROPPO, B. (2002): "Las políticas de la memoria". *Sociohistórica* 11-12, pp. 187-198.
- GUIXÉ, J. (ed.) (2016): *Past and Power. Public Policies on Memory. Debates, from Global to Local*. Barcelona: EUROM, Universitat de Barcelona edicions.
- HALBWACHS, M. (1950): *La memoire collective*. Edició digital. Chicoutimi, Université du Québec, 2001.
- HERNÁNDEZ, F. (2004): "Els museus militars a Europa", *Mnemòsine*, n.1.
- HERNÁNDEZ, X. i ROJO M. (1989): "Archeology and education about the conflict. The case of Spanish Civil War/Arqueología y didáctica del conflicto:el caso de la Guerra Civil Española". *Revista de Didácticas Específicas*, nº6, pp. 159-176.
- HERNÁNDEZ, X. i ROJO, M. (2011): "Museïtzació de conflictes contemporanis. El Cas de la Guerra Civil Espanyola". *Ebre 38, Revista Internacional de la Guerra Civil*, pp. 247-271.
- HERNÁNDEZ, M. (2020): "Escultures, memòria i didàctica de la Batalla de l'Ebre". *Ebre 38, Revista Internacional de la Guerra Civil*, pp. 209-223.
- JACOBSON, R. (1960): "Linguistics and poetics" a T.A.Sebeok,ed. *Style in language*. Cambridge Mass: M.I.T. Press.
- JENKINS, H. (2008): *Convergence culture. La cultura de la convergencia de los medios de comunicación*. Barcelona: Paidós.
- KOLEVA, S. (2018) "Les monuments de la mémoire ou la mémoire des monuments : comment vivre ensemble en temps de guerre des monuments ?" *Bulletin d'histoire politique*. Volume 26, Number 3, Spring 2018, pp.. 181-187 <https://doi.org/10.7202/1046919ar>.

- KRISHNAMURTI, J. (1996): *El libro de la vida. Meditaciones diarias con Krishnamurti*. A partir de les seves conferències realitzades durant el anys 1985 i 1986. Madrid: Edaf.
- MACALUSO, L. (ed.) (2019): *Monument culture*. Lanham: Rowman & Littlefield Publishers.
- MANTEI, C. (dir.) (2012): *Tourisme de mémoire : mesure et analyse du poids et des retombées économiques de la filière*. Paris: Atout France Broché – 19 novembre 2012.
- MATEO, P. (2008): *Revisió i actualització de l'estudi sobre iconografia i simbologia franquista a la ciutat de Barcelona*. Barcelona: Institut del Paisatge Urbà i la Qualitat de Vida.
- Memorial Democràtic (2010): *Recomanacions per a l'actuació sobre la simbologia franquista catalogada al cens*. Barcelona: Memorial Democràtic.
- MESNARD, P. (2007): *Temoignage en résistance*. Paris: Stock.
- MICHONEAU, S. i NÚÑEZ, X. (2014): *Imaginarios y representaciones de España durante el franquismo*. Madrid: Casa de Velázquez.
- MICHONEAU, S. (2009): "Du héros guerrier à la victime souffrante. Éléments pour une histoire des monuments de la guerre d'Espagne". Au carrefour des espaces et des mémoires II. Conflits, espaces, mémoires., RILMA 2- ADEHL, 2009, 978-970-94583-7-4. hal-04301022.
- MIR, C. (2013): «Rememorar a las víctimas: un recorrido por los espacios de duelo de las violencias de guerra y postguerra en Cataluña» a Mir, C. i Gelonch J. (eds.): *Duelo y memoria. Espacios para el recuerdo de las víctimas de la represión franquista en perspectiva comparada*. Lleida: Edicions de la Universitat de Lleida, pp. 139-170
- MIR, C., Garrós, A. i Ramon, G. (2014): *Vestigis, memòries i símbols a les comarques de Lleida 1931-2014*. Juneda: Editorial Fonoll.
- MOMOITIO, I. (coord.) (2017): *Memoriarako Artea / Arte para la Memoria*. Gernika-Lumo: Fundación Museo de la Paz de Gernika.
- MUSIL, R.: "Monuments," trans. B. Pike, a *Selected Writings*, ed. B. Pike (New York, 1986), p.320.
- NORA, P. (1992): *Les lieux de mémoire* (1984-1992) volum 1. *La République. Capítol Entre Mémoire et Histoire. La fin de l'histoire-mémoire*. Paris: Gallimard.
- NORA, P. (1992): *Les lieux de mémoire* (1984-1992) volum 1. *La République. Capítol L'ère de la commémoration*.
- NORA, P. (1997): *Lieux de mémoire*. Paris: Édition Gallimard.
- PEIRCE, Ch. (1958) *Collected Papers of Charles Sanders Peirce*. Vols. 1-6, C. Hartshorne, & P. Weiss (Eds.), Vols. 7-8, A.W. Burks (Ed.), Cambridge, MA: Harvard University Press.
- PRESTON, P. (2016): *The Spanish Civil War. Reaction, revolution and revenge* (updated 80th anniversary edition). London: William Collins, 2016.

- PROST, A. (1992): "Mémoires locales et mémoires nationales: les monuments de 1914-1918 en France". *Guerres Mondiales et Conflits Contemporains*, 167, pp. 41-50.
- RODRIGO, J. (2004): "Los mitos de la derecha historiográfica. Sobre la memoria de la guerra civil y el revisionismo a la española". *Asociación Historiadores del presente, Historia del presente* nº3, 2004, pp. 185 a 195.
- RODRIGO, J. (2006): "La Guerra Civil Española: Memoria, Olvido, Recuperación e Instrumentación". *Hispania Nova, Revista de Historia Contemporánea* nº 6 - 2006.
- RODRIGO, J. i LEDESMA, J. (2006): "Caídos por España, mártires de la libertad. Víctimas y conmemoración de la Guerra Civil en la España posbélica (1939-2006)". *Ayer* 63 / 2006 (3). pp. 233-255.
- RODRIGO, J. (2006): "La Guerra Civil Española: Memoria, Olvido, Recuperación e Instrumentación". *Hispania Nova, Revista de Historia Contemporánea* nº 6 - 2006.
- ROIGÉ, X. (2017): "De monumentos de piedra a patrimonio inmaterial", a la publicació *Lugares de memoria traumática*. Bilbao: Universidad del País Vasco, pp. 23-48.
- ROIGÉ, X. (2017): "Patrimonios sensibles ¿Cómo exponer y musealizar la memoria?" a *Artes Memoria y Comunidad*. Sevilla: Universidad Pablo de Olavide.
- ROIGÉ, X., VAN GEERT, F. i CONGET, L. (2016): *Usos políticos del patrimonio cultural*. Barcelona: Universitat de Barcelona edicions.
- ROMERO, E. (2009): *Lugares de memoria e itinerarios de la guerra civil española*. Barcelona: Laertes.
- SEVILLANO-CALERO, F. (2016): "Caídos por Dios y por España. El culto a la muerte en la fundación de la dictadura franquista". *Historia Contemporánea* 55. pp. 609-635.
- SOLÉ, Q. i MARIMON, S.: "Les fosses comunes de la guerra civil". Barcelona: Revista Sàpiens.
- SOLÉ, Q. i MARIMON, S. (2019): *La dictadura de pedra: el Valle de los Caídos, entre un passat negre i un futur incert*. Barcelona: Ara llibres.
- SOSPEDRA-ROCA, Rafael *et al.* (2023): "Monuments, escultures i museus en els espais històrics de la Batalla de l'Ebre. Les aportacions del Grup Didàctica del patrimoni de la Universitat de Barcelona" *Pasado y Memoria*, (26), pp. 451-480, <https://doi.org/10.14198/pasado.22790>
- SUBIRACHS, J. (2006): *L'escultura commemorativa a Barcelona. 1936- 1986*. San Cugat del Vallès: La Llar del Llibre.
- SUBIRACHS, J. (2006): *Subirachs a Catalunya. Obra en espais públics*. Barcelona: Mediterrània.
- TODOROV, T. (2010): *Los abusos de la Memoria*. Barcelona: Paidós.
- UdL (2018): *Catalogació de vestigis de la Guerra Civil a la ciutat de Lleida i realització d'una proposta d'intervenció memorial (primera fase, Març de 2018)*. Lleida, UdL, Servei d'Història, Documentació i Patrimoni de la UdL.

VÁZQUEZ, M. (2006): "Los monumentos a los caídos: ¿un patrimonio para la memoria o para el olvido?" Universidad de Zaragoza, *Anales de Historia del Arte* 2006, 16, pp. 285-314.

VINYES, R. (2018): *Diccionario de la Memoria Colectiva*. Barcelona: Gedisa.

Parlament de Catalunya: *Escultures Parlament de Catalunya*. Barcelona: Publicacions del Parlament de Catalunya.

WEBER, M. (2017): *La objetividad del conocimiento en la ciencia y en la política social* / Edición de Joaquín Abellán. Madrid: Alianza Editorial

XANDRI, M. (2016): *Monuments "a los caídos por Dios y por España" a Catalunya, de 1939 a 1970*. Tesis doctoral dirigida per Teresa Camps. Barcelona: UAB.

Fotografia 5.1.. *A les víctimes dels bombardejos de Granollers* (Albert Malavia, 2000), Granollers, cementiri municipal. Detall. Fotografia: autor

UNIVERSITAT_{DE}
BARCELONA

En memòria de...

El patrimoni monumental de la Guerra Civil a Catalunya

Annexos a la tesi

Autor: Manel Clemente

Director de tesi: Xavier Roigé

UNIVERSITAT DE
BARCELONA

En memòria de...

El patrimoni monumental de la Guerra Civil a Catalunya

Annexos a la

Memòria presentada per optar al grau de doctor
per la Universitat de Barcelona

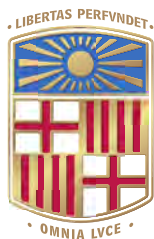
Programa de doctorat en

Societat i Cultura: Història, Antropologia, Art i Patrimoni (HDK17)

Línia de recerca: Gestió de la cultura i el patrimoni (101325)

Autor: Manel Clemente Hernández

Director i tutor: Xavier Roigé Ventura

UNIVERSITAT DE
BARCELONA

Índex

Presentació.....	03
Annex 1	
Distribució comarcal dels monuments franquistes a Catalunya i d'altres que col·laboraven en la legitimació del règim.....	05
Annex 2	
Cronograma dels monuments franquistes a Catalunya i d'altres que col·laboraven en la legitimació del règim.....	25
Annex 3	
Distribució comarcal dels monuments a les víctimes de la violència revolucionària erigits en democràcia.....	43
Annex 4	
Distribució comarcal dels monuments a la memòria republicana a Catalunya.....	47
Annex 5	
Cronograma dels monuments a la memòria republicana a Catalunya.....	71
Annex 6	
Monuments franquistes, creus de la Santa Missió i monuments republicans: comparativa de distribució.....	97
Annex 7	
Fitxa d'anàlisi. Selecció d'exemples.....	109

Presentació

A continuació es presenten set annexos que corresponen bàsicament a l'inventari i la classificació i documentació gràfica online dels monuments commemoratius de la Guerra Civil a Catalunya. Aquest inventari és presenta com una aportació important de la tesi en la mesura que d'una banda ha estat l'eix vertebrador de l'objecte d'estudi i d'una altra ofereix una exhaustiva documentació fotogràfica dels monuments existents. Més enllà de l'anàlisi que ha estat presentada al llarg de la tesi, amb aquest inventari s'ofereix una eina que esperem que sigui útil per poder localitzar els monuments, comprovar el seu abast i poder-los copsar gràficament independentment de quin acabi de ser el seu destí final.

Els dos primers annexos es centren en els monuments franquistes, així com en altres monuments que legitimaven el règim, mitjançant la presentació d'un inventari amb distribució comarcal, un mapa i un cronograma. En un tercer annex més curt han estat incorporats els nous monuments a les víctimes de la violència revolucionària erigits ja durant el període democràtic.

Els següents dos annexos tracten dels monuments a la memòria republicana a Catalunya i també es vehiculen mitjançant uns llistats amb la seva distribució comarcal, un mapa i un cronograma.

Tots els inventaris es complementen amb una àmplia documentació fotogràfica online dels memorials estudiats, accessible a partir dels links a les dues pàgines referenciades al llarg de la tesi:

<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/>

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/>

L'annex 6 ofereix una anàlisi comparativa de la distribució comarcal dels monuments franquistes, de les Creus de la Santa Missió i dels monuments republicans, amb l'ajut de gràfiques circulars i diagrames de barres.

Finalment, el darrer annex presenta la fitxa d'anàlisi utilitzada en l'estudi dels monuments visitats i documentats i ofereix una mostra de quatre exemples: dos de monuments franquistes i dos de monuments republicans.

Annex 1

Distribució comarcal dels monuments
franquistes a Catalunya i d'altres que
col·laboraven en la legitimació del règim

Tal com ha estat descrit a la tesi (3.7 *Inventari, classificació i documentació gràfica dels monuments franquistes*), aquest annex presenta un inventari dels monuments commemoratius franquistes, així com d'altres monuments que van col·laborar en la legitimació del règim, existents a l'inici de la realització d'aquesta tesi a Catalunya. En aquest sentit, inclou monuments no explícitament franquistes dedicats a les víctimes de la violència revolucionària i també les Creus de la Santa Missió, que presenten diferents graus d'adscripció al règim. L'inventari ha estat realitzat a partir de les bases de dades del Cens de simbologia franquista del Memorial Democràtic de Catalunya, del lloc web Espais de Memòria -depenent del Departament d'Història de la Universitat de Lleida / UdL- i de la informació disponible a les webs de Museu Memorial de l'Exili / MUME i en menor mesura, del Consorci Memorial d'Espais de la Batalla de l'Ebre / COMEBE.

També ha estat de cabdal importància la informació gestionada per l'Institut d'Estudis Catalans / IEC mitjançant la seva base de dades de Monuments commemoratius de Catalunya i de l'Inventari del Patrimoni Arquitectònic de Catalunya, depenent de la Direcció General del Patrimoni Cultural del Departament de Cultura de la Generalitat. Al mateix temps, s'han incorporat d'altres monuments no presentats en els inventaris públics d'aquestes entitats. La utilització d'aquestes fonts és essencial en la mesura que d'una banda, ens ofereix informació dels monuments i d'una altra, ens permet valorar comparativament les polítiques de gestió cultural i memorial d'aquestes institucions. En aquest sentit, al llarg dels cinc anys de realització de la tesi (2018-2023), s'ha pogut constatar la tant la gradual incorporació de nous monuments a l'esmentat Cens de simbologia franquista, com la retirada de la via pública d'alguns dels monuments inventariats.

Per poder determinar quines institucions incorporen a les seves bases de dades públiques els diferents monuments inventariats es fa servir un codi cromàtic aplicat als acrònims simulats de les esmentades institucions seguint aquestes pautes:

-MD (color negre): monuments inventariats pel Cens de simbologia franquista del Memorial Democràtic i/o pels llocs web dels Espais de Memòria de la UdL i de les institucions MUME i COMEBE ¹

-IEC (color verd): monuments inventariats per l'IEC a través de la seva base de dades del Monuments commemoratius de Catalunya.

- IPAC (color blau): monuments incorporats a l'Inventari del Patrimoni Arquitectònic de Catalunya.

-NI (color vermell): monuments no inventariats per les esmentades institucions.

---

¹ Mentre que el Cens de simbologia franquista es vincula a tot el territori català, les altres institucions estan associades a territoris més específics: UdL (comarques de Lleida), COMEBE (Terres de l'Ebre) i MUME (comarques frontereres i rutes de l'exili). Totes elles s'inscriuen (en diferent grau) en el context de la política memorial gestionada per la Direcció General de Memòria Democràtica de la Generalitat de Catalunya. Això implica que alguns monuments estiguin referenciats en les bases de dades de més d'una d'aquestes institucions.

En el cas dels monuments de la província de Barcelona s'especifica mitjançant l'ús de l'acrònim DIBA si han estat inventariats en la base de dades del Patrimoni cultural de la Diputació de Barcelona.

L'inventari es presenta a partir d'una classificació territorial (Barcelona, Tarragona, Lleida i Girona), comarcal i municipal i fa servir un codi numèric estructurat a partir de les comarques. Així mateix, contempla any d'execució (si aquesta informació és disponible) i la contextualització historiogràfica.

En paral·lel, en la major part dels monuments són especificats aspectes referenciats en el capítol de la tesi seguint aquest esquema:

-Localitat, Comarca / Tipologia d'ubicació / Tipologia funcional i formal / Nom del monument i si escau objecte d'homenatge (Any)

Enllaç a la documentació fotogràfica del monument online

Tal com ha estat referenciat al llarg del capítol 3, es distingeixen aquestes tipologies d'ubicació:

-Als cementiris: ubicació original / reubicats

-Fora dels cementiris: espais d'execució / entorn d' església / fronts de guerra / entres urbans / altres

Les tipologies funcionals i formals són definides a partir d'aquesta classificació:

-Monuments commemoratius escultòrics o arquitectònics

-Creus

-Monuments funeraris

-Plaques memorials

-Altres

La major part de les Creus, però, estan vinculades a la Santa Missió, en la mesura que les altres estan habitualment catalogades com a monument commemoratiu o com a monument funerari.

Així mateix, es faciliten links a la documentació fotogràfica realitzada pel doctorand d'alguns d'aquests monuments, disponible a la pàgina web <https://manelclementecaidos.myportfolio.com/>

Veiem un parell d'exemples, les fitxes completes dels quals seran presentades a l'annex 6:

2.2. Igualada, l'Anoia / fora cementiri, cripta església / Monument commemoratiu / Cripta Basílica de Santa Maria amb plaques memorials en memòria de les 62 víctimes de la repressió revolucionària a Igualada (César Martinell, 1949). **NI**

<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/santa-maria-digualada-cripta>

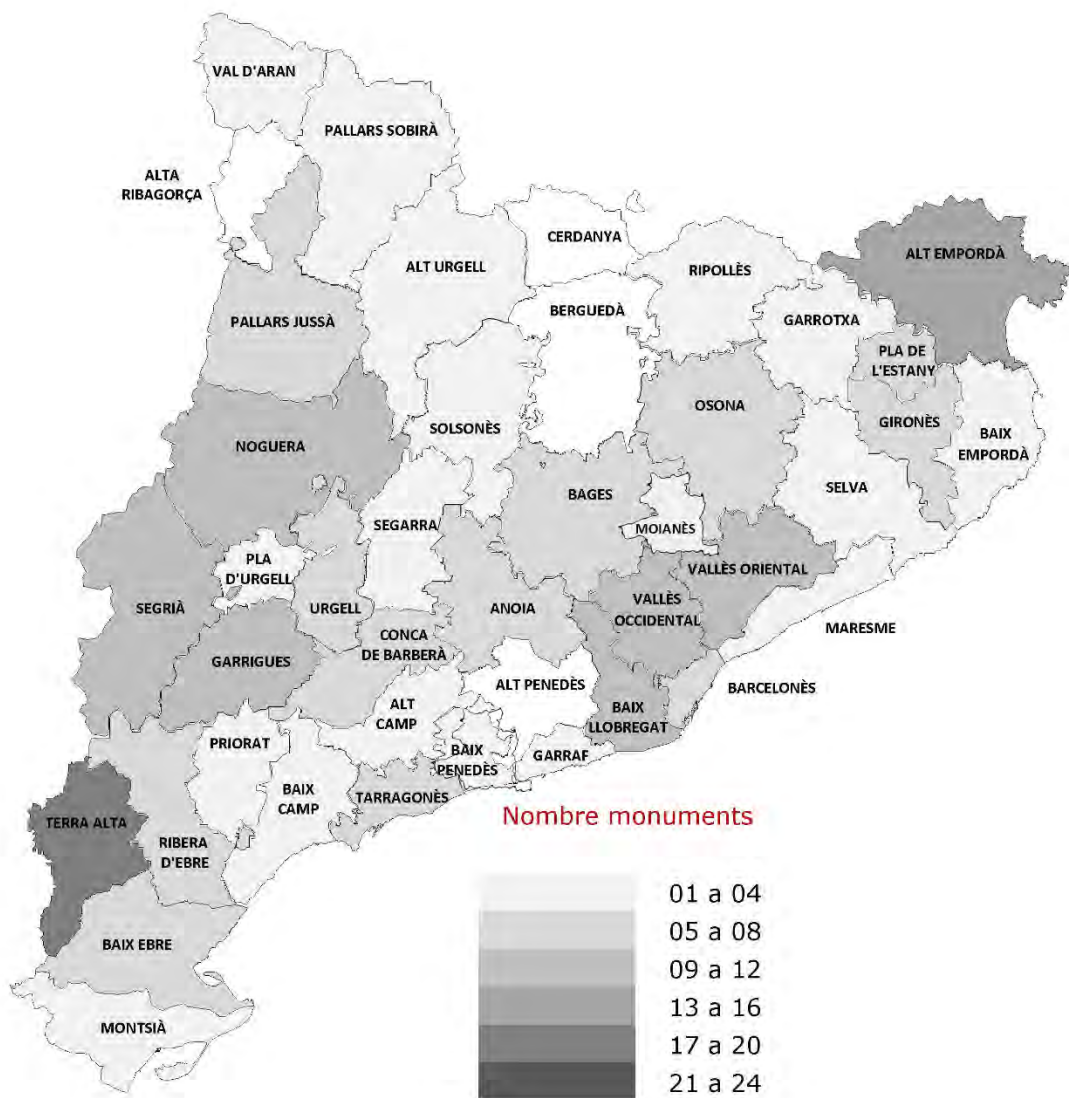
3.4. Callús, Bages / fora cementiri, espai d'execució / Monument commemoratiu / Monòlit en memòria Pàrroco José Puigbó. **NI**

<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/callus-monolit-parroco-jose-puigbo>

Al final de l'annex es presenta un inventari que presenta la distribució comarcal dels monuments a les víctimes de la violència revolucionària projectats en democràcia. Per tal de facilitar la ubicació i distribució geogràfica dels monuments es presenta inicialment un mapa de Catalunya, que presenta amb un codi cromàtic

el nombre de monuments franquistes inventariats (excloent les Creus de la Santa Missió) en cadascuna de les comarques mitjançant les següents franges: 0 a 4 / 5 a 8 / 9 a 12 / 13 a 16 / 17 a 20 / 21 a 24. En el nostre estudi no han estat inventariats monuments de les comarques Alta Ribagorça, Cerdanya, Berguedà i Alt Penedès i per aquest motiu no ha estat aplicat el codi cromàtic. El mapa utilitzat ² encara no incorpora la nova comarca del Lluçanès, aprovada pel Parlament de Catalunya el 3 de Maig de 2023. A l'annex 5 s'especifica el nombre exacte de monuments inventariats, a partir d'una comparativa de distribució entre monuments franquistes, creus de la Santa Missió i monuments republicans.

Mapa 1. Distribució comarcal de monuments franquistes

Font: elaboració pròpia

² Mapa comarcal de Catalunya: 41 comarques i l'Aran, entitat singular territorial, administrada pel Consell General d'Aran. Aquest mapa encara no incorpora el Lluçanès.

Font: https://aplicacions.municat.gencat.cat/upload/escola/comarques_referencia.png
Darrera consulta: 19.02.2024

Barcelona

1. Alt Penedès

1.1 Olèrdola-Moja, It Penedès / fora cementiri / Creu Santa Missió / Creu de terme i de la Santa Missió 1950. [IPAC](#)

2. Anoia

2.1. Igualada, Anoia / fora cementiri, zona urbana / Placa memorial / restitució placa a Sor Rita Mercader (1939) / retirada. MD

2.2. Igualada, l'Anoia / fora cementiri, cripta església / Monument commemoratiu / Cripta Basílica de Santa Maria amb plaques memorials en memòria de les 62 víctimes de la repressió revolucionària a Igualada (1949). **NI**

<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/santa-maria-digualada-cripta>

2.3. Òdena, l'Anoia / fora cementiri, espai d'execució / Monument commemoratiu / Monòlit inscripció en llatí / cansabate.com / sortida 555 de l'A-2 (Igualada-Òdena-Manresa) a 800 m de Can Sabaté. MD

2.4. Òdena, l'Anoia / fora cementiri, espai execució / Monòlit al Rdo. Ignacio Casanovas / Camí Can Brunet. MD

2.5. La Pobla de Claramunt, l'Anoia / fora cementiri, espai d'execució / Monument / La Creu dels 18, a prop cementiri La Pobla de Claramunt (posterior a 1939). MD [IPAC](#) / DIBA

<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/la-pobla-de-claramunt-creu-dels-18>

2.6. Sant Martí de Tous, l'Anoia / fora cementiri / Creu Santa Missió / Creu de terme i de la Santa Missió 1947. [IPAC](#) / DIBA

2.7. Sant Martí de Tous, l'Anoia / fora cementiri / Creu de la Santa Missió / Creu de terme i de la Santa Missió 1960. [IPAC](#) / DIBA

2.8. Sant Pere Sallavinera, l'Anoia / fora cementiri, entorn església / Placa memorial Caídos por Dios y por la Patria. MD

<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/sant-pere-sallavinera-placa-memorial>

3. Bages

3.1. Aguilar de Segarra, Bages / fora cementiri / Creu Santa Misión 1954 / 100 m al nord de la Parròquia de Sant Andreu d'Aguilar, molt a prop de la carretera BV-3009. **NI** / DIBA

3.2. Avinyó, Bages / fora cementiri, espai d'execució / Monòlit a José Buai Garriga i J. Iglesias Grau. MD

<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/avinyo-monolit-a-jose-buaix-garriga-i-jiglesias-grau>

3.3. Avinyó, Bages / fora cementiri / Creu Santa Misión 1942 / Plaça carrer Anna Verdaguer. **NI** / DIBA

3.4. Callús, Bages / fora cementiri, espai d'execució / Monument commemoratiu / Monòlit en memòria Párroco José Puigbó. **NI**

<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/callus-monolit-parroco-jose-puigbo>

3.5. Castellfollit del Boix, nucli de Maians, Bages / fora cementiri / Creus / Creu Santa Missió 1954 Plaça de l'Era. [IPAC](#) / DIBA

3.6. Cardona, Bages - Segalers / fora cementiri / Creus / del Remei, Santa Missió (1961). [IPAC](#) / DIBA

<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/cardona-creu-santa-missio-1961>

3.7. Castellbell i el Vilar, Bages / cementiri / Monument funerari / Panteó als caiguts (1940). **NI**

<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/castellvell-i-el-vilar-panteo-al-cementiri-1940>

3.8. Navars, Bages / fora cementiri / Creu Santa Missió 1961 Sant Salvador de Torruella. [IPAC](#) / DIBA

<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/navars-creu-santa-missio-1961-a-sant-salvador>

3.9. Navàs, Bages / fora cementiri / Basament Creu Santa Missió de Castelladrall 1951 / Carretera de Súrria a Viver i Serrateix (B-423), al km. 9,4. **NI** / DIBA

3.10. Navàs, Bages / fora cementiri / Creus / Creu Santa Missió de Valldeperes 1951 / Vora l'església de Santa Fe de Valldeperes, Carretera a Cardona (C-55), al km. 57,9 (al polígon La Cort, de Cardona), pista asfaltada en direcció est i després nord-est, uns 2,5 km. **NI** / DIBA

3.11. Manresa, Bages / cementiri, reubicat / Monument commemoratiu / Monument als Caiguts, desmuntat i en zona reservada treballadors (1958). MD

<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/cementiri-manresa-restes-monument-als-caiguts-1958>

- 3.12. Manresa, Bages / cementiri, ubicació original / Creu als Caiguts, 1940. **NI**
<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/cementiri-de-manresa-creu-als-caiguts>
- 3.13. Manresa, Bages / fora cementiri, espai d'execució / Monument commemoratiu / Làpida A la memòria de tres assassinats el setembre de 1936 a la Carretera del Pont de Vilomara (anys 40). **IEC**
<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/pont-de-vilomara-monolit-en-memoria-de-tres-victimes>
- 3.14. Manresa, Bages / fora cementiri, zona urbana / Altres, Relleu / Escut amagat a la caserna de la Guàrdia Civil (1940) retirada?. **MD**
- 3.15. Monistrol de Montserrat, Bages / Monument funerari i monument commemoratiu/ Mausoleu i monument terç de Mare de Déu de Montserrat (1961, 1965, monument retirat 2022). **MD**
<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/monument-terc-de-requetes-dena-sa-de-montserrat>
- 3.16. San Mateu de Bages, Bages / fora cementiri / Creus / Creu de la Santa Misió 1942. **IPAC** / DIBA
<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/san-mateu-de-bages-creu-santa-mision-1942>
- 3.17. San Mateu de Bages, Bages / fora cementiri / Creus / Creu de la Santa Misió 1941 / 1951 al Castell de Saló / Carretera de Saló BV-3002 Km 8,6 sortida a Saló. **IPAC** / DIBA
- 3.18. San Salvador de Guardiola, Bages / fora cementiri / Creus / Creu Santa Missió 1954 / Avinguda Generalitat cruïlla amb carrer de la Creu. **NI** / DIBA

4. Baix Llobregat

- 4.1. Abrera, Baix Llobregat / fora cementiri, espai privat, vestigi / Monument commemoratiu / Monòlit IV Divisió de Navarra (1945). **MD**
<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/abrera-monolit-iv-division-de-navarra>
- 4.2. Cornellà, Baix Llobregat / cementiri, ubicació original / Monument funerari, mausoleu / Làpida, placa, creu (1940). **MD**
<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/cementiri-de-cornella-1940>
- 4.3. Esplugues de Llobregat, Baix Llobregat / fora cementiri / Creu Santa Missió / Creu de terme i de la Santa Missió 1945. **IPAC**
<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/esplugues-de-llobregat-creu-santa-missio-1945>
- 4.4. Martorell, Baix Llobregat / fora cementiri, zona urbana / Placa / Placa pedra en columna peanya d'una creu: 25 años de Paz (1965). **MD**
<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/martorell-creu-restaurada-25-anos-de-paz-1965>
- 4.5. Olesa de Montserrat, Baix Llobregat / cementiri, ubicació original / Altres, Paviment / Capella del Cementiri, paviment (1939). **MD**
- 4.6. El Papiol, Baix Llobregat / fora cementiri, entorn urbà / Monument commemoratiu / Monòlit als Caiguts (1950 / 1992). **MD** / DIBA
<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/el-papiol-monolit-als-caiguts-1950-1992>
- 4.7. La Palma de Cervelló, Baix Llobregat / fora cementiri / Creu Santa Missió 1952 / BV-2421 cantonada camí de les Roquetes. **IPAC** / DIBA
- 4.8. Sant Feliu de Llobregat, Baix Llobregat / cementiri, ubicació original / M. funerari, Mausoleu / Làpida, creu (1941). **MD**
<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/cementiri-de-sant-feliu-de-llobregat-1941>
- 4.9. Sant Feliu de Llobregat, Baix Llobregat / fora cementiri, església / Altres, vitrall / vitrall Catedral de Sant Feliu de Llobregat (1946). **MD**
- 4.10. Sant Joan Despí, Baix Llobregat / fora cementiri, entorn església / Creu / Santa Misió (1953). **MD**
<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/sant-joan-despi-creu-santa-mision-1941-1953>
- 4.11. Sant Just Desvern, Baix Llobregat / fora cementiri, centre urbà / Creu / Creu a les víctimes de la Guerra Civil (1974) Monument en substitució al monument franquista a la Plaça de Verdguer. **IEC**
<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/sant-just-desvern-creu-a-les-victimes-1974>
- 4.12. Sant Just Desvern, Baix Llobregat / fora cementiri, zona urbana / Creu / Creu del Pedró (1940) restitució antiga creu. **MD**
<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/san-just-desvern-creu-padro-1940en-record-missio-1919>
- 4.13. Vallirana, Baix Llobregat / fora cementiri / Creu / Creu de la Santa Missió (1945). **IEC** / DIBA

<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/vallirana-creu-santa-missio-1945>

4.14. Vallirana, Baix Llobregat / fora cementiri, lloc afusellament / Placa / A les monges afusellades a Vallirana (1956) / no localitzada. IEC

4.15. Vallirana, Baix Llobregat / fora cementiri, lloc afusellament / Monument commemoratiu, estructura arquitectònica / Als morts de la Guerra Civil en el fossar del Lledoner (1966). IEC

<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/vallirana-espai-dexecucio>

5. Barcelonès

5.1. Badalona, Barcelonès / cementiri, ubicació original / Monument funerari, Panteó / tomba amb creu al cementiri de Sant Crist (1943). MD

<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/cementiri-de-sant-crist-badalona-1943>

5.2. Barcelona / fora cementiri, entorn església / Inscripció Primo de Rivera Catedral de Barcelona (20 Novembre 1939). NI

<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/catedral-de-barcelona-inscripcio-primo-de-rivera>

5.3. Barcelona / fora cementiri, espai funerari / Monument commemoratiu / Als Caiguts del Fossat de Santa Helena del Castell de Montjuïc (1940), escultura retirada. IEC

<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/barcelona-fossat-de-santa-helena-1940>

5.4. Barcelona / cementiri, ubicació original / Monument funerari, Panteó / Panteón del Soldado al Cementiri de Sant Andreu (1941). NI

<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/cementiri-de-sant-andreu-panteon-del-soldado-1941>

5.5. Barcelona / fora cementiri, espai d'execució / Monument / Monòlit amb creu A la monges assassinades a Vallvidrera Revolt de les Monges (1940). IEC

<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/barcelona-creu-al-revolt-de-les-monges>

5.6. Barcelona / fora cementiri, espai urbà / Monument commemoratiu / Monòlit A Pius XII a la plaça del mateix nom (1961). IEC

<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/barcelona-a-pius-xii-julia-riu-serra-1961>

6. Berguedà

6.1. Gironella / fora cementiri / Creu de la Santa Missió 1942 / Plaça Armengou, Pont Vell. IPAC / DIBA

<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/gironella-creu-santa-mision-1942>

6.2. Correà, Berguedà / fora cementiri / Creu Santa Missió 1951 (sobre un turó al Sud de l'Església de Sant Martí). NI / DIBA

7. Garraf

7.1. Cubelles, Garraf / fora cementiri, centre urbà / Monument commemoratiu / Creu als Caiguts (1940 / 1979). MD / DIBA

<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/cubelles-creu-1940-1979>

7.2. Sant Pere de Ribes, Garraf / cementiri, reubicada / Creu / Creu dels Caiguts de la Plaça de l'Església (1948). MD

7.3. Sitges, Garraf / cementiri, reubicació / Creu / Creu als Caiguts resignificada, Baluard de Sitges. MD

8. Lluçanès

8.1. Prats de Lluçanès, Lluçanès / fora cementiri, entorn urbà / Placa memorial en memòria d' Isidro Castells Casades / retirada per construcció d'obra nova. MD

<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/prats-de-llucanes-placa-casa-naixement-isidro-castells>

9. Maresme

9.1. Arenys de Mar, Maresme / cementiri, reubicat / M. commemoratiu / Als Caiguts (1944). MD / DIBA

<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/cementiri-darenys-de-mar-1944>

9.2. Canet de Mar / cementiri, reubicat / Monument commemoratiu / Monument als Caiguts (1940 / 1977). MD

<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/cementiri-de-canet-de-mar>

9.3. Mataró, Maresme / fora cementiri, zona urbana / Altres / Possible escut franquista tapat Oficina de Correus (1940) / fotografiat. MD

9.4. Mataró, Maresme / cementiri Caputxins, ubicació original / Creu Fossa soldats italians (1939). MD
<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/cementiri-caputxins-mataro-creu-fossa-soldats-italians>

10. Moianès

10.1. Castellcir, Moianès / fora cementiri / Creu Santa Missió de Santa Coloma Sasserra 19_7 / Davant església, inscripció en mal estat. NI / DIBA

10.2. Granera, Moianès / fora cementiri / Creu Santa Misión 1942 / Turó de la Torra. NI / DIBA

10.3. Moià, Moianès / fora cementiri, espai urbà, vestigi / Monument commemoratiu / A Sant Sebastià, en desagravi de / la profanació / sufrida en 1936 Plaça de Sant Sebastià (1954). NI / DIBA

<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/moia-monument-a-sant-sebastia-1954-1976>

10.4. Santa Maria d'Oló, Moianès / fora cementiri, entorn església / Creu Santa Missió dècada 1950 / davant Església Santa Maria d'Oló. NI / DIBA

11. Osona

11.1. Calldetenes, Osona/ fora cementiri, espai natural / Monument als Caiguts en front de la parròquia de Sant Martí de Riudeperes (1941). MD / DIBA

<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/sant-marti-de-riudeperes-a-les-victimes-de-1936-1941>

11.2. L'Esquirol, Osona / fora cementiri, espai d'execució / Creu / Creu en memòria dels 19 veïns de Torelló. MD / DIBA

<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/lesquirol-creu-en-memoria-dels-19-veins-de-torello>

11.3. L'Esquirol, Osona / fora cementiri, espai d'execució / Monument commemoratiu / Monòlit en memòria dels capellans. NI

<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/lesquirol-a-casals-archs-garolera-i-soler>

11.4. Folgueroles, Osona / fora cementiri, entorn església / Creu / Pedronet dels Caiguts, Creu Santa Missió (1946) / retirat. IPAC

11.5. Sant Julià de Vilatorrada, Villaleons, Osona / fora cementiri / Creu Santa Missió / Creu de terme i Santa Missió 1962. IPAC

<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/villaleons-sant-julia-de-vilatorta-santa-missio-1962>

11.6. Sant Martí de Centelles, Osona / fora cementiri, espai d'execució / Creu / Creu del Pou. NI / DIBA

<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/sant-marti-de-centelles-creu-del-pou>

11.7. Sant Boi de Lluçanès, Osona / fora cementiri, centre urbà / Monument als Caiguts (1955, 1991), transformat en Font de la Plaça Nova. MD / DIBA

<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/sant-boi-de-llucanes-monument-als-caiguts-1955-1991>

11.8. Sant Vicenç de Torelló, Osona / fora cementiri / Creus / Creu Santa Misión 1953. IPAC / DIBA

<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/sant-vicenc-de-torello-creu-santa-mision-1953>

11.9. Santa Eugènia de Berga, Osona / fora cementiri / Creus / Creu de la Santa Missió 1930, 1940, 1950, 1966. IPAC / DIBA

<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/santa-eugenia-de-berga-santa-missio-1930-1940-50-66>

11.10. Santa Eulàlia de Riuprimer / cementiri, reubicat? / Monument commemoratiu ressignificat / Monument als Caiguts "Caiguts pel poble". NI / DIBA

<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/cementiri-de-santa-eulalia-de-riuprimer>

11.11. Santa Eulàlia de Riuprimer, Osona / fora cementiri, espai d'execució? / Monòlit, creu inscrita. NI

<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/monolit-santa-eulalia-de-riuprimer>

11.12. Taradell, Osona / fora cementiri, entorn església / Creu Santa Missió 1961 / davant Església de Sant Genís. NI / DIBA

11.13. Vilanova de Sau, Osona / fora cementiri, entorn església / Placa memorial José Antonio Primo de Rivera, Caídos por Dios y por España / Exterior església Santa Maria de Vilanova de Sau. MD

<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/santa-maria-de-vilanova-de-sau-placa-memorial>

11.14. Tavèrnoles, Osona / fora cementiri, espai execució / Creu del Pont del Vent (posterior 1939) NI / DIBA

<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/vilanova-de-sau-creu-en-memoria-de-6-victimes-del-1936>

11.15. Torelló, Osona / fora cementiri, zona urbana / Creu / Santa Missió 1954 (arquitecte Josep Maria Pericas, destrossada, reparada sense capitell original, reubicada al lateral del Santuari de Rocapevra). MD/ DIBA

<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/torello-creu-santa-missio-1954>

11.16. Vic, Osona / fora cementiri / Creu / Creu de la Santa Missió (1945) / no localitzada. MD

11.17. Vidrà, Osona / fora cementiri / Creu / Creu de la Santa Missió 1941 al Turó del Pedró (creu de roure, a prop estelada) **NI**

12. Vallès Occidental

12.1. Castellar del Vallès, Vallès Occidental / fora cementiri, església / Altres / inscripció amb el noms dels caiguts de la població gravada sobre la pedra de la part esquerra de la façana de l'església de Sant Esteve (1939). MD

<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/castellar-del-valles-esglesia-de-sant-esteve>

12.2. Castellbisbal, Vallès Occidental / entorn cementiri, creu / Creu Santa Missió 1941 / carrer Major 111. MD

12.3. Montcada i Reixac, Vallès Occidental / cementiri, ubicació original / Monument funerari, làpida / Placa de pedra i creu en mal estat en memòria 23 víctimes de Batea (1943) en fossa comuna de 700 víctimes. **NI**

12.4. Montcada i Reixac, Vallès Occidental / cementiri, ubicació original / Monument funerari, Mausoleu / Placa de pedra i creu en bon estat en memòria 5 militars de la Maestranza. **NI**

12.5. Montcada i Reixac, Vallès Occidental / cementiri, ubicació original / Monument funerari, Mausoleu / Conjunt de 21 làpides més creu en memòria de 21 veïns de Montcada executats en altres comarques. **NI**

12.6. Montcada i Reixac, Vallès Occidental / cementiri, ubicació original / tombes, làpides i plaques / Memorial a 20 carlins que donaven suport al cop d'estat (1941, ampliació 1943). **NI**

<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/cementiri-de-montcada-i-reixac-1941>

12.7. Palau-solità i Plegamans / fora cementiri / Creu Santa Missió 1947 / davant església Santa Maria Palau-solità. **NI** / DIBA

12.8. Ripollet, Vallès Occidental / cementiri, reubicació, retirat / M. commemoratiu, Obelisc / Monument als Caiguts (1939), retirat. MD

12.9. Sabadell, Vallès Occidental / fora cementiri, zona urbana / Altres, relleu / Àguila Sant Joan tapada edifici correus (1953). MD

<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/sabadell-relleu-escut-amb-aliga-de-sant-joan-1953>

12.10. Sabadell, Vallès Occidental / fora cementiri, espai d'execució / Monòlit a Mosén Cayetano Clausellas Vallbé (Camil Fàbregas, 1956). **IEC**

<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/sabadell-a-mosen-cayetano-camil-fabregas-1956>

12.11. Sabadell, Vallès Occidental / fora cementiri, entorn església / Monòlit al Pare Àngel Rodalimans (1956 / 1988). **IEC**

<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/sabadell-al-pare-angel-rodalimans-1956-1988>

12.12. Terrassa, Vallès Occidental / cementiri, reubicades / Monument commemoratiu / escultures Monument als Caiguts (1944). MD **IEC**

<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/cementiri-de-terrasa-1944-1991-1>

12.13. Terrassa, Vallès Occidental / fora cementiri, zona urbana / Monument commemoratiu / A Alfons Sala (1950) Passeig del Comte d'Egara / fotografiat. MD **IEC**

13. Vallès Oriental

13.1. L'Ametlla del Vallès, Vallès Oriental / cementiri, ubicació original / Monument commemoratiu / Creu als Caiguts. MD

<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/cementiri-de-lametlla-del-valles>

13.2. Campins, Vallès Oriental / fora cementiri / Creus / Creu Santa Missió 1929, 1944, 1957. **IPAC** /DIBA

<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/campins-creu-mision-1929-santa-mision-1944>

13.3. Cànoves, Vallès Oriental / fora cementiri, espai d'execució / Creu en memòria de Manuel Pérez de Oleguer. **NI** / DIBA

<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/canoves-creu-en-memoria-de-manuel-perez-de-oleguer>

- 13.4. Cànoves, Vallès Oriental / fora cementiri / Creus / Creu de la Santa Missió 1953. **NI** / DIBA
<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/canoves-creu-de-la-santa-missio-1953>
- 13.5. Cardedeu, Vallès Oriental / fora cementiri / Creus / Santa Missió 1928, 1944, 1954. **IPAC** / DIBA
<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/cardedeu-creu-santa-missio-1928-1944-1954>
- 13.6. Figaró-Montmany, Vallès Oriental / fora cementiri, espai d'execució / Creu / Creu en memòria de Mossèn Ramon. **NI**
<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/el-figaro-creu-de-sant-ramon>
- 13.7. Les Franqueses del Vallès, Corró d'Avall, Vallès Oriental / cementiri, ubicació original / Monument funerari, mausoleu / Làpida en mausoleu familiar (posterior 1939). MD
<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/cementiri-corro-davall-1940>
- 13.8. Les Franqueses, Corró d'Amunt, Vallès Oriental / fora cementiri / Creus / Creu de la Santa Missió 1943. **IPAC**
<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/corro-damunt-santa-missio-1943>
- 13.9. La Garriga, Vallès Oriental / fora cementiri / Creus / Creu de la Santa Misió 1942. **IPAC**
<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/la-garriga-creu-santa-mision-1942>
- 13.10. Lliçà d'Amunt, Vallès Oriental / Fora cementiri, espai execució / Monòlit a J.Lamarca, M.Vila. MD
<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/llica-damunt-monolit-a-jose-lamarca-i-miguel-vila>
- 13.11. Llinars del Vallès, Vallès Oriental / Cementiri / Placa marbre en record Mon Pere Bonastre. MD
<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/cementiri-llinars-del-valles-placa-1953>
- 13.12. La Roca del Vallès, Vallès Oriental / fora cementiri, espai d'afusellament / Monument commemoratiu, Capella / Capella de Coll de Parpers (1941). **NI** / DIBA
<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/la-roca-del-valles-capella-al-coll-de-parpers-1941>
- 13.13. La Roca, Sant Agnès de Malanyanes, Vallès Oriental / fora cementiri / Creus / Creu de la Santa Missió 1954. **NI** / DIBA
<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/santa-agnes-de-malanyanes-santa-missio-1954>
- 13.14. Sant Celoni, Vallès Oriental/ cementiri, reubicat / Creu / Creu dels Caiguts (al voltant de 1939). MD
<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/cementiri-de-sant-celoni>
- 13.15. Vallromanes, Vallès Oriental / fora cementiri, entorn església / Creu als Caiguts davant església de Sant Vicenç (¿?2001). MD / DIBA
<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/vallromanes-esglesia-de-sant-vicenc-creu-als-caiguts>
- 13.16. Vilanova del Vallès, Vallès Oriental / fora cementiri, entorn església / Cruz Santa Misió 1912, renovada en 1939, año de la victoria-, 1954. **IPAC**
<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/vilanova-del-valles-1912-1939-ano-victoria-1954>

Tarragona

14. Alt Camp

14.1. Alcover, Alt Camp / cementiri, reubicat / Monument commemoratiu / Creu als Caiguts (1942). MD

<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/cementiri-dalcover-creu-als-caiguts>

14.2. Valls, Alt Camp / fora cementiri, espai urbà / Monument / Monument als Caiguts resignificat Plaça del Quarter (1942 / 1979). MD

<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/valls-placa-del-quarter-creu-dels-caiguts-1942-1979>

15. Baix Camp

15.1. Cambrils, Baix Camp / fora cementiri, entorn església / Monument commemoratiu / Monument als Caiguts (1940) dins recinte ermita Mare de Déu del Camí. MD

<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/cambrils-monument-als-caiguts-1938>

15.2. Mont-roig del Camp, Baix Camp / fora cementiri, entorn església / Creu Santa Missió 1945, 1952 / Al costat de l'ermita de la Mare de Déu del Peiró. IPAC

15.3. Riudoms, Baix Camp / cementiri, ubicació original / Monument commemoratiu / Monòlit (1954). MD

16. Baix Ebre

16.1. Tortosa, Baix Ebre / fora cementiri, batalla espai / Monument commemoratiu, escultura / Monument a la Batalla de l'Ebre (1966). MD

<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/tortosa-moument-a-la-batalla-de-lebre-1966-1986>

<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/tortosa-monument-a-la-batall-de-lebre-1966-1986-bis>

16.2. Tortosa, Baix Ebre / fora cementiri, espai religiós / Monument commemoratiu, conjunt / Creu als Caiguts (1943) Recinte Calvari. MD

16.3. Tortosa, Baix Ebre / fora cementiri, interior església / Altres, relleu / Catedral, clau de volta del sostre catedralici (1941). MD

16.4. Tortosa, Baix Ebre / cementiri, paret exterior / placa memorial (1939) / retirada. MD

16.5. Tortosa, Baix Ebre / cementiri / Monument funerari, mausoleu (1941). MD

<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/cementiri-de-tortosa-creus-legionari-italia-i-soldat>

17. Baix Penedès

17.1. L'Arboç, Baix Penedès / cementiri, ubicació original / Monument funerari, Mausoleu (1940). MD

17.2. L'Arboç, Baix Penedès / fora cementiri, entorn església / Creu als Caiguts (1943). MD

<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/larboc-creu-als-caiguts>

17.3. El Vendrell, Baix Penedès / fora cementiri / Monument inaugural / Llosa + Bloc pedra Inauguració autopista , Autopista Pau Casals, peatge (1973) / retirada. MD

17.4. El Vendrell, Baix Penedès / Creu en memòria del Mossèn Jaume Soler Puigvert. NI

<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/el-vendrell-creu-a>

18. Conca de Barberà

18.1. Barberà de la Conca, Conca de Barberà / fora cementiri, entorn església / Creu / Creu Santa Missió (1953). IPAC

18.2. L'Espluga de Francolí, Conca de Barberà / Cementiri, ubicació original / Monument funerari, Mausoleu amb Caídos por Dios y por España. MD

18.3. L'Espluga de Francolí, Conca de Barberà / fora cementiri, interior església / placa en que es referencia a Franco 1952 / Paret interior Església Vella de Sant Miquel, Plaça de l'Església. MD

18.4. Les Piles, Conca de Barberà / fora cementiri, entorn església / Placa memorial Santa Missió 1961 / Carrer Major. MD

18.5. Montblanc, Conca de Barberà / fora cementiri, espai d'execució / Monument commemoratiu / Monument al Bisbe Borràs (1959). NI

<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/montblanc-monument-al-bisbe-borras-1959>

18.6. Sarral, Conca de Barberà / fora cementiri, espai d'execució / Monument commemoratiu, Creu / Als màrtirs de Solivella, 1939. NI

<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/sarral-monument-als-martirs-de-solivella-1939>

18.7. Solivella, Conca de Barberà / fora cementiri, centre urbà / Monument commemoratiu, Creu / Creu monument als Caiguts Plaça de la Font (1944). MD

<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/solivella-creus-monument-als-caiguts-1944>

19. Montsià

19.1. Amposta, Montsià / cementiri, ubicació original / Monument funerari, Tomba amb làpida (voltants 1940) / visitat, no localitzat. MD

19.2. Amposta, Montsià / fora cementiri, centre urbà / Monument a Juan Palau Miralles (1941). MD

<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/amposta-a-juan-palau-miralles-1941>

19.3. La Sènia, Montsià / cementiri, ubicació original / monument funerari, tomba / Tomba de l'aviador alemany de la Legión Cóndor Erich Beyer (1938) / a prop del monòlit en memòria de l'aviador soviètic Nikolai Andreevich i del monòlit a tres veïns de La Sènia, víctimes de l'extermini nazi. NI

20. Priorat

20.1. Falset, Priorat / cementiri, ubicació original / Creu, Creu als Caiguts (1941). MD

20.2. Siurana, Cornudella de Montsant, Priorat / fora cementiri / Creu, Creu de la Santa Missió. IPAC

21. Ribera d'Ebre

21.1. Benissanet, Ribera d'Ebre / cementiri, ubicació original / monument funerari, tomba amb làpida (voltants 1940). MD

21.2. Benissanet, Ribera d'Ebre / cementiri/ Monument funerari, Làpida (posterior a 1938). MD

21.3. Ginestar, Ribera d'Ebre / fora cementiri, entorn església / Placa memorial resignificada (al voltant 1939). MD

21.4. La Palma d'Ebre, Ribera d'Ebre / cementiri, ubicació original / Monument funerari, làpida / làpida marbre negre (1939). MD

21.5. Riba-Roja d'Ebre, Ribera d'Ebre / cementiri, espai original / M. funerari, mausoleu (1940). MD

22. Tarragonès

22.1. La Canonja, Tarragonès / fora cementiri / Monument commemoratiu / Bust Al Bisbe Borràs, màrtir de Crist (1971-marbre-, 1992-bronze-). IEC

<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/la-canonja-b-gallart-bust-bisbe-borras-1971-1992>

22.2. Constantí, Tarragonès / Cementiri, reubicat / Monument commemoratiu / Obelisc. MD

22.3. Constantí, Tarragonès / Cementiri, ubicació original / Monument funerari / Llosa amb nom 14 víctimes. MD

22.4. Constantí, Tarragonès / fora cementiri, centre urbà / Capelleta a Sant Roc i Sant Sebastià / discret símbol de Falange i any 1939, carrer Església Vella 13. MD

22.5. El Morell, Tarragonès / cementiri / Creus als Caiguts resignificada / Avinguda de Valls. MD

22.6. Tarragona / fora cementiri, escola religiosa / Monument commemoratiu / Monument en memòria del Bisbe Borràs (1940) al Col·legi La Salle. MD

22.7. Tarragona / fora cementiri / Altres, inscripcions / In UNIVERSIDAD LABORAL FRANCISCO FRANCO (1956) pilons / retirada. MD

22.8. Tarragona / fora cementiri, seu del Govern Civil a Tarragona / Placa inaugural / placa interior amb referència al dia del Caudillo (1964) / retirada. MD

23. Terra Alta

23.1. Bot, Terra Alta / fora cementiri / Església / Placa memorial / Placa metall a sus mártires asesinados / retirada. MD

23.2. Caseres, Terra Alta / fora cementiri, entorn església / Placa memorial / Placa Legionarios Italianos (1938). MD

<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/caseres-placa-en-homenatge-legionarios-italianos-1938>

23.3. Caseres, Terra Alta / exterior cementiri / Monument commemoratiu, Làpida / Làpida creu voluntaris italians (1938). MD

<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/exterior-cementiri-de-caseres-creu-ctv-italia-1938>

23.4. Corbera d'Ebre, Terra Alta / cementiri, ubicació original / Monument commemoratiu, làpides / dues làpides a los mártires de Bolaño (1944). MD

- 23.5. La Fatarella, Terra Alta / fora cementiri, marge carretera / Tombes, làpides, plaques / Làpida alemany mort sense simbologia franquista, inventariat pel Memorial democràtic l'any 2010. MD
<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/la-fatarella-lapida-combatent-alemany-1938>
- 23.6. Gandesa, Pic de la Mort, Terra Alta, monument enderrocat. MD
- 23.7. Gandesa, Terra Alta / cementiri, ubicació original / Monument funerari, creus / Creus soldats Ragrupamiento Carrista (1938). MD
<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/gandesa-soldats-ragrupamento-carrista-1938>
- 23.8. Gandesa, Terra Alta / cementiri, ubicació original / Monument funerari, creu / Creu Angel Fores Franch (1938). MD
<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/cementiri-de-gandesa-creu-a-angel-fores-franch-1938>
- 23.9. Gandesa, Terra Alta / cementiri, ubicació original / Monument funerari, mausoleu (1940). MD
- 23.10. Gandesa, Terra Alta / fora cementiri, camp de batalla / Monument / Monument Pico de la Muerte, dedicat als membres de la 6ª bandera de la Legió / inventariat pel Memorial l'any 2010 / km 12 de la carretera C-43 entre Gandesa i Pinell de Brai / enderrocat? MD
- 23.11. Gandesa, Terra Alta / fora cementiri, espai urbà / Monument commemoratiu, làpida plaques / làpida alemany mort sense simbologia franquista / inventariat pel Memorial Democràtic l'any 2010 / retirat. MD
- 23.12. El Pinell de Brai, Terra Alta / cementiri, ubicació original / M. funerari, mausoleu (1940). MD
<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/cementiri-el-pinell-de-brai-mausoleu-1940>
- 23.13. La Pobla de Massalua, Terra Alta / fora cementiri habitatge particular / Altres, relleus / dos relleus amb jou i fletxes Arriba España / retirats? MD
- 23.14. La Pobla de Massalua, Terra Alta / cementiri / Monument funerari, mausoleu (1940). MD
- 23.15. La Pobla de Massalua, Terra Alta / fora cementiri, ajuntament / Placa memorial / placa DÍA DEL MUNICIPIO RURAL AÑO 1955 amb jou i fletxes / Retirada? MD
- 23.16. La Pobla de Massalua, Terra Alta / fora cementiri, centre urbà / Monument memorial, monòlit / Monòlit PRESENCIA DE LOS HIJOS AUSENTES AL "DIA MUNICIPIO RURAL" (1956). MD
- 23.17. Prat de Comte, Terra Alta / fora cementiri, escenari de batalla / Monument commemoratiu, monòlit / Monòlit IV Divisió de Navarra (1940) / vandalitzada. MD
<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/prat-de-comte-monolit-iv-division-de-navarra-1940>
- 23.18. Prat de Comte, Terra Alta / fora cementiri, centre urbà / Creu / Creu de fusta amb inscripció Caidos por Dios y por España Presentes / retirada. MD
- 23.19. Vilalba dels Arcs, Terra Alta / Fora cementiri, espai de batalla / Monument commemoratiu, conjunt memorial de tres elements (1963, 1968, 2000) / Creu Turó Quatre Camins cota 427 defensat pels requetès (1963, en substitució creu de fusta), Monòlit Turó Punta Targa cota 481 defensat pels republicans (1968) i Via Crucis que uneix els turons (inaugurat el 4 de Juny de 2000). MD
<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/vilalba-memorial-quatre-camins-1963-1968-2000>
- 23.20. Vilalba dels Arcs, Terra Alta / fora cementiri, espai d'afusellament / Monument commemoratiu, làpida (voltant 1940). MD
- 23.21. Vilalba dels Arcs, Terra Alta / cementiri, ubicació original, espai d'afusellament / Monument commemoratiu, làpida (1940). MD
<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/cementiri-vilalba-dels-arcs-lapida-1940>
- 23.22. Vilalba dels Arcs, Terra Alta / cementiri / Monument funerari, mausoleu / Fossa comuna monumentalitzada Màrtires Vilalba por España (1940). MD
<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/cementiri-vilalba-dels-arcs-mausoleu-1940>
- 23.23. Vilalba dels Arcs, Terra Alta / cementiri, ubicació original / Làpida Casa Coll. MD
<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/cementiri-vilalba-dels-arcs-lapida-casa-coll>
- 23.24. Vilalba dels Arcs, Terra Alta / fora cementiri, habitatge particular / Monument commemoratiu, làpida. MD

Lleida

24. Alt Ribagorça

25. Alt Urgell

25.1. Oliana, Pantà, Alt Urgell / fora cementiri, vestigi / Placa inaugural / Placa SE FRANCISCO FRANCO INAUGURO ESTE PANTANO DE OLIANA Y SU CENTRAL ELECTRICA EL DIA XXX DE JUNIO DE MDMLIX (1959) / retirada? MD

25.2. La Seu d'Urgell, Alt Urgell / cementiri, ubicació original / Monument commemoratiu / Monument als Caiguts. MD

<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/cementiri-de-la-seu-durgell-monument-als-caiguts>

38. Cerdanya / Lleida

26. Garrigues

26.1. L'Albagés, Les Garrigues / cementiri, reubicat / Creu als Caiguts / Carrer Juncosa 102 / pendent confirmar. MD

26.2. Arbeca, Les Garrigues / fora cementiri, espai d'execució / Creu / Creu als immolats C-233 km 67 (1940). MD

<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/arbeca-creu-als-immolats>

26.3. Arbeca, Les Garrigues / fora cementiri, espai urbà / Creu / Creu Santa Misión 1944 Plaça Mercat (1944). IPAC

26.4. Les Borges Blanques, Les Garrigues / cementiri, ubicació original / Monument funerari, tomba / Creu als Caiguts. MD

26.5. Casteldans, Les Garrigues / fora cementiri, espai urbà / Creu / Creu de Terme al Passeig de Moragues, resignificada. MD

26.6. Cervià de les Garrigues, Les Garrigues / Placa commemorativa / Placa commemorativa resignificada Dipòsit Vell (1964). MD

26.7. El Cogul, Les Garrigues / fora cementiri / Monument commemoratiu, Monòlit / Monòlit Monument als Caiguts. MD

26.8. El Cogul, Les Garrigues / cementiri, ubicació original / Monument funerari, Tomba / Creu Franquista i Fossar Militar, enterrament italians. MD

26.9. Espluga Calva, Les Garrigues / cementiri, reubicat / Monument commemoratiu / Monument als Caiguts d'origen Plaça església, trasllat 1986 i creació de monument no franquista a tocar de l'anterior. MD

26.10. Fullella, Les Garrigues / fora cementiri / Creu / Creu de terme / Santa Missió 1952. IPAC

26.11. Granyena de les Garrigues, Les Garrigues / fora cementiri, camp de batalla / Monument commemoratiu, Creus / Creu als Caiguts soldats italians i Creu "en desagravió". MD

26.12. Juneda, Les Garrigues / cementiri / Monument commemoratiu / peanya monument als Caiguts, creu retirada. MD

<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/juneda-peana-monument-als-caiguts>

26.13. El Soleràs, Les Garrigues / cementiri, ubicació original / Monument funerari, Mausoleu / Monument Fossa Comuna als màrtirs cementiri vell cementiri nou temporalment tancat? MD

26.14. El Soleràs, Les Garrigues / fora cementiri, espai d'execució / Monument / Monòlit als Màrtirs afores poble. MD

27. Noguera

27.1. Àger, la Noguera / fora cementiri, espai accident / Monument commemoratiu, Monòlit / Monòlit en record víctimes accident autocar Frente Juventudes de Lleida (1943) / retirat. MD

27.2. Balaguer, La Noguera / fora cementiri, magatzem municipal / Monument commemoratiu, escultura / Cap de Pont de Balaguer: Monument als Caiguts de Genaro Iglesias (1963) magatzem municipal des de 1982 / Biennal de Venècia 2019. MD

27.3. Balaguer, La Noguera / cementiri, ubicació original / Monument funerari, Panteó / Panteó dels 19 (1939). NI

<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/cementiri-de-balaguer-panteo-dels-19>

27.4. Balaguer, La Noguera / cementiri, ubicació original / Monument commemoratiu / Als Caiguts. MD
<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/cementiri-de-balaguer-monument-als-caiguts>

27.5. Balaguer, La Noguera / cementiri, ubicació original / tombes diverses i làpides diverses amb dialèctica franquista. MD

27.6. Bellcaire d'Urgell, la Noguera / fora cementiri, espai d'execució / Monument commemoratiu, Creu / Creu als Caiguts, trencada, vinculada als 19 balaguerins homenatjats al Panteó dels 19 (1939). MD

<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/bellcaire-durgell-creu-als-19-martirs-de-balaguer>

27.7. Camarasa, la Noguera / fora cementiri, espai natural / Creu / Creu Santa Misió (1967). MD

<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/camarasa-creu-santa-missio-1967>

27.8. Cubells, La Noguera / fora cementiri, entorn església / Placa funerària / Estela funerària soldats alemanys sobre paret / Plaça de Castella. MD

<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/cubells-lapida-a-soldats-de-la-legio-condor>

27.9. Ós de Balaguer, La Noguera / fora cementiri, entorn església / Sepulcres i Placa memorial / Placa als màrtirs Monestir de les Avellanes. MD

<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/os-de-balaguer-monestir-de-les-avellanes-sepulcres>

27.10. Os de Balaguer, La Noguera / fora cementiri, entorn església / Monestir de les Avellanes, Placa memorial Plaça dels Màrtirs. MD

<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/monestir-de-les-avellanes-placa-dels-martirs>

28. Pallars Jussà

28.1. Conca de Dalt, Agramunt, Pallars Jussà / fora cementiri, entorn església / Creu / Creu als "caiguts" al cim de Sant Corneli enderrocada pel vent (1939). MD

28.2. Baix Pallars, Baén, Pallars Sobirà / fora cementiri, entorn església / Monument / Monòlit commemoratiu Guerra Civil a l'entorn de la Capella de Mare de Déu d'Esplà. MD

28.3. La Pobla de Segur, Pallars Jussà / cementiri, ubicació original / Monument commemoratiu, Panteó / Panteó 10 Capellans assassinats / visitat / no identificat. MD

28.4. La Pobla de Segur, Pallars Jussà / cementiri, ubicació original / Monument funerària, Tomba / Tombes i làpides / Làpida horitzontal a la Capella de Sant Crist / visitada, tancada. MD

28.5. La Torre de Cabdella, Pobleta de Bellveí, Pallars Jussà / fora cementiri / Creu Santa Missió / Creu Santa Misió. [IPAC](#)

28.6. Tremp, Pallars Jussà / cementiri, espai original / Monument commemoratiu / Monument als Caiguts. MD

<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/cementiri-de-tremp>

29. Pallars Sobirà

29.1. Soriguera, Vilamur, Pallars Sobirà / fora cementiri, camp de batalla / Monòlit emblanquinat coronat per una creu de ferro i que en seu el interior allotja una imatge religiosa al centre de les fortificacions. [NI](#)

29.2. Sort, Pallars Sobirà / fora cementiri, entorn església / Relleu de l'escut d'Espanya amb l'àliga de Sant Joan a les campanes de l'església (1943) / Avda. Diputació Provincial 5. MD

30. Pla d'Urgell

30.1. Ivars d'Urgell / cementiri, ubicació original / Creu als Caiguts, reinterpretada. MD

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/ivars-durgell-als-ivarsencs-morts-a-la-guerra-2023>

30.2. Torregrossa, Pla d'Urgell / fora cementiri, espai natural / Creu, Creu memorial / Creu als Caiguts (1940) Carretera LV-7022 Km 3. MD

30.3. Torregrossa, Pla d'Urgell / cementeri, ubicació original / Placa commemorativa / Placa marbre noms víctimes (1939) Carrer Bell-lloc 43. MD

31. Segarra

31.1. Cervera, Segarra / fora cementiri, espai d'execució / Monument commemoratiu, Conjunt memorial/ El Clot dels Aubins. MD

<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/cervera-clot-dels-aubins-2018>

31.2. Cervera, Segarra / cementiri, reubicat / Monument commemoratiu/ monument creu als Caiguts reubicat i resignificat darrera Panteó dels Pares Claretians (1944 / 2005). MD

<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/cementiri-de-cervera-monument-als-caiguts-1944-2005>

31.3. Cervera, Segarra / cementiri / M. funerària, Panteó / Panteó dels Pares Claretians (1940). MD

<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/cementiri-de-cervera-panteo-dels-pares-claretians>

- 31.4. Estaràs–Vergós Guerrejat, Segarra / fora cementiri / Creu / Creu Monumental de Vergós Guerrejat de la Santa Missió (1953). [IPAC](https://manelclementecaidos.myportfolio.com/vergos-guerejat-estaras-creu-santa-missio-1953)
<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/vergos-guerejat-estaras-creu-santa-missio-1953>
- 31.5. Granyanella - la Curullada, Segarra / fora cementiri / Creu / Creu commemorativa de la Curullada, Creu Homenatge al nostre s. rector màrtir Mn. Ramon Jové Santa Missió 1951. [IPAC](https://manelclementecaidos.myportfolio.com/la-curullada-creu-santa-missio-1941)
<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/la-curullada-creu-santa-missio-1941>
- 31.6. Sant Guim de Freixenet – Freixenet de Segarra, Segarra / fora cementiri / Creu Monumental de la Santa Missió (1954). [IPAC](https://manelclementecaidos.myportfolio.com/mas-del-bon-dia-creu-santa-missio-1950)
- 31.7. Ivorra, Segarra/ fora cementiri / Creu / Creu de la Santa Missió 1947, reformada el 1982. [IPAC](https://manelclementecaidos.myportfolio.com/ivorra-creu-santa-missio-1947-reformada-el-1982)
<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/ivorra-creu-santa-missio-1947-reformada-el-1982>
- 31.8. Montoliu de Segarra–Vilagrasseta, Segarra / fora cementiri / Creu Monumental Santa Missió. [IPAC](https://manelclementecaidos.myportfolio.com/vilagrasseta-creu-santa-missio-anys-40-75)
<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/vilagrasseta-creu-santa-missio-anys-40-75>
- 31.9. Montornès de Segarra – Mas de Bon Dia, Segarra / fora cementiri / Creu Monumental Santa Missió (1950). [IPAC](https://manelclementecaidos.myportfolio.com/mas-del-bon-dia-creu-santa-missio-1950)
<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/mas-del-bon-dia-creu-santa-missio-1950>
- 31.10. Les Oluges, Segarra / fora cementiri / Creu / Creu de la Santa Missió (1953). [IPAC](https://manelclementecaidos.myportfolio.com/santa-fe-de-segarra-creu-santa-missioanys-40-75)
- 31.11. Les Olugues - Santa Fe, Segarra / fora cementiri / Creu / Creu de la Santa Missió. [IPAC](https://manelclementecaidos.myportfolio.com/santa-fe-de-segarra-creu-santa-missioanys-40-75)
<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/santa-fe-de-segarra-creu-santa-missioanys-40-75>
- 31.12. Els Plans de Sió –Les Pallargues , Segarra / fora cementiri / Creu / Santa Missió (1954). [IPAC](https://manelclementecaidos.myportfolio.com/les-pallargues-creu-santa-missio-1954)
<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/les-pallargues-creu-santa-missio-1954>
- 31.13. Sant Ramon, Segarra / fora cementiri / Creu / Creu de la Santa Missió (1951). [IPAC](https://manelclementecaidos.myportfolio.com/la-curullada-creu-santa-missio-1951)
<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/la-curullada-creu-santa-missio-1951>
- 31.14. Ribera d'Ondara - Els Hostalets, Segarra / Creu de Terme / de la Santa Missió. [IPAC](https://manelclementecaidos.myportfolio.com/hostalets-de-cervera-creu-santa-missio-anys-40-55)
<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/hostalets-de-cervera-creu-santa-missio-anys-40-55>
- 31.15. Ribera d'Ondara - Sant Pere dels Arquells, Segarra / Creu Monumental / de la Santa Missió. [IPAC](https://manelclementecaidos.myportfolio.com/sant-pere-dels-arquells-creu-santa-missio-1940)
<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/sant-pere-dels-arquells-creu-santa-missio-1940>
- 31.16. Ribera d'Ondara – Montpalau, Segarra / Creu M. de Montpalau / Santa Missió (1954). [IPAC](https://manelclementecaidos.myportfolio.com/ribera-dondara-camp-dels-martirs-mas-claret-2008)
- 31.17. Ribera d'Ondara, Segarra / fora cementiri, espai d'execució / Monument commemoratiu, Conjunt memorial / Camí dels Màrtirs, Creu, Monòlit a Mas Claret (Claretians). [NI](https://manelclementecaidos.myportfolio.com/ribera-dondara-camp-dels-martirs-mas-claret-2008)
<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/ribera-dondara-camp-dels-martirs-mas-claret-2008>
- 31.18. Santa Fe de Segarra, Segarra / fora cementiri / Creu / Creu de la Santa Missió, anys 40 -75. [IPAC](https://manelclementecaidos.myportfolio.com/santa-fe-de-segarra-creu-santa-missioanys-40-75)
<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/santa-fe-de-segarra-creu-santa-missioanys-40-75>
- 31.19. Tarroja de Segarra, Segarra / fora cementiri / Creu / Creu Santa Missió anys 50. [IPAC](https://manelclementecaidos.myportfolio.com/tarroja-de-segarra-creu-santa-missio-anys-50)
<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/tarroja-de-segarra-creu-santa-missio-anys-50>

32. Segrià

- 32.1. Almenar, Segrià / cementiri, ubicació original / Monument funerari / Làpides Fossa civil / no localitzades. MD
- 32.2. Gimènells i el Pla de la Font, Segrià / fora cementiri, espai urbà / Altres, relleu / escut d'Espanya amb l'àliga de Sant Joan (1960) / retirat. MD
- 32.3. Lleida / cementiri, ubicació original / Monument commemoratiu, Conjunt memorial / Monument als Caiguts (1941 / 2005). MD [IEC](https://manelclementecaidos.myportfolio.com/cementiri-de-lleida-monument-als-caiguts)
<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/cementiri-de-lleida-monument-als-caiguts>
- 32.4. Lleida / paret exterior cementiri / Altres / Placa "exterior cementiri en record víctimes afusellades" (1940) Lleida, Placa paret. MD
<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/cementiri-de-lleida-placa-en-memoria-afusellats-1939>
- 32.5. Lleida / fora cementiri, entorn església / Placa inaugural Catedral / Façana Catedral Nova al costat accés principal, no localitzada. MD
- 32.6. Lleida / cementiri, ubicació original / Monument funerari, Mausoleu / Mausoleu a les víctimes de la repressió revolucionària (1954 / 2010 / 2017). MD

<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/cementiri-de-lleida-mausoleu-1954-2010-2017>

32.7. Lleida / fora cementiri, església / Altres / Placa Església Sant Llorenç "Dieron su vida por Dios" + noms 6 capellans (1945). MD

32.8. Lleida / fora cementiri, espai urbà / Altres / Escut àguila Residència suboficials (1940) / retirat. MD

32.9. Maials, Segrià / cementiri, ubicació original / Monument funerari, tomba / Làpides fossa militar. MD

33. Solsonès

33.1. Clariana de Cardener, Solsonès / fora cementiri / Creu / Creu de la Santa Missió 1949. IPAC

<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/clariana-de-cardener-creu-santa-missio-1947>

33.2. Sant Llorenç de Morunys, Solsonès / fora cementiri / Creus / Creu de la Santa Misió 1946. NI

<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/sant-llorenç-de-morunys-creu-santa-mision-1945>

31.3. Solsona, Solsonès / fora cementiri, espai urbà / Monument commemoratiu / Monument a les Masies (1966). MD

<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/solsona-monument-a-les-masies-1966>

34. Urgell

34.1. Guimerà, Urgell / fora cementiri / Creu, Creu de la Santa Missió 1950. IPAC

<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/guimera-creu-santa-missio-1950>

34.2. Tàrraga, Urgell / fora cementiri / Creu / Creu als Escolapis Parc de Sant Eloi (1961). MD IEC

<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/tarrega-sant-eloi-creu-als-escolapis-1961-1993>

34.3. Tàrraga, Urgell / fora cementiri, centre urbà / Creu Plaça Major antiga creu de terme / resignificada (1950). MD IEC

<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/tarrega-creu-als-caiguts-1950-2019>

34.4. Tàrraga, Urgell / entrada cementiri, ubicació original / Monument funerari, cenotafi / Relleu recordatori al capellà màrtir Beat Ferran Saperas / referència per intervenció a l'apartat de nous monuments a les víctimes de la repressió revolucionària. MD

<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/tarrega-placa-memorial-a-cenotafi-de-fsaperas-2017>

34.5. Tàrraga, Urgell / cementiri / Monument funerari, Làpida / Làpida alcalde Francesc Fité i Pons. NI

35. Val d'Aran

35.1. Vielha, Val d'Aran / cementiri, ubicació original / Monument funerari, mausoleu. MD

35.2. Vila Vielha e Mijaran, Val d'Aran / fora cementiri, espai natural / Creu / Creu Santa Misió (1951) Carrer Penicha, Vila, Vielha e Mijaran carretera LV-5052 Km 1, que uneix Vilac amb la carretera Nacional 230. MD

Girona

36. Alt Empordà

36.1. Bàscara, Alt Empordà / fora cementiri, espai execució / Monument commemoratiu / monòlit / Carretera de Bàscara a Esponellà GI554 km 7,1 / retirat. MD

36.2. Cabanes, Alt Empordà / fora cementiri / Creu Santa Missió / Creu Santa Missió 1943. IPAC

36.3. Cabanelles, Alt Empordà / fora cementiri / Creu Santa Missió GIV 5238. MD

36.4. Castelló d'Empúries, Alt Empordà / cementiri, ubicació original / Monument funerari, Mausoleu / Creu de ferro i làpida amb 11 noms (1941 / 2011). MD

<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/cementiri-castello-dampuries-mauoleu-1941-2011>

36.5. El Far d'Empordà, Alt Empordà / fora cementiri / Creu Santa Missió 1962 / Carrer Cristòfol Colom

36.6. Figueres , Alt Empordà / cementiri, reubicat / Monument commemoratiu, Monòlit / Monument Als Caiguts de la Guerra Civil (1940) / visitat, no localitzat. IEC

36.7. Figueres, Alt Empordà / Monument commemoratiu, Monòlit / Als morts de 1936 (dècada de 1940) Al marge d'un camí de carro que es bifurca de la carretera GIP-5106 / retirat? MD IEC

36.8. Figueres, Alt Empordà / fora cementiri, vestigi / Monument/ Restes del memorial franquista de l'ocupació de Figueres per la IV Divisió de Navarra el 1939 al Castell de Figueres / retirat? MD

36.9. Garriguella, Alt Empordà / fora cementiri, espai d'execució / Monument commemoratiu, Làpida / Làpida a l'aviador alemany de la legió Còndor Friedrich Windemuth abatut per Josep Falcó, aviador republicà el 6.02.1939 (a partir de 1939), vandalitzat Octubre 2022 / reubicada al cementiri. MD

<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/la-garrigella-lapida-en-memoria-de-friedrich-windemuth>

36.10. La Jonquera, Alt Empordà / fora cementiri, altres espais / Conjunt 4 escuts amb l'àliga de Sant Joan sobre pilastres d'un dels ponts de la N-II sobre el riu Llobregat d'Empordà. Dos escuts ja han estat retirats. MD

<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/escuts-amb-aguila-de-sant-joan-la-jonquera-1954>

36.11. La Jonquera, Alt Empordà / fora cementiri, altres espais / Escuts àliga de Sant Joan a les dues façanes Duana de la Jonquera, tapats per l'escut constitucional / retirats. MD

36.12. La Jonquera, Alt Empordà / fora cementiri, altres espais / relleu amb àliga de Sant Joan a la dovella central d'una porta d'accés al búnquer de La Jonquera / Camí del Mas Brugat. MD

36.13. Llers, Alt Empordà / fora cementiri / Creu Santa Missió 1955 / GI 510 de Llers a La Guardia. NI

36.14. Pont de Molins, Alt Empordà / fora de cementiri, espai d'execució / Monument commemoratiu / Monument franquista del Barranc de Can Tretze, construït per presoners republicans (1940). MD

<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/pont-de-molins-monument-al-barranc-de-can-tretze>

36.15. Pont de Molins, Alt Empordà / cementiri, ubicació original / Monument funerari, Creus / Creu cementiri. MD

<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/cementiri-de-pont-de-molins>

36.16. Pont de Molins, Alt Empordà / fora cementiri , entorn església / Creus Santa Missió en façana església (1953, 1965). NI

<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/cementiri-de-pont-de-molins>

36.17. Portbou, Alt Empordà / fora cementiri, vestigi / Monument commemoratiu, Monòlit / Coll de Belitres, Monòlit IV Divisió de Navarra (1940). MD

<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/coll-de-belitres-monolit-iv-division-de-navarra-1940>

36.18. Roses, Alt Empordà / fora cementiri, espai execució / Monument commemoratiu, Monòlit / Monòlit a Pedro Cervera Abras en carretera (1939). MD

36.19. Siurana d'Empordà, Alt Empordà / fora cementiri / Creu Santa Missió / Missió Sancta 1948. MD

<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/siurana-demporda-creu-missio-sancta-1948>

37. Baix Empordà

37.1. La Bisbal d'Empordà, Baix Empordà / cementiri, ubicació original / Monument funerari, làpida / Làpida amb creu *A unos soldados desconocidos del glorioso Ejército Español* (1939). MD

37.2. Gualta, Baix Empordà / fora cementiri / Creu Santa Missió / Creu Santa Missió 1958- Plaça Catalunya. IPAC

37.3. Palafrugell, Calella de Palafrugell, Baix Empordà / cementiri, exterior, ubicació original / Monument commemoratiu / Monòlit a José María Manich amb creu desapareguda (1939). MD

<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/calella-de-palafrugell-monolit-a-jm-manich-1939>

37.4. Sant Feliu de Guíxols, Baix Empordà / fora cementiri / Creu / Creu Santa Missió 1949. MD

<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/sant-feliu-de-guixols-creu-santa-missio-1949>

38. Cerdanya / Girona

39. Garrotxa

39.1. Olot, La Garrotxa / cementiri, ubicació original / Monument commemoratiu / Monument als Caiguts (1941). MD

<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/cementiri-dolot>

39.2. Olot, La Garrotxa / fora cementiri, espai d'execució / Creu / Creu del Triai (1941). MD

<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/olot-creu-del-triai>

39.3. Sant Feliu de Pallerols, La Garrotxa / Cementiri, ubicació original / 6 plaques en petit mausoleu / Caídos por Dios y por España. MD

40. Gironès

40.1. Girona / cementiri, reubicat / Monument commemoratiu / Monòlit a la IV Divisió de Navarra (1945). MD [IEC](#)

40.2. Girona / cementiri, ubicació original / Monument funerari, Tombes, làpides, plaques / Creu i làpides. Dignificació de 30 víctimes (1939). MD

<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/cementiri-de-girona-conjunt-creu-i-lapides>

40.3. Girona / fora cementiri / Monument commemoratiu, Monòlit / Monòlit amb creu metàl·lica adossat a paret a Pedro Coma (1940). MD

<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/girona-monolit-en-memoria-de-pedro-coma-1940>

40.4. Girona / fora cementiri, magatzem municipal / Monument commemoratiu, Obelisc / Obelisc (1942, 1964, 1980). MD

40.5. Girona / fora cementiri, zona urbana / Altres, Relleu / Relleu escut d'Espanya amb àguila / Mercat municipal Plaça Francesc Calvet (1944). MD

40.6. Girona / fora cementiri, zona urbana / Altres, Relleu / Pont d'Aigua, relleus representant quatre episodis guerra civil (1939 / 2019). MD

<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/girona-pont-de-laigua-reconstruccio-1940-2019>

40.7. Quart, Gironès / entorn cementiri, ubicació original / Placa amb inscripció Santa Missió 1952 / paret perimetral cementiri, Carrer de l'Església. MD

40.8. Sant Gregori, Gironès / fora cementiri / Creu Santa Missió / Creu de terme i de la Santa Missió de Sant Gregori amb inscripció Missió-Fabre 1957. [IPAC](#)

40.9. Sant Jordi Desvalls, Gironès / fora cementiri / Creu Santa Missió 1959/ A la sortida del poble. Tancada per les instal·lacions del pou d'aigua del poble. [IPAC](#)

40.10. Salt, Gironès / cementiri, ubicació original / Creu / Creu als Caiguts resignificada amb poema d'Espriu (1939). MD

<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/cementiri-de-salt-creu-als-caiguts-1939>

41. La Selva

41.1. Breda, La Selva / fora cementiri, entorn església / Creu als Caiguts. MD

<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/breda-creu-als-caiguts>

42. Pla de l'Estany

42.1. Banyoles, Pla de l'Estany / cementiri, ubicació original / Monuments commemoratiu / Monument als Caiguts (1950). MD

<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/cementiri-de-banyoles-monument-als-caiguts-1950>

42.2. Palol de Revardit, Pla de l'Estany / fora cementiri, vestigi / Altres, Placa / Placa La Roca dels capellans (refugi d'emboscats: capellans i sectors dretans i després, joves desertors de l'exèrcit republicà). MD

42.3. Sant Miquel de Campmajor, Pla de l'Estany / fora cementiri, espai execució / Monument commemoratiu, Monòlit i Creu / Monòlit i gran creu de pedra amb 48 noms víctimes del 39 màrtirs Nuestra Señora del Collell (1939). MD

<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/santuari-del-colell-creu-als-48-presoners-executats>

42.4. Sant Miquel de Campmajor, Pla de l'Estany / fora cementiri, espai execució / Monument funerari, Làpida / Placa mortuòria víctima alemanya Peter Ernst Harald, proximitat santuari del Collell (1939). MD

<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/santuari-del-collell-lapida-de-peter-ernst-harald>

42.5. Serinyà, Pla de l'Estany / fora cementiri, espai execució / Creu als 7 Misioneros del Corazón de Jesús. NI

<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/serinya-creu-als-7-misioneros-del-corazon-de-jesus>

43. Ripollès

43.1. Ripoll, Ripollès / fora cementiri, espai execució / Monument commemoratiu, Monòlit / Monòlit a José Roca Puig a prop carretera (1939). MD

<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/ripoll-monolit-a-jose-roca-puig>

43.2. Ripoll, Ripollès / fora cementiri, espai execució / Monument commemoratiu / Monument amb creu retirada en carretera (1939). MD

<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/ripoll-creu-als-caiguts>

43.3. Ripoll, Ripollès / fora cementiri / Altres, relleu / relleu pont carretera N-152 amb Símbol Falange (dècada 1940). MD

43.4. Sant Joan de les Abadesses, Ripollès / fora cementiri / Creu Santa Missió / Creu de la Santa Missió 1943. IPAC

Annex 2
Cronograma dels monuments
franquistes a Catalunya i d'altres que
col·laboraven en la legitimació del règim

Aquest annex a la tesi presenta un cronograma dels monuments commemoratius franquistes encara existents a Catalunya, així com d'altres monuments que van col·laborar en la legitimació del règim, presentats en l'annex 01.³ Tal com ja ha estat descrit, inclou monuments no explícitament franquistes dedicats a les víctimes de la violència revolucionària i també les Creus de la Santa Missió, que presenten diferent grau d'adscripció al règim.

El període que abasta aquest cronograma va des de l'any 1938, amb la derrota de l'exèrcit republicà a la Batalla de l'Ebre, fins l'any 1974, poc abans de l'acabament de la dictadura. L'any de creació d'una part significativa dels monuments no ha pogut ser referenciada de forma específica i en aquest sentit han estat agrupats a l'inici del cronograma sota l'epígraf *Per determinar / Anys 40*. Aquesta absència d'informació ha aconsellat no traduir gràficament el cronograma, tal com s'ha fet mitjançant un quadre resum i un diagrama de barres amb el cronograma dels monuments republicans presentat a l'annex 04.

La disposició dels monuments de cadascun dels anys ha respectat l'ordre territorial, comarcal i local utilitzat en l'annex 01.

---

³ Tot i que el cronograma presenta els mateixos monuments, esquiva l'ús del codi numèric utilitzat a l'annex 1. D'altra banda, tampoc inclou els monuments a les víctimes de la violència revolucionària projectats en democràcia.

Per determinar / Anys 40

-Òdena, Anoia / fora cementiri, espai d'execució / Monument commemoratiu / Monòlit inscripció en llatí / cansabate.com / sortida 555 de l'A-2 (Igualada-Òdena-Manresa) a 800 m de Can Sabaté. MD

-Òdena, Anoia / fora cementiri, espai execució / Monòlit al Rdo. Ignacio Casanovas / Camí Brunet. MD

-La Pobla de Claramunt, l'Anoia / fora cementiri, espai d'execució / Monument / La Creu dels 18, a prop cementiri La Pobla de Claramunt (posterior a 1939). MD [IPAC](#)

<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/la-pobla-de-claramunt-creu-dels-18>

-Sant Pere Sallavinera, l'Anoia / fora cementiri, entorn església / Placa memorial Caídos por Dios y por la Patria. MD

<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/sant-pere-sallavinera-placa-memorial>

-Avinyó, Bages / fora cementiri, espai d'execució / Monòlit a José Buaix Garriga i J. Iglesias Grau. MD

<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/avinyo-monolit-a-jose-buaix-garriga-i-jiglesias-grau>

-Callús, Bages / fora cementiri, espai d'execució / Monument commemoratiu / Monòlit en memòria Párroco José Puigbó *

<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/callus-monolit-parroco-jose-puigbo>

-Manresa, Bages / fora cementiri, espai d'execució / Monument commemoratiu / Làpida A la memòria de tres assassinats el setembre de 1936 a la Carretera del Pont de Vilomara (dècada 1940). [IEC](#)

<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/pont-de-vilomara-monolit-en-memoria-de-tres-victimes>

-Sitges, Garraf / cementiri, reubicació / Creu / Creu als Caiguts resignificada, Baluard de Sitges. MD

-Castellcir, Moianès / fora cementiri / Creu Santa Missió de Santa Coloma Sasserra 19_7 / Davant església, inscripció en mal estat * / DIBA

-L'Esquirol, Osona / fora cementiri, espai execució / Creu / Creu en memòria dels 19 veïns de Torelló. MD

<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/lesquirol-creu-en-memoria-dels-19-veins-de-torello>

-L'Esquirol, Osona / fora cementiri, espai d'execució / Monument commemoratiu / Monòlit en memòria dels capellans *

<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/lesquirol-a-casals-archs-garolera-i-soler>

-Prats de Lluçanès, Lluçanès / fora cementiri, entorn urbà / Placa memorial en memòria d' Isidro Castells Casades / retirada per construcció d'obra nova. MD

<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/prats-de-llucanes-placa-casa-naixement-isidro-castells>

-Sant Martí de Centelles, Osona / fora cementiri, espai d'execució / Creu / Creu del Pou *

<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/sant-marti-de-centelles-creu-del-pou>

-Santa Eulàlia de Riuprimer, Osona / cementiri, reubicat? / Monument commemoratiu resignificat / Monument als Caiguts "Caiguts pel poble" *

<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/cementiri-de-santa-eulalia-de-riuprimer>

-Santa Eulàlia de Riuprimer, Osona / fora cementiri, espai d'execució? / Monòlit amb creu inscrita *

<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/monolit-santa-eulalia-de-riuprimer>

-Vilanova de Sau, Osona / fora cementiri, entorn església / Placa memorial José Antonio Primo de Rivera, Caídos por Dios y por España / Exterior església Santa Maria de Vilanova de Sau. MD

<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/santa-maria-de-vilanova-de-sau-placa-memorial>

-Tavernoles, Osona / fora cementiri, espai execució / Creu del Pont del Vent (posterior 1939) *

<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/vilanova-de-sau-creu-en-memoria-de-6-victimes-del-1936>

-Montcada i Reixac, Vallès Occidental / cementiri, ubicació original / Monument funerari, Mausoleu / Placa de pedra i creu en bon estat en memòria 5 militars de la Maestranza *

<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/cementiri-de-montcada-i-reixac-1941>

-Montcada i Reixac, Vallès Occidental / cementiri, ubicació original / Monument funerari, Mausoleu / Conjunt de 21 làpides més creu en memòria de 21 veïns de Montcada executats en altres comarques

*<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/cementiri-de-montcada-i-reixac-1941>

-L'Ametlla del Vallès, Vallès Oriental / cementiri, ubicació original / Monument commemoratiu / Creu als Caiguts. MD

<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/cementiri-de-lametlla-del-valles>

-Cànoves, Vallès Oriental / fora cementiri, espai d'execució / Creu en memòria de Manuel Pérez de Oleguer *

<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/canoves-creu-en-memoria-de-manuel-perez-de-oleguer>

-Figaró-Montmany, Vallès Oriental / fora cementiri, espai d'execució / Creu / Creu en memòria de Mossèn Ramon *

<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/el-figaro-creu-de-sant-ramon>

-Les Franqueses del Vallès, Corró d'Avall, Vallès Oriental / cementiri, ubicació original / Monument funerari, mausoleu / Làpida en mausoleu familiar (posterior 1939). MD

<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/cementiri-corro-davall-1940>

-Lliçà d'Amunt, Vallès Oriental / Fora cementiri, espai execució / Monòlit José Lamarca, Miguel Vila. MD

<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/llica-damunt-monolit-a-jose-lamarca-i-miguel-vila>

-Vallromanes, Vallès Oriental / fora cementiri, entorn església / Creu als Caiguts davant església de Sant Vicenç (? / 2001). MD

<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/vallromanes-esglesia-de-sant-vicenc-creu-als-caiguts>

-El Vendrell, Baix Penedès / Creu en memòria del Mossèn Jaume Soler Puigvert *

<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/el-vendrell-creu-a>

-L'Espluga de Francolí, Conca de Barberà / Cementiri, ubicació original / Monument funerari, Mausoleu amb Caídos por Dios y por España. MD

-Amposta, Montsià / cementiri, ubicació original / Monument funerari, Tomba amb làpida (voltants 1940) / visitat, no localitzat. MD

-Siurana, Cornudella de Montsant, Priorat / fora cementiri / Creu, Creu de la Santa Missió. [IPAC](#)

-Benissanet, Ribera d'Ebre / cementiri, ubicació original / monument funerari, tomba amb làpida (voltants 1940). MD

-Benissanet, Ribera d'Ebre / cementiri/ Monument funerari, Làpida (posterior a 1938). MD

-Ginestar, Ribera d'Ebre / fora cementiri, entorn església / Placa memorial resignificada (al voltant 1939). MD

-Constantí, Tarragonès / Cementiri, reubicat / Monument commemoratiu / Obelisc. MD

-Constantí, Tarragonès / Cementiri, ubicació original / Monument funerari / Llosa de 14 víctimes. MD

-El Morell, Tarragonès / cementiri / Creus als Caiguts resignificada / Avinguda de Valls. MD

-La Fatarella, Terra Alta / fora cementiri, marge carretera / Tombes, làpides, plaques / Làpida alemany mort sense simbologia franquista, inventariat pel Memorial democràtic l'any 2010. MD

<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/la-fatarella-lapida-combatent-alemany-1938>

-Gandesa, Pic de la Mort, Terra Alta, monument enderrocat. MD

-La Pobla de Massaluca, Terra Alta / fora cementiri, habitatge particular / Altres, relleus / dos relleus amb jou i fletxes Arriba España. MD

-Prat de Comte, Terra Alta / fora cementiri, centre urbà / Creu / Creu de fusta amb inscripció Caidos por Dios y por España Presentes / retirada. MD

-Vilalba dels Arcs, Terra Alta / cementiri, ubicació original / Làpida Casa Coll. MD

<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/cementiri-vilalba-dels-arcs-lapida-casa-coll>

- Vilalba dels Arcs, Terra Alta / fora cementiri, habitatge particular / Monument commemoratiu, làpida. MD

-Les Borges Blanques, Les Garrigues / cementiri, ubicació original / Monument funerari, tomba / Creu als Caiguts. MD

-Castellldans, Les Garrigues / fora cementiri, espai urbà / Creu / Creu de Terme al Passeig de Moragues, resignificada. MD

-El Cogul, Les Garrigues / fora cementiri / Monument commemoratiu, Monòlit / Monòlit Monument als Caiguts. MD

-El Cogul, Les Garrigues / cementiri, ubicació original / Monument funerari, Tomba / Creu Franquista i Fossar Militar, enterrament italians. MD

- Espluga Calva, Les Garrigues / cementiri, reubicat / Monument commemoratiu / Monument als Caiguts d'origen Plaça església, trasllat 1986 i creació de monument no franquista a tocar de l'anterior. MD
- Granyena de les Garrigues, Les Garrigues / fora cementiri, camp de batalla / Monument commemoratiu, Creus / Creu als Caiguts soldats italians i Creu "en desagravió". MD
- Juneda, Les Garrigues / cementiri / Monument commemoratiu / peanya monument als Caiguts, creu retirada. MD
- <https://manelclementecaidos.myportfolio.com/juneda-peana-monument-als-caiguts>
- El Soleràs, Les Garrigues / cementiri, ubicació original / Monument funerari, Mausoleu.
Monument Fossa Comuna als màrtirs cementiri vell cementiri nou temporalment tancat?. MD
- El Soleràs, Les Garrigues / fora cementiri, espai d'execució / Monument / Monòlit als Màrtirs afores poble. MD
- Balaguer, La Noguera / cementiri, ubicació original / Monument commemoratiu / Als Caiguts. MD
- <https://manelclementecaidos.myportfolio.com/cementiri-de-balaguer-monument-als-caiguts>
- Balaguer, La Noguera / cementiri, ubicació original / tombes diverses i làpides diverses amb dialèctica franquista. MD
- Cubells, La Noguera / fora cementiri, entorn església / Placa funerària / Estela funerària soldats alemanys sobre paret / Plaça de Castella. MD
- <https://manelclementecaidos.myportfolio.com/cubells-lapida-a-soldats-de-la-legio-condor>
- La Seu d'Urgell, Alt Urgell / cementiri, ubicació original / Monument commemoratiu / Monument als Caiguts. MD
- <https://manelclementecaidos.myportfolio.com/cementiri-de-la-seu-durgell-monument-als-caiguts>
- L'Albagés, Les Garrigues / cementiri, reubicat / Creu als Caiguts / Carrer Juncosa 102 / pendent confirmar. MD
- Ós de Balaguer, La Noguera / fora cementiri, entorn església / Sepulcres i Placa memorial / Placa als màrtirs Monestir de les Avellanes. MD
- <https://manelclementecaidos.myportfolio.com/os-de-balaguer-monestir-de-les-avellanes-sepulcres>
- Os de Balaguer, La Noguera / fora cementiri, entorn església / Monestir de les Avellanes, Placa memorials Plaça dels Màrtirs. MD
- <https://manelclementecaidos.myportfolio.com/monestir-de-les-avellanes-placa-dels-martirs>
- Baix Pallars, Baén, Pallars Sobirà / fora cementiri, entorn església / Monument / Monòlit commemoratiu Guerra Civil a l'entorn de la Capella de Mare de Déu d'Esplà. MD
- La Pobla de Segur, Pallars Jussà / cementiri, ubicació original / Monument commemoratiu, Panteó / Panteó 10 Capellans assassinats / visitat / no identificat. MD
- La Pobla de Segur, Pallars Jussà / cementiri, ubicació original / Monument funerari, Tomba / Tombes i làpides / Làpida horitzontal a la Capella de Sant Crist / visitada, tancada. MD
- La Torre de Cabdella, Pobleta de Bellvei, Pallars Jussà / fora cementiri / Creu / Creu Santa Missió. [IPAC](#)
- Tremp, Pallars Jussà / cementiri, espai original / Monument commemoratiu / Monument als Caiguts. MD
- <https://manelclementecaidos.myportfolio.com/cementiri-de-tremp>
- Soriguera, Vilamur, Pallars Sobirà / fora cementiri, camp de batalla / Monòlit emblanquinat coronat per una creu de ferro i que en seu el interior allotja una imatge religiosa al centre de les fortificacions *
- Montoliu de Segarra-Vilagrasseta, La Segarra / fora cementiri / Creu Monumental de la Santa Missió. [IPAC](#)
- <https://manelclementecaidos.myportfolio.com/vilagrasseta-creu-santa-missio-anys-40-75>
- Les Olugues - Santa Fe, La Segarra / fora cementiri / Creu / Creu de la Santa Missió. [IPAC](#)
- <https://manelclementecaidos.myportfolio.com/santa-fe-de-segarra-creu-santa-missioanys-40-75>
- Ribera d'Ondara - Els Hostalets, La Segarra / Creu de Terme dels Hostalets / de la Santa Missió. [IPAC](#)
- <https://manelclementecaidos.myportfolio.com/hostalets-de-cervera-creu-santa-missio-anys-40-55>
- Santa Fe de Segarra, La Segarra / fora cementiri / Creu / Creu de la Santa Missió, anys 40- 1975. [IPAC](#)
- <https://manelclementecaidos.myportfolio.com/santa-fe-de-segarra-creu-santa-missioanys-40-75>
- Tarroja de Segarra, La Segarra / fora cementiri / Creu / Creu Santa Missió anys 50. [IPAC](#)

<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/tarroja-de-segarra-creu-santa-missio-anys-50>

-Almenar, Segrià / cementiri, ubicació original / Monument funerari, Làpides / Làpides Fossa civil. MD

-Lleida / fora cementiri, entorn església / Placa inaugural Catedral / Façana Catedral Nova al costat accés principal, no localitzada. MD

-Maials, Segrià / cementiri, ubicació original / Monument funerari, tomba / Làpides fossa militar. MD

-Tàrraga, Urgell / entrada cementiri, ubicació original / Monument funerari, cenotafi / Relleu recordatori al capellà màrtir Beat Ferran Saperas / referència per intervenció a l'apartat de nous monuments a les víctimes de la repressió revolucionària. MD

<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/tarrega-placa-memorial-a-cenotafi-de-fsaperas-2017>

-Tàrraga, Urgell / cementiri / Monument funerari, Làpida / Làpida alcalde Francesc Fité i Pons *

-Vielha, Vall d'Aran / cementiri, ubicació original / Monument funerari, mausoleu. MD

-Bàscara, Alt Empordà / fora cementiri, espai execució / Monument commemoratiu / monòlit / Carretera de Bàscara a Esponellà GI554 km 7,1 / retirat. MD

-Cabanelles, Alt Empordà / fora cementiri / Creu Santa Missió GIV 5238. MD

-Figueres, Alt Empordà / Monument commemoratiu, Monòlit / Als morts de 1936 (dècada de 1940) Al marge d'un camí de carro que es bifurca de la carretera GIP-5106, tocant al castell de Sant Ferran, abans d'arribar a l'Aqüeducte dels Arcs / retirat?. MD

-Figueres, Alt Empordà / fora cementiri, vestigi / Monument/ Restes del memorial franquista de l'ocupació de Figueres per la IV Divisió de Navarra el 1939 al Castell de Figueres / retirat?. MD

-Garriguella, Alt Empordà / fora cementiri, espai d'execució / Monument commemoratiu, Làpida / Làpida a l'aviador alemany de la legió Còndor Friedrich Windemuth abatut per Josep Falcó, aviador republicà el 6.02.1939 (a partir de 1939), vandalitzat Octubre 2022 / reubicada al cementiri municipal. MD

<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/la-garriguella-lapida-en-memoria-de-friedrich-windemuth>

-La Jonquera, Alt Empordà / fora cementiri, altres espais / Conjunt 4 escuts amb l'àliga de Sant Joan sobre pilastres d'un dels ponts de la N-II sobre el riu Llobregat d'Empordà. Dos escuts ja han estat retirats. MD

<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/escuts-amb-aguila-de-sant-joan-la-jonquera-1954>

-La Jonquera, Alt Empordà / fora cementiri, altres espais / Escuts àliga de Sant Joan a les dues façanes Duana de la Jonquera, tapats per l'escut constitucional / retirats. MD

-La Jonquera, Alt Empordà / fora cementiri, altres espais / relleu amb àliga de Sant Joan a la dovella central d'una porta d'accés al búnquer de La Jonquera / Camí del Mas Brugat. MD

-Pont de Molins, Alt Empordà / cementiri, ubicació original / Monument funerari / Creu cementiri. MD

<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/cementiri-de-pont-de-molins>

-Sant Feliu de Pallerols, La Garrotxa / Cementiri, ubicació original / 6 plaques en petit mausoleu / Caídos por Dios y por España. MD

-Breda, La Selva / fora cementiri, entorn església / Creu als Caiguts. MD

<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/breda-creu-als-caiguts>

-Palol de Revardit, Pla de l'Estany / fora cementiri, vestigi / Altres, Placa / Placa La Roca dels capellans (refugi d'emboscats: capellans i sectors dretans i després, joves desertors de l'exèrcit republicà). MD

-Serinyà, Pla de l'Estany / fora cementiri, espai execució / Creu als 7 Misioneros del Corazón de Jesús *

<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/serinya-creu-als-7-misioneros-del-corazon-de-jesus>

-Ripoll, Ripollès / fora cementiri / Altres, relleu / relleu pont carretera N-152 amb Símbol Falange (dècada 1940). MD

1938

-La Sènia, Montsià / cementiri, ubicació original / monument funerari, tomba / Tomba de l'aviador alemany de la Legió Còndor Erich Beyer (1938) / a prop del monòlit en memòria de l'aviador soviètic Nikolai Andreevich i del monòlit a tres veïns de La Sènia, víctimes de l'extermini nazi *

-Caseres, Terra Alta / fora cementiri, entorn església / Placa memorial / Placa Legionarios Italianos (1938). MD

<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/caseres-placa-en-homenatge-legionarios-italianos-1938>

-Caseres, Terra Alta / exterior cementiri / Monument commemoratiu, Làpida / Làpida creu voluntaris italians (1938). MD

<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/exterior-cementiri-de-caseres-creu-ctv-italia-1938>

-Gandesa, Terra Alta / cementiri, ubicació original / Monument funerari, creus / Creus soldats Ragrupamiento Carrista (1938). MD

<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/gandesa-soldats-raggrupamento-carrista-1938>

-Gandesa, Terra Alta / cementiri, ubicació original / Monument funerari, creu / Creu Angel Fores Franch (1938). MD

<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/cementiri-de-gandesa-creu-a-angel-fores-franch-1938>

1939

-Igualada, Anoia / fora cementiri, zona urbana / Placa memorial / restitució placa a Sor Rita Mercader (1939) / retirada. MD

-Olesa de Montserrat, Baix Llobregat / cementiri, ubicació original / Altres, Paviment / Capella del Cementiri, paviment (1939). MD

-Barcelona / fora cementiri, entorn església / Inscripció Primo de Rivera Catedral de Barcelona (20 Novembre 1939) *

<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/catedral-de-barcelona-inscripcio-primo-de-rivera>

-Mataró, Maresme / cementiri dels Caputxins, ubicació original / Creu Fossa soldats italians (1939) *

<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/cementiri-caputxins-mataro-creu-fossa-soldats-italians>

-Castellar del Vallès, Vallès Occidental / fora cementiri, església / Altres / inscripció amb el noms dels caiguts de la població gravada sobre la pedra de la part esquerra de la façana de l'església de Sant Esteve (1939). MD

<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/castellar-del-valles-esglesia-de-sant-esteve>

-Ripollet, Vallès Occidental / cementiri, reubicació, retirat / M. commemoratiu, Obelisc / Monument als Caiguts (1939), retirat. MD

-Sant Celoni, Vallès Oriental / cementiri, reubicat / Creu / Creu dels Caiguts (al voltant de 1939). MD

<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/cementiri-de-sant-celoni>

-Vilanova del Vallès, Vallès Oriental / fora cementiri, entorn església / Cruz Santa Misión 1912, renovada en 1939, año de la victoria-, 1954. IPAC

<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/vilanova-del-valles-1912-1939-ano-victoria-1954>

-Tortosa, Baix Ebre / cementiri, paret exterior / placa memorial "Aquí cayeron ..." (1939) / retirada. MD

-Sarral, Conca de Barberà / fora cementiri, espai d'execució / Monument commemoratiu, Creu / Als màrtirs de Solivella, 1939 *

<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/sarral-monument-als-martirs-de-solivella-1939>

-La Palma d'Ebre, Ribera d'Ebre / cementiri, ubicació original / Monument funerari, làpida / làpida marbre negre (1939). MD

-Constantí, Tarragonès / fora cementiri, centre urbà / Capelleta a Sant Roc i Sant Sebastià / discret símbol de Falange i any 1939, carrer Església Vella 13. MD

-Balaguer, La Noguera / cementiri, ubicació original / Monument funerari, Panteó / Panteó dels 19 (1939) *

<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/cementiri-de-balaguer-panteo-dels-19>

-Bellcaire d'Urgell, la Noguera / fora cementiri, espai d'execució / Monument commemoratiu, Creu / Creu als Caiguts, trencada, vinculada als 19 balaguerins homenatjats al Panteó dels 19 (1939). MD

<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/bellcaire-durgell-creu-als-19-martirs-de-balaguer>

-Conca de Dalt, Agramunt, Pallars Jussà / fora cementiri, entorn església / Creu / Creu als "caiguts" al cim de Sant Corneli enderrocada pel vent (1939). MD

-Torregrossa, Pla d'Urgell / cementeri, ubicació original / Placa commemorativa / Placa marbre noms víctimes (1939) Carrer Bell-lloc 43. MD

-Roses, Alt Empordà / fora cementiri, espai execució / Monument commemoratiu, Monòlit / Monòlit a Pedro Cervera Abras en carretera (1939). MD

-La Bisbal d'Empordà, Baix Empordà / cementiri, ubicació original / Monument funerari, làpida / Làpida amb creu A unos soldados desconocidos del glorioso Ejército Español (1939). IPAC

-Palafrugell, Calella de Palafrugell, Baix Empordà / cementiri, exterior, ubicació original / Monument commemoratiu / Monòlit a José María Manich amb creu desapareguda (1939). MD

<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/calella-de-palafrugell-monolit-a-jm-manich-1939>

-Palafrugell, Calella de Palafrugell, Baix Empordà / cementiri, exterior, ubicació original / Monument commemoratiu / Monòlit a José María Manich amb creu desapareguda (1939). MD

<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/calella-de-palafrugell-monolit-a-jm-manich-1939>

-Girona / cementiri, ubicació original / Monument funerari, Tombes, làpides, plaques / Creu i làpides. Dignificació de 30 víctimes (1939). MD

<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/cementiri-de-girona-conjunt-creu-i-lapides>

-Girona / fora cementiri / Monument commemoratiu, Monòlit / Monòlit amb creu metàl·lica adossat a paret a Pedro Coma (1940). MD

<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/girona-monolit-en-memoria-de-pedro-coma-1940>

-Girona / fora cementiri, zona urbana / Altres, Relleu / Pont d'Aigua, relleus representant quatre episodis guerra civil (1939 / 2019). MD

<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/girona-pont-de-laigua-reconstruccio-1940-2019>

-Salt, Gironès / cementiri, ubicació original / Creu / Creu als Caiguts resignificada amb poema d'Espriu (1939). MD

<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/cementiri-de-salt-creu-als-caiguts-1939>

-Sant Miquel de Campmajor, Pla de l'Estany / fora cementiri, espai execució / Monument commemoratiu, Monòlit i Creu / Monòlit i gran creu de pedra amb 48 noms víctimes del 39 màrtirs Nuestra Señora del Collell (1939). MD

<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/santuari-del-collell-creu-als-48-presoners-executats>

-Sant Miquel de Campmajor, Pla de l'Estany / fora cementiri, espai execució / Monument funerari, Làpida / Placa mortuòria víctima alemanya Peter Ernst Harald, proximitat santuari del Collell (1939). MD

<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/santuari-del-collell-lapida-de-peter-ernst-harald>

-Ripoll, Ripollès / fora cementiri, espai execució / Monument commemoratiu, Monòlit / Monòlit a José Roca Puig a prop carretera (1939). MD

<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/ripoll-monolit-a-jose-roca-puig>

-Ripoll, Ripollès / fora cementiri, espai execució / Monument commemoratiu / Monument amb creu retirada en carretera (1939). MD

<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/ripoll-creu-als-caiguts>

1940

-Castellbell i el Vilar, Bages / cementiri / Monument funerari / Panteó als caiguts (1940) *

<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/castellvell-i-el-vilar-panteo-al-cementiri-1940>

-Manresa, Bages / cementiri, ubicació original / Creu als Caiguts, 1940 *

<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/cementiri-de-manresa-creu-als-caiguts>

-Manresa, Bages / fora cementiri, zona urbana / Altres, Relleu / Escut amagat a la caserna de la Guàrdia Civil (1940) retirada?. MD

-Cornellà, Baix Llobregat / cementiri, ubicació original / Monument funerari, mausoleu / Làpida, placa, creu (1940). MD

<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/cementiri-de-cornella-1940>

-Sant Just Desvern, Baix Llobregat / fora cementiri, zona urbana / Creu / Creu del Pedró (1940) restitució antiga creu. MD

<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/san-just-desvern-creu-padro-1940en-record-missio-1919>

-Barcelona / fora cementiri, espai funerari / Monument commemoratiu / Als Caiguts del Fossat de Santa Helena del Castell de Montjuïc (1940), escultura retirada. IEC

<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/barcelona-fossat-de-santa-helena-1940>

-Barcelona / fora cementiri, espai d'execució / Monument / Monòlit amb creu A la monges assassinades a Vallvidrera Revolt de les Monges (1940). IEC

<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/barcelona-creu-al-revolt-de-les-monges>

-Cubelles, Garraf / fora cementiri, centre urbà / Monument commemoratiu / Creu als Caiguts (1940 / 1979). MD

<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/cubelles-creu-1940-1979>

-Canet de Mar / cementiri, reubicat / Monument commemoratiu / Als Caiguts (1940 / 1977). MD

<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/cementiri-de-canet-de-mar>

-Mataró, Maresme / fora cementiri, zona urbana / Altres / Possible escut franquista tapat Oficina de Correus (1940) / fotografiat. MD

-Santa Eugènia de Berga, Osona / fora cementiri / Creus / Creu de la Santa Missió 1930, 1940, 1950, 1966. IPAC

<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/santa-eugenia-de-berga-santa-missio-1930-1940-50-66>

-Cambrils, Baix Camp / fora cementiri, entorn església / Monument commemoratiu / Monument als Caiguts (1940) dins recinte ermita Mare de Déu del Camí. MD

<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/cambrils-monument-als-caiguts-1938>

L'Arboç, Baix Penedès / cementiri, ubicació original / Monument funerari, Mausoleu (1940). MD

-Riba-Roja d'Ebre, Ribera d'Ebre / cementiri, espai original / monument funerari, mausoleu (1940). MD

-Tarragona / fora cementiri, escola religiosa / Monument commemoratiu / Monument en memòria del Bisbe Borràs (1940) al Col·legi La Salle. MD

-Batea, Terra Alta / cementiri, ubicació original / Monument funerari, Mausoleu (1940) / visitat, no localitzat, retirat? MD

-Gandesa, Terra Alta / fora cementiri, camp de batalla / Monument / Monument Pico de la Muerte, dedicat als membres de la 6ª bandera de la Legió / inventariat pel Memorial l'any 2010 / km 12 de la carretera C-43 entre Gandesa i Pinell de Brai / enderrocats? MD

-Gandesa, Terra Alta / fora cementiri, espai urbà / Monument commemoratiu, làpida plaques / làpida alemany mort sense simbologia franquista / inventariat pel Memorial Democràtic l'any 2010 / retirat. MD

-El Pinell de Brai, Terra Alta / cementiri, ubicació original / Monument funerari, mausoleu (1940). MD

<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/cementiri-el-pinell-de-brai-mausoleu-1940>

-La Pobla de Massalua, Terra Alta / cementiri / Monument funerari, mausoleu (1940). MD

-Prat de Comte, Terra Alta / fora cementiri, escenari de batalla / Monument commemoratiu, monòlit / Monòlit IV Divisió de Navarra (1940) / vandalitzada. MD

<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/prat-de-comte-monolit-iv-division-de-navarra-1940>

-Vilalba dels Arcs, Terra Alta / fora cementiri, espai d'afusellament / Monument commemoratiu, làpida (voltant 1940). MD

-Vilalba dels Arcs, Terra Alta / cementiri, ubicació original, espai d'afusellament / Monument commemoratiu, làpida (1940). MD

<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/cementiri-vilalba-dels-arcs-lapida-1940>

-Vilalba dels Arcs, Terra Alta / cementiri / Monument funerari, mausoleu / Fossa comuna monumentalitzada Màrtires Vilalba por España (1940). MD

<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/cementiri-vilalba-dels-arcs-mausoleu-1940>

-Arbeca, Les Garrigues / fora cementiri, espai d'execució / Creu / Creu als immolats C-233 km 67 (1940). MD

<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/arbeca-creu-als-immolats>

-Torregrossa, Pla d'Urgell / fora cementiri, espai natural / Creu, Creu memorial / Creu als Caiguts (1940) Carretera LV-7022 Km 3. MD

-Cervera, la Segarra / cementiri / Monument funerari, Panteó / Panteó dels Pares Claretians (1940). MD

<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/cementiri-de-cervera-panteo-dels-pares-claretians>

-Ribera d'Ondara - Sant Pere dels Arquells, La Segarra / Creu Monumental / de la Santa Missió *

<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/sant-pere-dels-arquells-creu-santa-missio-1940>

-Lleida / paret exterior cementiri / Altres / Placa "exterior cementiri en record víctimes afusellades" (1940)- Lleida, Placa paret. MD

<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/cementiri-de-lleida-placa-en-memoria-afusellats-1939>

- Lleida / fora cementiri, espai urbà / Altres / Escut amb àguila Residència suboficials (1940) / retirat. MD
- Figueres , Alt Empordà / cementiri, ubicació original / Monument commemoratiu, Monòlit / Monument Als Caiguts de la Guerra Civil (1940) / visitat, no localitzat. IEC
- Pont de Molins, Alt Empordà / fora de cementiri, espai d'execució / Monument commemoratiu / Monument franquista del Barranc de Can Tretze, construït per presoners republicans (1940). MD
<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/pont-de-molins-monument-al-barranc-de-can-tretze>
- Portbou, Alt Empordà / fora cementiri, vestigi / Monument commemoratiu, Monòlit / Coll de Belitres, Monòlit IV División de Navarra (1940). MD
<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/coll-de-belitres-monolit-iv-division-de-navarra-1940>
- Girona / fora cementiri / Monument commemoratiu, Monòlit / Monòlit amb creu metàl·lica adossat a paret a Pedro Coma (1940). MD
<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/girona-monolit-en-memoria-de-pedro-coma-1940>

1941

- San Mateu de Bages, Bages / fora cementiri / Creus / Creu de la Santa Misión 1941 / 1951 al Castell de Salo / Carretera de Salo BV-3002 Km 8,6 sortida a Salo. IPAC / DIBA
- Sant Feliu de Llobregat, Baix Llobregat / cementiri, ubicació original / M. funerari, Mausoleu / Làpida, creu (1941). MD
<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/cementiri-de-sant-feliu-de-llobregat-1941>
- Barcelona / cementiri, ubicació original / Monument funerari, Panteó / Panteón del Soldado al Cementiri de Sant Andreu (1941) *
<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/cementiri-de-sant-andreu-panteon-del-soldado-1941>
- Calldetenes, Osona / fora cementiri, espai natural / Monument als Caiguts en front de la parròquia de Sant Martí de Riudeperes (1941). MD
<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/sant-marti-de-riudeperes-a-les-victimes-de-1936-1941>
- Vidrà, Osona / fora cementiri / Creu / Creu de la Santa Missió 1941 al Turó del Pedró (creu de roure, a prop estelada) *
<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/creu-de-la-santa-missio-1941-al-turo-del-pedro>
- Castellbisbal, Vallès Occidental / entorn cementiri, creu / Creu Santa Missió 1941 / C Major 111. MD
- Montcada i Reixac, Vallès Occidental / cementiri, ubicació original / tombes, làpides i plaques / Memorial a 20 carlins que donaven suport al cop d'estat (1941, ampliació 1943) *
<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/cementiri-de-montcada-i-reixac-1941>
- La Roca del Vallès, Vallès Oriental / fora cementiri, espai d'afusellament / Monument commemoratiu, Capella / Capella de Coll de Parpers (1941) * / DIBA
<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/la-roca-del-valles-capella-al-coll-de-parpers-1941>
- Tortosa, Baix Ebre / fora cementiri, espai religiós / Monument commemoratiu, conjunt / Creu als Caiguts (1943) Recinte Calvari. MD
- Tortosa, Baix Ebre / cementiri / Monument funerari, mausoleu (1941). MD
<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/cementiri-de-tortosa-creus-legionari-italia-i-soldat>
- Amposta, Montsià / fora cementiri, centre urbà / Monument a Juan Palau Miralles (1941). MD
<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/amposta-a-juan-palau-miralles-1941>
- Lleida / cementiri, ubicació original / Monument commemoratiu, Conjunt memorial / Monument als Caiguts (1941 / 2005). MD IEC
<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/cementiri-de-lleida-monument-als-caiguts>
- Castelló d'Empúries, Alt Empordà / cementiri, ubicació original / Monument funerari, Mausoleu / Creu de ferro i làpida amb 11 noms (1941 / 2011). MD
<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/cementiri-castello-dampuries-mauleu-1941-2011>
- Olot, La Garrotxa / cementiri, ubicació original / Monument commemoratiu / Monument als Caiguts (1941). MD
<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/cementiri-dolot>
- Olot, La Garrotxa / fora cementiri, espai d'execució / Creu / Creu del Triai (1941). MD
<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/olot-creu-del-triai>

1942

-Avinyó, Bages / fora cementiri / Creu Santa Misión 1942 / Plaça carrer Anna Verdaguer * / DIBA

-San Mateu de Bages, Bages / fora cementiri / Creus / Creu de la Santa Misión 1942. IPAC

<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/san-mateu-de-bages-creu-santa-mision-1942>

-Gironella / fora cementiri / Creu de la Santa Missió 1942 / Plaça Doctor Armengou, Pont Vell. IPAC

<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/gironella-creu-santa-mision-1942>

-Granera, Moianès / fora cementiri / Creu Santa Misión 1942 / Turó de la Torra

-La Garriga, Vallès Oriental / fora cementiri / Creus / Creu de la Santa Misión 1942. IPAC

<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/la-garriga-creu-santa-mision-1942>

Alcover, Alt Camp / cementiri, reubicat / Monument commemoratiu / Creu als Caiguts (1942). MD

<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/cementiri-dalcover-creu-als-caiguts>

-Valls, Alt Camp / fora cementiri, espai urbà / Monument / Monument als Caiguts resignificat Plaça del Quarter (1942 / 1979). MD

<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/valls-placa-del-quarter-creu-dels-caiguts-1942-1979>

-Girona / fora cementiri, magatzem municipal / Monument commemoratiu, Obelisc / Obelisc (1942, 1964, 1980). MD

-Girona / fora cementiri, zona urbana / Altres, Rellu / Pont d'Aigua, relleus representant quatre episodis guerra civil (1939 / 2019). MD

<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/girona-pont-de-laigua-reconstruccio-1940-2019>

1943

-Badalona, Barcelonès / cementiri, ubicació original / Monument funerari, Panteó / tomba amb creu al cementiri de Sant Crist (1943). MD

<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/cementiri-de-sant-crist-badalona-1943>

-Montcada i Reixac, Vallès Occidental / cementiri, ubicació original / Monument funerari, làpida / Placa de pedra i creu en mal estat en memòria 23 víctimes de Batea (1943) en fossa comuna de 700 víctimes *

<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/cementiri-de-montcada-i-reixac-1941>

-Les Franqueses, Corró d'Amunt, Vallès Oriental / fora cementiri / Creus / Creu Santa Missió 1943. IPAC

<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/corro-damunt-santa-missio-1943>

-Tortosa, Baix Ebre / fora cementiri, espai religiós / Monument commemoratiu, conjunt / Creu als Caiguts (1943) Recinte Calvari. MD

-L'Arboç, Baix Penedès / fora cementiri, entorn església / Creu als Caiguts (1943). MD

<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/larboc-creu-als-caiguts>

-Àger, la Noguera / fora cementiri, espai accident / Monument commemoratiu, Monòlit / Monòlit en record víctimes accident autocar Frente Juventudes de Lleida (1943) / retirat. MD

-Sort, Pallars Sobirà / fora cementiri, entorn església / Rellu de l'escut d'Espanya amb l'àliga de Sant Joan a les campanes de l'església (1943) / Avda. Diputació Provincial 5. MD

-Cabanès, Alt Empordà / fora cementiri / Creu Santa Missió / Creu Santa Missió 1943. IPAC

-Sant Joan de les Abadesses, Ripollès / fora cementiri / Creu Santa Missió / Santa Missió 1943. IPAC

1944

-Arenys de Mar, Maresme / cementiri, reubicat / Monument commemoratiu / Als Caiguts (1944). MD

<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/cementiri-darenys-de-mar-1944>

-Terrassa, Vallès Occidental / cementiri, reubicades / Monument commemoratiu / escultures Monument als Caiguts (1944). MD IEC

<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/cementiri-de-terrassa-1944-1991-1>

-Campins, Vallès Oriental / fora cementiri / Creus / Creu de la Santa Missió 1929, 1944, 1957. IPAC

<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/campins-creu-mision-1929-santa-mision-1944>

-Cardedeu, Vallès Oriental / fora cementiri / Creus / Creu de la Santa Missió 1928, 1944, 1954. [IPAC](https://manelclementecaidos.myportfolio.com/cardedeu-creu-santa-missio-1928-1944-1954)
<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/cardedeu-creu-santa-missio-1928-1944-1954>

-Solivella, Conca de Barberà / fora cementiri, centre urbà / Monument commemoratiu, Creu / Creu monument als Caiguts Plaça de la Font (1944). MD

<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/solivella-creus-monument-als-caiguts-1944>

-Corbera d'Ebre, Terra Alta / cementiri, ubicació original / Monument commemoratiu, làpides / dues làpides a los mártires de Botaño (1944). MD

-Arbeca, Les Garrigues / fora cementiri, espai urbà / Creu / Creu Santa Misión 1944 Plaça Mercat (1944) . [IPAC](#)

-Cervera, la Segarra / cementiri, reubicat / Monument commemoratiu/ monument creu als Caiguts reubicat i significat darrera Panteó dels Pares Claretians (1944 / 2005). MD

<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/cementiri-de-cervera-monument-als-caiguts-1944-2005>

-Girona / fora cementiri, zona urbana / Altres, Relleu / Relleu escut d'Espanya amb àguila / Mercat municipal Plaça Francesc Calvet (1944). MD

1945

-Abrera, Baix Llobregat / fora cementiri, espai privat, vestigi / Monument commemoratiu / Monòlit IV División de Navarra (1945). MD

<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/abrera-monolit-iv-division-de-navarra>

-Esplugues de Llobregat, Baix Llobregat / fora cementiri / Creu Santa Missió / Creu de terme i de la Santa Missió 1945. [IPAC](#)

<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/esplugues-de-llobregat-creu-santa-missio-1945>

-Vallirana, Baix Llobregat / fora cementiri / Creu / Creu de la Santa Missió (1945). [IEC](#)

<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/vallirana-creu-santa-missio-1945>

-Vic, Osona / fora cementiri / Creu / Creu de la Santa Missió (1945) / no localitzada MD

-Mont-roig del Camp, Baix Camp / fora cementiri, entorn església / Creu Santa Missió 1945, 1952 / Al costat de l'ermita de la Mare de Déu del Peiró. [IPAC](#)

-Lleida / fora cementiri, església / Altres / Placa Església Sant Llorenç "Dieron su vida por Dios" + noms 6 capellans (1945). MD

-Lleida / fora cementiri, església / Altres / Placa Església Sant Llorenç "Dieron su vida por Dios" + noms 6 capellans (1945). MD

-Girona / cementiri, reubicat / Monument commemoratiu / Monòlit a la IV División de Navarra (1945). MD. [IEC](#)

1946

-Sant Feliu de Llobregat, Baix Llobregat / fora cementiri, església / Altres, vitrall / vitrall Catedral de Sant Feliu de Llobregat (1946). MD

-Sant Llorenç de Morunys, Solsonès / fora cementiri / Creus / Creu de la Santa Misión 1946 *

<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/sant-llorenç-de-morunys-creu-santa-mision-1946>

1947

-Sant Martí de Tous, l'Anoia / fora cementiri / Creu Santa Missió / Creu de Pedra, de terme i Santa Missió 1947. [IPAC](#)

-Palau-solità i Plegamans / fora cementiri / Creu Santa Missió 1947 / davant església Santa Maria Palau-solità * / DIBA

-Ivorra, La Segarra/ fora cementiri / Creu / Creu de la Santa Missió 1947, reformada el 1982. [IPAC](#)

<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/ivorra-creu-santa-missio-1947-reformada-el-1982>

1948

-Sant Pere de Ribes, Garraf / cementiri, reubicada / Creu / Creu dels Caiguts de la Plaça de l'Església (1948). MD

-Siurana d'Empordà, Alt Empordà / fora cementiri / Creu Santa Missió / Missió Sancta 1948. MD

<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/siurana-demporda-creu-missio-sancta-1948>

1949

-Igualdada, l'Anoia / fora cementiri, cripta església / Monument commemoratiu / Cripta Basilica de Santa Maria amb plaques memorials en memòria de les 62 víctimes de la repressió revolucionària a Igualdada (1949) *

<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/santa-maria-digualada-cripta>

-Clariana de Cardener, Solsonès / fora cementiri / Creu / Creu de la Santa Missió 1949. IPAC

<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/clariana-de-cardener-creu-santa-missio-1947>

-Sant Feliu de Guíxols, Baix Empordà / fora cementiri / Creu Santa Missió / Creu Santa Missió 1949. MD

<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/sant-feliu-de-guixols-creu-santa-missio-1949>

1950

-Olèrdola-Moja, Alt Penedès / fora cementiri / Creu Santa Missió / Creu de terme i de la Santa Missió 1950. IPAC

-El Papiol, Baix Llobregat / fora cementiri, entorn urbà / Monument commemoratiu / Monòlit als Caiguts (1950 / 1992). MD

<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/el-papiol-monolit-als-caiguts-1950-1992>

-Santa Maria d'Oló, Moianès / fora cementiri, entorn església / Creu Santa Missió dècada 1950 / davant Església Santa Maria d'Oló * / DIBA

-Santa Eugènia de Berga, Osona / fora cementiri / Creus / C.Santa Missió 1930, 1940, 1950, 1966. IPAC

<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/santa-eugenia-de-berga-santa-missio-1930-1940-50-66>

-Terrassa, Vallès Occidental / fora cementiri, zona urbana / Monument commemoratiu / A Alfons Sala (1950) Passeig del Comte d'Egara / fotografiat. MD *

-Montornès de Segarra – Mas de Bon Dia, La Segarra / fora cementiri / Creu Monumental de la Santa Missió (1950). IPAC

<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/mas-del-bon-dia-creu-santa-missio-1950>

-Guimerà, Urgell / fora cementiri / Creu, Creu de la Santa Missió 1950. IPAC

<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/guimera-creu-santa-missio-1950>

-Tàrrega, Urgell / fora cementiri / Creu / Creu als Escolapis Parc de Sant Eloi (1961). MD IEC

<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/tarrega-sant-eloi-creu-als-escolapis-1961-1993>

-Tàrrega, Urgell / fora cementiri, centre urbà / Creu Plaça Major antiga creu de terme / resignificada (1950). MD IEC

<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/tarrega-creu-als-caiguts-1950-2019>

-Banyoles, Pla de l'Estany / cementiri, ubicació original / Monuments commemoratiu / Monument als Caiguts (1950). MD

<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/cementiri-de-banyoles-monument-als-caiguts-1950>

1951

-Navàs, Bages / fora cementiri / Basament Creu Santa Missió de Castelladrall 1951 / Carretera de Súria a Viver i Serrateix (B-423), al km. 9,4 * / DIBA

-Navàs, Bages / fora cementiri / Creus / Creu Santa Missió de Valldeperes 1951 / Vora l'església de Santa Fe de Valldeperes, Carretera a Cardona (C-55), al km. 57,9 (al polígon La Cort, de Cardona), pista asfaltada en direcció est i després nord-est, uns 2,5 km * / DIBA

-Correà, Berguedà / fora cementiri / Creu Santa Missió 1951 (sobre un turó al Sud de l'Església de Sant Martí) * / DIBA

-Granyanella - la Curullada, La Segarra / fora cementiri / Creu / Creu commemorativa de la Curullada, Creu Homenatge al nostre s. rector màrtir Mn. Ramon Jové Santa Missió 1951. IPAC

<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/la-curullada-creu-santa-missio-1941>

-Sant Ramon, La Segarra/ fora cementiri / Creu / Creu de la Santa Missió (1951). IPAC

<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/la-curullada-creu-santa-missio-1951>

-Vila Vielha e Mijaran, Vall d'Aran / fora cementiri, espai natural / Creu / Creu Santa Misió (1951)
Carrer Penicha, Vila, Vielha e Mijaran carretera LV-5052 Km 1, que uneix Vilac amb la carretera Nacional 230

1952

-La Palma de Cervelló, Baix Llobregat / fora cementiri / Creu Santa Missió 1952 / BV-2421 cantonada camí de les Roquetes. [IPAC](#)

-Mont-roig del Camp, Baix Camp / fora cementiri, entorn església / Creu Santa Missió 1945, 1952 / Al costat de l'ermita de la Mare de Déu del Peiró. [IPAC](#)

-L'Espluga de Francolí, Conca de Barberà / fora cementiri, interior església / placa en que es referència a Franco 1952 / Paret interior Església Vella de Sant Miquel, Plaça de l'Església. MD

-Fulleda, Les Garrigues / fora cementiri / Creu / Creu de terme / Santa Missió 1952. [IPAC](#)

-Quart, Gironès / entorn cementiri, ubicació original / Placa amb inscripció Santa Missió 1952 / paret perimetral cementiri, Carrer de l'Església. MD

1953

-Sant Joan Despí, Baix Llobregat / fora cementiri, entorn església / Creu / Creu Santa Misió (1953). MD
<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/sant-joan-despi-creu-santa-mision-1941-1953>

-Sant Vicenç de Torelló, Osona / fora cementiri / Creus / Creu de la Santa Misió 1953. [IPAC](#)
<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/sant-vicenc-de-torello-creu-santa-mision-1953>

-Sabadell, Vallès Occidental / fora cementiri, zona urbana / Altres, relleu / Àguila Sant Joan tapada edifici correus (1953). MD
<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/sabadell-relleu-escut-amb-aliga-de-sant-joan-1953>

-Cànoves, Vallès Oriental / fora cementiri / Creus / Creu de la Santa Missió 1953 * / DIBA
<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/canoves-creu-de-la-santa-missio-1953>

-Llinars del Vallès, Vallès Oriental / Cementiri / Placa marbre en record Mon Pere Bonastre. MD
<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/cementiri-llinars-del-valles-placa-1953>

-Barberà de la Conca, Conca de Barberà / fora cementiri, entorn església / Creu / Creu Santa Missió (1953). [IPAC](#)

-Estaràs–Vergós Guerrejat, La Segarra / fora cementiri / Creu / Creu Monumental de Vergós Guerrejat de la Santa Missió (1953). [IPAC](#)
<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/vergos-guerejat-estaras-creu-santa-missio-1953>

-Les Oluges, La Segarra / fora cementiri / Creu / Creu de la Santa Missió (1953). [IPAC](#)

-Pont de Molins, Alt Empordà / fora cementiri , entorn església / Creus Santa Missió en façana església (1953, 1965) *
<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/cementiri-de-pont-de-molins>

1954

-Aguilar de Segarra, Bages / fora cementiri / Creu Santa Misió 1954 / 100 m al nord de la Parròquia de Sant Andreu d'Aguilar, molt a prop de la carretera BV-3009 * / DIBA

-Castellfollit del Boix, nucli de Maians, Bages / fora cementiri / Creu Santa Missió 1954 Plaça de l'Era *

-San Salvador de Guardiola, Bages / fora cementiri / Creus / Creu Santa Missió 1954 / Avinguda Generalitat cruïlla amb carrer de la Creu * / DIBA

-Moia, Moianès / fora cementiri, espai urbà, vestigi / Monument commemoratiu / A Sant Sebastià, en desagravi de / la profanació / sufrida en 1936 Plaça de Sant Sebastià (1954) *
<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/moia-monument-a-sant-sebastia-1954-1976>

-Torelló, Osona / fora cementiri, zona urbana / Creu / Santa Missió 1954 (arquitecte Josep Maria Pericas, destrossada, reparada sense capitell original, reubicada al lateral del Santuari de Rocapevra). MD / DIBA
<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/torello-creu-santa-missio-1954>

-Cardedeu, Vallès Oriental / fora cementiri / Creus / Creu de la Santa Missió 1928, 1944, 1954. [IPAC](#)
<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/cardedeu-creu-santa-missio-1928-1944-1954>

-La Roca, Sant Agnès de Malanyanes, Vallès Oriental / fora cementiri / Creus / Creu de la Santa Missió 1954 * / DIBA

<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/santa-agnes-de-malanyanes-santa-missio-1954>

-Vilanova del Vallès, Vallès Oriental / fora cementiri, entorn església / Cruz Santa Misión 1912, renovada en 1939, año de la victoria-, 1954. IPAC

<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/vilanova-del-valles-1912-1939-ano-victoria-1954>

-Riudoms, Baix Camp / cementiri, ubicació original / Monument commemoratiu / Monòlit (1954). MD

-Sant Guim de Freixenet – Freixenet de Segarra, La Segarra / fora cementiri / Creu Monumental de la Santa Missió (1954). IPAC

-Els Plans de Sió –Les Pallargues , La Segarra / fora cementiri / Creu / Creu Santa Missió (1954). IPAC

<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/les-pallargues-creu-santa-missio-1954>

-Ribera d'Ondara – Montpalau, La Segarra / fora cementiri Creu Monumental Santa Missió (1954). IPAC

-Lleida / cementiri, ubicació original / Monument funerari, Mausoleu / Mausoleu a les víctimes de la repressió revolucionària (1954 / 2010 / 2017). MD

<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/cementiri-de-lleida-mausoleu-1954-2010-2017>

1955

-Sant Boi de Lluçanès, Osona / fora cementiri, centre urbà / Monument als Caiguts (1955, 1991), transformat en Font de la Plaça Nova. MD

<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/sant-boi-de-llocanes-monument-als-caiguts-1955-1991>

-La Pobla de Massaluca, Terra Alta / fora cementiri, ajuntament / Placa memorial / placa DÍA DEL MUNICIPIO RURAL AÑO 1955 amb jou i fletxes?. MD

-Llers, Alt Empordà / fora cementiri / Creu Santa Missió 1955 / GI 510 de Llers a La Guardia*

1956

-Vallirana, Baix Llobregat / fora cementiri, lloc afusellament / Placa / A les monges afusellades a Vallirana (1956) / no localitzada. IEC

-Sabadell, Vallès Occidental / fora cementiri, espai d'execució / Monòlit a Mosén Cayetano Clausellas Vallbé (Camil Fàbregas, 1956). IEC

<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/sabadell-a-mosen-cayetano-camil-fabregas-1956>

-Sabadell, Vallès Occidental / fora cementiri, entorn església / Monòlit al Pare Àngel Rodalimans (1956 / 1988). IEC

<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/sabadell-al-pare-angel-rodalimans-1956-1988>

-Tarragona / fora cementiri / Altres, inscripcions / In UNIVERSIDAD LABORAL FRANCISCO FRANCO (1956) pilons / retirada. MD

-La Pobla de Massaluca, Terra Alta / fora cementiri, centre urbà / Monument memorial, monòlit / Monòlit PRESENCIA DE LOS HIJOS AUSENTES AL "DIA MUNICIPIO RURAL" (1956). MD

1957

-Campins, Vallès Oriental / fora cementiri / Creus / Creu de la Santa Missió 1929, 1944, 1957. IPAC

<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/campins-creu-mision-1929-santa-mision-1944>

-Sant Gregori, Gironès / fora cementiri / Creu Santa Missió / Creu de terme i de la Santa Missió de Sant Gregori amb inscripció Missió-Fabre 1957. IPAC

-Sant Jordi Desvalls, Gironès / fora cementiri / Creu Santa Missió 1959 / A la sortida del poble. Tancada per les instal·lacions del pou d'aigua del poble.

1958

-Manresa, Bages / cementiri, reubicat / Monument commemoratiu / Monument als Caiguts, desmuntat i en zona reservada treballadors (1958). MD

<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/cementiri-manresa-restes-monument-als-caiguts-1958>

-Gualta, Baix Empordà / fora cementiri / Creu Santa Missió / Santa Missió 1958 - Plaça Catalunya. IPAC

1959

-Montblanc, Conca de Barberà / fora cementiri, espai d'execució / Monument commemoratiu / Monument al Bisbe Borràs (1959) *

<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/montblanc-monument-al-bisbe-borras-1959>

-Oliana, Pantà, Alt Urgell / fora cementiri, vestigi / Placa inaugural / Placa SE FRANCISCO FRANCO INAUGURO ESTE PANTANO DE OLIANA Y SU CENTRAL ELECTRICA EL DIA XXX DE JUNIO DE MDMLIX (1959) / retirada? MD

-Sant Gregori, Gironès / fora cementiri / Creu Santa Missió / Creu de terme i de la Santa Missió de Sant Gregori amb inscripció Missió-Fabre 1957. IPAC

-Sant Jordi Desvalls, Gironès / fora cementiri / Creu Santa Missió 1959/ A la sortida del poble. Tancada per les instal·lacions del pou d'aigua del poble. IPAC

1960

-Sant Martí de Tous, l'Anoia / fora cementiri / Creu de la Santa Missió / Creu de terme i de la Santa Missió 1960. IPAC

-Gimenells i el Pla de la Font, Segrià / fora cementiri, espai urbà / Altres, relleu / escut d'Espanya amb l'àliga de Sant Joan (1960) / retirat. MD

1961

-Cardona, Bages - Segalers / fora cementiri / Creus / Creus del Remei, Santa Missió (1961). IPAC

<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/cardona-creu-santa-missio-1961>

-Navars, Bages / fora cementiri / Creu Santa Missió 1961 a Sant Salvador de Torruella. IPAC

<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/navars-creu-santa-missio-1961-a-sant-salvador>

Monistrol de Montserrat, Bages / Monument funerari i monument commemoratiu/ Mausoleu i monument terç de Mare de Déu de Montserrat (1961, 1965, monument retirat 2022). MD

<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/monument-terc-de-requetes-dena-sa-de-montserrat>

-Barcelona / fora cementiri, espai urbà / Monument commemoratiu / Monòlit A Pius XII a la plaça del mateix nom (1961). IEC

<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/barcelona-a-pius-xii-julia-riu-serra-1961>

-Taradell, Osona / fora cementiri, entorn església / Creu Santa Missió 1961 / davant Església de Sant Genís. NI / DIBA

-Les Piles, Conca de Barberà / fora cementiri, entorn església / Placa memorial Santa Missió 1961 / Carrer Major. MD

-Tàrraga, Urgell / fora cementiri / Creu / Creu als Escolapis Parc de Sant Eloi (1961). MD IEC

<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/tarrega-sant-eloi-creu-als-escolapis-1961-1993>

1962

-Sant Julià de Vilatorrada, Villaleons, Osona / fora cementiri / Creu Santa Missió / Creu de terme i Santa Missió 1962. IPAC

<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/villaleons-sant-julia-de-vilatorrada-santa-missio-1962>

-El Far d'Empordà, Alt Empordà / fora cementiri / Creu Santa Missió 1962 / Carrer Cristòfol Colom

1963

-Vilalba dels Arcs, Terra Alta / Fora cementiri, espai de batalla / Monument commemoratiu, conjunt memorial de tres elements (1963, 1968, 2000) / Creu Turó Quatre Camins cota 427 defensat pels requetès (1963, en substitució creu de fusta), Monòlit Turó Punta Targa cota 481 defensat pels republicans (1968) i Via Crucis que uneix els turons (inaugurat el 4 de Juny de 2000). MD

<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/vilalba-memorial-quatre-camins-1963-1968-2000>

-Balaguer, La Noguera / fora cementiri, magatzem municipal / Monument commemoratiu, escultura / Cap de Pont de Balaguer: Monument als Caiguts de Genaro Iglesias (1963) magatzem municipal des de 1982 / Biennal de Venècia 2019

1964

-Tarragona / fora cementiri, seu del Govern Civil a Tarragona / Placa inaugural / placa interior amb referència al dia del Caudillo (1964) / retirada. MD

-Cervià de les Garrigues, Les Garrigues / Placa commemorativa / Placa commemorativa resignificada Dipòsit Vell (1964). MD

<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/valls-placa-del-quarter-creu-dels-caiguts-1942-1979>

-Girona / fora cementiri, magatzem municipal / Monument commemoratiu, Obelisc / Obelisc (1942,1964, 1980). MD IEC

-Girona / fora cementiri, magatzem municipal / Monument commemoratiu, Obelisc / Obelisc (1942,1964, 1980). MD IEC

1965

Monistrol de Montserrat, Bages / Monument funerari i monument commemoratiu/ Mausoleu i monument terç de Mare de Déu de Montserrat (1961, 1965, monument retirat 2022). MD

<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/monument-terc-de-requetes-dena-sa-de-montserrat>

-Martorell, Baix Llobregat / fora cementiri, zona urbana / Placa / Placa pedra en columna peanya d'una creu: 25 años de Paz (1965). MD

<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/martorell-creu-restaurada-25-anos-de-paz-1965>

-Pont de Molins, Alt Empordà / fora cementiri , entorn església / Creus Santa Missió en façana església (1953, 1965). NI

<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/cementiri-de-pont-de-molins>

1966

-Vallirana, Baix Llobregat / fora cementiri, lloc afusellament / Monument commemoratiu, estructura arquitectònica / Als morts de la Guerra Civil en el fossar del Lledoner (1966). IEC

<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/vallirana-espai-dexecucio>

-Santa Eugènia de Berga, Osona / fora cementiri / Creus / Creu de la Santa Missió 1930, 1940, 1950, 1966. IPAC

<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/santa-eugenia-de-berga-santa-missio-1930-1940-50-66>

-Tortosa, Baix Ebre / fora cementiri, espai de batalla / Monument memorial, escultura / Monument a la Batalla de l'Ebre (1966). MD

<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/tortosa-moument-a-la-batalla-de-lebre-1966-1986>

<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/tortosa-monument-a-la-batall-de-lebre-1966-1986-bis>

-Solsona, Solsonès / fora cementiri, espai urbà / Monument commemoratiu / Monument a les Masies (1966). MD

<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/solsona-monument-a-les-masies-1966>

1967

-Camarasa, la Noguera / fora cementiri, espai natural / Creu / Creu Santa Misió (1967). MD

<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/camarasa-creu-santa-missio-1967>

1968

-Vilalba dels Arcs, Terra Alta / Fora cementiri, espai de batalla / Monument commemoratiu, conjunt memorial / fusta (1963) –els cossos dels requetès estan a Montserrat–, Monòlit Punta Targa cota 481 defensat pels republicans Memorial Quatre Camins: Creu Quatre Camins cota 427 defensat pels requetès ens substitució creu de–per enterrar cossos que es anaven trobant de tots dos bàndols- (1968), Via Crucis que uneix els turons (inaugurat el 4 de Juny de 2000). MD

<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/vilalba-memorial-quatre-camins-1963-1968-2000>

1969

1970

1971

-La Canonja, Tarragonès / fora cementiri / Monument commemoratiu / Bust Al Bisbe Borràs, màrtir de Crist (1971-marbre-, 1992-bronze-). IEC

<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/la-canonja-b-gallart-bust-bisbe-borras-1971-1992>

1972

1973

-El Vendrell, Baix Penedès / fora cementiri / Monument inaugural / Llosa + Bloc pedra
Inauguració autopista , Autopista Pau Casals, peatge (1973) / retirada. MD

1974

-Sant Just Desvern, Baix Llobregat / fora cementiri, centre urbà / Creu / Creu a les víctimes de la Guerra Civil (1974) Monument en substitució al monument franquista a la Plaça de Verdaguer. IEC

<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/sant-just-desvern-creu-a-les-victimes-1974>

Annex 3

Distribució comarcal dels monuments
a les víctimes de la violència revolucionària
erigits en democràcia

Distribució comarcal dels monuments a les víctimes de la violència revolucionària erigits en democràcia⁴

Barcelona

Alt Penedès / Anoia / Bages

4. Baix Llobregat

4.1. VRD Sant Feliu de Llobregat / fora cementiri, entorn església / Capella dels Màrtirs de la Catedral de Sant Feliu de Llobregat (2018)

Barcelonès / Berguedà / Garraf / Lluçanès / Maresme / Moianès / Osona

12. Vallès Occidental

12.1. VRD San Cugat del Vallès / fora cementiri, espai d'execució / Memorial a Josep Maria Planes al Mirador de la Font Groga, San Cugat (2017)

<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/san-cugat-memorial-a-josep-maria-planes-2017>

12.2. VRD San Cugat del Vallès / fora cementiri, espai d'execució / Monòlit memorial del Pi Bessó (2020)

<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/san-cugat-memorial-victimes-al-pi-besso-2020>

Vallès Oriental

Tarragona

Alt Camp / Baix Camp / Baix Ebre / Baix Penedès

18. Conca de Barberà

18.1. VRD Montblanc / fora cementiri, entorn església / Conjunt memorial / A Mossèn Pau i Queralt (2011)

<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/montblanc-a-mossen-pau-queralt-2011>

Montsià / Priorat / Ribera d'Ebre / Tarragonès

23. Terra Alta

23.1. VRD La Fatarella / fora cementiri, espai d'execució / Monòlit en memòria dels "Fets de la Fatarella" (2017)

<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/la-fatarella-memorial-dels-fets-de-la-fatarella-2017>

Lleida

Alt Urgell / Cerdanya (Lleida) / Garrigues

27. Noguera

27.1. VRD Os de Balaguer / fora cementiri, entorn església / Conjunt memorial al Monestir de Santa Maria de Bellpuig de les Avellanes (2013)

<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/monestir-de-les-avellanes-placa-dels-martirs>

28. Pallars Jussà

28.1. VRD La Pobla de Segur / fora cementiri, entorn església / Placa en memòria de Josep Figuera a l'església parroquial (2007)

Pallars Sobirà

30. Pla d'Urgell

30.1 VRD Tàrrega / fora cementiri, entorn església / Intervenció Santuari del Carme en memòria dels 12 màrtirs carmelites, Tàrrega (2007)

---

⁴ En l'inventariat d'aquests monuments s'ha fet servir, després del número, l'acrònim VRD (Violència Revolucionària Democràcia).

30.2. VRD Tàrrega / fora cementiri, entorn església / Nova capella sepulcral del futur beat Ferran Saperas a la parròquia de Santa Maria de l'Alba de Tàrrega (2017)

30.3. VRD Tàrrega / entrada cementiri / Intervenció en cenotafi existent en memòria del Beat Ferran Saperas, exterior cementiri de Tàrrega, col·locació de placa memorial (2018)

30.4. VRD Tàrrega / fora cementiri, entorn església Intervenció en cenotafi existent en memòria del Beat Ferran Saperas, exterior cementiri de Tàrrega, col·locació de placa memorial (2018)

<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/tarrega-placa-memorial-a-cenotafi-de-fsaperas-2017>

30.5. VRD Tàrrega / fora cementiri, entorn església / intervenció Santuari del Carme en memòria dels 12 màrtirs carmelites, mural fotogràfic (2020)

31. Segarra

31.1. VRD Cervera, Segarra / fora cementiri, espai d'execució / En memòria de la beatificació dels Dotze Carmelites de la Comunitat de Tàrrega. Clot dels Aubins, Cervera (2008)

<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/cervera-clot-dels-aubins-2018>

31.2. VRD Ribera d'Ondara / fora cementiri, espai d'execució/ Camp dels Màrtirs de Mas Claret (2008)

<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/ribera-dondara-camp-dels-martirs-mas-claret-2008>

32. Segrià

32.1 VRD Lleida, Segrià / cementiri, ubicació original / Intervenció en el Mausoleu franquista (2001)

32.2. VRD Lleida, Segrià / fora cementiri, entorn església / Conjunt memorial a Francesc Castelló a la Parròquia de Sant Pere de Lleida (2001)

32.3. VRD Lleida, Segrià / fora cementiri, entorn església / Homenatge als màrtirs de Lleida a la Catedral de Lleida (2006)

32.4. VRD Lleida, Segrià / cementiri, ubicació original / Intervenció en el Mausoleu franquista del Cementiri de Lleida (2010, 2017)

<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/cementiri-de-lleida-mausoleu-1954-2010-2017>

Solsonès / Urgell / Vall d'Aran

Girona

36. Alt Empordà

36.1 VRD Maçanet de Cabrenys, Alt Empordà / Placa informativa i memorial / Centre cultural Miquel Barnadas i Martin (2001)

<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/macanet-de-cabrenys-placa-centre-miquel-barnadas-2001>

Baix Empordà

38. Cerdanya / Girona

38.1. VRD Fontanals de Cerdanya, Alt Empordà / Creu Còrrec del Gavatx /Monòlit de dignificació de la Creu Còrrec del Gavatx a Urtx (2023)

Garrotxa

Gironès

La Selva

Pla de l'Estany

43. Ripollès

43.1. VRD Ribes de Freser / Església de Santa Maria de Freser / En record als beats Sebastià Ribera i Teresa Subirà

<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/ribes-de-freser-beats-sebastia-riera-i-teresa-subira>

Annex 4

Distribució comarcal dels monuments a la memòria republicana a Catalunya

Tal com ha estat descrit en la tesi (4.7 *Inventari, classificació i documentació gràfica dels monuments a les víctimes republicanes*), aquest annex a la tesi presenta un inventari dels monuments commemoratius en memòria de les víctimes republicanes de la Guerra Civil i de la dictadura franquista, així com dels memorials que de forma genèrica i en període democràtic han estat dedicats a la “reconciliació”. Aquest inventari inclou alhora alguns dels monuments existents durant la II República que van ser retirats pel franquisme i han estat restituïts en democràcia.

A diferència dels monuments franquistes, registrats metòdicament pel Memorial Democràtic a través del Cens de simbologia franquista, els monuments republicans a Catalunya no han estat catalogats de forma unificada i en aquest sentit el seu inventari, classificació i documentació gràfica pot esdevenir una aportació rellevant a l'àmbit d'estudi. L'inventari ha fet servir la informació d'institucions ja referenciades com són l'Institut d'Estudis Catalans / IEC mitjançant la seva base de dades de Monuments commemoratius de Catalunya; l'Inventari del Patrimoni Arquitectònic de Catalunya -que depèn de la Direcció General del Patrimoni Cultural del Departament de Cultura de la Generalitat- o l'Inventari de Patrimoni Cultural de la Diputació de Barcelona. També han estat importants les aportacions de la Xarxa d'Espais de Memòria del Memorial Democràtic o d'entitats memorialistes com l'Amical de Mauthausen, així com d'altres entitats de divulgació del patrimoni cultural. Simultàniament s'han fet servir altres fonts diverses.

Els monuments republicans han estat catalogats també a partir d'una classificació territorial (Barcelona, Tarragona, Lleida i Girona, comarques, municipis) i cronològica i mitjançant un codi numèric estructurat a partir de les comarques. Així mateix, la classificació dels monuments ha contemplat la seva tipologia (placa memorial, monòlit, escultura, conjunt escultòric o arquitectònic, mural, intervenció en l'espai) i sobretot el seu objecte d'homenatge. Aquest protagonisme de a què o a qui s'homenatja es materialitza en la documentació gràfica de la pàgina web a partir d'aquestes tipologies ja referenciades: / A la República / A Francesc Macià / A Lluís Companys / A Blas Infante / Als alcaldes republicans i altres polítics / A personatges diversos / A les BBII / Als Biberons / Fronts de guerra i espais de repressió / Víctimes bombardejos / Memorials diversos fora cementiri / Memorials diversos als cementiris / Als deportats / Retirada i exili / Als maquis i guerrillers.

La gran quantitat de monuments inventariats en un mateix municipi, l'especificitat de l'objecte d'homenatge a partir del títol de l'obra i l'autoria dels monuments ha aconsellat fer servir en molts casos aquest esquema:

Localitat / comarca

-Títol de l'obra que especifica possible objecte d'homenatge / Tipologia formal si s'escau / (Autor, any d'execució)

Enllaç a la documentació fotogràfica del monument online

Veiem un parell d'exemples, la fitxa completa dels quals, serà presentada a l'annex 6, dedicat a la presentació d'un model de fitxa d'anàlisi i la seva aplicació a alguns monuments franquistes i republicans:

Barcelona

5.19. Fraternalitat, Als afusellats al Camp de la Bota, escultura (Miquel Navarro, 1992)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/barcelona-fraternalitat-miquel-navarro-1992>

Valls, Alt Camp

14.2. A Lluís Companys, conjunt escultòric (Joan Vila-Puig, 2002)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/valls-a-lluís-companys-joan-vila-puig-2002>

Per facilitar la distinció entre els monuments visitats i fotografiats i aquells que encara no ho han estat, s'ha optat per presentar aquests darrers amb tipografia de color gris. Alguns d'aquests monuments (com per exemple, els associats a les rutes de memòria de l'Alt Empordà) no han estat inventariats fent servir el codi numèric referenciat, a l'espera d'una visita i comprovació in situ de la seva idiosincràsia. Tampoc s'ha aplicat aquest codi als monuments ubicats en el Sud de França i vinculats a la Retirada, que són presentats al final de l'annex.

Els monuments a les víctimes del franquisme són vehiculitzadors de la memòria democràtica i a diferència dels silenciatos monuments franquistes, acullen actes d'homenatge coincidint amb les diferents efemèrides a celebrar, algunes de les quals han estat també documentades fotogràficament i incorporades a l'inventari online.

D'altra banda, aquest inventari es presenta com a document obert en la mesura que és habitual la creació de nous monuments a la memòria republicana i en homenatge a les víctimes del franquisme. La documentació fotogràfica realitzada pel doctorand d'alguns d'aquests monuments està disponible a la pàgina web <https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/>

Per tal de facilitar la ubicació i distribució geogràfica dels monuments es presenta inicialment un mapa de Catalunya, que presenta amb un codi cromàtic el nombre de monuments inventariats en cadascuna de les comarques mitjançant les següents franges: 0 a 5 / 6 a 10 / 11 a 20 / 21 a 30 / 31 a 40 / 41 a 50 / 51 a 60. En el nostre estudi no han estat inventariats monuments de les comarques Alta Ribagorça i Moianès i per aquest motiu no ha estat aplicat el codi cromàtic. El mapa utilitzat ⁵ encara no incorpora la nova comarca del Lluçanès, aprovada pel Parlament de Catalunya el 3 de Maig de 2023.

Tal com ha estat indicat al primer annex, a l'annex 5 s'especifica el nombre exacte de monuments inventariats, a partir d'una comparativa de distribució entre monuments franquistes, creus de la Santa Missió i monuments republicans.

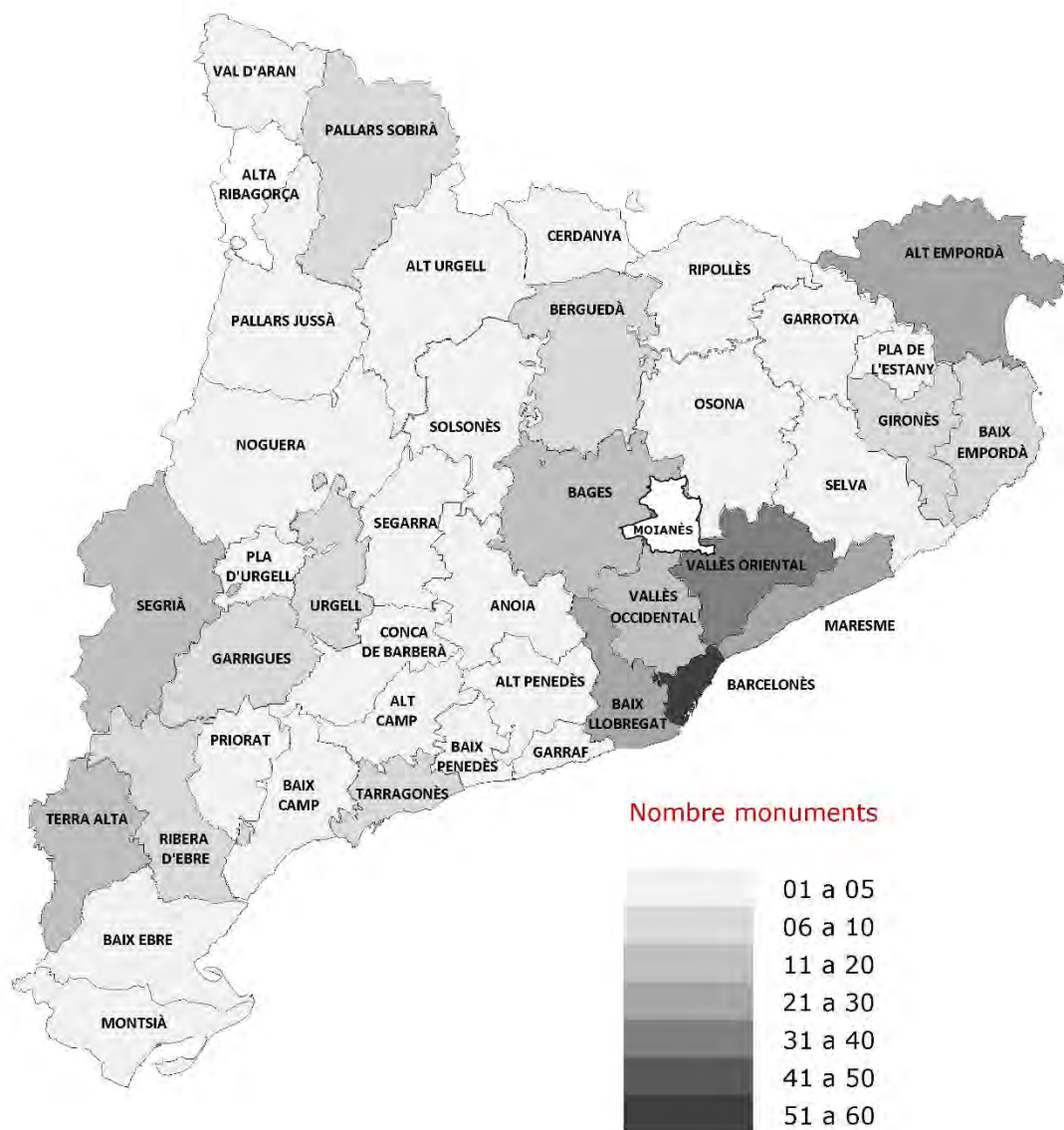
---

⁵ Mapa comarcal de Catalunya

Font: https://aplicacions.municat.gencat.cat/upload/escola/comarques_referencia.png

Darrera consulta: 19.02.2024

Mapa 2. Distribució comarcal de monuments a la memòria republicana

Font: elaboració pròpia

Barcelona

1. Alt Penedès

La Granada del Penedès, Alt Penedès

1.1. A tots els que moriren, monòlit, cementiri (2010)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/la-granada-del-penedes-a-tots-els-que-moriren-1985>

Olesa de Bonesvalls / Subirats, Alt Penedès

1.2. Memorial de la última defensa de Barcelona, projecte de Miquel Badia amb alumnes Escola d'Arquitectura, Serra de Riés entre Olesa de Bonesvalls i Subirats (2017)

Pla del Penedès, Alt Penedès

1.3. Monòlit Morts de la Guerra Civil al Pla del Penedès (2010)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/el-pla-del-penedes-al-morts-de-la-guerra-civil-2010>

Santa Margarida i els Monjos, Alt Penedès

1.4. Placa en memòria de l'aviació republicana (Grup de Recerca DIDPATRI / Didàctica del Patrimoni de la Universitat de Barcelona, Mar Hernández Pongiluppi, 2011) Entrada al Refugi antiaeri.

Sant Martí Sarroca, Alt Penedès

1.5. Temps de silenci, homenatge a les 64 víctimes de la Guerra Civil a SMSR, escultura (Àngel Camino, 2007)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/sant-marti-sarroca-tots-els-noms-angel-camino-2007>

Vilafranca del Penedès, Alt Penedès

1.6. A Lluís Companys, escultura (2002)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/vilafranca-del-penedes-a-companys-acamino-2002>

1.7. Contra la xenofòbia, monòlit amb placa (2005)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/vilafranca-del-penedes-contra-la-xenofobia-2005>

1.8. Llambordes del projecte *Stolpersteine* (2005)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/vilafranca-llambordes-projecte-stolpersteine-2005>

1.9. Fossa comuna, panells explicatius Morts Hospital de Sang, Cementiri (2005)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/vilafranca-del-penedes-morts-hospital-de-sang-2005>

2. Anoia

El Bruc, Anoia

2.1. Placa en memòria dels vuit republicans de Súria i Valls de Torroella (2001)

Castellolí, Anoia

2.2. Monument a les víctimes de la Guerra Civil (2006)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/castelloli-a-la-memoria-victimes-guerra-civil-2006>

Igualada, Anoia

2.3. Monòlit A Lluís Companys (1998)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/igualada-a-lluis-companys-1998>

Els Prats de Rei, Anoia

2.4. Monòlit a Lluís Companys () Passeig Josep Maria Llobet s/n

Sant Sadurní d'Anoia, Anoia

2.5. Placa "La vila de Sant Sadurní en homenatge a les víctimes de l'Holocaust nazi 1939-1945" / Cementiri (2005)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/sant-sadurni-a-les-victimes-de-lholocaust>

2.6. A Lluís Companys, escultura (2008)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/sant-sant-sadurni-danoia-a-lluis-companys-2008>

Vallbona d'Anoia

2.7. Placa commemorativa víctimes de la guerra civil –front i rereguarda- i exiliats (2023) Camí del Cementiri

3. Bages

Avinyó, Bages

3.1. Monument Als que hi van perdre la vida...

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/avinyo-als-que-hi-van-perdre-la-vida>

Castellbell i el Vilar, Bages

3.2. A l'alcalde Esteve Biosca, escultura (2002)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/castellbell-i-el-vilar-a-estev-biosca-2001>

3.3. Monument a Lluís Companys, escultura (Elisa Merino, 2007)
<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/castellbell-i-el-vilar-a-companys-elisa-merino-2007>

Castellnou de Bages, Bages

3.4. Placa memorial a Ramon Vila Capdevila / Caracremada i Museu dels Maquis (2000)
<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/castellnou-de-bagesomba-caracremadamuseu-maquis2000>

Manresa, Bages

3.5. A Lluís Companys, escultura (Agustí Penedès, 1990)
<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/manresa-a-companys-agusti-penades-1990>

3.6. Escultura i placa dedicades a Joaquim Amat-Piniella (2013)
<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/manresa-a-joaquim-amat-pinella-2013>

3.7. Placa amb els noms dels deportats, Plaça de Sant Domènec (2017)
<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/manresa-als-deportats-2017-2021>

3.8. Placa commemorativa Lleua del Biberó inaugurada amb presència de S. Farrés el 26 Juliol 2020
<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/manresa-placa-memorial-a-la-lleua-del-bibero-2020>

Navarcles, Bages

3.9. Placa en memòria de tots els caiguts
<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/navarcles-a-la-memoria-de-tots-els-caiguts>

3.10. Placa en record dels deportats de Navarcles (1977)

Sallent, Bages

3.11. Placa en record dels veïns de Sallent deportats, cementiri municipal Àngel Custodi (2009)

Sant Joan de Vilatorrada, Bages

3.12. Monòlit a Lluís Companys (Jaume Soldevila, 1990)
<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/sant-joan-de-vilatorrada-a-companys-soldevila-1990>

3.13. Monument víctimes Guerra Civil a la fossa de 15 soldats republicans Fossa del camí de les Torres (2012)

San Mateu de Bages, Bages

3.14. Placa Homenatge als maquis cementiri Sant Mateu de Bages (1992)
<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/sant-mateu-de-bages-cementiri-a-juan-maria-1989>

Sant Fruitós de Bages, Bages

3.15. Espai de memòria: escultura Memòria (Neus Serra, 2022) i Stolpersteine a Plaça de la Vila
<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/sant-fruitos-de-bages-memoria-neus-serra-2022>

4. Baix Llobregat

Abrera, Baix Llobregat

4.1. Memorial d'afusellats de la guerra civil (1995) Cementiri

Castelldefels, Baix Llobregat

4.2. A Lluís Companys, escultura (Ricard Baccaro, 2002)
<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/castelldefels-a-lluis-companys-ricard-vaccaro-2002>

Cornellà de Llobregat, Baix Llobregat

4.3. A Lluís Companys, bust (Raimon Llor, 1980)
<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/la-vajol-en-record-a-tots-els-republicans>

4.4. A Blas Infante, bust (1991)
<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/cornella-de-llobregat-a-blas-infante-1989>

4.5. A les Brigades Internacionals, monòlit (1996)
<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/cornella-a-les-brigades-internacionals-1996>

Esplugues de Llobregat, Baix Llobregat

4.6. A Blas Infante, bust (Escola de Marbre de Macael, 1994)
<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/esplugues-de-llobregat-a-blas-infante-1991>

4.7. Placa commemorativa Lluís Companys (2004)
<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/esplugues-a-lluis-companys-faristol-2004>

Martorell, Baix Llobregat

4.8. Monòlit a Lluís Companys (Joan Romagosa, 2000)
<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/martorell-a-lluis-companys-joan-romagosa-2000>

Molins de Rei, Baix Llobregat

4.9. Placa commemorativa víctimes Guerra Civil (2001)
<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/molins-de-rei-a-les-victimes-de-la-guerra-civil-2001>

4.10. El Racó de Lluís Companys, terrassa amb placa memorial (2016) i escultura (Joan Guitart, 2018)
<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/molins-de-rei-a-companys-joan-guitart-2016-2018>

Olesa de Montserrat, Baix Llobregat

4.11. Als Morts en la Guerra Civil, Cementiri de can Singla (1994, restaurat el 2002)
<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/olesa-de-mals-morts-en-la-guerraapaltor-1994>

El Prat de Llobregat, Baix Llobregat

4.12. A Blas Infante, bust (Plasencia, 1999)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/el-prat-de-llobregat-a-blas-infante-plasencia-1999>

4.13. Entre murs, Homenatge a Lluís Companys, escultura (M.Àlvarez, 2001)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/el-prat-entre-murs-a-lluis-companys-malvarez-2001>

Sant Boi de Llobregat, Baix Llobregat

4.14. Tio Vivo, Homenatge a l'Amical de Mauthausen i altres camps de concentració nazis, conjunt arquitectònic (autors diversos, 2002)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/sant-boi-tio-vivo-a-lamical-mauthausendiversos2002>

4.15. Placa i monument en record de les víctimes de l'exili i la deportació Plaça Mercè Rodoreda, per confirmar (2003)

Sant Feliu de Llobregat, Baix Llobregat

4.16. A la República a partir del bust de la República de 1931 / no localitzat (1993)

Sant Joan Despí, Baix Llobregat

4.17. A Lluís Companys, conjunt escultòric (Emili Caballé, 1997)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/sant-joan-despi-a-companys-emili-caballe>

Sant Vicenç dels Horts, Baix Llobregat

4.18. A Lluís Companys (Artistes vicentins, 2000, 2018) / Atenció: retirat i substituït

4.19. Commemoració 75è aniversari de l'afusellament del president Lluís Companys, cartell (2015)

4.20. Nou Monument a Lluís Companys, escultura (Artistes vicentins, 2018)

4.21. En record a les vicentines i vicentins afusellats al Camp de la Bota, placa memorial (2020)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/sant-vicenc-dels-horts-a-companys-2000-2018>

4.22. Homenatge a Francesc Macià i Llussà (2014), escultura. Poliesportiu Municipal Francesc Macà Carrer Sant Joan Bosco 45

Vallirana, Baix Llobregat

4.23. Placa A les víctimes de la Guerra Civil (1999)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/vallirana-als-morts-a-la-guerra-civil>

4.24. Placa A Fèlix Alsina (2003)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/vallirana-entrada-a-bosc-felix-alsina-2003>

5. Barcelonès

Barcelona

5.1. Al II aniversari de la República, placa (1933)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/barcelona-relleu-proclamacio-republica-1933>

5.2. Francesc Macià, sepultura, Cementiri de Montjuïc (1933)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/1933-cementiri-montjuic-sepultura-francesc-macia>

5.3. Monument a la República. Homenatge a Pi i Margall, conjunt escultòric (1934, 1936, 1990)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/prova-2>

5.4. Retolació carrer i placa Miquel Pedrola (1936)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/bcn-a-miquel-pedrola-nom-carrer-i-placa-1937-2011>

5.5. Obelisc, monument (1936)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/barcelona-obelisc-florensa-i-vilaseca-1936>

5.6. Retolació Plaça del milicià desconegut (1937) a la Plaça Sant Josep Oriol i placa informativa (2004) a la Placeta del Pi 2 no localitzada

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/barcelona-retolacio-placa-del-milicia-desconegut-1937>

5.7. Als voluntaris catalans / morts a França / i arreu del món en / defensa de la llibertat /1914-1918 1939-1945, escultura (Josep Clarà, 1936, 1986, 2011)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/bcn-als-voluntaris-catalans-jclara-1936-1986-2011>

5.8. Sepultures d' Ascaso i Durruti al Cementiri de Montjuïc

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/cementiri-montjuic-sepultures-ferrer-ascaso-i-durruti>

5.9. Placa memorial (1978) i monòlit a Lluís Companys en el seu lloc d'afusellament (2005)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/prova>

5.10. A Blas Infante, conjunt escultòric (Delgado, 1982) i bust (Cuenca, 1996)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/bcn-a-blas-infante-delgado-1982-i-cuenca-1996>

5.11. Placa memorial a Andreu Nin (1983)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/barcelona-placa-memorial-a-andreu-nin-1983>

- 5.12. Pietat, escultura Parlament de Catalunya (F.Ventura, 1984)
- 5.13. Pietat, escultura Fossar de la Pedrera (F.Ventura, 1984)
<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/bcn-fossar-pedrera-pietat-fventura-1984>
- 5.14. Fossar de la Pedrera: diversos, espai arquitectònic (Galí, Casajoana, Quintana, 1985)
<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/bcn-fossar-de-la-pedrera>
- 5.15. Als barcelonins morts als camps d'exterminació nazi, escultura (Fauteux, 1987)
<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/barcelona-als-morts-als-camps-fauteux-1987>
- 5.16. David i Goliat / A les brigades internacionals, escultura (Roy Schiffrin, 1988)
<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/barcelona-david-i-goliat-roy-schiffrin-1988>
- 5.17. Catalunya a Francesc Macià, escultura (Josep Maria Subirachs, 1991)
<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/barcelona-a-francesc-macia-subirachs-1990>
- 5.18. Pavelló de la República, rèplica arquitectònica (1992)
<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/barcelona-replica-pavello-de-la-republica-1992>
- 5.19. Fraternalitat, als afusellats al Camp de la Bota, escultura (Miquel Navarro, 1992)
<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/barcelona-fraternalitat-miquel-navarro-1992>
- 5.20. Als guerrillers morts, Fossar de la Pedrera al cementiri de Montjuïc
<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/bcn-fossar-de-la-pedrera-als-guerrillers-morts-1994>
- 5.21. Als voluntaris Jueus, Fossar de la Pedrera (...)
<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/bcn-fossar-de-la-pedrera-als-voluntaris-jueus>
- 5.22. Als brigadistes austríacs, Fossar de la Pedrera (...)
<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/bcn-fossar-de-la-pedrera-als-brigadistes-austríacs>
- 5.23. Als acusats de ser maçons, Fossar de la Pedrera (...)
<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/bcn-fossar-pedrera-als-acusats-de-ser-macons>
- 5.24. In memoriam, Fossar de la Pedrera (L. Glasser, 1995)
<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/bcn-fossar-pedrera-in-memoriám-lglasser-1995>
- 5.25. A Batista Roca, bust (Francesc Carulla, 1996)
<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/barcelona-a-batista-i-roca-francesc-carulla-1996>
- 5.26. A Lluís Companys, escultura (Francisco López, 1998)
<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/barcelona-a-lluis-companys-francisco-lopez-1998>
- 5.27. A Josep Tarradellas, escultura (Xavier Corberó, 1999)
<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/barcelona-a-tarradellas-jmcorbero-1999>
- 5.28. Memorial en homenatge als professors de la Universitat Catalana depurats i separats el 1939 (MBM Arquitectes -Josep Maria Martorell, Oriol Bohigas i David Mackay-, Enric Satué i Josep Maria Civit, 2001)
<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/barcelona-als-professors-expulsats-2001>
- 5.29. A les víctimes dels bombardeigs de 1938, Encaix, escultura (Margarita Andreu, 2003)
<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/bcn-encaix-margarita-andreu-2003>
- 5.30. A Manuel Carrasco i Formiguera / Die Ram, conjunt escultòric (Pep Admetlla, 2003)
<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/bcn-a-carrasco-i-formiguera-padmetlla-2003>
- 5.31. Victimes del bombardeig de Sant Felip Neri, placa (2007)
<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/bcn-en-memoria-victimes-sant-felip-neri-2008>
- 5.32. Als morts i ferits dels bombardejos de 1938, placa al Mercat Barceloneta (2008)
<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/bcn-a-victimes-bombardeig-barceloneta-2008>
- 5.33. Plaça de les Dones del 36 / Mural vegetal M.Ginestà /2009-2020)
<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/barcelona-placa-de-les-dones-del-36>
- 5.34. Als homes i dones de la CNT, Fossar de la Pedrera (Juanjo Novella, 2011)
<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/bcn-fossar-pedrera-als-llibertaris-jnovella-2011>
- 5.35. En homenatge a la bandera hissada pel president Lluís Companys placa (2011)
<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/bcn-castell-de-montjuic-placa-commemorativa-2011>
- 5.36. Monument en homenatge a la Segona República, faristol (2012)
<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/prova-2>
- 5.37. Als antifeixistes parmesans, Cementiri de Montjuïc, Jardí de la Mediterrània (2013)
<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/bcn-cementiri-montjuic-als-brigadistes-italians2013>
- 5.38. Aviadors de la República, placa (2013)
<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/bcn-a-la-memoria-dels-aviadors-de-la-republica-2013>
- 5.39. Mural Milicianes (Roc Blackblock, 2013) a Casa de la Muntanya
- 5.40. Als Caiguts en la Batalla de l'Ebre (Serra, 2014) Jardí de la Mediterrània, cementiri de Montjuïc
<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/cementiri-montjuic-caiguts-a-lebre-serra2014>
- 5.41. Placa en record d'Eliseu Villalba Nebot (2018) Interior Mercat del Ninot
- 5.42. El parapet de les executades i executats 1939-50, estructura arquitectònica (Francesc Abad, 2019)
<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/bcn-parapet-dels-executats-francesc-abad-2019>

- 5.43. Espai de Memòria Presó de Dones de Les Corts (Ricart, Hernich, Hernández, 2019)
<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/bcn-presó-de-dones-ricarthenrichhernandez-2019>
-*Stolpersteine* a Lluís Companys a la Plaça de Sant Jaume (2020) Projecte iniciat l'any 1992 i que arriba a Catalunya l'any 2015 sent el municipi de Navàs el que va acollir la primera llamborda.
- 5.44. Faristol Francesc Boix. Biblioteca Poble Sec. (29 Gener 2021)
- 5.45. Mural El Pas de les Brigades per Barcelona (Roc Blackblock, 2023) Passeig de la Circumval·lació, paret exterior Zoo.

Badalona, Barcelonès

- 5.46. A les víctimes del Nazisme (1988 / en reparació)
- 5.47. A Lluís Companys, monòlit (2004)
<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/badalona-a-lluis-companys-2004>

Hospitalet de Llobregat, Barcelonès

- 5.48. A Lluís Companys Pati de la Masia de Can Riera, reubicat (1990)
- 5.49. A Federico García Lorca no localitzat, (1990)
- 5.50. A Antonio Machado, escultura (Medina Campeny, 1997)
<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/hospitalet-a-antonio-machado-medina-campeny-1994>
- 5.51. A Lluís Companys conjunt escultòric i urbanístic (Albert Casané, 1997)
<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/hospitalet-a-lluis-companys-albert-casane-1997>
- 5.52. A la Lleva del Biberó, escultura, XVII Trobada (1998)
<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/hospitalet-en-memoria-de-la-xvii-trobada-1998>

Sant Adrià de Besòs, Barcelonès

- 5.53. Monument a Francesc Macià, bust (Coma-Cros, 1986)
<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/sant-adria-de-besos-a-francesc-macia-coma-cros-1986>
- 5.54. A Companys, estructura arquitectònica (Mejías, Sala, Fernández, Gómez, 1988)
<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/sant-adriaa-companysmegiassalafernandezgomez1988>

Santa Coloma de Gramenet, Barcelonès

- 5.55. A les víctimes de Mauthausen, escultura (Almirall, 1989)
<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/santa-coloma-als-exterminats-als-camps-almirall-1989>
- 5.56. A Celestí Boada, escultura (Dalmau, Gòrriz, 1998, 2007)
<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/santa-coloma-a-celesti-boadadalmau-gorritz-19982006>

6. Berguedà

Avià, Berguedà

- 6.1. Ahotsa, a les víctimes del franquisme, escultura sonora (Javier Olaizola, 2016) / davant cementiri
<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/avia-davant-cementiri-ahotsa-javier-olaizola-2016>

Berga, Berguedà

- 6.2. A Lluís Companys, monòlit (2002)
<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/berga-monument-a-lluis-companys-2002>
- 6.3. A Bertobillo, Puertas i Vilella, placa memorial (2014)
<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/berga-a-bertobillo-puertas-i-vilella-placa-2014>
- 6.4. A Bertobillo, Puertas i Vilella, mural (2014)
<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/berga-a-bertobillo-puertas-i-vilella-mural-2014>
- 6.5. Placa lloc de naixement de l'anarquista berguedà Ramon Casals Orriols, Ramonet Xic (2018)
<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/berga-placa-lloca-neixement-ramonet-xic-2018>

Vilada, Berguedà

- 6.6. Placa d'homenatge a Bertobillo, Puertas i Vilella (2004)
Sota la carretera C-26 en el PK-155, a l'antiga carretera de Vilada-Berga

7. Garraf

Vilanova i la Geltrú, Garraf

- 7.1. A Francesc Macià, monòlit (Subirachs, 1983)
<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/vilanova-i-la-geltrua-francesc-maciasubirachs1983>
- 7.2. Monòlit amb placa A Lluís Companys (1990, 2022)
<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/vilanova-i-la-geltru-a-lluis-companys-1990>
- 7.3. A les víctimes dels camps d'extermini nazis, escultura (Andreu Alfaro, 2001)
<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/vilanova-a-les-victimes-dels-camps-aalfaro-2001>

Sitges, Garraf

- 7.4. A la Lleva del Biberó (2004)
<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/sitges-homenatge-a-la-lleva-del-bibero-2004>

7.5. A Lluís Companys, monòlit escultura (Victor Berbegal, 2006)
<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/sitges-a-lluis-companys-victor-berbegal-2006>

8. Lluçanès

Prats de Lluçanès, (Osona), Lluçanès

8.1. Monument a Francesc Macià (1990)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/prats-de-llucanes-monument-a-francesc-macia-1990>

9. Maresme

Arenys de Munt, Maresme

9.1. A Lluís Companys, escultura (2000)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/arenys-de-munt-a-lluis-companys-2000> Argentona, Maresme

9.2. A Lluís Companys, monòlit (Damià Rodríguez, 1997)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/argentonaa-lluis-companys-damia-rodriguez-1997>

9.3. A Blas Infante (Xavier Cuenca, 1998)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/argentona-a-blas-infante-xavier-cuenca-1998>

9.4. Monument a les víctimes de la guerra civil i la postguerra (recerca Margarida Colomer, disseny Agàpit Borràs, 2018)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/argentona-a-les-victimes-gce-aborras-i-m-colomer>

Caldes d'Estrac, Maresme

9.5. A Lluís Companys, monòlit (?)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/caldes-destrach-a-lluis-companys-monolit>

Calella, Maresme

9.6. Monòlit a Lluís Companys (1990)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/calella-mirador-del-president-lluis-companys-1990>

Dosrius, Maresme

9.7. La veu de tots / El cost humà de la Guerra a Dosrius, escultura (Luz del Mar Garcia 2009-2011)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/dosrius-la-veu-de-tots-luz-del-mar-garcia-2009-2011>

El Masnou, Maresme

9.8. A Lluís Companys, monòlit (1993, retirat)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/el-masnou-a-lluis-companys-monolit-1993-1995>

9.9. A la República, escultura (Oriol Rius, 2007)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/el-manou-a-la-republic-oriol-rius-2008>

9.10. Memorial a Lluís Companys, escultura (Antoni Miró, 2022)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/el-masnou-a-lluis-companys-toni-miro-2018>

Malgrat de Mar

9.11. Parc de Solidaritat, Monument als Brigadistes del submarí Ciutat de Barcelona al Passeig de Mar davant estació de tren (Rob MacDonald, 2022)

Mataró, Maresme

9.12. Homenatge a Blas Infante, monòlit, conjunt memorial (1983)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/mataro-a-blas-infante-1983>

9.13. A les Brigades Internacionals, escultura (1988)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/mataroa-les-brigades-internacionalesguerra-1988>

9.14. Monument a Lluís Companys, estructura arquitectònica (Bou, Molsosa, Josep i Arenas, 1990-1994)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/mataroa-companysboumolsosajosep-i-arenas1990-1994>

9.15. Intolerància, Homenatge a les víctimes del nazisme, escultura (Perecoll, 1994)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/mataro-intolerancia>

9.16. A les Brigades Internacionals, Cementiri dels Caputxins (Agàpit Borràs, Mariona Gallifa, 1996)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/mataro-cementiri-caputxins-a-les-bbii-borras-gallifa>

9.17. A Antonio Machado, conjunt escultòric (Josep Novellas, 2003)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/mataro-a-antonio-machado-josep-novellas-2003>

9.18. El Camí del Nord, escultura (Dolors Periel, 2005)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/mataro-cami-del-nord-dperiel-2005>

9.19. En memòria de les víctimes del Franquisme, escultura (P.Chiriotti, 2007)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/mataroen-memoria-victimes-franquisme-pchiriotti2007>

9.20. Monument 24 de Juliol d'homenatge a Joan Peiró, en obres (2018)

9.21. La cadira de l'alcalde. Homenatge a Josep Abril i Argemí, afusellat al camp de la Bota el 1939 (Perecoll, 2018)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/mataro-la-cadira-del-alcalde-perecoll-20>

Palafolls, Maresme

9.22. Monument a Lluís Companys (2007) Rambla de Ferreries

Pineda de Mar, Maresme

9.23. A Sara Llorens i Carreres, escriptora i folklorista, exiliada (2009)

Premià de Mar, Maresme

9.24. Memorial Democràtic, conjunt escultòric (Civit, Jordi Gomis, 2019)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/premia-de-mar-memorial-a-la-republicacivit-gomis-2019>

Tordera, Maresme

9.25. A Lluís Companys (Joan Marès, 1990)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/tordera-a-lluis-companys-joan-mares-1990>

Vilassar de Dalt, Maresme

9.26. Placa commemorativa XXX Trobada dels Biberons (16 Abril 2011)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/vilassar-de-dalt-homenatge-a-la-lleva-del-bibero2011>

9.27. Inscripció memorial de l'Alcalde Bonaventura Gomis (Jordi Gomis, 2013)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/vilassar-de-dalt-a-bonaventura-gomis-jgomis-2013>

10. Moianès

11. Osona

Calldetenes, Osona

11.1. Monuments a les víctimes de la guerra civil (Miquel Erra, 2015)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/calldetenes-a-victimes-guerra-civil-miquel-erra2015>

11.2. Mural Instrucció a la rereguarda Calldetenes 1938 (Roc Blackblock, 2022)

Taradell, Osona

11.3. Monument a Tots el Caiguts (Josep Ricart, 1978) / cementiri Taradell

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/taradell-a-tots-els-caiguts-josep-ricart-1978>

Torelló, Osona

11.4. A totes les víctimes dels bombardejos, placa (2004)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/torello-a-totes-les-victimes-de-bombardejos-2004>

11.5. Monument commemoratiu al soldat del Puig, intervenció en l'espai (Escola d'Art de Torelló, 2018)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/torello-al-soldat-puig-escola-dart-de-torello>

Vic, Osona

11.6. A Lluís Companys (Núria Tortras, 2002)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/vic-a-lluis-companys-nuria-tortras-2002>

11.7. Monument 4 punts Assemblea de Catalunya (J.Furriols, 1996)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/vic-4-punts-de-lasamblea-de-catalunya-jfurriols1996>

Roda de Ter, Osona

11.8. Monòlit a les víctimes de Roda de Ter 1936-1945, monòlit amb placa al cementiri (2006)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/roda-de-ter-a-totes-les-victimes-2006>

12. Vallès Occidental

Barberà del Vallès, Vallès Occidental

12.1. A Josep Tarradellas, bust (Salvador Mañosa, 2000)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/barbera-del-valles-a-tarradellas-smanosa-2000>

Castellar del Vallès, Vallès Occidental

12.2. A Lluís Companys, conjunt escultòric (Joan Parera, 2001)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/castellar-del-valles-a-companys-joan-parera-2001>

-Units, Castellar del Vallès per la recuperació de la memòria històrica (Jordi Martín, 2007) Plaça Major

Cerdanyola del Vallès, Vallès Occidental

12.3. A Lluís Companys, escultura (Salvadora Mañosa, 1994)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/cerdanyola-a-lluis-companys-salvador-manosa-1994>

12.4. A la II República (Salvador Mañosa, 2011)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/cerdanyola-a-la-ii-republica-smanosa-2011>

12.5. Monument en memòria dels veïns de Cerdanyola deportats als camps nazis / Carrer Sant Anna

Palau-solità i Plegamans, Vallès Occidental

12.6. Placa commemorativa a Lluís Companys (Núria Soley, 1997 / Placa imatge de Companys Miquel

Truyols, 2018) Confluència Avinguda Diagonal / carrer Dr. Navarro

Rubí, Vallès Occidental

12.7. A Antonio Machado, Hoy es siempre todavía, escultura (Ferran Soriano, 1999)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/rubi-a-antonio-machado-ferran-soriano-1999>

- 12.8. Monòlit A Miguel Hernández, monòlit (2000)
<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/rubi-a-miguel-hernandez-2000>
- 12.9. A Blas Infante, bust (Xavier Cuenca, 2002) Plaça d'Andalusia
- 12.10. A Rafael Alberti, monòlit amb mosaic ceràmic (Pep Borràs, 2003)
<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/barbera-a-rafael-alberti-pep-borras-2003>
Sant Quirze del Vallès, Vallès Occidental
- 12.11. Làpida commemorativa en fossa comuna a la Serra de Galliners (2009)
Sentmenat, Vallès Occidental
- 12.12. Monument en record als deportats als camps de concentració, escultura (J.M. Sasagué, 1993)
<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/setmenat-als-deportats-jmmasague-1993>
Sabadell, Vallès Occidental
- 12.13. A Lluís Companys, escultura (Ernest Altès, 2005)
<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/sabadell-a-lluis-companys-ernest-altes-2005>
Sant Llorenç Savall, Vallès Occidental
- 12.14. A Lluís Companys (Quelot, 2007)
<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/sant-llorenys-savall-a-lluis-companys-quelot-2007>
Santa Perpetua de Mogoda
- 12.15. Mauthausen (R.Muntanyola, 1998)
<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/santa-perpeuta-de-mogoda-mauthausenrmutanola-1998>
- 12.16. Placa en record dels qui han patit genocidi Institut Rovira-Forns
Terrassa, Vallès Occidental
- 12.17. Repòs, als combatents republicans, escultura, Cementiri (1954, resignificació: 2006)
<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/t>
- 12.18. Mauthausen, reubicat (1989)
- 12.19. Placa en record dels deportats de Terrassa (2000) al Cementiri Vell
- 12.20. A Lluís Companys (Carlos Valverde, 2006)
<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/terrassa-a-lluis-companys-carlos-valverde-2006>

13. Vallès Oriental

- L'Ametlla del Vallès, Vallès Oriental**
- 13.1. Monòlit Alcalde Joan Plumé i Bosch (2005)
<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/lametlla-del-valles-a-joan-plume-2003>
- Caldes de Montbui, Vallès Oriental**
- 13.2. Al 70è aniversari de la Segona República (2001)
<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/caldes-de-montbui-70-aniversari-de-la-republica-2001>
- 13.3. Monòlit A Lluís Companys, monòlit (2007)
<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/caldesmonolit2007homenatge-llibertatsvives2018>
- 13.4. Conjunt escultòric Homenatge a les llibertats (Vives, 2018)
<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/caldesmonolit2007homenatge-llibertatsvives2018>
- 13.5. Monòlit a Neus Català (2021)
<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/caldes-de-montbui-monolit-a-neus-catala-2021>
- 13.6. Llambordes Projecte *Stolpersteine* (2021)
<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/caldes-de-montbui-stolpersteines-2021>
- Cardedeu, Vallès Oriental**
- 13.7. Al President Macià (1991)
<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/cardedeu-a-francesc-macia-1991>
- 13.8. Jardí dedicat a Lluís Companys (J.Aguilé, J.Comella, 2019)
<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/cardedeu-a-lluis-companys-jaligue-jcomella-2019>
- 13.9. A les víctimes Guerra Civil
<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/cardedeu-memorial-victimes-guerra-civil-2022>
- Les Franqueses del Vallès, Vallès Oriental**
- 13.10. A les víctimes de la Guerra Civil (Jordi Barbany Triadó, 2019)
- 13.11. Placa memorial davant Estació Corró d'Avall (2019)
<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/les-franqueses-a-les-victimes-guerra-civil-2019>
- La Garriga, Vallès Oriental**
- 13.12. Rajoles de localització caiguda de bombes (Fina Tuneu, 2009) / Commemoració 70 aniversari Bombardeig / Monument commemoratiu davant refugi estació
<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/la-garriga-rajoles-ubicacio-bombardeig-tumeu-2009>
- 13.13. Espai de memòria, cementiri de La Doma (2021)
<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/cementiri-la-garriga-espai-de-la-memoria-2019>

13.14. Mural Brigades Internacionals: La lluita no ha acabat (Roc BlackBlock, 2023)
<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/la-garriga-mural-brigades-roc-blackroc-2023>

Granollers, Vallès Oriental

13.15. Placa Arbre de la Pau (1988)
<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/granollers-arbre-de-la-pau-placa-1988>

13.16. A les víctimes del bombardeig, monument Cementiri (Torra-Colom-Matas, 1988)
<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/granollerstorra-colom-matas1988-i-malavia2000>

13.17. A les víctimes dels bombardejos de Granollers, monument Cementiri (Malavia, 2000)
<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/granollerstorra-colom-matas1988-i-malavia2000>

13.18. A Lluís Companys, bust (2002)
<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/granollers-a-lluis-companys-2002>

Martorelles, Vallès Oriental

13.19. Monument a Companys, escultura, mobiliari urbà (Ricard Mira, 2017)
<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/martorelles-a-lluis-companys-ricard-mira-2017>

Mollet del Vallès, Vallès Oriental

13.20. Monument a les persones assassinades als camps nazis / Caiguts a Mauthausen (J. Camps, 1991)
<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/mollet-als-assassinats-als-camps-nazis-jcamps-1991>

13.21. Monument a Lluís Companys i als immolats per la llibertat de Catalunya, escultura (Artur Aldomà, 1992)
<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/mollet-a-lluis-companys-artur-aldoma-1992>

13.22. A les víctimes del bombardeigs, conjunt escultòric (J.M. Mompín, 2002/2009)

13.23. A les víctimes dels bombardejos (J.M. Mompín, 2009)
<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/mollet-a-les-victimes-bombardejos-jmmompin-2009>

Montornès del Vallès, Vallès Oriental

13.24. A Blas Infante, bust (J.Romano, 2003)
<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/montornes-del-valles-a-blas-infante-jromano-2003>

13.25. A Federico García Lorca (1998)

13.26. Monument en memòria dels montornesencs morts o desapareguts en la Guerra Civil, als camps de refugiats i als camps d'extermini del nazisme, escultura (2018)
<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/montornes-en-memoria-victimes-gce-jplandiure-2018>

Parets de Vallès, Vallès Oriental

13.27. Als alcaldes i regidors morts pel franquisme, placa vestíbul Ajuntament (2007)

13.28. En record a les víctimes i represaliats del règim franquista, als alcaldes i regidors, escultura (J.Plandiure, 2019)
<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/parets-als-alcaldes-i-regidors-jplandiure-2019>

Ripollet, Vallès Oriental

13.29. A les víctimes dels camps de concentració nazi, escultura (Delgado, 2005)
<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/ripollet-als-morts-als-camps-delgado-2005>

13.30. A Neus Català, conjunt escultòric (J.Viera i S. Mañosa, 2006)
<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/ripollet-a-neus-catala-2006>

Sant Celoni, Vallès Oriental

13.31. Placa lloc assassinat Quico Sabaté (2000)
<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/sant-celoni-placa-lloc-assassinat-quico-sabate-2010>

13.32. Dignificació tomba Quico Sabaté (2000)
<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/sant-celoni-dignificacio-tumba-quico-sabate-2010>

13.33. A Quico Sabaté, mural (2010)
<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/sant-celoni-a-quico-sabate-mural-2010>

13.34. A Quico Sabaté, escultura (Jaume Turon, 2010)
<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/sant-celoni-a-quico-sabate-jturon-2010>

13.35. Monòlit amb placa "En record de totes les persones de Sant Celoni que van morir o van patir a causade la Guerra Civil" , cementiri (2013)
<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/cementiri-de-sant-celoni>

Sant Fost de Campsentelles, Vallès Oriental

13.36. Monument dels immolats dels fills de Sant Fost dedicat a les víctimes republicanes de Sant Fost mortes a la Guerra Civil i a l'alcalde Enric Torrents i Murgarella (2011)
<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/sant-fost-de-campsentelles-a-enric-torrents-2011>

Tarragona

14. Alt Camp

Alcover, Alt Camp

14.1. Espai linear, A Lluís Companys, conjunt escultòric (Anton Roca, 2008)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/alcover-espai-linear-a-companys-anton-roca-2008>

Valls, Alt Camp

14.2. A Lluís Companys, conjunt escultòric (Joan Vila-Puig, 2002)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/valls-a-lluis-companys-joan-vila-puig-2002>

14.3. A la Lleva del Biberó, XXVI Trobada (2007)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/valls-homenatge-a-lagrupacio-de-supervivents-2007>

15. Baix Camp

Reus, Baix Camp

15.1. Capella de les víctimes dels bombardeigs del 22 Gener 1938 (1938)

15.2. Bust en homenatge a Lluís Companys a la Plaça de la Llibertat (Mercè Bessó, 2022)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/reus-a-lluis-companys-2022>

Vilaplana, Baix Camp

15.3. Placa en record de tres vilaplanencs morts a Mauthausen (2005) / Cementiri

16. Baix Ebre

Tortosa, Baix Ebre

16.1. A Rafael Vidiella, arrelar la memòria (Leonardo Escoda, 2007) Parc de la Fira

16.2. Monòlit Lluís Companys (2015)

16.3. Mural Ales negres sobre Tortosa (Roc Balckblock, 2021) al refugi antiaeri de Tortosa

Deltebre, Baix Ebre

16.4. Monòlit en memòria de totes les víctimes de la Guerra Civil (31 Octubre 2023) al Cementiri de Deltebre

17. Baix Penedès

Calafell, Baix Penedès

17.1. Monument a Catalunya, Presidents / de la / Generalitat / Francesc Macià / (1931-1933) / Lluís Companys / (1933-1940) / Josep Irla / (1940-1954) (2003)

El Vendrell, Baix Penedès

17.2. Placa Memorial a 12 republicans de la Fossa Comuna. Cementiri

17.3. Placa Memorial a 6 combatents republicans. Cementiri

17.4. Memorial a la Guerra Civil, Cenotafi amb rosa dels vents i les poblacions on van morir els vendrellencs d'ambdós bàndols. Cementiri

18. Conca de Barberà

L'Espluga de Francolí, Conca de Barberà

18.1. Placa de marbre en record dels espluguins morts a Mauthausen (1991 / 2009?) / Carrer Anselm Clavé

18.2. El Primer Comiat, Mural a les Brigades Internacionals a l'Alberg de l'Espluga de Francolí / antic balneari Vil·la Engràcia (Rock BlackBlock, 2023)

19. Montsià

Alcanar, Montsià

19.1. Monument en record dels deportats d'Alcanar / Cementiri d'Alcanar

Ulldecona, Montsià

19.2. Monument víctimes del franquisme (2005)

20. Priorat

La Bisbal de Falset, Priorat

20.1. Cova de Santa Llúcia, plaques diverses (2001)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/bisbal-de-falset-hospital-cova-de-santa-llucia>

Gratallops, Priorat

20.2. Fosa Comuna 6 soldats republicans. Projecte de dignificació de la Fosa?, Maig 2020

Marçà, Priorat

20.3. Monument dels Brigadistes (2003)

21. Ribera d'Ebre

Ginestar, Ribera d'Ebre

21.1. Placa en record de Joan Borràs Benaiges, deportat a Mauthausen (2022) / Plaça Francesc Macià

Flix, Ribera d'Ebre

21.2. Monument a les Brigades Internacionals (1990, 2005)

21.3. Monument a la República (2009)

21.4. Placa en memòria dels pontoners de l'Exèrcit Popular (Grup de Recerca DIDPATRI/ Mar Hernández Pongiluppi, 2018) Inscripció: *1938-2028 en memòria dels pontoners de l'Exèrcit Popular de la República / En el 80 aniversari de la Batalla de l'Ebre*. Mur d'accés al Castell de Flix

Miravet, Ribera d'Ebre

21.5. Faristol d'Homenatge Batalla de l'Ebre (2018)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/miravet-faristol-dhomenatge-2018>

Tivissa, Ribera d'Ebre

21.6. Monument a tots els homes privats de llibertat i vida (Rafel Bordera, 2001)

22. Tarragonès

Salou, Tarragonès

22.1. Monòlit amb placa commemorativa a la Plaça Lluís Companys (2016)

Vilaseca, Tarragonès

22.2. Les portes de la memòria, Parc de la Riera (Béatrice Bizot, 2021)

Tarragona, Tarragonès

22.3. Als morts a Mauthausen (J.Calatrava, 1984)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/tarragona-als-morts-a-mauthausen-jcalatrava-1984>

22.4. Monòlit a Blas Infante (1988)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/tarragona-a-blas-infante-1988>

22.5. Monòlit A la Lleva del Biberó, XII Trobada (1992)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/tarragona-a-la-lleva-del-bibero-1992>

22.6. A Lluís Companys (Bruno Gallart, 2005)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/tarragona-a-lluis-companys-bruno-gallart-2005>

22.7. Dignitat, conjunt escultòric al Cementiri de Tarragona (Salvador Mañosa, 2010)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/tarragona-conjunt-escultoric-dignitat-smamosa-2010>

22.8. Monument Homenatge als afusellats (Lara Heredia i Miguel Martinena, 2011) i Plafó informatiu (2013) Espai de memòria Muntanya de l'Oliva

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/tarragona-espai-de-memoria-muntanya-de-loliva>

Torredembarra, Tarragonès

22.9. Placa commemorativa en memòria d'Esteve Cañellas Margalló (2017)

22.10. Mural memorial Esteve Cañellas Margalló realitzat per alumnes Batxillerat Artístic (2019)

23. Terra Alta

Corbera d'Ebre, Poble Vell, Terra Alta

23.1. "La Bota", escultura (Joan Brossa, 1988)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/corbera-debre-la-bota-joan-brossa-1988>

23.2. Abecedari de la Llibertat, conjunt escultòric (Autors diversos, 1995)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/corbera-poble-vell-abecedari-llibertat-1995>

23.3. Placa en record dels morts dels camps d'exterminació nazis (1996, 2005)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/corbera-debre-a-les-victimes-de-mauthausen-2019>

23.4. Placa a les Brigades Internacionals (2000)

23.5. Placa i Monument a les Brigades Internacionals (José Luis Terraza, 2000)

23.6. "Flama Permanent", escultura (Jesús Pedrola, 2009)

23.7. Placa al Batalló britànic de la XV BI (2013)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/corbera-debre-als-brigadistes-britanics-i-2013>

23.8. La Foradada" (2013)

23.9. Placa en memòria de Robert Merriman i Batalló Abraham Lincoln XV BI (Grup de Recerca DIDPATRI/ Mar Hernández Pongiluppi, 2017) Inscripció: *Batalló Abraham Lincoln XV BI. Per la vostra llibertat i la nostra / En memòria de Robert H. Merriman, Mort a Corbera d'Ebre l'abril de 1938.* Pàrquing Superior del Poble Vell de Corbera d'Ebre

La Fatarella, Terra Alta

23.10. Memorial de les Camposines (Aymerich, Rivera, Salvadó, 2009)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/la-fatarella-camposinesaymerichriverasalvado-2009>

23.11. Placa en memòria de la Quinzena Brigada (Grup de Recerca DIDPATRI/ Mar Hernández Pongiluppi, 2013) Inscripció: *En memòria dels combatents de la Quinzena Brigada. Defensors de la Llibertat. XV- BI 15_BM La Fatarella Batalla de l'Ebre 1938.* Raimats, La Fatarella

23.12. Monòlit amb medalló en bronze Honor en memòria de Manuel Tagüeña (Grup de Recerca DIDPATRI / Mar Hernández Pongiluppi, 2018) Inscripció: *Gloria a Manuel Tagüeña, Tinent Coronel del XV Cos de l'Exèrcit republicà.* Limit entre Ascó i La Fatarella, camí cap a les restes arqueològiques del Lloc del Comandament del XV Cos d'Exèrcit.

Gandesa, Terra Alta

23.13. Monòlit construït pels brigadistes de la Lincoln, Serra de Pàndols, La Vall Closa (1938)

23.14. Monumento a la Reconciliación, monòlit dedicat 'En homenaje a todos los que murieron en la Guerra Civil Española 1936-1939 (1978)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/gandesa-monument-a-la-reconciliacio-1978-1>

23.15. Monòlit dedicat a tots els Gandesans morts en defensa de la República, Cementiri de Gandesa (1987)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/gandesa-en-defensa-de-la-republica-1986>

23.16. Monument en record als soldats de la Lleua del Biberó (2001)

23.17. Làpida brigadista K.F.Nelson, Cementiri de Gandesa (2013)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/cementiri-de-gandesa-lapida-brigadista-k-f-nelson>

El Pinell de Brai, Terra Alta

23.18. Monument a la Pau – Cota 705 Serra de Pàndols / Lleua del Biberó (1989)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/pinell-de-brai-a-la-pau-lleua-del-bibero-1941-1989>

Lleida

24. Alta Ribagorça

25. Alt Urgell

La Seu d'Urgell

25.1. A Lluís Companys (Ernest Altés, 2021)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/la-seu-durgell>

38. Cerdanya / Lleida

Bellver de Cerdanya

38.1. Placa memorial en record als veïnes de Bellver de Cerdanya víctimes de les guerres (2007)
Cementiri de Santa Maria de Talló de Bellver de Cerdanya

26. Les Garrigues

Les Borges Blanques, Les Garrigues

26.1. A les víctimes de Mauthausen, Per la llibertat, escultura (1990)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/les-borges-blanques-per-la-libertat-1990>

26.2. A Lluís Companys, escultura (1991)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/les-borges-blanques-a-lluis-companys-1991>

26.3. A les víctimes de la Guerra Civil, placa memorial al cementiri (2007)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/les-borges-blanques-en-memoria-victimes-gce-2007>

26.4. A Francesc Macià, escultura (Lourdes Umérez, 2006) i Espai Macià, centre (2016)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/les-borges-blanques-espai-macia-2016>

Juneda, Les Garrigues

26.5. Monòlit en memòria de totes les víctimes de la Guerra Civil, entrada del cementiri (1986)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/cementiri-de-juneda-a-totes-les-victimes-1986>

26.6. Espai de la Memòria de Juneda (Octubre 2021)

En memòria dels junedencs assassinats pel nazisme i instal·lació llambordes

27. La Noguera

Artesa de Segre, La Noguera

27.1. Monument en memòria de tots els morts de la Guerra Civil, cementiri (2008)

Camarasa, La Noguera

27.2. Monòlit en memòria als combatents morts a El Merengue (1985)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/camarasa-monolit-a-el-merengue-1985>

27.3. Tomba de Camarasa, memorial als morts a la batalla del Segre (1987)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/cementiri-de-camarasa-tomba-de-camarasa-1987>

Vilanova de Meià, la Noguera

27.4. Placa en memòria als morts per la llibertat, Plaça de la Creu (2012)

27.5. Placa homenatge a un deportat a un camp d'extermini, Torrec (2013)

28. Pallars Jussà

Sant Romà d'Abella, Pallars Jussà

28.1. Placa de la Lliga de mutilats i vídues: als morts en aquest front (1985)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/sant-roma-dabella-als-morts-en-aquest-front-1985>

Tremp, Pallars Jussà

28.2. A les víctimes de la guerra civil, cementiri (2010)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/tremp-a-les-victimes-de-la-guerra-civil-2010>

29. Pallars Sobirà

Alt Àneu, Pallars Sobirà

Espais de memòria amb placa:

29.1. Fossa civil a Sorpe, monòlit amb placa (2004)

Espais de memòria amb placa:

29.2. Fossa comuna a València d'Àneu: col·locació d'una placa al cementiri (2009)

29.3. Ruta de memòria entre les dues fosses (2011)

Llavorsí, diversos, Pallars Sobirà

29.4. Placa commemorativa al Prat del Gorí, lloc on foren assassinats 6 veïns del municipi el 18 d'abril de 1938 (1985)

29.5. Fossa comuna a Escaló (Prat del Rector) de dues persones procedents d'Esterrí d'Àneu i d'Alins víctimes de la repressió franquista. Entre els anys 80 i 90 s'hi va col·locar una placa a iniciativa de la filla d'un dels afusellats

29.6. Als 9 veïns d'Unarre, Escalarre i València d'Àneu afusellats el 24/05/1938, escultura a l'Hostal d'Aidi (2004)

Rialp, Pallars Sobirà

29.7. Placa en memòria dels difunts immolats al Pont de Pedra de Rialp el dia 5 de Novembre de 1938 (2004) Cementiri de Rialp

Sort, Pallars Sobirà

29.8. Dignificació Fossa civil a Montardit, Cementiri Montardit de Baix (2012)

30. Pla d'Urgell

Ivars d'Urgell

30.1. En memòria dels ivarsencs morts a la Guerra, Cementiri d'Ivars d'Urgell (2023)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/ivars-durgell-als-ivarsencs-morts-a-la-guerra-2023>

Torregrossa, Pla d'Urgell

30.2. Monòlit a tots els que van perdre les seves vides a conseqüència de la guerra civil, Cementiri (1986, 2013)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/cementiri-torregrossa-1986>

Vilanova del Bellpuig

30.3. Placa memorial víctimes Guerra Civil al cementiri

31. Segarra

Cervera, la Segarra

31.1. Fossa comuna al Cementiri de Cervera (2008)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/cervera-en-record-victimes-guerra-civil-2008>

Guissona, Segarra

31.2. Monument a Francesc Macià, bust (1999) Plaça Francesc Macià

32. Segrià

Albatàrrec, Segrià

32.1. Placa en record dels deportats d'Albatàrrec (2018)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/albatarrec-al-deportat-carmelo-carrera-2018>

Alcoletge, Segrià

32.2. Monument a Lluís Companys (2002, 2005)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/alcoletge-a-lluis-companys-pallares-2002>

Almatret, Segrià

32.3. Monument a les víctimes del bombardeig d'Almatret del 12 d'octubre de 1938 (2008)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/almatret-monolit-a-les-victimes-del-bombardeig-2018>

Corbins, Segrià

32.4. Monuments en record dels deportats de Corbins a la Plaça del Fossar Vell (2018)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/corbins-en-memoria-dels-deportats-a-mauthausen-2018>

Lleida, Segrià

32.1. Als veïns de l'Albagés afusellats a Lleida (1980) al costat del Mur memorial 2010 Cementiri municipal

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/cementiri-de-lleida-a-les-victimes-de-lalbagés-1980>

32.2. Als morts a Mauthausen i altres camps d'extermini nazis, Cementiri municipal (F. Bordalba, 1983)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/lleida-als-morts-a-mauthausen-fbordalba-1983>

32.3. A Lluís Companys (Josep Maria Subirachs, 1990), bust

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/lleida-a-lluis-companys-josep-maria-subirachs-1990>

32.4. A les víctimes del Liceu Escolar, conjunt escultòric (Agustí Ortega, 2006)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/lleida-a-les-victimes-del-liceu-escolar-agusti-2006>

32.5. Fita, a les víctimes dels camps de concentració (Eroles, 2006)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/lleida-fita-eroles>

32.6. A les víctimes de la repressió franquista, Cementiri (Florensa, 2010)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/lleida-a-les-victimes-repressio-florensa-2010>

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/lleida-a-les-victimes-repressio-bis-florensa-2010>

32.7. Als combatents i civils morts a la Guerra Civil (Florensa, 2020)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/lleida-als-combatents-i-civil-morts-fflorensa-2010>

32.8. A les víctimes dels bombardejos de 1937-1938, Cementiri (Florensa, 2010)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/a-victimes-bombardejos-37-38-ferran-florensa-2010>

32.9. Mural Antifeixisme o barbàrie, Bombardeig de Lleida (Roc Blackblock, 2021)

32.10. "Sequera", Memorial Seu Vella, monument escultòric en record víctimes camp de concentració a la Seu Vella 1938-40 (Olga Kurylyshyn i Sheia Salse, 2023) al mur d'accés aparcament Seu Vella.

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/lleida-sequera-o-kurylyshyn-i-s-salse-2023>

Seròs, Segrià

32.11. Monòlit Cap de Pont de Seròs davant pont inaugurat per Francesc Macià el 1932

<https://manelclementeenmmemoria.myportfolio.com/seros-monolit-cap-de-pont-de-seros>

Soses, Segrià

32.12. Monòlit de record als soldats morts durant la Guerra Civil / Monument per la pau en memòria de les víctimes de la Guerra Civil a l'ermita de Sant Miquel. Iniciativa de Miquel Ribes i Francisco Morrerres, les famílies dels quals estaven vinculades respectivament a un dels dos bàndols.

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/soses-espai-de-memoria-de-cap-de-pont-2021>

Torres de Segre, Segrià

32.13. Memorial "Mai més", a tots els caiguts a la comarca a l'Ermita de Carrassumada. Monòlit i espai memorial (1995)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/torres-de-segre-memorial-ermita-carrassumada-1995>

Vilanova de la Barca, Segrià

32.14. Espai de la Plaça de la Pau amb tanc soviètic T-26

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/vilanova-de-la-barca-placa-de-la-pau-2016>

33. Solsonès

Solsona, Solsonès

33.15. Monument als Deportats del Solsonès (Marc Vila i Jordi Vila, 2023)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/solsona-als-deportats-marc-i-jordi-vila-2023>

34. Urgell

Agramunt, Urgell

34.1. Monument al primer bombardeig de la guerra civil (S. Gallasch, 2014)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/agramunt-a-les-victimes-bombardeig-s-gallasch-2014>

Bellpuig, Urgell

34.2. Placa commemorativa al refugi de la Guerra civil en commemoració de la XIV trobada de la Lleva del Biberó (1995)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/refugi-del-bellpuig-placa-xiv-trobada-1995>

34.3. Memorial als veïns de Bellpuig que van morir a la Guerra Civil, Jardins Valeri Serra (2021)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/bellpuig-a-les-victimes-de-la-guerra-civil-2021>

34.4. Memorial al soldats republicans morts a l'Hospital quirúrgic, Cementiri (2021)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/bellpuig-monolit-en-memoria-soldats-republicans-2021>

Linyola, Urgell

34.5. A les víctimes de la Guerra Civil (2011)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/linyola-a-les-victimes-de-la-guerra-civil>

Tornabous / El Tarròs, Urgell

34.6. A Lluís Companys (Antoni Boleda, 1979 / 2000)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/el-tarros-a-lluis-companys-antoni-boleda-1979-2000>

34.7. Espai Lluís Companys (S.Giner,) / A Lluís Companys (M.A.González, 2015)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/espai-lluis-compnays-sginer-2012magonzalez-2015>

Tàrraga, Urgell

34.8. Placa en record a totes les víctimes, Parc de Sant Eloi (1993)

<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/tarrega-sant-eloi-creu-als-escolapis-1961-1993>

34.9. Monòlit a la Fosa Comuna, Cementiri de Tàrraga (2006)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/tarrega-cementiri-a-les-victimes-de-la-guerra-2006>

34.10. Làpides de dos brigadistes, Cementiri de Tàrraga

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/tarrega-cementiri-lapides-de-dos-brigadistes>

35. Val d'Aran

Es Bòrdes, Val d'Aran

35.1. Placa d'homenatge "a los antiguos guerrilleros FFI A sus camaradas muertos en combate por la libertad. 19 de Octubre de 1944", Cementiri de Es Bòrdes

Girona

36. Alt Empordà

Boadella i Les Escaules, Alt Empordà

36.1. Vint-i-dos buits, d'Esther Pi i Adrià Ciurana (2009)

Castelló d'Empúries, Alt Empordà

36.2. En recordança de les víctimes del franquisme, monòlit (2007) Cementiri

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/castello-dampuries-a-les-victimes-del-franquisme>

Darnius, Alt Empordà

36.3. Memorial – senyalització Retirada i Camins de l'Exili, Memorial Democràtic-MUME (2009) ??

L'Escala, Alt Empordà

36.4. Monument memorial a les víctimes de la Guerra Civil, escultura Cementiri mariner de l'Escala (Pia Crozet, 2019)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/lescala-a-les-victimes-guerra-civil-pia-crozet-2019>

Espolla, Alt Empordà

36.5. Memorial – senyalització Retirada i Camins de l'Exili, Memorial Democràtic-MUME, 2009 situat a la Plaça de l'Exili des de 2015 ??

36.6. Placa Memorial a la Fossa dels maquis Celedonio García i Enrique Martínez (1999)

36.7. A la memòria d'en Quique i en Celes / Caiguts per la llibertat // Plaques memorials (2016, 2021) Cementiri d'Espolla

Figueres, Alt Empordà

36.8. Memorial a les víctimes figuerenques i empordaneses de Mauthausen (Amical de Mauthausen / Associació Triangle Blau, 1986) / Cementiri, no localitzat

36.9. A Lluís Companys (Pep Canaleta, 2001)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/figueres-a-companys-pep-canaleta-2001>

36.10. Memorial a les víctimes del Franquisme, 15 Figuerencs afusellats a Girona el 1939. Associació de Familiars de Represaliats pel Franquisme (2002)

36.11. Als exiliats (2009) -Memorial – senyalització Retirada i Camins de l'Exili, Memorial Democràtic-MUME a l'avinguda Perpinyà (2009) ??

36.12. Passeig de la Memòria, homenatge a les víctimes dels bombardejos, instal·lació 400 petges de ceràmica al Passeig Nou (VVAA, 2023)

36.13. Memòria 2022, escultura al Passeig Nou (Eudald de Juana, 2023)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/figueres-passeig-de-la-memoria-2019>

La Jonquera, Alt Empordà

36.14. Memorial de la Retirada al barri dels Límits-El Portús (Ajuntament de la Jonquera, Ajuntament del Portús, Associació FFREEE, 2006). Escultura de l'artista holandès Nicolas Joosten

36.15. Memorial als 80 anys d'exili, Ajuntament de la Jonquera (2019)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/la-jonquera-memorial-80-aniversari-retirada-2019>

Llançà, Alt Empordà

-Memorial –senyalització Retirada i Camins de l'Exili, Memorial Democràtic –MUME (2009) ??

-Monument a l'exili, camí de Grifeu intervenció en el terra (75 anys d'exili, 2014)

Llers, Alt Empordà

-Memorial senyalització Retirada i Camins de l'Exili, Memorial Democràtic –MUME (2009) ??

Maçanet de Cabrenys, Alt Empordà / diversos

-Memorial - senyalització Retirada i Camins de l'Exili, Memorial Democràtic-MUME 2009 ??

Port de la Selva, Alt Empordà

- Espai Memorial a les víctimes de la guerra i dels bombardejos al poble durant la guerra (Ajuntament de Port de la Selva, 2014)

Portbou, Alt Empordà

36.16. Homenatge a Walter Benjamin, placa (1979)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/portbou-a-walter-benjamin-1979-1994-2015-2018>

-Ossera – Placa memorial (1990)

- Memorial (Ajuntament de Portbou, 1992)

36.17. Passatges, Homenatge a Walter Benjamin (Dani Karavan, 1994)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/portbou-pasatges-dani-karavan-1994-2004>

- Memorial Fonda França, lloc on va morir Benjamin (2007)

36.18. Memorial de l'Exili- Coll dels Belitres (Memorial Democràtic, 2009)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/coll-de-belitres-monument-a-lexili>

-Ruta Walter Benjamin Banyuls-Portbou per Coll de Rumpissar (Senyalització Memorial Democràtic, 2011)
Senyalització al poble i a la muntanya

3.19. Memorial al 20 aniversari de "Passatges" de Dani Karavan (2014). Sota el monument "Passatges", camí del Port esportiu.

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/portbou-pasatges-dani-karavan-1994-2004>

3.20. Memorial (Monòlit carta de WB a Henry Gurland i TW Adorno, 2015)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/portbou-a-walter-benjamin-1979-1994-2015-2018>

-Memorial als brigadistes (Coll dels Belitres, CEE, 2016)

Roses, Alt Empordà

3.21. Cementiri de Roses, Memorial a les víctimes del franquisme i de tots els lluitadors per la llibertat i la democràcia de Catalunya (2005)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/cementiri-roses-a-victimes-del-franquisme-2005>

3.22. Escultures de la pau (Ció Abellí / Inauguració de la Plaça de la Pau, 2007)

-Memorial – senyalització Retirada i Camins de l'Exili, Memorial Democràtic-MUME, 2009 davant del refugi antiaeri ??

La Vajol, Alt Empordà

3.23. A Lluís Companys, memorial al pas fronterer amb França (S.Boix, Lamas, 1979)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/la-vajol-a-lluis-companys-boix-lamas-1979>

3.24. Memorials a l'exili de la Generalitat de Catalunya (1979 i 1989)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/la-vajol-en-record-a-tots-els-republicans>

-Memorial de l'Amical de Mauthausen (1986)

3.25. Monument a l'exili (Reyes, Garcia-Codina, 2000)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/la-vajol-a-lexili-reyes-i-garcia-codina-2000>

3.26. Memorial de la Fundació Sabino Arana (2001)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/la-vajol-en-homenatge-a-aguirre-i-companys>

37. Baix Empordà

Calonge

37.1. Monòlit al 75è aniversari de l'acabament de la Guerra Civil (2014)

Sant Feliu de Guíxols, Baix Empordà

37.2. Monument als deportats de Sant Feliu de Guíxols i del Baix Empordà monòlit (1994)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/sant-feliu-de-guixolsa-victimes-de-lexterminacio1994>

37.3. Escultura-monument dedicada a les víctimes de la Guerra Civil (A. Gutiérrez, 2011)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/palafrugell-a-les-victimes-de-la-guerra-civil>

Palafrugell, Baix Empordà

37.4. A les víctimes de la Guerra Civil, monòlit (1999) / al revers als deportats (2004)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/palafrugell-a-victimes-gc-i-a-deportats-1999-2004>

37.5. Monument a tots els deportats (2004) / a l'anvers a les víctimes de la guerra civil (1999)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/palafrugell-a-victimes-gc-i-a-deportats-1999-2004>

Palamós / Baix Empordà

37.6. Monument a les víctimes del nazisme Cementiri de Sant Joan (Tània Font, 2017)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/palamos-als-deportats-als-camps-tania-font-2017>

38. Cerdanya / Girona

39. La Garrotxa

Besalú, La Garrotxa

39.1. Monument a Companys (Duaia Prats, 2017) Plaça del Bisbe Miró

Olot, La Garrotxa

39.2. Als vençuts. Als defensors de la II República i les llibertats, conjunt escultòric (Claudi Casanovas, 2006)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/olot-als-vencuts-claudi-casanovas-2006>

39.3. Monument memorial al President Companys (Marc Torrellas, Marta Milà, 2016)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/olot-a-lluis-companys-mtorellas-mmila-2016>

Santa Pau, La Garrotxa

39.4. Mirador Lluís Massó (Maig 2021) Homenatge als santapauencs deportats als camps nazis

40. Gironès

Girona, Gironès

40.1. A Carles Rahola. Periodista, historiador afusellat l'any 1939 (Francesc Torres, 1978)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/girona-a-carles-rahola-francesc-torres-1978>

40.2. Monument als gironins morts al camp d'extermini nazi de Mauthausen, Cementiri municipal (1979)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/cementiri-de-girona-als-gironins-deportats-1979>

40.3. Als morts en la defensa de la república (Duixans, 1981)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/girona-republica-duixans1981-i>

40.4. A Lluís Companys, bust (Josep Maria Subirachs 1990)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/girona-a-lluis-companys-jmsubirachs-1990>

40.5. A Josep Irla (Mercè Riba, 2000) / president de la Generalitat 1940-1950

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/girona-a-jirla-mribas-2000>

40.6. A les víctimes del Franquisme cementiri municipal (2010)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/girona-memorial>

Llagostera, Gironès

40.7. Monument als executats repressió franquista i als camps, cementiri (2003)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/llagostera-morts-repressio-franquista-als-camps>

Sant Gregori, Gironès

40.8. Monòlit en reconeixement a les víctimes de la Guerra Civil. Plaça del poble (2008)

Sant Jordi Desvalls, Gironès

40.9. Memorial víctimes Guerra Civil, lateral església (Irina Grosu, Josep Motas 2018)

41. La Selva

Blanes, La Selva

41.1. A Lluís Companys, placa i monòlit (1983)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/planes-a-lluis-companys-placa-i-monolit-1983>

41.2. En memòria de les víctimes del franquisme, monòlit (2005) Cementiri

Caldes de Malavella

41.3. Monument als deportats de Caldes de Malavella / A Joan Vendrell. Plaça Amical de Mauthausen (1996)

Riells i Viabrea, La Selva

41.4. Monòlit als deportats als camps nazis (2008)

Sant Julià del Llor i Bonmatí, La Selva

41.5. Monument a les víctimes de la Guerra Civil (A. Delgado, 2002)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/bonmati-en-memoria-victimes-gce-adelgado-2002>

42. Pla de l'Estany

Esponellà, Pla de l'Estany

42.1. Plafó del Memorial Democràtic en homenatge a les víctimes del franquisme d'Esponellà, Centenys i Vilert (2022) a Can Vila de Centenys

43. Ripollès

Molló, Ripollès

43.1. Senyalització Ruta de l'exili (2013) *fotografiat i documentat*

43.2. Coll d'Ares, Placa Memorial 70 aniversari Fi de la Guerra Civil Espanyola (2009)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/coll-dares-placa-memorial-70-anniversari-fi-gce-2009>

Sud de França, selecció

Tal com ha estat presentat al llarg de la tesi, els límits geogràfics del seu àmbit d'estudi s'han vinculat al territori català i per extensió a l'anomenada Catalunya Nord, en tant que territori de pas en les rutes de l'exili i la retirada. A continuació es presenta una selecció de monuments ubicats fonamentalment al Sud de França i vinculats a l'exili i la retirada⁶. Ordenats per localitats i cronològicament, aquests memorials i centres d'interpretació posen de manifest la voluntat política d'establir lligams memorials transfronterers entre institucions catalanes, com per exemple el Museu Memorial de l'Exili de La Jonquera i franceses, com els Memorials dels camps d'Argelers o Ribesaltes.

---

⁶ Alguns d'aquests memorials com per exemple la Tomba d'Antonio Machado (Cementiri de Cotlliure, 1939), el Cimiter des Espagnols (Argelès-sur-Mer, 1953) o el monòlit Aux Républicains Espagnols (Coll d'Ares, Prats de Molló, 2002) han protagonitzat esdeveniments memorials de gran rellevància com la celebració del 80 aniversari de la Retirada.

44. Sud de França / altres

Cotlliure

44.1 Tomba d'Antonio Machado, cementiri (1939)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/colliure-tumba-dantonio-machado-1939>

Prats de Molló

44.2 Cementiri, En memòire des republicans espanyols

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/prats-de-mollo-en-memoire-des-republicans-espanyols>

Argelès-sur-Mer

44.3 Cimetière des Espagnols (1953)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/argeles-sur-mer-cimetiere-espagnol>

44.4 Memorial al republicans espanyols internats al Camp d'Argelès (1999, 2017)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/argeles-sur-mer-argeles-memorial-1999-2017>

Le Barcarès

44.5 Monument aux volontaires étrangers (1955)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/le-barcares-monument-aux-volontaires-etrangers-1955>

Saint-Cyprien

44.6 A Lluís Companys (1974)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/sant-cebria-de-rosello-franca-a-lluis-companys-1974>

44.7 Emplaçament del Camp (F.Desnoyer, 1982)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/saint-cyprien-emplacament-du-camp-f-desnoyer-1982>

Costougues

44.8 Monòlit 50 aniversari Retirada (1989)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/costoja>

Adge

44.9 Memorial del Camp d'Adge 1939-1943 (1989)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/adge-memorial-camp-dadge-1939-1943-1989>

Rivesaltes

44.10 Memorials al Camp de Rivesaltes (1994)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/memorials-als-interns-al-camp-de-rivesaltes-1994>

Cerdans

44.11 Memorial a la Retirada (Duran, 1997)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/cerdans-memorial-retirada-duran-1997>

Toulouse

44.12 Al éxodo republicano español de 1939, conjunt escultòric i placa memorial (1999)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/toulouse-al-exodo-republicano-espanol>

Coll d'Ares, Prats de Molló

44.13 Aux Républicans Espagnols, monòlit (2002)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/coll-dars-aux-republicans-espanyols-2001>

Montréal

44.14 Aux refugiés espagnols mors à Brams (2009)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/montreal-aux-refugies-espanyols-morts-a-brams-2009>

Brams

44.15 Mémorial de la Retirada

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/brams-memorial-de-la-retirada>

Le Barcarès

44.16 La Porte de la Liberté, escultura (E. Armengol, 2019)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/barcarers-la-porte-de-la-liberte-e-armengol-2019>

La Baule (Bretanya)

44.17 Estela de recordança a Lluís Companys (2010)

A prop del seu indret de residència i detenció 'any 1940 per la Gestapo: La Baule Avenue Ploërmel 5

Annex 5
Cronograma dels monuments
a la memòria republicana a Catalunya

Aquest annex presenta un cronograma dels monuments en memòria de les víctimes republicanes de la Guerra Civil i de la dictadura franquista, així com dels memorials que de forma genèrica i en període democràtic han estat dedicats a la "reconciliació". Tal com ha estat contemplat a l'annex 03, aquest cronograma inclou també alguns dels monuments existents durant la II República que van ser retirats pel franquisme i han estat restituïts en democràcia.⁷ En aquest sentit, el període que abasta va des de l'any 1933 (amb una placa commemorativa del II aniversari de la proclamació de la República) fins l'any 2023, ampliant així lleugerament el període de treball d'investigació (2018-2022) referenciat en l'apartat 1.2. *Acotació temporal i espacial* del capítol 1. *Presentació* de la tesi.⁸

La disposició dels monuments de cadascun dels anys ha respectat l'ordre territorial, comarcal i local utilitzat en l'annex 03. Per facilitar una visió general del cronograma, al final d'aquest annex es presenta un quadre / resum i un diagrama de barres que fan servir tres tipologies de monuments republicans: Monuments a la reconciliació, Monuments a la memòria republicana (de forma genèrica) i monuments a Lluís Companys, donat el protagonisme de la seva memòria en el context actual. Tal com ha estat descrit a la tesi, es pot apreciar un augment progressiu en el nombre de monuments amb uns pics notables en els anys que coincideixen amb els aniversaris d'alguns fets històrics. D'aquesta forma, l'any 1990 són erigits 9 monuments a Lluís Companys coincidint amb el cinquantè aniversari del seu afusellament i l'any 2009, seixantè aniversari de l'acabament de la Guerra, són inaugurats 15 monuments a la memòria republicana i 4 monuments a la reconciliació.

---

⁷ Tot i que el cronograma presenta els mateixos monuments presentats a l'annex 3, esquiva l'ús del codi numèric utilitzat.

⁸ En qualsevol cas, aquest cronograma es presenta com un document obert tant a la incorporació de monuments no registrats per omissió en el període 1933-2023, com a la incorporació de nous monuments en període posterior.

1933

Barcelona

-Al II aniversari de la República, placa (1933)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/barcelona-relleu-proclamacio-republica-1933>

-Francesc Macià, sepultura, Cementiri de Montjuïc (1933)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/1933-cementiri-montjuic-sepultura-francesc-macia>

1934

Barcelona

-Monument a la República. Homenatge a Pi i Margall, conjunt escultòric (1934, 1936, 1990)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/prova-2>

1936

Barcelona

-Retolació carrer i placa Miquel Pedrola (1936)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/bcn-a-miquel-pedrola-nom-carrer-i-placa-1937-2011>

-Obelisc, monument (1936)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/barcelona-obelisc-florensa-i-vilaseca-1936>

-Als voluntaris catalans / morts a França / i arreu del món en / defensa de la llibertat /1914-1918 1939-1945, escultura (Josep Clarà, 1936 , 1986, 2011)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/bcn-als-voluntaris-catalans-jclara-1936-1986-2011>

-Sepultures d' Ascaso i Durruti al Cementiri de Montjuïc

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/cementiri-montjuic-sepultures-ferrer-ascaso-i-durruti>

1937

Barcelona

-Retolació Plaça Milicià desconegut (1937)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/barcelona-retolacio-placa-del-milicia-desconegut-1937>

1938

Gandesa, Terra Alta

-Monòlit construït pels brigadistes de la Lincoln, Serra de Pàndols, La Vall Closa (1938)

Reus, Baix Camp

-Capella de les víctimes dels bombardeigs del 22 Gener 1938 (1938)

1939

Cotlliure

Tomba d'Antonio Machado, cementiri (1939)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/colliure-tumba-dantonio-machado-1939>

1953

Argelès-sur-Mer, França

Cimetière des Espagnols (1953)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/argeles-sur-mer-cimetiere-espagnol>

1955

Le Barcarès, França

Monument aux volontaires étrangers (1955)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/le-barcares-monument-aux-volontaires-etrangers-1955>

1954

Terrassa, Vallès Occidental

-Repòs, als combatents republicans, escultura, Cementiri (1954, resignificació: 2006)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/t>

1974

Sant Cebrià de Rosselló, França

-A Lluís Companys (1974)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/sant-cebria-de-rosello-franca-a-lluis-companys-1974>

1978

Gandesa, Terra Alta

-Monumento a la Reconciliación, monòlit dedicat 'En homenaje a todos los que murieron en la Guerra Civil Española 1936-1939 (1978)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/gandesa-monument-a-la-reconciliacio-1978-1>

Taradell, Osona

-Monument a Tots el Caiguts (Josep Ricart, 1978) / cementiri Taradell

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/taradell-a-tots-els-caiguts-josep-ricart-1978>

Barcelona

-Placa memorial (1978) i monòlit a Lluís Companys en el seu lloc d'afusellament (2005)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/prova>

Girona, Gironès

-A Carles Rahola. Periodista, historiador afusellat l'any 1939 (Francesc Torres, 1978)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/girona-a-carles-rahola-francesc-torres-1978>

1979

Tornabous / El Tarròs, Urgell

-A Lluís Companys (Antoni Boleda, 1979 / 2000)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/el-tarros-a-lluis-companys-antoni-boleda-1979-2000>

Girona, Gironès

-Monument als gironins morts al camp d'extermini nazi de Mauthausen, Cementiri municipal (1979)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/cementiri-de-girona-als-gironins-deportats-1979>

Portbou, Alt Empordà

-Homenatge a Walter Benjamin, placa (1979)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/portbou-a-walter-benjamin-1979-1994-2015-2018>

La Vajol, Alt Empordà

-A Lluís Companys, memorial al pas fronterer amb França (S.Boix, Lamas, 1979)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/la-vajol-a-lluis-companys-boix-lamas-1979>

-Memorials a l'exili de la Generalitat de Catalunya (1979 i 1989)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/la-vajol-en-record-a-tots-els-republicans>

1980

Cornellà de Llobregat, Baix Llobregat

-A Lluís Companys, bust (Raimon Llor, 1980)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/cornella-a-lluis-companys-raimon-llor-1980>

Lleida, Segrià

-Als veïns de l'Albagés afusellats a Lleida (1980) al costat del Mur memorial 2010 Cementiri municipal

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/cementiri-de-lleida-a-les-victimes-de-lalbages-1980>

1981

Girona, Gironès

-Als morts en la defensa de la república (Duixans, 1981)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/girona-republica-duixans1981-i>

Prats de Molló, França

-Placa memorial Francesc Macià (1981)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/prats-de-mollo-placa-memorial-francesc-macia-1981>

1982

Barcelona

-A Blas Infante, conjunt escultòric (Delgado, 1982) i bust (Cuenca, 1996)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/bcn-a-blas-infante-delgado-1982-i-cuenca-1996>

Saint Cyprien / Saint Cebrià

-Emplaçament del Camp de Saint Cyprien, escultures (F.Desnoyer, 1982)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/saint-cyprien-emplacament-du-camp-f-desnoyer-1982>

1983

Barcelona

-Placa memorial a Andreu Nin (1983)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/barcelona-placa-memorial-a-andreu-nin-1983>

Mataró, Maresme

-Homenatge a Blas Infante, monòlit, conjunt memorial (1983)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/mataro-a-blas-infante-1983>

Vilanova i la Geltrú, Garraf

-A Francesc Macià, monòlit (Subirachs, 1983)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/vilanova-i-la-geltrua-francesc-maciasubirachs1983>

Blanes, La Selva

-A Lluís Companys, placa i monòlit (1983)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/planes-a-lluis-companys-placa-i-monolit-1983>

Lleida, Segrià

-Als morts a Mauthausen i altres camps d'extermini nazis, Cementiri municipal (F. Bordalba, 1983)
<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/lleida-als-morts-a-mauthausen-fbordalba-1983>

1984

Barcelona

-Pietat, escultura Parlament de Catalunya (F.Ventura, 1984)

-Pietat, escultura Fossar de la Pedrera (F.Ventura, 1984)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/barcelonaparlament-fossar-pedrerapietaventura1984>

Tarragona

-Als morts a Mauthausen (J.Calatrava, 1984)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/tarragona-als-morts-a-mauthausen-jcalatrava-1984>

1985

Barcelona

-Fossar de la Pedrera: diversos (Galí, Casajoana, Quintana, 1985)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/bcn-fossar-de-la-pedrera>

La Granada del Penedès

A tots els que moriren, cementiri (1985)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/la-granada-del-penedes-a-tots-els-que-moriren-1985>

Camarasa, La Noguera

-Monòlit en memòria als combatents morts a El Merengue (1985)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/camarasa-monolit-a-el-merengue-1985>

Sant Romà d'Abella, Pallars Jussà

-Placa de la Lliga de mutilats i vídues: als morts en aquest front (1985)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/sant-roma-dabella-als-morts-en-aquest-front-1985>

Llavorsí, diversos, Pallars Sobirà

-Placa commemorativa al Prat del Gorí, lloc on foren assassinats 6 veïns del municipi el 18 d'abril de 1938 (1985)

-Fossa comuna a Escaló (Prat del Rector) de dues persones procedents d'Esterri d'Àneu i d'Alins víctimes de la repressió franquista. Entre els anys 80 i 90 s'hi va col·locar una placa a iniciativa de la filla d'un dels afusellats

1986

Sant Adrià de Besòs, Barcelonès

-Monument a Francesc Macià, bust (Coma-Cros, 1986)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/sant-adria-de-besos-a-francesc-macia-coma-cros-1986>

Juneda, Les Garrigues

-Monòlit en memòria de totes les víctimes de la Guerra Civil, entrada del cementiri (1986)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/cementiri-de-juneda-a-totes-les-victimes-1986>

Torregrossa, Pla d'Urgell

-Monòlit a tots els que van perdre les seves vides a conseqüència de la guerra civil, Cementiri (1986, 2013)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/cementiri-torregrossa-1986>

Figueres, Alt Empordà

-Memorial a les víctimes figuerenques i empordaneses de Mauthausen (Amical de Mauthausen / Associació Triangle Blau, 1986)

La Vajol, Alt Empordà

-Memorial de l'Amical de Mauthausen (1986)

1987

Barcelona

-Als barcelonins morts als camps d'exterminació nazi, escultura (Fauteux, 1987)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/barcelona-als-morts-als-camps-fauteux-1987>

Camarasa, La Noguera

-Tomba de Camarasa, memorial als morts a la batalla del Segre (1987)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/cementiri-de-camarasa-tomba-de-camarasa-1987>

Gandesa

-Monòlit dedicat a tots els Gandesans morts en defensa de la República, Cementiri de Gandesa (1987)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/gandesa-en-defensa-de-la-republica-1986>

1988

Barcelona

-David i Goliat / A les brigades internacionals, escultura (Roy Schifrin, 1988)
<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/barcelona-david-i-goliat-roy-schifrin-1988>

Badalona, Barcelonès

-A les víctimes del Nazisme (1988 / en reparació) **Granollers, Vallès Oriental**
-Placa Arbre de la Pau (1988)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/granollers-arbre-de-la-pau-placa-1988>

-A les víctimes del bombardeig, monument Cementiri (Torra-Colom-Matas, 1988)
<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/granollerstorra-colom-matas1988-i-malavia2000>

Mataró, Maresme

-A les Brigades Internacionals, escultura (1988)
<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/mataroa-les-brigades-internacionalsesquerra-1988>

Sant Adrià de Besòs, Barcelonès

-A Companys, estructura arquitectònica (Mejias, Sala, Fernández, Gómez, 1988)
<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/sant-adriaa-companysmegiassalafernnadezgomez1988>

Corbera d'Ebre, Poble Vell, Terra Alta

-"La Bota" (Joan Brossa, 1988)
<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/corbera-debre-la-bota-joan-brossa-1988>

Tarragona, Tarragonès

-Monòlit a Blas Infante (1988)
<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/tarragona-a-blas-infante-1988>

1989

Adge, França

-Memorial del Camp d'Adge 1939-1943 (1989)
<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/adge-memorial-camp-dadge-1939-1943-1989>

Coustougues, França

-Monòlit 50 aniversari Retirada (1989)
<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/costoja>

Sabadell, Vallès Occidental

-Mauthausen, reubicat (1989)

Santa Coloma de Gramenet, Barcelonès

-A les víctimes de Mauthausen, escultura (Almirall, 1989)
<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/santa-coloma-als-exterminats-als-camps-almirall-1989>

El Pinell de Brai, Terra Alta

-Monument a la Pau – Cota 705 Serra de Pàndols / Lleva del Biberó (1989)
<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/pinell-de-brai-a-la-pau-lleva-del-bibero-1941-1989>

1990

Calella, Maresme

-Monòlit a Lluís Companys (1990)
<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/calella-mirador-del-president-lluis-companys-1990>

Hospitalet de Llobregat, Barcelonès

-A Lluís Companys Pati de la Masia de Can Riera, reubicat (1990)
-A Federico García Lorca no localitzat, (1990) **Manresa, Bages**
-A Lluís Companys, escultura (Agustí Penedès, 1990) 7

Prats de Lluçanès, (Osona), Lluçanès

-Monument a Francesc Macià (1990)
<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/prats-de-llucanes-monument-a-francesc-macia-1990>

San Joan de Vilatorrada, Bages

-Monòlit a Lluís Companys (Jaume Soldevila, 1990)
<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/sant-joan-de-vilatorrada-a-companys-soldevila-1990>

Mataró, Maresme

-Monument a Lluís Companys, estructura arquitectònica (Bou, Molsosa, Josep i Arenas, 1990-1994)
<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/mataroa-companysboumolsosajosep-i-arenas1990-1994>

Tordera, Maresme

-A Lluís Companys (Joan Marès, 1990)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/tordera-a-lluis-companys-joan-mares-1990>

Vilanova i la Geltrú, Garraf

-Monòlit amb placa A Lluís Companys (1990)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/vilanova-i-la-geltru-a-lluis-companys-1990>

Borges Blanques, Les Garrigues

-A les víctimes de Mauthausen, Per la llibertat (1990)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/les-borges-blanques-per-la-libertat-1990>

Lleida, Segrià

-A Lluís Companys, bust (Josep Maria Subirachs, 1990)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/lleida-a-lluis-companys-josep-maria-subirachs-1990>

L'Escala, Alt Empordà

-Monument a les víctimes del nazisme, monòlit (1990), no localitzat

Girona, Gironès

-A Lluís Companys, bust (Josep Maria Subirachs 1990)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/girona-a-lluis-companys-jmsubirachs-1990>

Portbou, Alt Empordà

-Ossera – Placa memorial (1990)

1991

Barcelona

-Catalunya a Francesc Macià, escultura (Josep Maria Subirachs, 1991)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/barcelona-a-francesc-macia-subirachs-1990>

Cardedeu, Vallès Oriental

-Al President Macià (1991)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/cardedeu-a-francesc-macia-1991>

Cornellà de Llobregat, Baix Llobregat

-A Blas Infante, bust (1991)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/cornella-de-llobregat-a-blas-infante-1989>

Mollet del Vallès, Vallès Oriental

-Monument a les persones assassinades als camps nazis / Caiguts a Mauthausen (Joaquim Camps, 1991)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/mollet-als-assassinats-als-camps-nazis-jcamps-1991>

L'Espluga de Francolí, Conca de Barberà

-Placa de marbre en record dels espluguins morts a Mauthausen (1991)

Borges Blanques, Les Garrigues

-A Lluís Companys (1991)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/les-borges-blanques-a-lluis-companys-1991>

1992

Barcelona

-Pavelló de la República (1992)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/barcelona-replica-pavello-de-la-republica-1992>

-Fraternitat, als afusellats al Camp de la Bota, escultura (Miquel Navarro, 1992)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/barcelona-fraternitat-miquel-navarro-1992>

Mollet del Vallès, Vallès Oriental

-Monument a Lluís Companys i als immolats per la llibertat de Catalunya, escultura (Artur Aldomà, 1992)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/mollet-a-lluis-companys-artur-aldoma-1992>

San Mateu de Bages, Bages

Placa Homenatge als maquis cementiri Sant Mateu de Bages (1992)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/sant-mateu-de-bages-cementiri-a-juan-maria-1989>

Tarragona, Tarragonès

-Monòlit A la Lleva del Biberó, XII Trobada (1992)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/tarragona-a-la-lleva-del-bibero-1992>

Portbou, Alt Empordà

-Memorial (Ajuntament de Portbou, 1992)

1993

El Masnou, Maresme

-A Lluís Companys, monòlit (1993)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/el-masnou-a-lluis-companys-monolit-1993-1995>

Sant Feliu de Llobregat, Baix Llobregat

-A la República a partir del bust de la República de 1931 / no localitzat (1993)

Sentmenat, Vallès Occidental

-Monument en record als deportats als camps de concentració, escultura (J.M. Sasagué, 1993)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/setmentat-als-deportats-jmmasague-1993>

Tàrraga, Urgell

-Placa en record a totes les víctimes, Parc de Sant Eloi (1993)

<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/tarrega-sant-eloi-creu-als-escolapis-1961-1993>

1994

Barcelona

Als guerrillers morts, Fossar de la Pedrera al cementiri de Montjuic

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/bcn-fossar-de-la-pedrera-als-guerrillers-morts-1994>

Cerdanyola del Vallès, Vallès Occidental

-A Lluís Companys, escultura (Salvadora Mañosa, 1994)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/cerdanyola-a-lluis-companys-salvador-manosa-1994>

Esplugues de Llobregat, Baix Llobregat

-A Blas Infante (1994), bust

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/esplugues-de-lobregat-a-blas-infante-1991>

Mataró, Maresme

-Intolerància, Homenatge a les víctimes del nazisme, escultura (Perecoll, 1994)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/mataro-intolerancia>

-A Lluís Companys, conjunt escultòric (1994)

Olesa de Montserrat, Baix Llobregat

-Als Morts en la Guerra Civil, Cementiri de can Singla (1994, restaurat el 2002)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/olesa-de-mals-morts-en-la-guerraapaltor-1994>

Portbou, Alt Empordà

-Passatges, Homenatge a Walter Benjamin (Dani Karavan, 1994)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/portbou-pasatges-dani-karavan-1994-2004>

Rivesaltes, França

-Memorials al Camp de Rivesaltes (1994)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/memorials-als-interns-al-camp-de-rivesaltes-1994>

Sant Feliu de Guíxols, Baix Empordà

-Monument als deportats de Sant Feliu de Guíxols i del Baix Empordà monòlit (1994)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/sant-feliu-de-guixolsa-victimes-de-lexterminacio1994>

1995

Abrera, Baix Llobregat

-Memorial d'afusellats de la guerra civil (1995)

Barcelona

-In memoriam, Fossar de la Pedrera (L. Glasser, 1995)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/bcn-fossar-pedrera-in-memoriam-lglasser-1995>

Corbera d'Ebre, Poble Vell, Terra Alta

-Abecedari de la Llibertat (Autors diversos, 1995)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/corbera-poble-vell-abecedari-llibertat-1995>

Flix, Ribera d'Ebre

-Monument a les Brigades Internacionals (1990, 2005)

Bellpuig, Urgell

-Placa commemorativa al refugi en commemoració de la XIV trobada de la Lleua del Biberó (1995)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/refugi-del-bellpuig-placa-xiv-trobada-1995>

Torres de Segre, Segrià

32.13. Memorial "Mai més" a l'Ermida de Carrassumada. Monòlit i espai memorial (1995)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/torres-de-segre-memorial-ermita-carrassumada-1995>

1996

Barcelona

-A Batista Roca, bust (Francesc Carulla, 1996)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/barcelona-a-batista-i-roca-francesc-carulla-1996>

Cornellà de Llobregat, Baix Llobregat

-A les Brigades Internacionals, monòlit (1996)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/cornella-a-les-brigades-internacionals-1996>

Mataró, Maresme

-A les Brigades Internacionals, Cementiri dels Caputxins (Agàpit Borràs, Mariona Gallifa, 1996)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/mataro-cementiri-caputxins-a-les-bbii-borras-gallifa>

Vic, Osona

-Els quatre punts de l'Assemblea de Catalunya, escultura (J.Furriols, 1996)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/vic-4-punts-de-lasamblea-de-catalunya-jfurriols1996>

Corbera d'Ebre, Poble Vell, Terra Alta

-Placa en record dels morts dels camps d'exterminació nazis (1996, 2005)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/corbera-debre-a-les-victimes-de-mauthausen-2019>

1997

Argentona, Maresme

-A Lluís Companys, monòlit (Damià Rodríguez, 1997)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/argentonaa-lluis-companys-damia-rodriguez-1997>

Cerdans, França

Memorial a la Retirada (Duran, 1997)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/cerdans-memorial-retirada-duran-1997>

Hospitalet de Llobregat, Barcelonès

-A Antonio Machado, escultura (Medina Campeny, 1997)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/lhospitalet-a-antonio-machado-medina-campeny-1994>

-A Lluís Companys, conjunt escultòric i urbanístic (Albert Casané, 1997)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/hospitalet-a-lluis-companys-albert-casane-1997>

Navarcles, Bages

-Placa en record dels deportats de Navarcles (1997) **Sant Joan Despí, Baix Llobregat**

-A Lluís Companys, conjunt escultòric (Emili Caballé, 1997)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/sant-joan-despi-a-companys-emili-caballe>

1998

Argentona, Maresme

A Blas Infante (Xavier Cuenca, 1998)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/argentona-a-blas-infante-xavier-cuenca-1998>

Barcelona

-A Lluís Companys, escultura (Francisco López, 1998)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/barcelona-a-lluis-companys-francisco-lopez-1998>

-A la Lleva del Biberó, escultura, XVII Trobada (1998)

Hospitalet de Llobregat, Barcelonès

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/lhospitalet-en-memoria-de-la-xvii-trobada-1998>

Igualada, Anoia

-Monòlit A Lluís Companys (1998)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/igualada-a-lluis-companys-1998>

Montornès del Vallès, Vallès Oriental

-A Federico García Lorca (1998)

Santa Coloma de Gramenet, Barcelonès

-A Celestí Boada, escultura (Dalmau, Gòrriz, 1998, 2007)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/santa-coloma-a-celesti-boadadalmau-gorritz-19982006>

Santa Perpètua de Mogoda

-Mauthausen (R. Muntañá, 1998)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/santa-perpeuta-de-mogoda-mauthausenrmutanola-1998>

1999

Argèles-sur-Mer, França

-Memorial d'Argèles (1999, 2017)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/argeles-sur-mer-argeles-memorial-1999-2017>

Barcelona

-A Josep Tarradellas, escultura (Xavier Corberó, 1999)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/barcelona-a-tarradellas-jmcorbero-1999>

Rubí, Vallès Occidental

-A Antonio Machado, Hoy es siempre todavía, escultura (Ferran Soriano, 1999)
<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/rubi-a-antonio-machado-ferran-soriano-1999>

Vallirana, Baix Llobregat

-Placa A les víctimes de la Guerra Civil (1999)
<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/vallirana-als-morts-a-la- guerra-civil>

El Prat de Llobregat, Baix Llobregat

-A Blas Infante, bust (Plasencia, 1999)
<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/el-prat-de-llobregat-a-blas-infante-plasencia-1999>

Espolla, Alt Empordà

-Placa Memorial a la Fossa dels maquis Celedonio García i Enrique Martínez (1999) al cementiri
A la memòria d'en Quique i en Celes / Caiguts per la llibertat // Altres plaques memorials (2016, 2021)

Palafrugell, Baix Empordà

A les víctimes de la Guerra Civil, monòlit (1999) / al revers als deportats (2004)
<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/palafrugell-a-victimes-gc-i-a-deportats-1999-2004>

Toulouse, França

Al éxodo republicano español de 1939, conjunt escultòric i placa memorial (1999)
<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/toulouse-al-exodo-republicano-espanol>

2000

Arenys de Munt, Maresme

-A Lluís Companys, escultura (2000)
<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/arenys-de-munt-a-lluis-companys-2000>

Barberà del Vallès, Vallès Occidental

-A Josep Tarradellas, bust (Salvador Mañosa, 2000)
<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/barbera-del-valles-a-tarradellas-smanosa-2000>

Castellnou de Bages, Bages

-Placa memorial a Ramon Vila Capdevila / Caracremada i Museu dels Maquis (2000)
<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/castellnou-de-bagestomba-caracremadamuseu-maquis2000>

Granollers, Vallès Oriental

-A les víctimes dels bombardejos de Granollers, monument Cementiri (Malavia, 2000)
<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/granollerstorra-colum-matas1988-i-malavia2000>

Martorell, Baix Llobregat

-Monòlit a Lluís Companys (Joan Romagosa, 2000)
<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/martorell-a-lluis-companys-joan-romagosa-2000>

Sant Celoni, Vallès Oriental

-Placa lloc assassinat Quico Sabaté (2000)
<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/sant-celoni-placa-lloc-assassinat-quico-sabate-2010>

Sant Vicenç dels Horts, Baix Llobregat

-A Lluís Companys (Artistes vicentins, 2000, 2018) / Atenció: retirat i substituït
<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/sant-vicenc-dels-horts-a-companys-2000-2018>

Rubí, Vallès Occidental

-Monòlit A Miguel Hernández, monòlit (2000)
<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/rubi-a-miguel-hernandez-2000>

Corbera d'Ebre, Poble Vell, Terra Alta

-Placa a les Brigades Internacionals (2000)
-Placa i Monument a les Brigades Internacionals (José Luis Terraza, 2000)

Girona, Gironès

-A Josep Irla (Mercè Riba, 2000) / president de la Generalitat 1940-1950
<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/girona-a-jirla-mribas-2000>

La Vajol, Alt Empordà

-Monument a l'exili (Reyes, Garcia-Codina, 2000)
<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/la-vajol-a-lexili-reyes-i-garcia-codina-2000>

2001

Barcelona

-Memorial en homenatge als professors de la Universitat Catalana depurats i separats el 1939 (MBM Arquitectes -Josep Maria Martorell, Oriol Bohigas i David Mackay-, Enric Satué i Josep Maria Civit, 2001)
<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/barcelona-als-professors-expulsats-2001>

El Bruc, Anoia

-Placa en memòria dels vuit republicans de Sùria i Valls de Torroella (2001)

Caldes de Montbui, Vallès Oriental

-Al 70è aniversari de la Segona República (2001)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/caldes-de-montbui-70-aniversari-de-la-republica-2001>

Castellar del Vallès, Vallès Occidental

-A Lluís Companys, conjunt escultòric (Joan Parera, 2001)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/castellar-del-valles-a-companys-joan-parera-2001>

Molins de Rei, Baix Llobregat

-Placa commemorativa víctimes Guerra Civil (2001)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/molins-de-rei-a-les-victimes-de-la-guerra-civil-2001>

El Prat de Llobregat

-Entre murs, Homenatge a Lluís Companys, escultura (M.Àlvarez, 2001)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/el-prat-entre-murs-a-lluis-companys-malvarez-2001>

Vilanova i la Geltrú, Garraf

-A les víctimes dels camps d'extermini nazis, escultura (Andreu Alfaro, 2001)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/vilanova-a-les-victimes-dels-camps-aalfaro-2001>

La Bisbal de Falset, Priorat

-Cova de Santa Llúcia, plaques diverses (2001)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/bisbal-de-falset-hospital-cova-de-santa-llucia>

Gandesa, Terra Alta

-Monument en record als soldats de la Lleua del Biberó (2001)

Tivissa, Ribera d'Ebre

-Monument a tots els homes privats de llibertat i vida (2001)

Figueres, Alt Empordà

-A Lluís Companys (Pep Canaleta, 2001)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/figueres-a-companys-pep-canaleta-2001>

La Vajol, Alt Empordà

-Memorial de la Fundació Sabino Arana (2001)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/la-vajol-en-homenatge-a-aguirre-i-companys>

2002

Berga, Berguedà

-A Lluís Companys, monòlit (2002)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/berga-monument-a-lluis-companys-2002>

Castelldefels, Baix Llobregat

-A Lluís Companys, escultura (Ricard Baccaro, 2002)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/castelldefels-a-lluis-companys-ricard-vaccaro-2002>

Castellbell i el Vilar, Bages

-A l'alcalde Esteve Biosca (2002)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/castellbell-i-el-vilar-a-esteve-biosca-2001>

Granollers, Vallès Oriental

-A Lluís Companys, bust (2002)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/granollers-a-lluis-companys-2002>

Mollet del Vallès, Vallès Oriental

-A les víctimes del bombardeigs, conjunt escultòric (J.M. Mompín, 2002/2009)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/mollet-a-les-victimes-bombardejos-jmmompin-2009>

Sant Boi de Llobregat, Baix Llobregat

-Tio Vivo, Homenatge a l'Amical de Mauthausen i altres camps (autors diversos, 2002)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/sant-boi-tio-vivo-a-lamical-mauthausendiversos2002>

Vic, Osona

A Lluís Companys (Núria Tortras, 2002)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/vic-a-lluis-companys-nuria-tortras-2002>

Vilafranca del Penedès, Alt Penedès

-A Lluís Companys, escultura (2002)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/vilafranca-del-penedes-a-companys-acamino-2002>

Valls, Alt Camp

A Lluís Companys, conjunt escultòric (Joan Vila-Puig, 2002)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/valls-a-lluis-companys-joan-vila-puig-2002>

Alcoletge, Segrià

-Monument a Lluís Companys (2002, 2005)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/alcoletge-a-lluis-companys-pallares-2002>

Figueres, Alt Empordà

-Memorial a les víctimes del Franquisme, 15 Figuerencs afusellats a Girona el 1939. Associació de Familiars de Represaliats pel Franquisme (2002)

Sant Julià del Llor i Bonmatí, La Selva

-Monument a les víctimes de la Guerra Civil (A.Delgado, 2002)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/bonmati-en-memoria-victimes-gce-adelgado-2002>

2003

Barcelona

-A les víctimes dels bombardeigs de 1938, Encaix, escultura (Margarita Andreu, 2003)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/bcn-encaix-margarita-andreu-2003>

-A Manuel Carrasco i Formiguera / Die Ram, conjunt escultòric (Pep Admetlla, 2003)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/bcn-a-carrasco-i-formiguera-padmetlla-2003>

Coll d'Ares, Prats de Molló, França

Aux Républicans Espagnols, monòlit (2002)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/coll-dars-aux-republicans-espagnols-2001>

Mataró, Maresme

-A Antonio Machado, conjunt escultòric (Josep Novellas, 2003)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/mataro-a-antonio-machado-josep-novellas-2003>

Montornès del Vallès, Vallès Oriental

-A Blas Infante, bust (J.Romano, 2003)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/montornes-del-valles-a-blas-infante-jromano-2003>

Rubí, Vallès Occidental

-A Rafael Alberti, monòlit amb mosaic ceràmic (Pep Borràs, 2003)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/barbera-a-rafael-alberti-pep-borras-2003>

Sitges, Garraf

-A la Lleva del Biberó (2004)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/sitges-homenatge-a-la-lleva-del-bibero-2004>

Vallirana, Baix Llobregat

-Placa A Fèlix Alsina (2003)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/vallirana-entrada-a-bosc-felix-alsina-2003>

Calafell, Baix Penedès

-Monument a Catalunya, Presidents / de la / Generalitat / Francesc Macià / (1931-1933) / Lluís Companys / (1933-1940) / Josep Irla / (1940-1954) (2003)

Marçà, Priorat

Monument dels Brigadistes (2003)

Llagostera, Gironès

-Monument als executats repressió franquista i als camps, cementiri (2003)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/llagostera-morts-repressio-franquista-als-camps>

2004

Badalona, Barcelonès

-A Lluís Companys, monòlit (2004)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/badalona-a-lluis-companys-2004>

Esplugues de Llobregat, Baix Llobregat

-Placa commemorativa Lluís Companys (2004)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/esplugues-a-lluis-companys-faristol-2004>

Torelló, Osona

-A totes les víctimes dels bombardejos, placa (2004)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/torello-a-totes-les-victimes-de-bombardejos-2004>

Alt Àneu, Pallars Sobirà

Espais de memòria amb placa:

-Fossa civil a Sorpe, monòlit amb placa (2004)

Llavorsí, diversos, Pallars Sobirà

-Als 9 veïns d'Unarre, Escalarre i València d'Àneu afusellats el 24/05/1938, escultura a l'Hostal d'Aidi (2004)

Rialp, Pallars Sobirà

Placa en memòria dels difunts immolats al Pont de Pedra de Rialp el dia 5 de Novembre de 1938 (2004)

Cementiri de Rialp

Palafrugell, Baix Empordà

-Monument a tots els deportats (2004) / a l'anvers a les víctimes de la guerra civil (1999)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/palafrugell-a-victimes-gc-i-a-deportats-1999-2004>

Rialp, Pallars Sobirà

Placa en memòria dels difunts immolats al Pont de Pedra de Rialp el dia 5 de Novembre de 1938 (2004)
Cementiri de Rialp

Palafrugell, Baix Empordà

-Monument a tots els deportats (2004) / a l'anvers a les víctimes de la guerra civil (1999)
<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/palafrugell-a-victimes-gc-i-a-deportats-1999-2004>

2005

L'Ametlla del Vallès, Vallès Oriental

-Monòlit Alcalde Joan Plumé i Bosch (2005)
<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/lametlla-del-valles-a-joan-plume-2003>

Mataró, Maresme

-El Camí del Nord, escultura (Dolors Periel, 2005)
<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/mataro-cami-del-nord-dperiel-2005>

Ripollet, Vallès Oriental

-A les víctimes dels camps de concentració nazi, escultura (Delgado, 2005)
<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/ripollet-als-morts-als-camps-delgado-2005>

Sabadell, Vallès Occidental

-A Lluís Companys, escultura (Ernest Altès, 2005)
<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/sabadell-a-lluis-companys-ernest-altes-2005>

Sant Sadurn d'Anoia, Anoia

-Placa "La vila de Sant Sadurní en homenatge a les víctimes de l'Holocaust nazi 1939-1945"
Cementiri (2005)
<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/sant-sadurni-a-les-victimes-de-lholocaust>

Vilafranca del Penedès, Alt Penedès

-Contra la xenofòbia , monòlit amb placa (2005)
<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/vilafranca-del-penedes-contra-la-xenofobia-2005>
-Llambordes del projecte *Stolpersteine* (2005)
<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/vilafranca-llambordes-projecte-stolpersteine-2005>

-Fossa comuna, panells explicatius Morts Hospital de Sang, Cementiri (2005)
<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/vilafranca-del-penedes-morts-hospital-de-sang-2005>

Vilaplana, Baix Camp

-Placa en record de tres vilaplanencs morts a Mauthausen (2005)

Ulldecona, Montsià

-Monument víctimes del franquisme (2005)

Tarragona, Tarragonès

-A Lluís Companys (Bruno Gallart, 2005)
<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/tarragona-a-lluis-companys-bruno-gallart-2005>

Alcoletge, Segrià

-Monument a Lluís Companys (2002, 2005)

Blanes, La Selva

-En memòria de les víctimes del franquisme, monòlit (2005)

Roses, Alt Empordà

-Cementiri de Roses, Memorial a les víctimes del franquisme i de tots els lluitadors per la llibertat i la democràcia de Catalunya (2005)
<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/cementiri-roses-a-victimes-del-franquisme-2005>

2006

Castellolí, Anoia

-Monument a les víctimes de la Guerra Civil (2006)
<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/castelloli-a-la-memoria-victimes-guerra-civil-2006>

Ripollet, Vallès Oriental

-A Neus Català, conjunt escultòric (J.Viera i S. Mañosa, 2006)
<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/ripollet-a-neus-catala-2006>

Roda de Ter, Osona

-Monòlit a les víctimes de Roda de Ter 1936-1945, monòlit amb placa al cementiri (2006)
<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/roda-de-ter-a-totes-les-victimes-2006>

Terrassa, Vallès Occidental

-A Lluís Companys (Carlos Valverde, 2006)
<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/terrassa-a-lluis-companys-carlos-valverde-2006>

Sitges, Garraf

-A Lluís Companys, monòlit escultura (Victor Berbegal, 2006)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/sitges-a-lluis-companys-victor-berbegal-2006>

Borges Blanques, Les Garrigues

-A Francesc Macià, escultura (Lourdes Umérez, 2006)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/les-borges-blanques-espai-macia-2016>

Lleida, Segrià

-A les víctimes del Liceu Escolar (Agustí Ortega, 2006)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/lleida-a-les-victimes-del-liceu-escolar-agusti-2006>

-Fita, a les víctimes dels camps de concentració (Eroles, 2006)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/lleida-fita-erols>

Tàrraga, Urgell

Monòlit a la Fosa Comuna, Cementiri de Tàrraga (2006)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/tarrega-cementiri-a-les-victimes-de-la-guerra-2006>

La Jonquera, Alt Empordà

-Memorial de la Retirada al barri dels Límits-El Portús (Ajuntament de la Jonquera, Ajuntament del Portús, Associació FFREEE, 2006). Escultura de l'artista holandès Nicolas Joosten

Olot, La Garrotxa

-Als vençuts. Als defensors de la II República i les llibertats, conjunt escultòric (Claudi Casanovas, 2006)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/olot-als-vençuts-claudi-casanovas-2006>

2007

Barcelona

-Victimes del bombardeig de Sant Felip Neri, placa (2007)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/bcn-en-memoria-victimes-sant-felip-neri-2008>

Caldes de Montbui, Vallès Oriental

-Monòlit A Lluís Companys, monòlit (2007) / Conjunt escultòric Homenatge a les llibertats (Vives, 2018)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/caldesmonolit2007homenatge-llibertatsvives2018>

Castellbell i el Vilar, Bages

-Monument a Lluís Companys, escultura (Elisa Merino, 2007)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/castellbell-i-el-vilar-a-companys-elisa-merino-2007>

Castellar del Vallès

-Units, Castellar del Vallès per la recuperació de la memòria històrica (2007)

El Masnou, Maresme

-A la República, escultura (Oriol Rius, 2007)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/el-manou-a-la-republic-oriol-rius-2008>

Mataró, Maresme

-En memòria de les víctimes del Franquisme, escultura (P.Chiriotti, 2007)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/mataroen-memoria-victimes-franquisme-pchiriotti2007>

Parets de Vallès, Vallès Oriental

-Als alcaldes i regidors morts pel franquisme, placa vestibul (2007)

Sant Llorenç Savall, Vallès Occidental

-A Lluís Companys (Quelot, 2007)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/sant-llorenys-savall-a-lluis-companys-quelot-2007>

Sant Martí Sarroca, Alt Penedès

-Temps de silenci, homenatge a les 64 víctimes de la Guerra Civil a SMSR (Àngel Camino, 2007)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/sant-marti-sarroca-tots-els-noms-angel-camino-2007>

Tortosa, Baix Ebre

-A Rafael Vidiella, arrelar la memòria (2007)

Valls, Alt Camp

-A la Lleua del Biberó, XXVI Trobada (2007)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/valls-homenatge-a-lagrupacio-de-supervivents-2007>

Bellver de Cerdanya

-Placa memorial en record als veïnes de Bellver de Cerdanya víctimes de les guerres (2007)

Cementiri de Santa Maria de Talló de Bellver de Cerdanya

Castelló d'Empúries, Alt Empordà

-En recordança de les víctimes del franquisme / 1 de Novembre 2007, Cementiri Municipal

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/castello-dampuries-a-les-victimes-del-franquisme>

-Memorial Fonda França, lloc on va morir Benjamin (2007)

Roses, Alt Empordà

-Escultures de la pau (Ció Abellí / Inauguració de la Plaça de la Pau, 2007)

2008

Barcelona

-Als morts i ferits dels bombardejos de 1938, placa al Mercat Barceloneta (2008)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/bcn-a-victimes-bombardeig-barceloneta-2008>

Sant Sadurní d'Anoia, Anoia

-A Lluís Companys, escultura (2008)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/sant-sant-sadurni-danoia-a-lluis-companys-2008>

Alcover, Alt Camp

-Espai linear, A Lluís Companys (Anton Roca, 2008)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/alcover-espai-linear-a-companys-anton-roca-2008>

Artesa de Segre, La Noguera

-Monument en memòria de tots els morts de la Guerra Civil, cementiri (2008)

Cervera, la Segarra

-Fossa comuna al Cementiri de Cervera (2008)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/cervera-en-record-victimes-guerra-civil-2008>

Almatret, Segrià

-Monument a les víctimes del bombardeig d'Almatret del 12 d'octubre de 1938 (2008)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/almatret-monolit-a-les-victimes-del-bombardeig-2018>

Sant Gregori, Gironès

-Monòlit en reconeixement a les víctimes de la Guerra Civil. Plaça del poble (2008)

Riells i Viabrea, La Selva

-Monòlit als deportats als camps nazis (2008)

2009

Barcelona

Plaça de les Dones del 36 / Mural vegetal M. Ginestà /2009-2020)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/barcelona-placa-de-les-dones-del-36>

Brams, França

-Mémorial de la Retirada

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/brams-memorial-de-la-retirada>

Dosrius, Maresme

-La veu de tots / El cost humà de la Guerra a Dosrius (Luz del Mar García 2009-2011)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/dosrius-la-veu-de-tots-luz-del-mar-garcia-2009-2011>

La Garriga, Vallès Oriental

-Rajoles de localització caiguda de bombes (Fina Tuneu, 2009) / Commemoració 70 aniversari Bombardeig

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/la-garriga-rajoles-ubicacio-bombardeig-tumeu-2009>

Mollet, Vallès Oriental

-A les víctimes dels bombardejos (J.M. Mompín, 2009)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/mollet-a-les-victimes-bombardejos-jmmompin-2009>

Pineda de Mar, Maresme

-A Sara Llorens i Carreres, escriptora i folklorista, exiliada (2009)

Sallent, Bages

-Placa en record dels veïns de Sallent deportats, cementiri municipal Àngel Custodi (2009)

Sant Quirze del Vallès, Vallès Occidental

-Làpida commemorativa en fossa comuna a la Serra de Galliners (2009)

Corbera d'Ebre, Terra Alta

-"Flama Permanent" (Jesús Pedrola, 2009)

L'Espluga de Francolí, Conca de Barberà

-Placa de marbre en record dels espluguins morts a Mauthausen (2009)

Flix, Ribera d'Ebre

-Monument a la República (2009)

La Fatarella, Terra Alta

-Memorial de les Camposines (Aymerich, Rivera, Salvadó, 2009)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/la-fatarella-camposinesaymerichriverasalvado-2009>

Alt Àneu, Pallars Sobirà

Placa a Fossa comuna a València d'Àneu: col·locació d'una placa al cementiri (2009)

Boadella i Les Escaules, Alt Empordà

-Vint-i-dos buits, d'Esther Pi i Adrià Ciurana (2009)

Darnius, Alt Empordà

-Memorial – senyalització Retirada i Camins de l'Exili, Memorial Democràtic-MUME (2009) ??

Espolla, Alt Empordà

-Memorial – senyalització Retirada i Camins de l'Exili, Memorial Democràtic-MUME, 2009 situat a la Plaça de l'Exili des de 2015 ??

Figueres, Alt Empordà

-Als exiliats (2009)

-Memorial – senyalització Retirada i Camins de l'Exili, Memorial Democràtic- MUME a l'avinguda Perpinyà

Llançà, Alt Empordà

-Memorial –senyalització Retirada i Camins de l'Exili, Memorial Democràtic –MUME (2009) ??

Llers, Alt Empordà

-Memorial senyalització Retirada i Camins de l'Exili, Memorial Democràtic –MUME (2009) ??

Maçanet de Cabrenys, Alt Empordà / diversos

-Memorial - senyalització Retirada i Camins de l'Exili, Memorial Democràtic-MUME 2009 ??

Molló, Ripollès

-Coll d'Ares: Placa memorial 70è aniversari fi de la Guerra Civil (2009)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/coll-dares-placa-memorial-70-anniversari-fi-gce-2009>

Montréal, França

-Aux refugies espagnols mors à Brams (2009)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/montreal-aux-refugies-espagnols-morts-a-brams-2009>

Brams, França

-Mémorial de la Retirada

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/brams-memorial-de-la-retirada>

Portbou, Alt Empordà

-Memorial de l'Exili- Coll dels Belitres (Memorial Democràtic, 2009)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/coll-de-belitres-monument-a-lexili>

Roses, Alt Empordà

-Memorial – senyalització Retirada i Camins de l'Exili, Memorial Democràtic-MUME, 2009 davant del refugi antiaeri

2010

Pla del Penedès, Alt Penedès

-Monòlit Morts de la Guerra Civil al Pla del Penedès (2010)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/el-pla-del-penedes-al-morts-de-la-guerra-civil-2010>

Sant Celoni, Vallès Oriental

-A Quico Sabaté, mural (2010)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/sant-celoni-a-quico-sabate-mural-2010>

-Dignificació tomba Quico Sabaté (2010)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/sant-celoni-dignificacio-tumba-quico-sabate-2010>

-A Quico Sabaté, escultura (Jaume Turon, 2010)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/sant-celoni-a-quico-sabate-jturon-2010>

Tarragona, Tarragonès

-Dignitat, conjunt escultòric al Cementiri de Tarragona (Salvador Mañosa, 2010)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/tarragona-conjunt-escultoric-dignitat-smamosa-2010>

Lleida, Segrià

-A les víctimes de la repressió franquista, Cementiri (Florensa, 2010)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/lleida-a-les-victimes-repressio-florensa-2010>

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/lleida-a-les-victimes-repressio-bis-florensa-2010>

-Als combatents i civils morts a la Guerra Civil (Florensa, 2010)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/lleida-als-combatents-i-civil-morts-fflorensa-2010>

-A les víctimes dels bombardejos de 1937-1938, Cementiri (Florensa, 2010)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/a-victimes-bombardejos-37-38-ferran-florensa-2010>

Tremp, Pallars Jussà

-A les víctimes de la guerra civil, cementiri (2010)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/tremp-a-les-victimes-de-la-guerra-civil-2010>

Girona, Gironès

-A les víctimes del Franquisme cementiri municipal (2010)

2011

Barcelona

-En homenatge a la bandera hissada pel president Lluís Companys placa (2011)
<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/bcn-castell-de-montjuic-placa-commemorativa-2011>

-Als homes i dones de la CNT, Fossar de la Pedrera (Juanjo Novella, 2011)
<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/bcn-fossar-pedrera-als-llibertaris-jnovella-2011>

Cerdanyola del Vallès, Vallès Occidental

-A la II República (Salvador Mañosa, 2011)
<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/cerdanyola-a-la-ii-republica-smanosa-2011>

Sant Fost de Campsentelles, Vallès Oriental

-Monument dels immolats dels fills de Sant Fost dedicat a les víctimes republicanes de Sant Fost mortes a la Guerra Civil i a l'alcalde Enric Torrents i Murgarella (2011)
<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/sant-fost-de-campcentelles-a-enric-torrents-2011>

Vilassar de Dalt, Maresme

-Placa commemorativa XXX Trobada dels Biberons (16 Abril 2011)
<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/vilassar-de-dalt-homenatge-a-la-lleva-del-bibero2011>

Santa Margarida i els Monjos, Alt Penedès

-Placa en memòria de l'aviació republicana (Grup de Recerca DIDPATRI / Didàctica del Patrimoni de la Universitat de Barcelona, Mar Hernández Pongiluppi, 2011) Entrada al Refugi antiaeri.

Tarragona, Tarragonès

-Monument Homenatge als afusellats (Lara Heredia i Miguel Martinena, 2011) i Plafo informatiu (2013)
Espai de memòria Muntanya de l'Oliva
<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/tarragona-espai-de-memoria-muntanya-de-loliva>

Alt Àneu, Pallars Sobirà

Espais de memòria amb placa:
-Ruta de memòria entre les dues fosses (2011)

Linyola, Urgell

-A les víctimes de la Guerra Civil (2011)
<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/linyola-a-les-victimes-de-la-guerra-civil>

Portbou, Alt Empordà

-Memorial als brigadistes (Estació ferroviària, CEE, 2011)
-Ruta Walter Benjamin Banyuls-Portbou per Coll de Rumpissar (Senyalització Memorial Democràtic, 2011)
Senyalització al poble i a la muntanya.

Sant Feliu de Guixols, Baix Empordà

-Escultura-monument dedicada a les víctimes de la Guerra Civil (A. Gutiérrez, 2011)
<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/palafrugell-a-les-victimes-de-la-guerra-civil>

2012

Barcelona

-Monument en homenatge a la Segona República, faristol (2012)
<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/prova-2>

Caldes d'Estrac, Maresme

A Lluís Companys, monòlit (¿?)
<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/caldes-destrach-a-lluis-companys-monolit>

Sant Joan de Vilatorrada, Bages

-Monument víctimes Guerra Civil, fossa de 15 soldats republicans. Fossa del camí de les Torres (2012)

Sort, Pallars Sobirà

-Dignificació Fossa civil a Montardit, Cementiri Montardit de Baix (2012)

Tornabous, El Tarròs, Urgell

Espai Lluís Companys (S.Giner,) / A Lluís Companys (M.A.González, 2015)
<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/espai-lluis-compnays-sginer-2012magonzalez-2015>

Vilanova de Meià, la Noguera

Placa en memòria als morts per la llibertat, Plaça de la Creu (2012)

2013

Barcelona

-Als antifeixistes parmesans, Cementiri de Montjuic, Jardí de la Mediterrània (2013)
<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/bcn-cementiri-montujic-als-brigadistes-italians2013>

-Als Caiguts en la Batalla de l'Ebre, Jardí de la Mediterrània (Serra, 2013)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/cementiri-montjuic-caiguts-a-lebre-serra2014>

-Aviadors de la República, placa (2013)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/bcn-a-la-memoria-dels-aviadors-de-la-republica-2013>

-Mural Milicianes (Roc Blackblock, 2013) a Casa de la Muntanya

Manresa, Bages

-Escultura i placa dedicades a Joaquim Amat-Piniella (2013)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/manresa-a-joaquim-amat-pinella-2013>

Sant Celoni, Vallès Oriental

-Monòlit amb placa "En record de totes les persones de Sant Celoni que van morir o van patir a causa de la Guerra Civil" (2013)

<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/cementiri-de-sant-celoni>

Vilassar de Dalt, Maresme

-Inscripció memorial de l'Alcalde Bonaventura Gomis (Jordi Gomis, 2013)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/vilassar-de-dalt-a-bonaventura-gomis-jgomis-2013>

Corbera d'Ebre, Poble Vell, Terra Alta

-Placa al Batalló britànic de la XV BI (2013)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/corbera-debre-als-brigadistes-britanics-i-2013>

-La Foradada" (2013)

Tarragona, Tarragonès

-Monument Homenatge als afusellats (2011) i Plafó informatiu (2013)

Espai de memòria Muntanya de l'Oliva

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/tarragona-espai-de-memoria-muntanya-de-loliva>

Vilanova de Meià, la Noguera

-Placa homenatge a un deportat a un camp d'extermini, Torrec (2013)

Molló, Ripollès

-Senyalització Ruta de l'exili (2013)

fotografiat i documentat

2014

Barcelona

-Als Caiguts en la Batalla de l'Ebre (Serra, 2014) Jardí de la Mediterrània, cementiri de Montjuïc

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/cementiri-montjuic-caiguts-a-lebre-serra2014Fotog>

Berga, Berguedà

-A Bertobillo, Puertas i Vilella, placa memorial (2014)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/berga-a-bertobillo-puertas-i-vilella-placa-2014>

-A Bertobillo, Puertas i Vilella, mural (2014)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/berga-a-bertobillo-puertas-i-vilella-mural-2014>

Agramunt, Urgell

-Monument al primer bombardeig de la guerra civil (S. Gallasch, 2014)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/agramunt-a-les-victimes-bombardeig-s-gallasch-2014>

Llançà, Alt Empordà

-Monument a l'exili, camí de Grifeu intervenció en el terra (75 anys d'exili, 2014)

Port de la Selva, Alt Empordà

-Espai Memorial a les víctimes de la guerra i dels bombardejos al poble durant la guerra (Ajuntament de Port de la Selva, 2014)

Pals, Baix Empordà

-Monòlit en memòria dels ciutadans de Pals que van morir durant la Guerra Civil espanyola i durant els anys de postguerra a conseqüència del conflicte, 2024 / Especial referència a 4 afusellats en acabar la guerra –alcalde, ordenança i regidors-

Portbou, Alt Empordà

-Memorial al 20 aniversari de "Passatges" de Dani Karavan (2014). Sota el monument "Passatges", camí del Port esportiu.

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/portbou-pasatges-dani-karavan-1994-2004>

2015

Calldetenes, Osona

-Monuments a les víctimes de la guerra civil (Miquel Erra, 2015)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/calldetenes-a-victimes-guerra-civil-miquel-erra2015>

Sant Vicenç dels Horts, Baix Llobregat

-Commemoració 75è aniversari de l'afusellament del president Lluís Companys, cartell (2015)
<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/sant-vicenc-dels-horts-a-companys-2000-2018>

Tortosa, Baix Ebre

-Monòlit Lluís Companys (2015)

Portbou, Alt Empordà

-Memorial (Monòlit carta de WB a Henry Gurland i TW Adorno, 2015)
<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/portbou-a-walter-benjamin-1979-1994-2015-2018>

2016

Avià, Berguedà

-Ahotsa, a les víctimes del franquisme, escultura sonora (Javier Olaizola, 2016) / davant cementiri
<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/avia-davant-cementiri-ahotsa-javier-olaizola-2016>

Molins de Rei, Baix Llobregat

-El Racó de Lluís Companys, terrassa amb placa memorial (2016) i escultura (Joan Guitart, 2018)
<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/molins-de-rei-a-companys-joan-guitart-2016-2018>

Salou, Tarragonès

-Monòlit amb placa commemorativa a la Plaça Lluís Companys (2016)

Les Borges Blanques, Les Garrigues

-Espai Macià (2016)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/les-borges-blanques-espai-macia-2016>

Olot, La Garrotxa

-Monument memorial al President Companys (Marc Torrellas, Marta Milà, 2016)
<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/olot-a-lluis-companys-mtorrellas-mmila-2016>

Portbou, Alt Empordà

-Memorial als brigadistes (Coll dels Belitres, CEE, 2016)

2017

Argèles-sur-Mer, França

-Memorial d'Argèles (1999, 2017)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/argeles-sur-mer-argeles-memorial-1999-2017>

Manresa, Bages

-Placa amb els noms dels deportats, Plaça de Sant Domènec (2017)
<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/manresa-als-deportats-2017-2021>

Martorelles, Vallès Oriental

-Monument a Companys, escultura, mobiliari urbà (2017)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/martorelles-a-lluis-companys-ricard-mira-2017>

Olesa de Bonesvalls / Subirats, Alt Penedès

-Memorial de la última defensa de Barcelona, projecte de Miquel Badia amb alumnes Escola d'Arquitectura, Serra de Riés entre Olesa de Bonesvalls i Subirats (2017)

Les Borges Blanques, Les Garrigues

A les víctimes de la Guerra Civil, placa memorial al cementiri (2017)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/les-borges-blanquesen-memoria-victimes-gce-2007>

Palamós, Baix Empordà

-Monument a les víctimes del nazisme Cementiri de Sant Joan (Tània Font, 2017)
<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/palamos-als-deportats-als-camps-tania-font-2017>

Torredembarra, Tarragonès

-Placa commemorativa en memòria d'Esteve Cañellas Margalló (2017)

2018

Argentona, Maresme

-Monument a les víctimes de la guerra civil i la postguerra (recerca Margarida Colomer, disseny Agàpit Borràs, 2018)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/argentona-a-les-victimes-gce-aborras-i-m-colomer>

Berga, Berguedà

-Placa lloc de naixement de l'anarquista berguedà Ramon Casals Orriols, Ramonet Xic (2018)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/berga-placa-lloca-neixement-ramonet-xic-2018>

Caldes de Montbui, Vallès Oriental

-Homenatge a les llibertats (Vives, 2018)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/caldesmonolit2007homenatge-llibertatsvives2018>

Mataró, Maresme

-Monument 24 de Juliol d'homenatge a Joan Peiró, en obres (2018)

-La cadira de l'alcalde. Homenatge a Josep Abril i Argemí, afusellat al camp de la Bota el 1939 (Perecoll, 2018)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/mataro-la-cadira-del-alcalde-perecoll-20>

Molins de Rei, Baix Llobregat

-El Racó de Lluís Companys, terrassa amb placa memorial (2016) i escultura (Joan Guitart, 2018)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/molins-de-rei-a-companys-joan-guitart-2016-2018>

Montornès del Vallès, Vallès Oriental

-Monument en memòria dels montornesencs morts o desapareguts en la Guerra Civil, als camps de refugiats i als camps d'extermini del nazisme, escultura (2018)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/montornes-en-memoria-victimes-gce-jplandiure-2018>

Sant Jordi Desvalls, Gironès

-Memorial víctimes Guerra Civil, lateral església (Irina Grosu, Josep Motas 2018)

Sant Vicenç dels Horts, Baix Llobregat

-Nou Monument a Lluís Companys, escultura (Artistes vicentins, 2018)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/sant-vicenc-dels-horts-a-companys-2000-2018>

Torelló, Osona

-Monument commemoratiu al soldat del Puig, intervenció en l'espai (Escola d'Art de Torelló, 2018)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/torello-al-soldat-puig-escola-dart-de-torello>

Corbins, Segrià

Monuments en record dels deportats de Corbins a la Plaça del Fossar Vell (2018)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/corbins-en-memoria-dels-deportats-a-mauthausen-2018>

Miravet, Ribera d'Ebre

-Faristol d'Homenatge Batalla de l'Ebre

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/miravet-faristol-dhomenatge-2018>

Albatàrrec, Segrià

-Placa en record dels deportats d'Albatàrrec (2018)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/albatarrec-al-deportat-carmelo-carrera-2018>

2019

Barcelona

-El parapet de les executades i executats 1939-50, estructura arquitectònica (Francesc Abad, 2019)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/bcn-parapet-dels-executats-francesc-abad-2019>

-Espai de Memòria Presó de Dones de Les Corts (Ricart, Hernich, Hernández, 2019)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/bcn-presó-de-dones-ricarthenrichhernandez-2019>

Cardedeu, Vallès Oriental

-Jardí dedicat a Lluís Companys (J.Aguilé, J.Comella, 2019)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/cardedeu-a-lluis-companys-jaligue-jcomella-2019>

Le Barcarès, França

-La Porte de la Liberté (E.Armengol, 2019)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/barcarers-la-porte-de-la-liberte-e-armengol-2019>

Les Franqueses del Vallès, Vallès Oriental

-A les víctimes de la Guerra Civil (Jordi Barbany Triadó, 2019)

-Placa memorial davant Estació Corró d'Avall (2019)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/les-franqueses-a-les-victimes-guerra-civil-2019>

La Garriga, Vallès Oriental

-Espai de memòria, cementiri de La Doma (2019)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/cementiri-la-garriga-espai-de-la-memoria-2019>

Parets de Vallès, Vallès Oriental

-A les víctimes i represaliats del règim franquista, als alcaldes i regidors, escultura (J.Plandiure, 2019)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/parets-als-alcaldes-i-regidors-jplandiure-2019>

Premià de Mar, Maresme

-Memorial Democràtic, conjunt escultòric (Civit, Jordi Gomis, 2019)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/premia-de-marmemorial-a-la-republicacivit-gomis-2019>

Torredembarra, Tarragonès

-Mural memorial Esteve Cañellas Margalló realitzat per alumnes Batxillerat Artístic (2019)

Seròs, Segrià

-Placa en record als 16 deportats de Seròs (2019) Passatge de Lluís Companys

La Jonquera, Alt Empordà

-Memorial als 80 anys d'exili, Ajuntament de la Jonquera (2019)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/la-jonquera-memorial-80-aniversari-retirada-2019>

L'Escala, Alt Empordà

-Monument memorial a les víctimes de la Guerra Civil, Cementiri mariner (Pia Crozet, 2019)
<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/lescala-a-les-victimes-guerra-civil-pia-crozet-2019>

2020

Barcelona

-*Stolpersteine* a Lluís Companys a la Plaça de Sant Jaume (2020) Projecte iniciat l'any 1992 i que arriba a Catalunya l'any 2015 sent el municipi de Navàs el que va acollir la primera llamborda.

Manresa

-Placa commemorativa Lleua del Biberó inaugurada amb presència del biberó Salvador Farrés el 26 Juliol 2020

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/manresa-placa-memorial-a-la-lleua-del-bibero-2020>

Sant Vicenç dels Horts, Baix Llobregat

-En record a les vicentines i vicentins afusellats al Camp de la Bota, placa memorial (2020)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/sant-vicenc-dels-horts-a-companys-2000-2018>

Gratallops, Priorat

-Fosa Comuna 6 soldats republicans. Projecte de dignificació de la Fosa?, Maig 2020

2021

Barcelona

-Faristol Francesc Boix. Biblioteca Poble Sec. (29 Gener 2021)

Caldes de Montbui, Vallès Oriental

-Monòlit a Neus Català

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/caldes-de-montbui-monolit-a-neus-catala-2021>

-Llambordes Projecte Stolpersteine

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/caldes-de-montbui-stolpersteines-2021>

Tortosa, Baix Ebre

-Mural Ales negres sobre Tortosa (Roc Blackblock, 2021) al refugi antiaeri de Tortosa

Bellpuig, Urgell

-Als veïns de Bellpuig que van morir a la Guerra Civil, Jardins Valeri Serra (2021)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/bellpuig-a-les-victimes-de-la-guerra-civil-2021>

-Memorial al soldats republicans morts a l'Hospital quirúrgic, Cementiri (2021)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/bellpuig-monolit-en-memoria-soldats-republicans-2021>

Juneda, Les Garrigues

-Espai de la Memòria de Juneda (Octubre 2021)

-En memòria dels junedencs assassinats pel nazisme i instal·lació llambordes

Lleida, Segrià

-Mural Antifeixisme o barbàrie, Bombardeig de Lleida (Roc Blackblock, 2021)

Soses, Segrià

Monòlit de record als soldats morts durant la Guerra Civil / Monument per la pau en memòria de les víctimes de la Guerra Civil a l'ermita de Sant Miquel (2021)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/soses-espai-de-memoria-de-cap-de-pont-2021>

La Seu d'Urgell, Alt Urgell

-A Lluís Companys (Ernest Altés, 2021)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/la-seu-durgell>

Vilaseca, Tarragonès

-Les portes de la memòria, Parc de la Riera (Béatrice Bizot, 2021)

Santa Pau, La Garrotxa

-Mirador Lluís Massó (Maig 2021) Homenatge als santapauencs deportats als camps nazis

2022

Calldetenes, Osona

-Mural Instrucció a la rereguarda Calldetenes 1938 (Roc Blackblock, 2022)

Cardedeu, Vallès Oriental

-Memorial a les víctimes Guerra Civil

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/cardedeu-memorial-victimes-guerra-civil-2022>

El Masnou, Maresme

-Memorial a Lluís Companys (Antoni Miró, 2022)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/el-masnou-a-lluis-companys-toni-miro-2018>

Malgrat de Mar, Maresme

-Parc de Solidaritat, Monument als Brigadistes del submarí Ciutat de Barcelona al Passeig de Mar davant estació de tren (Rob MacDonald, 2022)

Reus, Baix Camp

-Bust en homenatge a Lluís Companys a la Plaça de la Llibertat (Mercè Bessó, 2022)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/reus-a-lluis-companys-2022>

Sant Fruitós de Bages, Bages

-Espai de memòria: escultura Memòria (Neus Serra, 2022) i *Stolpersteine* a Plaça de la Vila

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/sant-fruitede-bages-memoria-neus-serra-2022>

Esponellà, Pla de l'Estany

-Plafó del Memorial Democràtic en homenatge a les víctimes del franquisme d'Esponellà, Centenys i Vilert (2022) a Can Vila de Centenys

2023

La Garriga, Vallès Oriental

-Mural Brigades Internacionals: La lluita no ha acabat (Roc BlackBlock, 2023)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/la-garriga-mural-brigades-roc-blackroc-2023>

Barcelona

-Mural El Pas de les Brigades per Barcelona (Roc Blackblock, 2023) Passeig de la Circumval·lació, paret exterior Zoo.

L'Espluga de Francolí, Conca de Barberà

-El Primer Comiat, Mural a les Brigades Internacionals a l'Alberg de l'Espluga de Francolí / antic balneari Vil·la Engràcia (Rock BlackBlock, 2023)

Deltebre, Baix Ebre

-Monòlit en memòria de totes les víctimes de la Guerra Civil (31 Octubre 2023) al Cementiri de Deltebre

Ivars d'Urgell, Pla d'Urgell

En memòria dels ivarsencs morts a la Guerra, Cementiri d'Ivars d'Urgell (2023)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/ivars-durgell-als-ivarsencs-morts-a-la-guerra-2023>

Lleida, Segrià

Sequera, Memorial Seu Vella, monument escultòric en record víctimes camp de concentració a la Seu Vella 1938-40 (Olga Kurylyshyn i Sheia Salse, 2023) al mur d'accés aparcament Seu Vella.

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/lleida-sequera-o-kurylyshyn-i-s-salse-2023>

Solsona, Solsonès

-Monument als Deportats del Solsonès (Marc Vila i Jordi Vila, 2023)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/solsona-als-deportats-marc-i-jordi-vila-2023>

Figueres, Alt Empordà

-Passeig de la Memòria, homenatge a les víctimes dels bombardejos, instal·lació 400 petges de ceràmica al Passeig Nou (VVAA, 2023)

-Memòria 2022, escultura al Passeig Nou (Eudald de Juana, 2023)

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/figueres-passeig-de-la-memoria-2019>

Per referenciar l'any

Avinyò

-Als que van perdre la vida, conjunt memorial

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/avinyo-als-que-hi-van-perdre-la-vida>

Barcelona

-Als voluntaris jueus, Fossar de la Pedrera

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/bcn-fossar-de-la-pedrera-als-voluntaris-jueus>

-Als acusats de ser maçons, Fossar de la Pedrera

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/bcn-fossar-pedrera-als-acusats-de-ser-macons>

-Als brigadistes austríacs, Fossar de la Pedrera

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/bcn-fossar-de-la-pedrera-als-brigadistes-austríacs>

Llagostera

-Als executats de la repressió franquista i als deportats

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/llagostera-morts-repressio-franquista-als-camps>

Els Prats de Rei, Anoia

-Monòlit a Lluís Companys Passeig Santa Maria Llobet s/n

Navarxes

-A la memòria de tots els Caiguts, placa

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/navarcles-a-la-memoria-de-tots-els-caiguts>

Sant Jordi Desvalls, Gironès

-Memorial víctimes Guerra Civil (lateral església)

Prats de Molló, França

-En mémoire des republicans espagnols, cementiri de Prats de Molló

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/prats-de-mollo-en-memoire-des-republicans-espagnols>

Cronograma monuments republicans / quadre resum

	Monuments a la reconciliació	Monuments a la memòria republicana	Monuments a Lluís Companys	Conjunt
¿?	3	5	1	8
2023	4	4	0	8
2022	2	3	2	7
2021	3	6	1	10
2020	0	2	1	3
2019	3	10	1	14
2018	2	8	2	12
2017	1	5	1	7
2016	0	3	3	6
2015	0	2	2	4
2014	3	5	0	8
2013	1	11	0	14
2012	0	5	2	7
2011	3	8	1	13
2010	4	7	0	11
2009	4	15	0	19
2008	4	1	2	7
2007	6	6	3	15
2006	3	6	2	11
2005	0	10	3	13
2004	2	4	1	7
2003	2	9	0	11
2002	2	3	7	12
2001	1	8	3	12
2000	1	3	8	12
1999	2	6	0	8
1998	1	4	2	7
1997	0	3	3	6
1996	6	5	0	11
1995	1	4	0	5
1994	1	6	2	9
1993	1	2	1	4
1992	1	4	1	6
1991	0	6	1	7
1990	0	5	9	14
1989	1	4	0	5
1987	0	3	0	3
1986	2	3	0	5
1985	1	4	0	5
1984	0	2	0	2

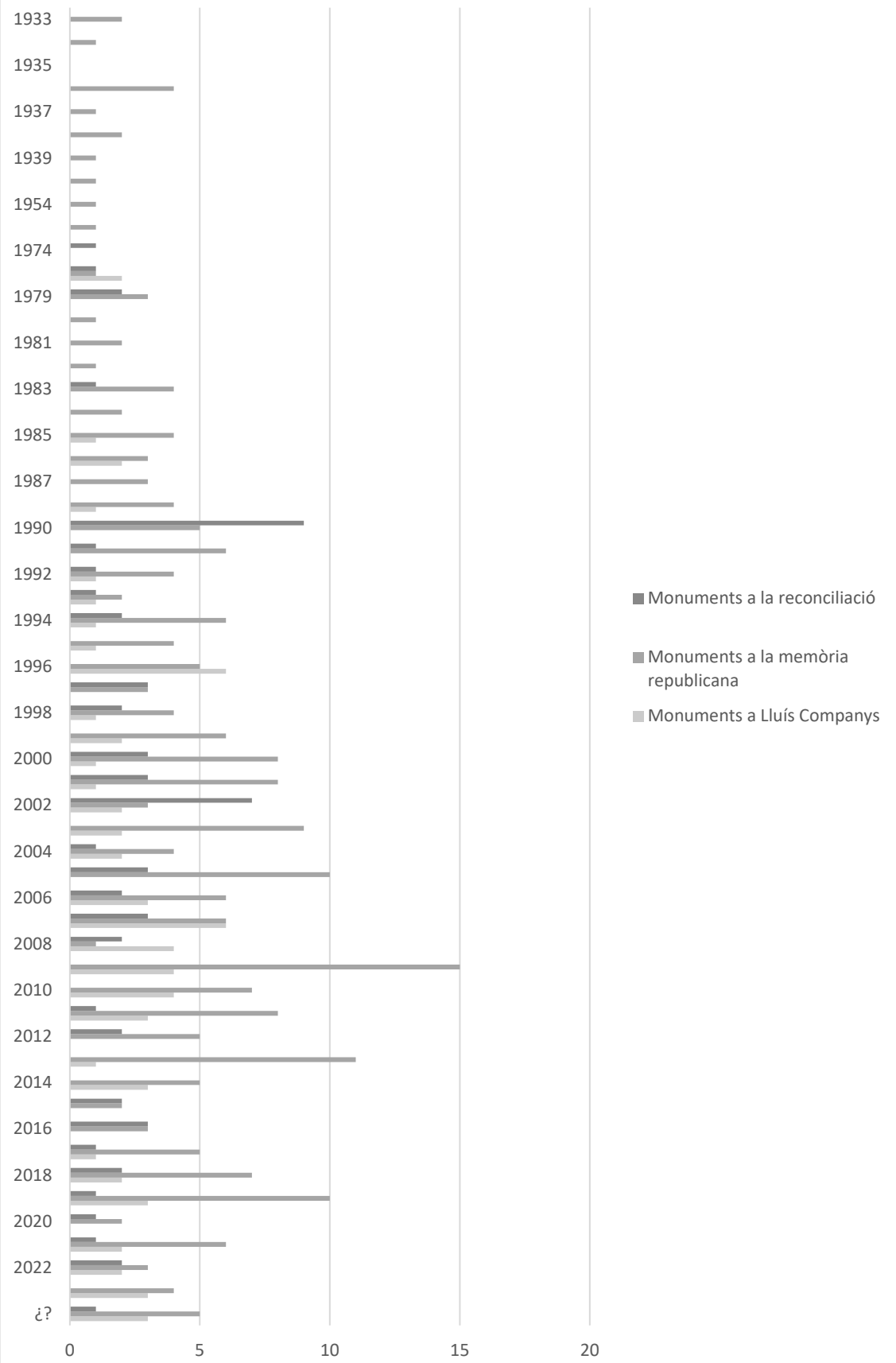
1983	0	4	1	5
1982	0	1	0	1
1981	0	2	0	2
1980	0	1	0	1
1979	0	3	2	5
1978	2	1	1	4
1974	0	0	1	
1955	0	1	0	1
1954	0	1	0	1
1953	0	1	0	1
1939	0	1	0	1
1938	0	2	0	2
1937	0	1	0	1
1936	0	4	0	4
1935	0	0	0	0
1934	0	1	0	1
1933	0	2	0	2

Font: elaboració pròpia

Gràfica 1. Cronograma monuments republicans

Gràfica 2. Cronograma monuments republicans /
diagrama de barres (pàg.96)

Cronograma monuments republicans / diagrama de barres

Font: elaboració pròpia

Annex 6
Monuments franquistes,
creus de la Santa Missió
i monuments republicans:
comparativa de distribució

Aquest annex presenta de forma comparativa la distribució territorial dels monuments franquistes i republicans inventariats en els annexos anteriors. Per tal de facilitar aquesta visió global, s'ha optat per presentar de forma separada les Creus de la Santa Missió, en tant que la seva adscripció al règim és diversa i en aquest sentit, no es poden definir de forma genèrica com a monuments franquistes.

Aquesta presentació comparativa ha contemplat inicialment tot el territori a partir d'una distribució comarcal i a continuació ha fet servir una agrupació de les comarques a partir de les quatre províncies. A la vegada, ha inclòs el nombre d'habitants de cadascuna de les comarques per tal de facilitar la pertinent contextualització demogràfica.

Tal com ja ha estat indicat en el subcapítol 1.2 *Acotació espacial i temporal*, l'inventari de monuments és un document obert i en constant procés d'actualització, que ha incorporat monuments catalogats i /o projectats amb data posterior a l'acotació temporal de la tesi (2018-2022), sense incloure, però, les llambordes del projecte *Stolpersteine*. En aquest sentit el nombre de monuments republicans analitzats a la tesi (313) és lleugerament inferior al de l'inventari presentat als annexos (341). En el cas dels monuments franquistes, a la tesi s'ha optat per no definir un nombre concret, en tant que al llarg del seu període de realització han estat diversos els monuments retirats de la via pública. El nombre de monuments detallats a l'inventari (66 Creus de la Santa Missió i 202 monuments franquistes) és, en qualsevol cas, aproximat. Les dades demogràfiques han estat estretes de l'Institut estadístic de Catalunya / IDESCAT amb data 1 de gener de 2022 i en aquest sentit, encara no s'ha pogut referenciar la informació de la comarca del Lluçanès. Per tal de facilitar una anàlisi efectiva d'aquestes dades estadístiques, s'ha fet ús de diagrames de barres i gràfiques circulars.

Una primera anàlisi general del nombre de monuments de la Guerra Civil evidencia, tal com ha estat descrit al llarg de la tesi, la superioritat numèrica i a l'alça dels monuments republicans en comparació a la inferioritat i a la baixa dels monuments franquistes. Així mateix, es pot establir una proporcionalitat entre el nombre de monuments republicans i la densitat demogràfica; mentre el Barcelonès acull 57 monuments, algunes comarques amb poca població presenten un repertori memorial republicà gairebé inexistent. Per contra, això no succeeix amb els monuments franquistes que, en general, han estat retirats abans de les zones més poblades que dels àmbits més aïllats. Una lectura a la seva distribució constata també com les comarques associades a la Batalla de l'Ebre i la Retirada acullen una part significativa: 22, en el cas de la Terra Alta i 15, en el cas de l'Alt Empordà. L'absència o creació de monuments republicans i la preservació o retirada de monuments franquistes està així associada a factors demogràfics i historiogràfics

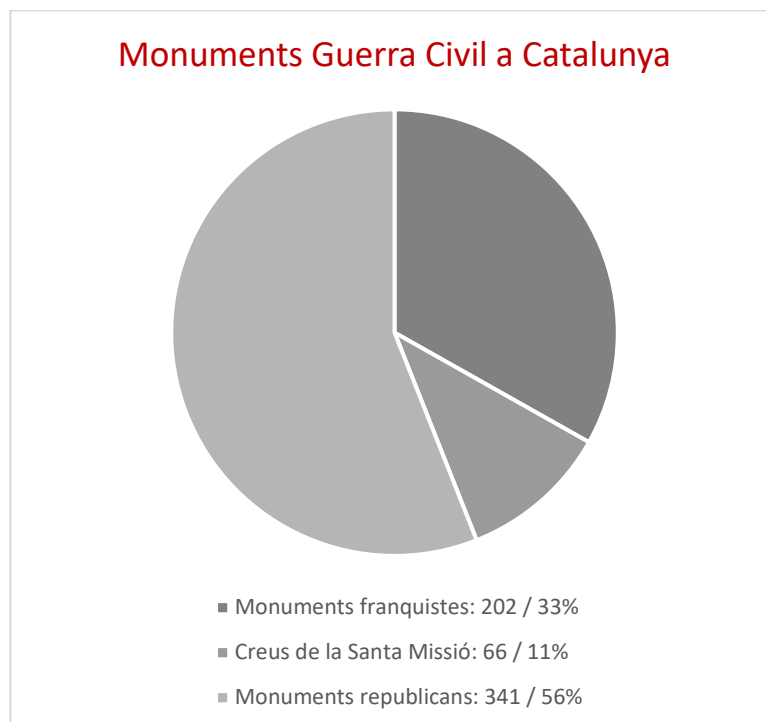
que conviden a una anàlisi més rigorosa. La memòria de la guerra civil i la dictadura esdevé més traumàtica tant en aquells territoris que la van patir de forma més propera (fronts de guerra, espais bombardejats) com en aquells nuclis petits, on els enfrontaments entre els dos bàndols van ser més directes. En aquest sentit, en línies generals la Catalunya urbana ha estat més proactiva que la Catalunya rural, a l'hora de retirar monuments franquistes i projectar monuments republicans.

D'igual manera, el record de tot conflicte és més fàcil d'analitzar des de la distància física que des de la proximitat i això fa que la política memorial d'algunes zones dels fronts de guerra s'hagi centrat més en la conservació dels vestigis que en la construcció de monuments a la memòria republicana o la retirada efectiva dels monuments franquistes. Una comparativa de la distribució dels monuments entre les quatre províncies mostra així com les comarques de Tarragona i Lleida (testimonis de la Batalla de l'Ebre i de les batalles del Segre i la Noguera Pallaresa) conserven proporcionalment més monuments franquistes i menys monuments republicans que les comarques de Barcelona i Girona (allunyades durant bona part de la Guerra Civil dels fronts de guerra). En qualsevol cas, aquestes diferències en la distribució dels monuments tampoc són exagerades, en tant que els bombardejos del bàndol franquista, tant des del aire com des del mar, van afectar a bona part del territori.

La distribució de les Creus de la Santa Missió, per la seva banda, esdevé gairebé inexistent en les grans capitals i pren protagonisme en nuclis rurals i molt especialment en la comarca de la Segarra, on l'ordre martirial dels pares claretians van fer construir 15 Creus.

Gràfica 3. Monuments franquistes, S.M. i republicans: nombre de monuments i %

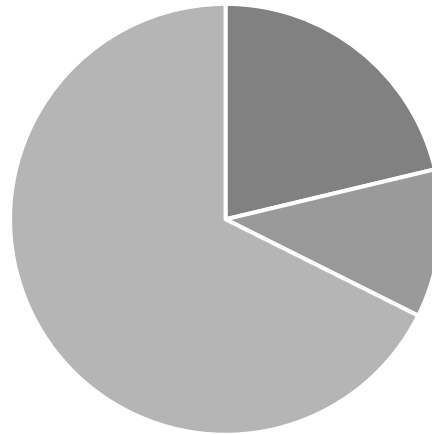
Gràfica 4. Monuments franquistes, S.M. i republicans per comarques (pàgina 98)

Font: elaboració pròpia

	Nombre habitants	Monuments franquistes	Creus de la Santa Missió	Monuments republicans
Alt Camp	45.183	2	0	3
Alt Empordà	141.432	15	5	26
Alt Penedès	111.221	0	1	8
Alt Urgell	20.237	2	0	1
Alta Ribagorça	3.993	0	0	0
Anoia	125.489	5	2	7
Aran	10.194	1	1	1
Bages	179.896	8	9	15
Baix Camp	197.926	2	1	3
Baix Ebre	79.394	5	0	4
Baix Empordà	136.719	2	2	6
Baix Llobregat	828.889	11	4	24
Baix Penedès	112.115	4	0	4
Barcelonès	2.268.056	6	0	57
Berguedà	402.73	0	2	6
Cerdanya	19.335	0	0	1
C. de Barberà	20.015	5	1	2
Garraf	154.340	3	0	5
Garrigues	19.012	12	2	7
Garrotxa	58.716	3	0	2
Gironès	192.687	7	3	9
Maresme	457.583	4	0	27
Moianès	14.255	1	2	0
Montsià	69.908	3	0	2
Noguera	38.802	9	1	5
Osona	163.667	8	7	8
Pallars Jussà	13.137	5	1	2
Pallars Sobirà	7.190	2	0	8
Pla d'Urgell	37.751	2	0	2
Pla de l'Estany	32.744	5	0	1
Priorat	9.235	1	1	3
Ribera d'Ebre	21.635	5	0	6
Ripollès	25.445	3	1	2
Segarra	23.209	4	15	2
Segrià	209.149	10	0	18
Selva	173.947	1	0	5
Solsonès	13.942	1	2	1
Tarragonès	264.094	8	0	10
Terra Alta	11.294	22	0	18
Urgell	37.366	4	1	10
Vallès Occident	940.969	11	2	20
Vallès Oriental	417.265	10	6	36
Catalunya	7.747.709	202	66	341

Monuments Guerra Civil a comarques de Barcelona

■ Monuments franquistes: 67 / 21% ■ Creus de la Santa Missió: 35 / 11%
■ Monuments republicans: 213 / 68%

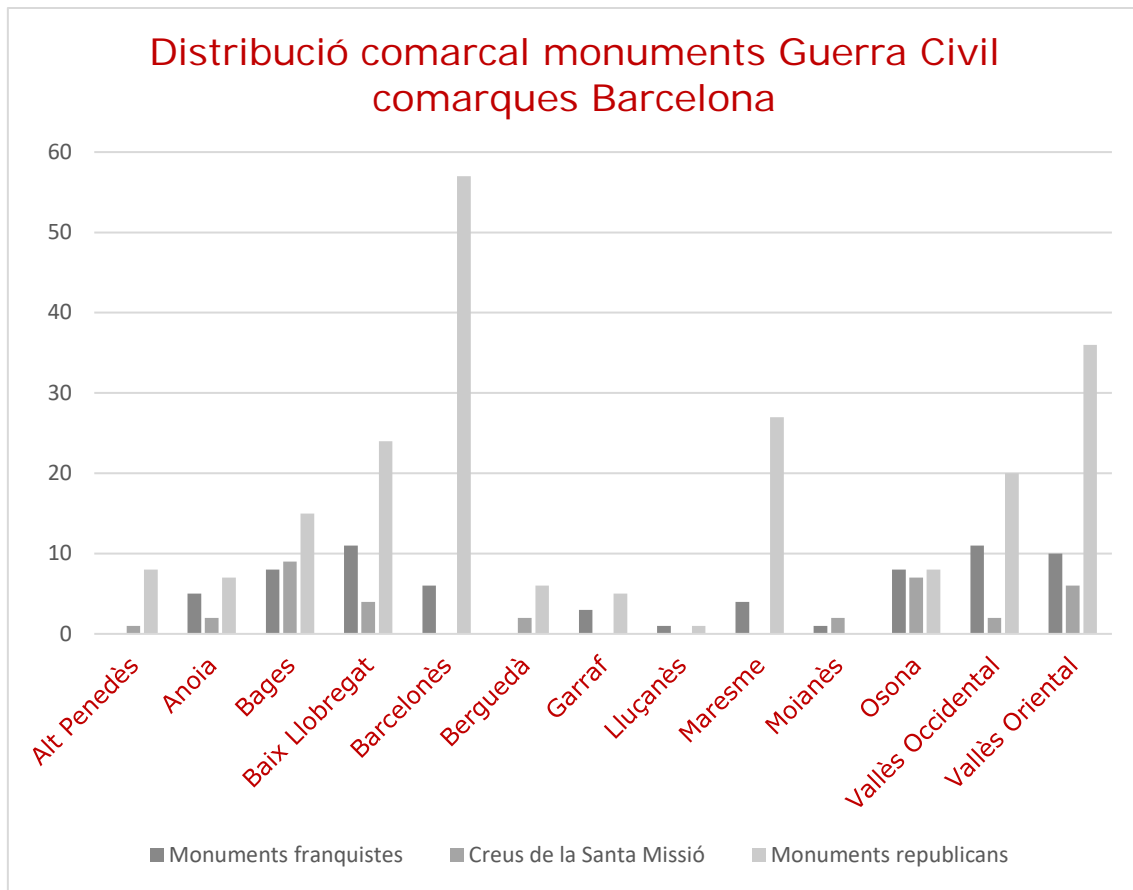
Font: elaboració pròpia

Gràfica 5. Monuments franquistes, Creus de la Santa Missió i monuments republicans a la demarcació de Barcelona: nombre de monuments i proporció en %

Gràfica 6. Monuments franquistes, Creus de la Santa Missió i monuments republicans a Barcelona: dades demogràfiques i distribució comarcal

	Nombre habitants	Monuments franquistes	Creus de la Santa Missió	Monuments republicans
Alt Penedès	111.221	0	1	8
Anoia	125.489	5	2	7
Bages	179.896	8	9	15
Baix Llobregat	828.889	11	4	24
Barcelonès	2.268.056	6	0	57
Berguedà	40.273	0	2	6
Garraf	154.340	3	0	5
Maresme	457.583	4	0	27
Moianès	14.255	1	2	0
Osona	163.667	8	7	8
Vallès Occident	940.969	11	2	20
Vallès Oriental	417.265	10	6	36
Comarques de Barcelona	5.701.708	67	35	213

Font: elaboració pròpia

Font: elaboració pròpia

Gràfica 7. Nombre de monuments franquistes, Creus de la Santa Missió i monuments republicans a la demarcació de Barcelona: diagrama de barres

Monuments Guerra Civil a comarques de Tarragona

■ Monuments franquistes: 57 / 50% ■ Creus de la Santa Missió: 3 / 3%
 ■ Monuments republicans: 55 / 48%

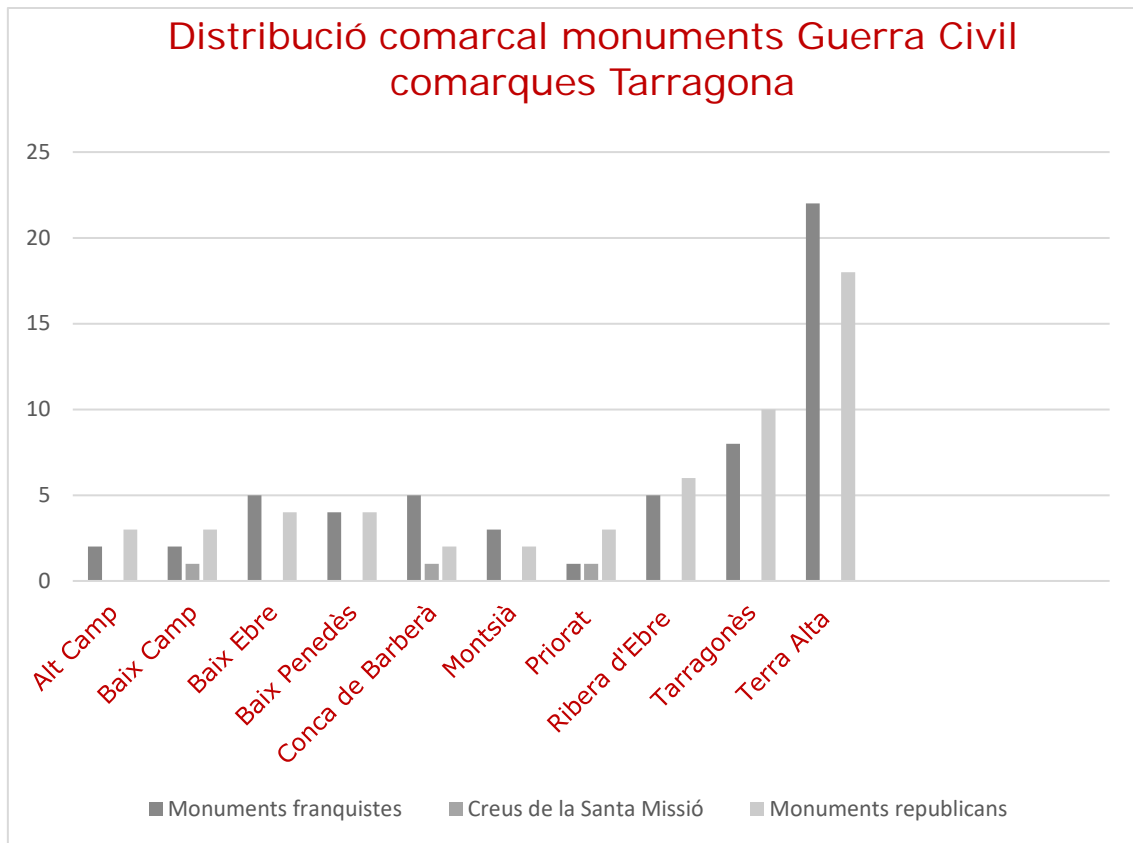
Font: elaboració pròpia

Gràfica 8. Monuments franquistes, Creus de la Santa Missió i monuments republicans a la demarcació de Tarragona: nombre de monuments i proporció en %

Gràfica 9. Monuments franquistes, Creus de la Santa Missió i monuments republicans a Tarragona: dades demogràfiques i distribució comarcal

	Nombre habitants	Monuments franquistes	Creus de la Santa Missió	Monuments republicans
Alt Camp	45.183	2	0	3
Baix Camp	197.926	2	1	3
Baix Ebre	79.394	5	0	4
Baix Penedès	112.115	4	0	4
C. de Barberà	20.015	5	1	2
Montsià	69908	3	0	2
Priorat	9.235	1	1	3
Ribera d'Ebre	21.635	5	0	6
Tarragonès	264.094	8	0	10
Terra Alta	11.294	22	0	18
Comarques de Tarragona	830.804	57	3	55

Font: elaboració pròpia

Font: elaboració pròpia

Gràfica 10. Nombre de monuments franquistes, Creus de la Santa Missió i monuments republicans a la demarcació de Tarragona: diagrama de barres

Monuments Guerra Civil a comarques de Lleida

■ Monuments franquistes: 60 / 38% ■ Creus de la Santa Missió: 30 / 19%
 ■ Monuments republicans: 66 / 42%

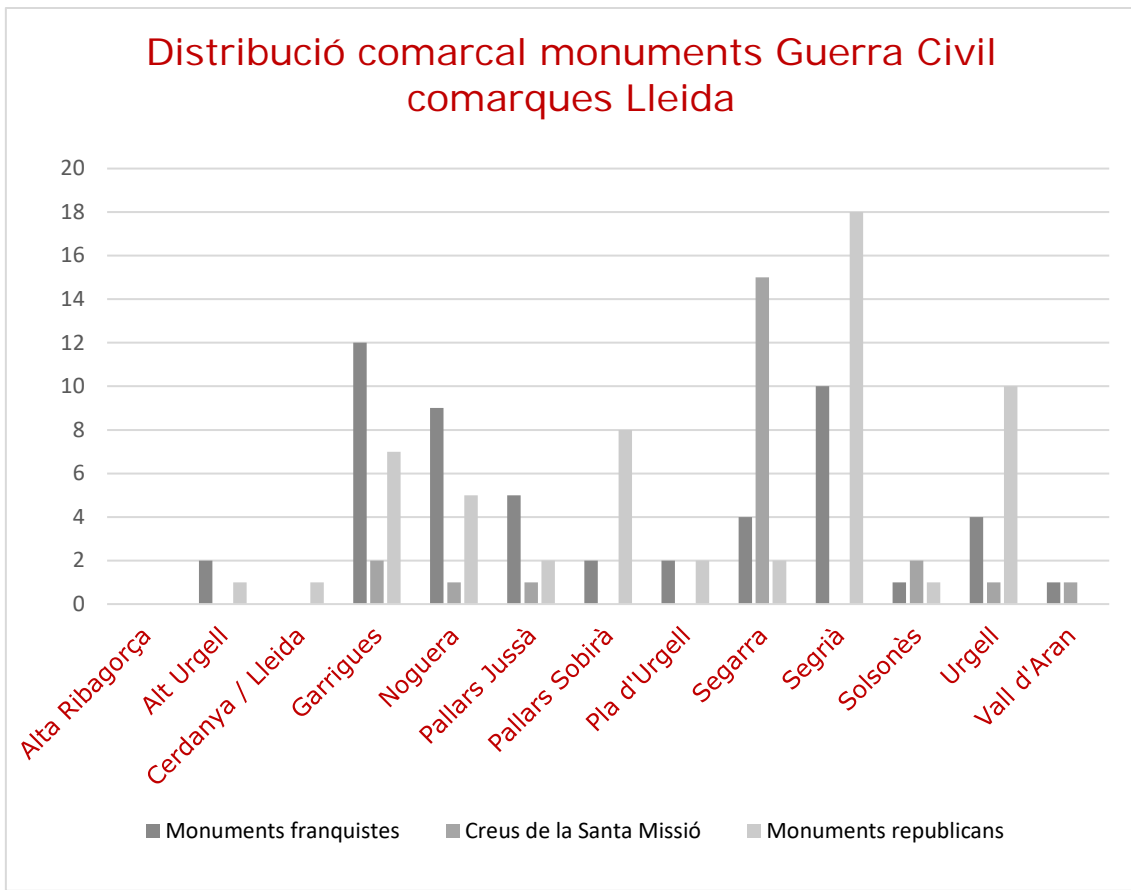
Font: elaboració pròpia

Gràfica 11. Monuments franquistes, Creus de la Santa Missió i monuments republicans a la demarcació de Lleida: nombre de monuments i proporció en %

Gràfica 12. Monuments franquistes, Creus de la Santa Missió i monuments republicans a la demarcació de Lleida: dades demogràfiques i distribució comarcal

	Nombre habitants	Monuments franquistes	Creus de la Santa Missió	Monuments republicans
Alt Urgell	20.237	2	0	1
Alta Ribagorça	3.993	0	0	0
Cerdanya	19.335	0	0	1
Garrigues	19.012	12	2	7
Noguera	38.802	9	1	5
Pallars Jussà	13.137	5	1	2
Pallars Sobirà	7.190	2	0	8
Pla d'Urgell	37.751	2	0	2
Segarra	23.209	4	15	2
Segrià	209.149	10	0	18
Solsonès	13.942	1	2	1
Urgell	37.366	4	1	10
Aran	10.194	1	1	1
Comarques de Lleida	437.939	60	30	66

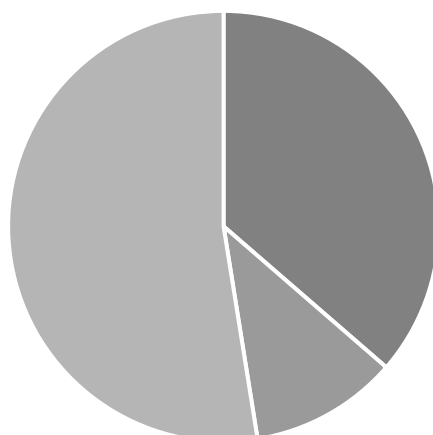
Font: elaboració pròpia

Font: elaboració pròpia

Gràfica 13. Monuments franquistes, Creus de la Santa Missió i monuments republicans a la demarcació de Lleida: diagrama de barres

Monuments Guerra Civil a comarques de Girona

■ Monuments franquistes: 36 / 36% ■ Creus de la Santa Missió: 11 / 11%
 ■ Monuments republicans: 52 / 53%

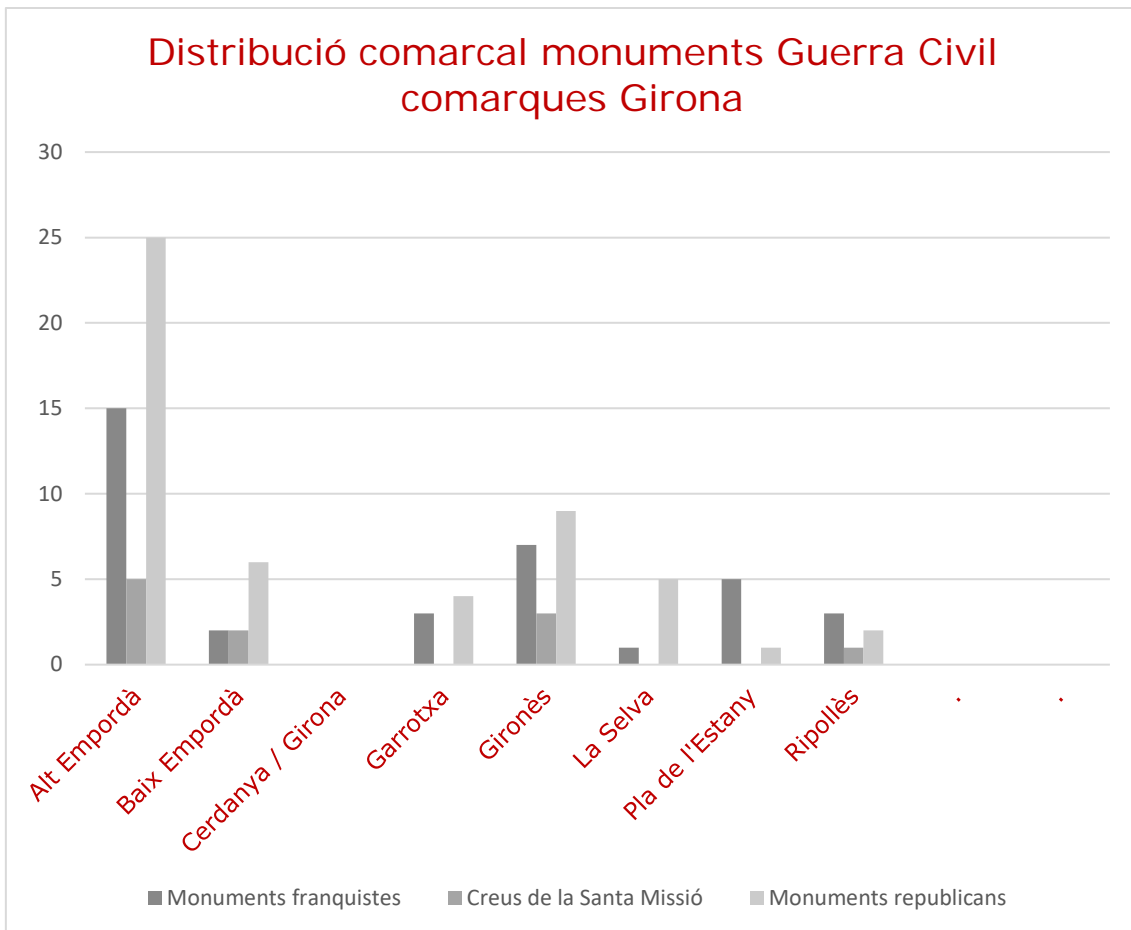
Font: elaboració pròpia

Gràfica 14. Monuments franquistes, Creus de la Santa Missió i monuments republicans a la demarcació de Girona: nombre de monuments i proporció en %

Gràfica 15. Monuments franquistes, Creus de la Santa Missió i monuments republicans a la demarcació de Girona: dades demogràfiques i distribució comarcal

	Nombre habitants	Monuments franquistes	Creus de la Santa Missió	Monuments republicans
Alt Empordà	141.432	15	5	26
Baix Empordà	136.719	2	2	6
Cerdanya	19.335	0	0	1
Garrotxa	58.716	3	0	2
Gironès	192.687	7	3	9
Pla de l'Estany	32.744	5	0	1
Ripollès	25.445	3	1	2
Selva	173.947	1	0	5
Comarques de Girona	777.258	36	11	52

Font: elaboració pròpia

Font: elaboració pròpia

Gràfica 16. Nombre de monuments franquistes, Creus de la Santa Missió i monuments republicans a la demarcació de Girona: diagrama de barres

Annex 07
Fitxa d'anàlisi
Selecció d'exemples

Aquest darrer annex a la tesi presenta inicialment la fitxa d'anàlisi utilitzada en l'estudi dels monuments memorials de la Guerra Civil a Catalunya i a continuació, uns exemples d'aplicació en dos monuments franquistes i en dos monuments republicans.⁹ Tal com ha estat indicat al capítol 1 de la tesi a través de la taula 1.3., la fitxa d'anàlisi contempla una fitxa tècnica; una contextualització historiogràfica; l'anàlisi formal de l'obra i la interpretació; i la gestió del monument. Aquest ítems, desenvolupats en 21 subcategories, van també acompanyats d'una documentació fotogràfica online i de possibles fonts d'informació.

---

⁹ Les fitxes d'anàlisi han estat aplicades en diferent grau d'acabament als monuments visitats i fotografiats. En el cas dels monuments encara no visitats s'ha procedit a utilitzar el primer apartat de la fitxa, la fitxa tècnica. Per motius de dimensions final de la tesi s'ha desestimat presentar el conjunt de les fitxes realitzades.

Títol obra, disciplina (Autor, any), Localitat fitxa d'anàlisi

Fitxa tècnica

1. Nomenclatura o títol de l'obra:
2. Autor o autors, si s'escau:
3. Any d'execució:
4. Material:
5. Tècnica:
6. Dimensions:
7. Localització:

Contextualització historiogràfica

8. Documentació i explicació del fet o personatge a recordar en el context de la Guerra Civil Espanyola o postguerra:
9. Documentació i explicació de la projectació, realització i emplaçament del monument memorial:

Anàlisi formal de l'obra i interpretació

10. Descripció física del monument:
11. Anàlisi plàstica de l'obra vinculada al fet o personatge a recordar:
12. Documentació que acompanya al monument:
13. Grau de conservació:

Gestió del monument

14. Presentació de la institució que gestiona el monument i de la seva política de memòria:
15. Accessibilitat: transport públic, privat...:
16. Horari d'obertura si s'escau:
17. Afluència de visites si s'escau:
18. Divulgació del monument: material bibliogràfic, online, xarxes socials:
19. Celebració d'activitats entorn al monument: trobades, efemèrides...:
20. Visibilitat i transcendència sociopolítica del monument:
21. Perspectives de futur en la gestió:

Documentació fotogràfica

Fons d'informació

Cripta Basílica de Santa Maria (César Martinell, 1943), Igualada

fitxa d'anàlisi 2.2. / Monuments franquistes

Fitxa tècnica

1. Nomenclatura o títol de l'obra:

Cripta Basílica de Santa Maria amb plaques memorials en memòria de les 62 víctimes de la repressió revolucionària a Igualada

2. Autor o autors si s'escau: César Martinell Brunet

3. Any d'execució: 1943

4. Material: Marbre, fusta, altres

5. Tècnica: Construcció arquitectònica

6. Dimensions: Cripta sota una església d'una única nau de 43,10 x 14,40 m

7. Localització: Basílica Santa Maria de Igualada, Igualada, Anoia

Contextualització historiogràfica

8. Documentació i explicació del fet o personatge a recordar en el context de la Guerra Civil Espanyola o postguerra:

En memòria de les 62 víctimes de la repressió revolucionària a Igualada

9. Documentació i explicació de la projectació, realització i emplaçament del monument memorial:

Segons la pàgina web de la institució "Durant la guerra civil, l'edifici és buidat i destinat a mercat i garatge. Amb tot, es salven de la destrucció les imatges, els relleus i altres peces del retaule major, les pintures de la cúpula de la capella del Santíssim i del Sant Crist, l'orgue i diversos elements. Posteriorment, es procedeix a una laboriosa reconstrucció", portada a terme per César Martinell Brunet. L'any 1949 el Papa Pius XII concedeix a l'església de Santa Maria, el títol de Basílica menor.

La web no ofereix informació sobre la cripta.

Anàlisi formal de l'obra i interpretació

10. Descripció física del monument:

Situat sota el presbiteri. A tots dos laterals de la sala unes plaques de marbre presenten en tipografia daurada les inscripcions dels difunts. Darrera l'altar està ubicat un sarcòfag, de fusta fosca amb inscripció en lletres daurades dins d'una fornícula folrada de marbre negre.

Les plaques de marbre contenen aquesta inscripció:

Sea fecundo para la causa de Dios y el bien de la patria el sacrificio cruento de nuestros hermanos / Llistats dels noms de les víctimes encapçalats primer pels religiosos.

11. Anàlisi plàstica de l'obra vinculada al fet o personatge a recordar:

Cripta funerària sota el presbiteri de l'església.

12. Documentació que acompanya al monument:

Absència d'informació específica de la cripta.

13. Grau de conservació:

Ben conservat.

Gestió del monument**14. Presentació de la institució que gestiona el monument i de la seva política de memòria:**

Absència de divulgació de la cripta.

15. Accessibilitat: transport públic, privat...:

Monument accessible ubicat al centre d'Igualada.

16. Horari d'obertura si s'escau:-

De dilluns a divendres: Matins de 2/4 de 9 (8:30) a 2/4 de 1 (12:30). Tardes de 2/4 de 6 (17:30h) a 2/4 de 8 (19:30h) / Dissabtes i vigílies de festiu: Matins de 2/4 de 9 (8:30) a 12. Tardes de 6 (18h) a 8 (20h) / Festius: Matins de 2/4 d'11 (10:30h) a 2/4 de 2 (13:30). Tardes de 7 (19h) a 9 (21h)

17. Afluència de visites si s'escau:

Associada a l'espai de culte i en menor mesura vinculada a turisme cultural.

18. Divulgació del monument: material bibliogràfic, online, xarxes socials:

Profusa informació de la basílica però absència informativa de la cripta.

19. Celebració d'activitats entorn al monument: trobades, efemèrides...:

No s'ofereix informació de possibles activitats.

20. Visibilitat i transcendència sociopolítica del monument:

Discreció en la preservació del monument.

21. Perspectives de futur en la gestió:

Es previsible que es mantingui l'absència informativa de la cripta.

Documentació fotogràfica

<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/santa-maria-digualada-cripta>

Fonts d'informació

Carner Borràs, Antoni (1959): *La Basílica de Santa Maria: Mil años de historia igualadina*. Igualada: Centro de Estudios Comarcales de Igualada.

https://www.santamariaigualada.com/historia_temple_actual.html

Consulta: 20.02.24

Monòlit en memòria del Párroco José Puigbó (posterior a 1939), Callús

fitxa d'anàlisi 3.4. / Monuments franquistes

Fitxa tècnica

- 1. Nomenclatura o títol de l'obra:** Monòlit en memòria del Párroco José Puigbó
- 2. Autor o autors si s'escau:**
- 3. Any d'execució:** posterior a 1939
- 4. Material:** Pedra
- 5. Tècnica:** Talla, inscripció estampada sobre pedra
- 6. Dimensions:** 40 x 50 x 160 cm
- 7. Localització:** Fora poble, Callús, Bages. Espai d'execució.

Contextualització historiogràfica

8. Documentació i explicació del fet o personatge a recordar en el context de la Guerra Civil Espanyola o postguerra:

En memòria del Párroco José Puigbó, executat el 19 de Setembre de 1936 en aquest espai.

9. Documentació i explicació de la projectació, realització i emplaçament del monument memorial:

Emplaçat en l'espai d'execució.

Anàlisi formal de l'obra i interpretació

10. Descripció física del monument:

Estela funerària. Monòlit de pedra amb acabat superior ogival i amb creu circular inscrita en relleu, erigit sobre peanya de base rectangular. Inscripció estampada amb tipografia en caixa alta sobre superfície pintada de blanc:

En memoria del que fué párroco de este pueblo/ Rdo. D. José Puigbó Pbro. / vilmente asesinado / por los enemigos de / Dios y de la patria / El 19 de Septiembre de 1936 / R.I.P.

11. Anàlisi plàstica de l'obra vinculada al fet o personatge a recordar:

Monument funerari i commemoratiu en forma de monòlit de pedra amb acabat superior ogival i amb creu circular inscrita en relleu, erigit sobre peanya de base rectangular. Un monòlit de característiques similars inventariat per l'Institut d'Estudis Catalans a través del catàleg de Monuments commemoratius de Catalunya, està ubicat a la Carretera del Pont de Vilomara a Manresa.

12. Documentació que acompanya al monument:

Absència d'informació.

13. Grau de conservació:

Ben conservat.

Gestió del monument

14. Presentació de la institució que gestiona el monument i de la seva política de memòria:

Absència de divulgació.

15. Accessibilitat: transport públic, privat...:

Fàcilment accessible en vehicle privat, a les afores del poble.

16. Horari d'obertura si s'escau: -

17. Afluència de visites si s'escau: -

18. Divulgació del monument: material bibliogràfic, online, xarxes socials:

Monument no referenciat per institucions vinculades a la memòria o al patrimoni.

19. Celebració d'activitats entorn al monument: trobades, efemèrides...:

No es contemplen.

20. Visibilitat i transcendència sociopolítica del monument:

Monument ignorat.

21. Perspectives de futur en la gestió:

És possible que en un futur pugui ser vandalitzat

Documentació fotogràfica

<https://manelclementecaidos.myportfolio.com/callus-monolit-parroco-jose-puigbo>

Fonts d'informació

-

Fraternitat, Als afusellats al Camp de la Bota, escultura (Miquel Navarro, 1992), Barcelona

fitxa d'anàlisi 15.9. / Monuments republicans

Fitxa tècnica

1. Nomenclatura o títol de l'obra:

Fraternitat, Als afusellats al Camp de la Bota

2. Autor o autors, si s'escau: Miquel Navarro

3. Any d'execució: 1992

4. Material: Acer patinable

5. Tècnica: escultura

6. Dimensions: 2200 x 120 x 120 cm

7. Localització: Parc del Fòrum, Plaça dels Afusellats, Barcelona

Contextualització historiogràfica

8. Documentació i explicació del fet o personatge a recordar en el context de la Guerra Civil Espanyola o postguerra:

El Camp de la Bota a Barcelona va ser testimoni, en acabar la Guerra Civil, de més de 1.600 afusellaments per part de les forces franquistes i ens permet il·lustrar l'evolució de la política memorial de la Guerra Civil a Catalunya des de la transició democràtica fins als nostres dies

9. Documentació i explicació de la projectació, realització i emplaçament del monument memorial:

Després de l'absència de memòria en els primers anys de la transició, l'any 1979 el Camp de la Bota va ser dignificat per l'Ajuntament de Barcelona i la Generalitat de Catalunya, a partir de la pressió de l'Associació Pro-Memòria als Immolats per la Llibertat a Catalunya, amb un projecte memorial realitzat per l'arquitecta Beth Galí i inaugurat a l'octubre de 1985. Anys més tard, les reiterades reivindicacions per part de l'Associació d'Ex-presos Polítics del Franquisme i altres col·lectius van aconseguir l'erecció d'aquest monument memorial, l'obra *Fraternitat / Als afusellats al camp de la Bota* (Miquel Navarro, 1992).

L'obra inicialment anava acompanyada de la inscripció memorial "*Als afusellats del Camp de la Bota. A totes les víctimes de la guerra civil*". Aquesta dedicatòria tan ambigua i confusa no va satisfer als membres de l'Associació d'Ex-presos Polítics i així l'any 2004, tot just abans d'inaugurar-se el Fòrum de les Cultures, va ser modificada per una inscripció més àmplia que afegia "*i de la postguerra 1939 -1952*". Aquesta modificació tampoc va acabar de satisfer-los, en la mesura que el monument continuava homenatjant en un espai de repressió franquista als dos bàndols participants en la Guerra Civil. Finalment, es va fer un nou canvi que relaciona explícitament els fets, l'espai i l'objecte d'homenatge: "*En memòria a les víctimes / republicanes afusellades en / aquest indret per la dictadura / franquista entre els anys / 1939 i 1952*".

Anàlisi formal de l'obra i interpretació

10. Descripció física del monument:

Monòlit en acer patinable de base quadrada 120 x 120 cm i una alçada de 28 metres, que presenta la seva part superior lleugerament inclinada i que està coronat amb una peça de la que surten tres cilindres en diverses direccions com si fossin antenes. El monòlit estava il·luminat originàriament per un raig làser, que avui no està en funcionament. Actualment en la base del monument hi ha una estructura de pedra que acull en caixa alta següent inscripció memorial:

En memòria a les víctimes / republicanes afusellades en / aquest indret per la dictadura / franquista entre els anys / 1939 i 1952

Acompanya a la inscripció un poema de Màrius Torres i l'espai i any d'inauguració:

Que en els meus anys la joia recomenci / sense esborrar cap cicatriu de l'esperit. / O Pare de la nit, del mar i del silenci, / jo vull la pau-però no vull l'oblit / Màrius Torres (1942) / CAMP DE LA BOTA / 1992

11. Anàlisi plàstica de l'obra vinculada al fet o personatge a recordar:

El caràcter abstracte de l'obra de Navarro limita la transmissió efectiva del seu missatge memorial. De fet, quan va ser creada, bona part de la ciutadania desconeixia -i encara desconeix- que aquesta escultura és en realitat un monument commemoratiu. I en aquest sentit, al menys fins l'any 2019, també ignorava que l'espai que estava trepitjant està a pocs metres d'on van ser afusellats 1.600 republicans. Per facilitar la funció memorial de l'espai, l'any 2019, va ser erigit a pocs metres d'aquest monument un altre de nomenclatura i caràcter més explícits: *El parapet de les executades i executats 1939-50* de Francesc Abad. L'obra, que evoca el mur d'afusellament que va quedar submergit amb les obres del Fòrum, incorpora els noms i cognoms de les 1.706 persones afusellades.

Un altre monument, patrocinat pel Memorial Democràtic, ha estat projectat per Francesc Abad i serà instal·lat a la zona en els propers anys. L'obra projectada, *Bosc d'empremtes*, formada per 1.686 tubs de ferro -tants com afusellats- sobre una gegantina empremta digital, formarà part així d'un parc memorial.

12. Documentació que acompanya al monument:

La inscripció memorial al peu del monument actua com a element documental.

13. Grau de conservació:

Escultura ben conservada.

Gestió del monument

14. Presentació de la institució que gestiona el monument i de la seva política de memòria:

El Banc de Memòria Democràtica del Memorial Democràtic presenta el Camp de la Bota a la seva Xarxa d'Espais de Memòria.

15. Accessibilitat: transport públic, privat...:

Fàcil accessibilitat tant en transport públic com privat

16. Horari d'obertura si s'escau: -

17. Afluència de visites si s'escau:

Les visites principals d'aquest espai es vinculen al potencial lúdic del Parc del Fòrum i a la seva oferta cultural. En paral·lel, el monument acull actes d'homenatge als republicans afusellats al Camp de la Bota.

18. Divulgació del monument: material bibliogràfic, online, xarxes socials:

Monument inventariat per l'Institut d'Estudis Catalans a través del catàleg de Monuments commemoratius de Catalunya i pel Memorial Democràtic a través de la Xarxa d'Espais de Memòria. Links a l'apartat *Fonts d'informació*.

19. Celebració d'activitats entorn al monument: trobades, efemèrides...:

El monument acull actes d'homenatge als republicans afusellats al Camp de la Bota.

20. Visibilitat i transcendència sociopolítica del monument:

Tot i les seves grans dimensions, bona part de la ciutadania no reconeix aquesta escultura com a monument memorial al afusellats al Camp de la Bota. La inscripció facilita -a aquell que s'apropa- la identificació del caràcter memorial de l'obra. Els actes d'homenatge que acull permeten vehicular la seva dimensió sociopolítica.

21. Perspectives de futur en la gestió:

La creació de les obres *El parapet de les executades i executats 1939-50* i del futur *Bosc d'empremtes*, totes dues de Francesc Abad, han reforçat la dimensió memorial del Fòrum i de l'antic Camp de la Bota, en tant que espai de repressió i afusellament i aquestes circumstàncies poden facilitar el potencial memorial de l'obra *Fraternitat. Als afusellats al Camp de la Bota*.

Documentació fotogràfica

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/barcelona-fraternitat-miquel-navarro-1992>

Fonts d'informació

<https://monuments.iec.cat/fitxa.asp?id=750>

https://banc.memoria.gencat.cat/es/results/espais_memoria/61

Consulta: 01.03.24

A Lluís Companys, estructura arquitectònica (Joan Vila-Puig, 2002), Valls

fitxa d'anàlisi 14.2. / Monuments republicans

Fitxa tècnica

- 1. Nomenclatura o títol de l'obra:** A Lluís Companys
- 2. Autor o autors, si s'escau:** Joan Vila-Puig Morera
- 3. Any d'execució:** 2002
- 4. Material:** Acer, plaques de revestiment
- 5. Tècnica:** estructura arquitectònica
- 6. Dimensions:** 485 x 1100 x 1100 cm
- 7. Localització:** Plaça del President Companys, Valls

Contextualització historiogràfica

8. Documentació i explicació del fet o personatge a recordar en el context de la Guerra Civil Espanyola o postguerra:

El President de la Generalitat Lluís Companys (Tarrós, Tornabous 1882 -Barcelona, 1940), afusellat pel franquisme el 15 d'Octubre de 1940 al Castell de Montjuic, protagonitza la memòria republicana a Catalunya, amb uns 77 monuments d'homenatge. El primer en territori català va se creat a Tornabous (Antoni Boleda, 1979).

9. Documentació i explicació de la projectació, realització i emplaçament del monument memorial:

Monument, projectat per l'artista Joan Vila-puig Morera, escollit per concurs públic a partir de les 20 propostes presentades. A l'acte d'inauguració assistiren el president de la Generalitat, Jordi Pujol i el del Parlament, Joan Rigol.

Anàlisi formal de l'obra i interpretació

10. Descripció física del monument:

Emplaçat a la Plaça del President Companys de Valls, aquest monument de dimensions 485 x 1100 x 1100 cm, consisteix en una estructura arquitectònica formada per uns pilars d'acer que sostenen un conjunt de plaques verticals de revestiment blanques i vermelles. A l'extrem superior d'aquestes hi ha acoblades unes inscripcions mitjançant cossos tipogràfics metàl·lics en posició horitzontal i vertical que en dia de sol projecten ombres i possibiliten la lectura. La inscripció presenta en caixa alta el nom de l'homenatjat, les seves dates de naixement i mort i fragments de cites del president Lluís Companys:

*Lluís Companys 25 Agost 1886 / La meva vida fou sempre / afany, lluita, rebel·lia.
Res de venjances però sí un / nou esperit de justícia / i reparació. Dono gràcies a
Déu de que m'hagi procurat una mort tan bella / per Catalunya i lo que representa
de pau, justícia i amor. El judici que més ens importa és el / que pronunciarà el nostre
poble / en la seva consciència íntima. / 15 Octubre 1940
Proclamen la República roja morada*

11. Anàlisi plàstica de l'obra vinculada al fet o personatge a recordar:

Proposta innovadora, tant des d'un punt de vista formal com conceptual, que fa servir el discurs verbal en boca del mateix homenatjat, com a principal recurs comunicacional. De forma metafòrica, associa la llum natural del sol al missatge alhora reivindicatiu i conciliador del president Lluís Companys i evoca a la vegada el seu fatal destí.

12. Documentació que acompanya al monument:

El toponímic de la Plaça Lluís Companys i l'ús del discurs verbal en la mateixa obra faciliten la seva identificació.

13. Grau de conservació:

Estructura arquitectònica ben conservada, però que en algunes parts presenta problemes d'oxidació.

Gestió del monument

14. Presentació de la institució que gestiona el monument i de la seva política de memòria:

Com tantíssims altres monuments a Lluís Companys arreu de Catalunya, cada 15 d'Octubre acull l'acte d'homenatge amb ofrena floral i parlaments organitzat pel grup municipal del partit del president, ERC / Esquerra Republicana de Catalunya. Aquesta data coincideix amb el Dia Nacional en memòria de les víctimes de la guerra civil i de la repressió franquista, instaurat pel Govern de la Generalitat de Catalunya.

15. Accessibilitat: transport públic, privat...:

Facilitat d'accés en transport públic i privat, en estar ubicat a una zona residencial de la població de Valls. Els vianants poden circular lliurement sota el monument, en la mesura que aquest està integrat a la plaça.

16. Horari d'obertura si s'escau: -**17. Afluència de visites si s'escau:**

Monument ubicat en zona de pas de la Plaça del President Companys.

18. Divulgació del monument: material bibliogràfic, online, xarxes socials:

Monument inventariat per l'Institut d'Estudis Catalans a través del catàleg de Monuments commemoratius de Catalunya. Link a l'apartat *Fonts d'informació*.

19. Celebració d'activitats entorn al monument: trobades, efemèrides...:

Actes d'homenatge amb ofrena floral i parlaments al voltant del 15 d'Octubre, per tal de commemorar l'afusellament del president Companys.

20. Visibilitat i transcendència sociopolítica del monument:

Per dimensions i ubicació el monument és fàcilment identificable. La seva integració a la plaça i la llibertat de pas dels vianants esquiven l'habitual caràcter escenogràfic associat als monuments commemoratius. El monument pot presentar dificultats d'interpretació en dies sense sol. En qualsevol cas, la seva transcendència política ressuscita anualment al voltant del 15 d'Octubre.

21. Perspectives de futur en la gestió:

El monument continuarà protagonitzant els actes de memòria i homenatge a Lluís Companys a la ciutat de Valls.

Documentació fotogràfica

<https://manelclementeenmemoria.myportfolio.com/valls-a-lluis-companys-joan-vila-puig-2002>

Fonts d'informació

<https://monuments.iec.cat/fitxa.asp?id=1180>

Consulta: 01.03.24

UNIVERSITAT_{DE}
BARCELONA